ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№3 (103) 2026
ШІЛДЕ, ТАМЫЗ, ҚЫРКҮЙЕК 2026
ИЮЛЬ, АВГУСТ, СЕНТЯБРЬ 2026
JULY, AUGUST, SEPTEMBER 2026

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №3 (103).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №3 (103).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Свидетельство №KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.3 (103).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: https://www.tiltanym.kz

Certificate No. KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №3 (103).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Иманғазина М.А. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Ауесхан Р. философия докторы (PhD), Ка' Фоскари университеті (Италия, Венеция қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдеринова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Рахилина Е.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, «Жоғары экономика мектебі» ұлттық зерттеу университеті; Ресей ғылым академиясының В.В. Виноградов атындағы Орыс тілі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №3 (103).

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Имангазина М.А. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Ауесхан Р. доктор философии (PhD), Университет Ка' Фоскари (Италия, г. Венеция)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Кючуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Рахилина Е.В. доктор филологических наук, профессор, Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»; Институт русского языка имени В.В. Виноградова РАН (Россия, г. Москва)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal "Tiltanym" of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.3 (103).

Chief Editor:

Fazylzhanova, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible Editors:

Khabiyeva, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali, A. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical Editor:

Imangazina, M. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the Editorial Board:

Auyeskhan, R. Doctor of Philosophy (PhD), Ca' Foscari University (Italy, Venice)

Bazarbayeva, Z. Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers, J. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir, N. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov, M. Doctor of Philological Sciences, Professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo, A. Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker, S. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç, B. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov, H. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa, Ch. Doctor of Philosophy, Scientific Journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)

Li, W. Doctor of Philological Sciences, Professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Musaev, S. Doctor of Philological Sciences, Professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova, T. Candidate of Philological Sciences, Docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Rakhilina, E. Doctor of Philological Sciences, Professor, National Research University "Higher School of Economics"; V. V. Vinogradov Institute of the Russian Language, Russian Academy of Sciences (Russia, Moscow)

Seiitova, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova, E. Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Оразбаева Ф.Ш., Рысқұлова А.Д., Коканова Ж.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
НЕЙРОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТІЛДІК САНАНЫҢ ІЛІМДЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ МОДЕЛІ..... 12

Иманберді С.Қ. (Қазақстан, Астана қ.), Құламанова З.А. (Қазақстан, Тараз қ.), Әсетқызы А. (Қазақстан, Өскемен қ.)
ӘЛЕМНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІНДЕГІ «ТАРАЗ» КОНЦЕПТІСІ..... 29

Динаева Б.Б, Ардақ Б., Сапина С.М. (Қазақстан, Астана қ.)
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ..... 42

Алдашева, Қ.С., Набидуллин, А.С., Абдрахманов, Д.Д. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР: ТӘНДІК ТАНЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИ КОНЦЕПТУАЛДАНУ..... 57

Рамазанов Т.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ПУНКТУАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҒЫЛЫМИ НОРМАЛАНУ ТАРИХЫ..... 71

Мамашева Н.С. (Қазақстан, Алматы қ.), Кулмаматов Д.С (Өзбекстан, Ташкент қ.), Курманова Б.Х. (Қазақстан, Орал қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПОЛИСЕМИЯНЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ УӘЖДЕРІ: ТАРИХИ МӘТІН МЕН ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫС САБАҚТАСТЫҒЫ..... 84

Ешнияз Г.С., Ислам А. (Қазақстан, Алматы қ.), Хайржанова А. (Қазақстан, Атырау қ.)
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ *CAN* МОДАЛЬ ЕТІСТІГІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ..... 100

Қайрат А.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
ОРТА ТҮРКІ МӘТІНДЕРІНДЕГІ МЕДИЦИНА ЛЕКСИКАСЫ: СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАҢҒЫРУ ӘЛЕУЕТІ..... 108

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Әміржанова Н.С. (Қазақстан, Астана қ.), Фазылжан А.М. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ МЕҢГЕРУШІЛЕРДІҢ КОЛЛОКАЦИЯЛЫҚ ҚАТЕЛЕРІ: ҰЛТТЫҚ КОРПУС ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ..... 121

Айдарбек Қ.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.), Фабер П. (Испания, Гранада қ.), Жунусова А.С. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БИЗНЕС ТЕРМИНЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗІРГІ КІРМЕ СӨЗДЕР: ЦИФРЛЫҚ МАРКЕТИНГ ЛЕКСИКАСЫ..... 133

Ыбырайым Ә.О., Есенбаева А.Е., Суюбердиева А.А. (Қазақстан, Шымкент)
МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ БАҒАЛАУЫШ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРІ..... 143

Аймагамбетова М.М., Халел Г.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)
АМЕРИКАЛЫҚ АНАЛИТИКАЛЫҚ МЕДИАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ ДЕЛДАЛ ЕЛ РЕТІНДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ..... 158

Мячин К.А., Олькова И.А. (Қазақстан, Петропавл қ.), Койлыбаева Р.К. (Қазақстан, Алматы қ.)
ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ..... 172

Маралбек Е., Құралбай А.И, Қаршығаева А.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТІЛТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ..... 183

Сексембаева Ә.А. (Қазақстан, Алматы қ.), Кючуков Х. (Польша, Катовице қ.)
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АВИАЦИЯЛЫҚ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 198

Қамыза Б.Қ., Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
СОМАТИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТІ БАР ЭТНОБІРЛІКТЕРДІҢ ЖИ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬДЕНУІ МЕН АУДАРМАДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ АУЫТҚУЛАР..... 212

Слямбеков Қ.Б., Иманғазина М.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТІЛ БІЛІМІ САЛАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚША АКАДЕМИЯЛЫҚ СӨЗДЕР ТІЗІМІН (AWL) КОРПУСТЫҚ НЕГІЗДЕ ӘЗІРЛЕУ..... 230

Шәден Г.Б., Тумабаева А.Б., Батырхан Б.Ш. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ: ІШКОРПУСТАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ..... 246

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

Оразбаева Ф.Ш., Рыскулова А.Д., Коканова Ж.А. (Казахстан, г. Алматы)
МОДЕЛЬ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ В НЕЙРОЛИНГВИСТИКЕ НА СТЫКЕ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ..... 12

Иманберди С. (Казахстан, г. Астана), Куламанова З. (Казахстан, г. Тараз), Асеткызы А. (Казахстан, г. Оскемен)
КОНЦЕПТ «ТАРАЗ» В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА..... 29

Динаева Б.Б., Ардак Б., Сапина С.М. (Казахстан, г. Астана)
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПАРЕМИЯХ..... 42

Алдашева К.С., Набидуллин А.С., Абдрахманов Д.Д. (Казахстан, г. Алматы)
СОМАТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ВОПЛОЩЁННОЕ ПОЗНАНИЕ И КУЛЬТУРНАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ..... 57

Рамазанов Т.Б. (Казахстан, г. Алматы)
ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАУЧНОГО НОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ПУНКТУАЦИИ..... 71

Мамашева Н.С. (Казахстан, г. Алматы), Кулмаматов Д.С. (Узбекистан, г. Ташкент), Курманова Б.Х. (Казахстан, г. Уральск)
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ ПОЛИСЕМИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ИСТОРИЧЕСКОГО ТЕКСТА И СОВРЕМЕННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ..... 84

Ешнияз Г.С., Ислам А. (Казахстан, г. Алматы), Хайржанова А.Х. (Казахстан, г. Атырау)
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОДАЛЬНОГО ГЛАГОЛА *CAN* В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 100

Кайрат А.А. (Казахстан, г. Алматы)
МЕДИЦИНСКАЯ ЛЕКСИКА В СРЕДНЕТЮРКСКИХ ТЕКСТАХ: СЕМАНТИКА И ПОТЕНЦИАЛ ВОЗРОЖДЕНИЯ..... 108

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Амиржанова Н.С. (Казахстан, г. Астана), Фазылжан А.М. (Казахстан, г. Алматы)
КОЛЛОКАЦИОННЫЕ ОШИБКИ ИЗУЧАЮЩИХ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК КАК ВТОРОЙ: АНАЛИЗ ДАННЫХ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА..... 121

Айдарбек К.Ж. (Казахстан, г. Алматы), Фабер П. (Испания, г. Гранада), Жунусова А.С. (Казахстан, г. Алматы)
СОВРЕМЕННЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ БИЗНЕСА: ЛЕКСИКА ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА..... 133

Ыбырайым А.О., Есенбаева А.Е., Суюбердиева А.А. (Казахстан, г. Шымкент)
ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ОЦЕНОЧНЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В

МЕДИАДИСКУРСЕ..... 143

Аймагамбетова М.М., Халел Г.Қ. (Казахстан, г. Алматы)
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАЗАХСТАНА КАК ПОСРЕДНИКА МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ В АМЕРИКАНСКИХ АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕДИА..... 158

Мячин К.А., Олькова И.А. (Казахстан, г. Петропавловск), Койлыбаева Р.К. (Казахстан, г. Алматы)
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ..... 172

Маралбек Е., Куралбай А.И., Каршыгаева А.А. (Казахстан, г. Алматы)
ИСТОРИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕФОРМЫ АЛФАВИТА В КАЗАХСТАНЕ..... 183

Сексембаева А.А. (Казахстан, г. Алматы), Кючуков Х. (Польша, г. Катовице)
СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АВИАЦИОННЫХ НЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 198

Камыза Б.К., Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. (Казахстан, г. Алматы)
КОГНИТИВНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭТНОЕДИНИЦ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В СИСТЕМАХ ИИ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДЕВИАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ..... 212

Слямбеков К.Б., Имангазина М.А. (Казахстан, г. Алматы)
РАЗРАБОТКА СПИСКА КАЗАХСКИХ АКАДЕМИЧЕСКИХ СЛОВ (AWL) ПО ЛИНГВИСТИКЕ НА КОРПУСНОЙ ОСНОВЕ..... 230

Шаден Г.Б., Тумабаева А.Б., Батырхан Б.Ш. (Казахстан, г. Алматы)
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПОДКОРПУСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ..... 246

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

Orazbayeva, F., Ryskulova, A., Kokanova, Zh. (Kazakhstan, Almaty)
A MODEL OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS IN NEUROLINGUISTICS AT THE INTERSECTION OF DISCIPLINES..... 12

Imanberdi, S. (Kazakhstan, Astana), Kulamanova, Z. (Kazakhstan, Taraz), Assetkyzy, A. (Kazakhstan, Oskemen)
THE CONCEPT OF «TARAZ» IN THE TOPONYMIC PICTURE OF THE WORLD..... 29

Dinayeva, B., Ardak, B., Sapina, S. (Kazakhstan, Astana)
LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF COMMON WORLD COGNITIVE MODELS IN KAZAKH AND TURKISH PAREMIAS..... 42

Aldasheva, K., Nabidullin, A., Abdrakhmanov, D. (Kazakhstan, Almaty)
SOMATIC CONCEPTS IN THE KAZAKH LANGUAGE: EMBODIED COGNITION AND CULTURAL CONCEPTUALIZATION..... 57

Ramazanov, T. (Kazakhstan, Almaty)
THE HISTORY OF THE FORMATION AND SCIENTIFIC STANDARDIZATION OF KAZAKH PUNCTUATION..... 71

Mamasheva, N. (Kazakhstan, Almaty), Kulmamatov, D. (Uzbekistan, Tashkent), Kurmanova, B. (Kazakhstan,Uralsk)
LINGUISTIC MOTIVATIONS OF POLYSEMY IN THE KAZAKH LANGUAGE: CONTINUITY BETWEEN HISTORICAL TEXTS AND CONTEMPORARY USAGE..... 84

Yeshniyaz, G., Islam, A. (Kazakhstan, Almaty), Khairzhanova, A. (Kazakhstan, Atyrau)
SEMANTIC DIMENSIONS OF MODAL VERB *CAN* IN ENGLISH..... 100

Kairat, A. (Kazakhstan, Almaty)
MEDICAL VOCABULARY IN MIDDLE TURKIC TEXTS: SEMANTICS AND REVITALIZATION POTENTIAL..... 108

APPLIED LINGUISTICS

Amirzhanova, N. (Kazakhstan, Astana), Fazylzhan, A. (Kazakhstan, Almaty)
COLLOCATIONAL ERRORS OF LEARNERS OF KAZAKH AS A SECOND LANGUAGE: BASED ON THE NATIONAL CORPUS DATA..... 121

Aidarbek, K. (Kazakhstan, Almaty), Faber, P. (Spain, Granada), Zhunussova, A. (Kazakhstan, Almaty)
MODERN BORROWINGS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF KAZAKH BUSINESS: THE LEXICON OF DIGITAL MARKETING..... 133

Ybyraiym, A., Yessenbayeva, A., Suyuberdiyeva, A. (Kazakhstan, Shymkent)
PRAGMATIC FUNCTIONS OF EVALUATIVE STYLISTIC DEVICES IN MEDIA DISCOURSE..... 143

Aimagambetova, M., Khalel, G. (Kazakhstan, Almaty)
REPRESENTATION OF KAZAKHSTAN AS A MEDIATOR BETWEEN EAST AND WEST IN AMERICAN ANALYTICAL MEDIA..... 158

Myachin, K., Olkova, I. (Kazakhstan, Petropavlovsk), Koilybayeva, R. (Kazakhstan, Almaty)
REPRESENTATION OF TIME AND SPACE CATEGORIES IN SOCIOLINGUISTIC RESEARCH..... 172

Maralbek, Ye., Kuralbay, A., Karshigayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)
HISTORY AND LINGUISTIC FOUNDATIONS OF ALPHABET REFORM IN KAZAKHSTAN..... 183

Seksembayeva, A. (Kazakhstan, Almaty), Kyuchukov, H. (Poland, Katowice)
STRUCTURAL AND FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF AVIATION NEOLOGISMS IN ENGLISH..... 198

Kamyza, B., Yermekova, T., Yeskermessova, G. (Kazakhstan, Almaty)
COGNITIVE MODELING OF ETHNOCULTURAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENTS IN AI SYSTEMS AND SEMANTIC DEVIATIONS IN TRANSLATION..... 212

Slyambekov, K., Imangazina, M. (Kazakhstan, Almaty)
CORPUS-BASED DEVELOPMENT OF A KAZAKH ACADEMIC WORD LIST (AWL) IN THE FIELD OF LINGUISTICS..... 230

Shaden, G., Tumabayeva. A., Batyrkhan, B. (Kazakhstan, Almaty)
THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE: THE LINGUISTIC POTENTIAL OF ITS SUBCORPORA IN THE EDUCATIONAL PROCESS..... 246

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.19 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-12-28

Фаузия Шәмсиқызы Оразбаева[1], Айнагүл Дүйсенбекқызы Рысқұлова[2]*, Жаркинай Атаевна Коканова[3]
[1]ҚР ҰҒА академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru
[2]*автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0004-2565-9714 E-mail: ainagulr@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-7348-6644 E-mail: zarkynajkokanova25@gmail.com

НЕЙРОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТІЛДІК САНАНЫҢ ІЛІМДЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ МОДЕЛІ

Аңдатпа. Қазіргі нейролингвистика тілді жекелеген ми аймақтарының қызметімен шектемей, өзара байланысқан нейрондық желілердің бірлескен жұмысы ретінде қарастырады. Осы ұстаным тілдік сананың табиғатын нейробиологиялық деңгейде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты тілдік сана туралы психолингвистикалық көзқарастарды қазіргі нейролингвистикадағы тілдік желілер, семантикалық-синтаксистік интеграция, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік бақылау тұжырымдарымен сабақтастыра талдап, тілдік сананың ілімдер тоғысындағы моделін теориялық тұрғыдан негіздеу болып табылады. Зерттеу теориялық-концептуалдық сипатта жүргізілді. Ғылыми еңбектерді сипаттамалы-талдамалы шолу, салыстырмалы талдау және теориялық синтез әдістері қолданылды. Бұл тәсіл тілдік сана ұғымының психолингвистикалық мазмұны мен тілдік ақпаратты өңдеудің нейробиологиялық тетіктері арасындағы байланысты жүйелеуге негіз болды. Теориялық талдау мен концептуалдық синтез нәтижесінде тілдік сананың нейролингвистикалық ұйымдасуын бес өзара сабақтас деңгей арқылы сипаттайтын интегративті модель ұсынылды. Бірінші деңгей тілдік сигналды бастапқы сенсорлық қабылдауды қамтитын перцептивтік кіріспен байланысты. Екінші деңгейде тілдік ақпаратты өңдеуге маманданған ми аймақтарын біріктіретін ядролық тілдік желінің қызметі қарастырылады. Үшінші деңгейде сөйлем құрылымын қалыптастыру, мағыналық және синтаксистік ақпаратты біріктіру, алдағы тілдік бірліктерді болжау үдерістері жүзеге асады. Төртінші деңгей дыбыстық қабылдау мен артикуляциялық әрекетті байланыстыратын сенсомоторлық жүйелердің қызметін қамтиды. Бесінші деңгейде жұмыс жады, назар, ішкі сөйлеу және коммуникативтік ниетпен сабақтас когнитивтік бақылау мен прагматикалық реттеу тетіктері қарастырылады. Ұсынылған модельдің ерекшелігі жаңа нейрондық механизмдерді анықтаудан емес, әртүрлі ғылыми бағыттарда жеке сипатталған тілдік өңдеу тетіктерін тілдік сана ұғымы аясында бір жүйеге келтіруден көрінеді. Осы тұрғыдан тілдік сана тілдік ақпаратты қабылдау, өңдеу, біріктіру, сөйлеуді ұйымдастыру және саналы бақылау үдерістерінің өзара байланысына негізделген динамикалық жүйе ретінде түсіндіріледі. Зерттеудің ғылыми маңызы психолингвистикадағы тілдік сана тұжырымын қазіргі желілік нейролингвистикалық көзқарастармен сабақтастыруында. Ұсынылған модель афазия, көптілділік, екінші тілді меңгеру, ішкі сөйлеу және метатілдік бақылау бағыттарындағы кейінгі эмпирикалық зерттеулердің зерттеу болжамдарын қалыптастыруға теориялық негіз бола алады.

Тірек сөздер: тілдік сана; нейролингвистика; тілдік желі; ядролық тілдік желі; семантикалық интеграция; сенсомоторлық байланыс; когнитивтік бақылау; афазия.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR28713427 «Үздіксіз білім берудегі халықаралық және ұлттық стандарттарға сәйкес лингвокоммуникация мен нейролингвистика негізінде мемлекеттік тілді деңгейлік меңгертудің әлеуметтік-педагогикалық парадигмасы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Оразбаева Ф.Ш., Рысқұлова А.Д., Коканова Ж.А. Нейролингвистикадағы тілдік сананың ілімдер тоғысындағы моделі. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 12-28-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-12-28

Фаузия Шамсиевна Оразбаева[1], Айнагуль Дуйсенбековна Рыскулова[2]*, Жаркинай Атаевна Коканова[3]
[1]академик НАН РК, доктор педагогических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru
[2]*автор-корреспондент, докторант,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0004-2565-9714 E-mail: ainagulr@mail.ru
[3]кандидат филологических наук,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-7348-6644 E-mail: zarkynajkokanova25@gmail.com

МОДЕЛЬ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ В НЕЙРОЛИНГВИСТИКЕ НА СТЫКЕ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ

Аннотация. Современная нейролингвистика рассматривает язык не как функцию отдельных областей мозга, а как результат согласованной работы взаимосвязанных нейронных сетей. Такой подход позволяет раскрыть нейробиологические основания языкового сознания. Цель статьи состоит в теоретическом обосновании модели языкового сознания на стыке научных подходов посредством сопоставительного анализа психолингвистических представлений о языковом сознании и современных нейролингвистических концепций языковых сетей, семантико-синтаксической интеграции, сенсомоторного взаимодействия и когнитивного контроля. Исследование носит теоретико-концептуальный характер. В работе применены описательно-аналитический обзор научной литературы, сравнительный анализ и теоретический синтез. Такой подход позволил систематизировать связи между психолингвистическим содержанием понятия языкового сознания и нейробиологическими механизмами обработки языковой информации. В результате теоретического анализа и концептуального синтеза предложена интегративная модель, описывающая нейролингвистическую организацию языкового сознания на пяти взаимосвязанных уровнях. Первый уровень связан с перцептивным входом и охватывает первичное сенсорное восприятие языкового сигнала. На втором уровне рассматривается функционирование базовой языковой сети, объединяющей специализированные области мозга, участвующие в обработке языковой информации. Третий уровень включает построение структуры высказывания, семантическую и синтаксическую интеграцию, а также прогнозирование последующих языковых единиц. Четвертый уровень охватывает работу сенсомоторных систем, обеспечивающих связь между восприятием речевого сигнала и артикуляцией. Пятый уровень включает механизмы когнитивного контроля и прагматической регуляции, связанные с рабочей памятью, вниманием, внутренней речью и коммуникативным намерением. Особенность предложенной модели заключается не в выделении новых нейронных механизмов, а в систематизации механизмов языковой обработки, ранее описанных в рамках различных научных направлений, в единой концептуальной структуре языкового сознания. С этой позиции языковое сознание понимается как динамическая система, основанная на взаимодействии процессов восприятия, обработки и интеграции языковой информации, организации речи и осознанного контроля. Научная значимость исследования определяется тем, что психолингвистическая концепция языкового сознания соотносится с современными сетевыми представлениями нейролингвистики. Предложенная модель может служить теоретической основой для формулирования исследовательских гипотез в последующих эмпирических работах, посвященных афазии, многоязычию, усвоению второго языка, внутренней речи и метаязыковому контролю.

Ключевые слова: языковое сознание; нейролингвистика; языковая сеть; базовая языковая сеть; семантическая интеграция; сенсомоторное взаимодействие; когнитивный контроль; афазия.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR28713427 «Социально-педагогическая парадигма уровневого обучения государственному языку на основе лингвокоммуникации и нейролингвистики в рамках международного и национального непрерывного образования».

Для цитирования: Оразбаева Ф.Ш., Рыскулова А.Д., Коканова Ж.А. Модель языкового сознания в нейролингвистике на стыке научных подходов. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 12-28. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-12-28

Fauziya Orazbayeva[1], Ainagul Ryskulova[2]*, Zharkinay Kokanova[3]
[1]Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4947-1933 E-mail: f_orazbaeva@mail.ru
[2]*Corresponding Author, Doctoral Student,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0004-2565-9714 E-mail: ainagulr@mail.ru
[3]Candidate of Philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-7348-6644 E-mail: zarkynajkokanova25@gmail.com

A MODEL OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS IN NEUROLINGUISTICS AT THE INTERSECTION OF DISCIPLINES

Abstract. Contemporary neurolinguistics views language not as a function of isolated brain regions but as the outcome of coordinated activity across interconnected neural networks. This perspective provides a basis for examining the neurobiological foundations of linguistic consciousness. The aim of this study is to provide a theoretical account of linguistic consciousness at the intersection of scientific approaches by relating psycholinguistic conceptions of linguistic consciousness to current neurolinguistic accounts of language networks, semantic-syntactic integration, sensorimotor coupling, and cognitive control. The study is theoretical and conceptual in nature. It employs a descriptive-analytical review of the literature, comparative analysis, and theoretical synthesis. These methods make it possible to systematize the relationship between the psycholinguistic content of linguistic consciousness and the neurobiological mechanisms involved in language processing. Theoretical analysis and conceptual synthesis resulted in an integrative model that describes the neurolinguistic organization of linguistic consciousness across five interconnected levels. The first level concerns perceptual input and encompasses the initial sensory processing of linguistic signals. The second level involves the core language network, comprising specialized brain regions engaged in language processing. The third level includes sentence-structure building, semantic and syntactic integration, and the prediction of upcoming linguistic elements. The fourth level concerns sensorimotor systems that link speech perception with articulatory processes. The fifth level comprises mechanisms of cognitive control and pragmatic regulation associated with working memory, attention, inner speech, and communicative intention. The distinctive feature of the proposed model lies not in identifying previously unknown neural mechanisms, but in bringing together mechanisms of language processing that have been described separately across different research traditions and organizing them within a unified conceptual account of linguistic consciousness. From this perspective, linguistic consciousness is understood as a dynamic system arising from the interaction of language perception, processing and integration, speech organization, and conscious control. The scientific contribution of the study lies in linking the psycholinguistic concept of linguistic consciousness with contemporary network-based approaches in neurolinguistics. The proposed model may provide a theoretical basis for formulating testable hypotheses in future empirical research on aphasia, multilingualism, second-language acquisition, inner speech, and metalinguistic control.

Keywords: linguistic consciousness; neurolinguistics; language network; core language network; semantic integration; sensorimotor coupling; cognitive control; aphasia.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR28713427 “Socio-pedagogical paradigm of leveled state language education grounded in linguocommunication and neurolinguistics within international and national education”.

For citation: Orazbayeva, F., Ryskulova, A., Kokanova, Zh. A Model of Linguistic Consciousness in Neurolinguistics at the Intersection of Disciplines. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 12-28. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-12-28

Кіріспе

Тілдік сана мәселесі қазіргі лингвистика, психолингвистика, коммуникативтік тіл білімі және когнитивтік нейроғылым аясында пәнаралық сипатта зерттеліп келеді. Бұл бағыт тіл мен сананың байланысын адамның тілдік тәжірибесі, мағынаны қабылдауы, сөйлеуді өндіруі, тілдік білімді сақтауы және оны коммуникативтік жағдаятқа сәйкес қолдануы арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Соңғы онжылдықтарда тілдің мида ұйымдасуы жөніндегі ғылыми түсінік те елеулі өзгерді. Классикалық локализациялық көзқараста тілдік қызмет белгілі бір ми аймақтарымен байланыстырылса, қазіргі нейролингвистика тілдік ақпараттың өзара байланысқан нейрондық желілердің бірлескен әрекеті арқылы өңделетінін көрсетеді. Осы өзгеріс тілдік әрекетті көпдеңгейлі әрі желілік жүйе ретінде қарастыруға негіз қалады.

Нейробейнелеу және нейрофизиологиялық зерттеу әдістерінің дамуы тілдік өңдеудің

уақыттық және кеңістіктік сипатын тереңірек тануға жағдай жасады. Электроэнцефалография мен оқиғаға байланысты потенциалдар (ЭЭГ/ERP) тілдік ақпаратты өңдеудің уақыттық динамикасын, функционалдық магниттік-резонанстық томография (фМРТ) тілдік әрекет кезінде белсенді болатын ми аймақтарын, магниттік энцефалография (МЭГ) нейрондық белсенділіктің уақыттық-кеңістіктік ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Диффузиялық-тензорлық бейнелеу ми аймақтарын байланыстыратын ақзат жолдарының құрылымын айқындауға бағытталса, нейроклиникалық зерттеулер ми құрылымдарының зақымдануы мен тілдік қызметтегі өзгерістердің арақатынасын анықтайды. Аталған әдістер арқылы алынған ғылыми нәтижелер осы мақалада теориялық дерек ретінде қарастырылып, тілдік сананың нейролингвистикалық негіздерін түсіндіруге пайдаланылады. Зерттеудің жалпы бағыты теориялық-концептуалдық талдауға негізделеді.

Психолингвистикалық еңбектерде тілдік сана тілдік білімнің, мағыналық құрылымдардың және сөйлеу әрекетін қамтамасыз ететін психикалық тетіктердің өзара байланысымен сипатталады (Попова, Стернин, 2002: 10-12; Уфимцева, 2011: 214-228). Тілдік сана адамның тілдік таңбаларды тануы, мағынаны ұғынуы, сөйлеуді қабылдауы мен өндіруі, жинақталған тілдік тәжірибені жағдаятқа сай қолдануы сияқты үдерістерді қамтиды. Осы тұрғыдан ол тілдік, когнитивтік және мәдени тәжірибенің тоғысында қалыптасатын динамикалық жүйе ретінде көрінеді.

«Тілдік сана» ұғымының ғылыми қолданысы әр зерттеу дәстүрінде әртүрлі сипат алған. Посткеңестік психолингвистикада бұл ұғым тілдік мағыналардың, тілдік білімнің, мәдени тәжірибенің және сөйлеу әрекетінің санада ұйымдасуын қамтитын кең теориялық категория ретінде орныққан. Ағылшынтілді нейролингвистикада *linguistic consciousness* атауы салыстырмалы түрде сирек қолданылады; оған мазмұндық жағынан жақын құбылыстар *language processing, language representation, inner speech, metalinguistic awareness, cognitive control* ұғымдары аясында зерттеледі. Сондықтан осы мақалада тілдік сана тілдік ақпаратты қабылдау, өңдеу, мағыналық ұйымдастыру, сөйлеуді реттеу және саналы бақылау үдерістерінің байланысын түсіндіретін теориялық категория ретінде қарастырылады.

Қазіргі нейролингвистика тілдік қызметтің нейрондық негіздерін бірнеше өзара сабақтас үдеріс арқылы сипаттайды. Тілдік сигналды қабылдау, сөзді тану, семантикалық және синтаксистік ақпаратты біріктіру, сөйлеуді жоспарлау, артикуляциялық әрекет және сөйлеуді бақылау әртүрлі нейрондық жүйелердің үйлесімді қызметімен жүзеге асады (Price, 2012: 816-823; Friederici, 2011: 1357-1363; Hagoort, Indefrey, 2014: 347-354). Бұл деректер психолингвистикада қалыптасқан тілдік сана ұғымын қазіргі нейролингвистикалық түсініктермен сабақтастыра қарастыруға мүмкіндік береді. Осы сабақтастық тілдік сананың психикалық мазмұны мен оны жүзеге асыратын нейрондық тетіктердің арақатынасын нақтылауға жол ашады.

Қазақстандық зерттеулерде психолингвистика, нейролингвистика, билингвизм және бірнеше тілді меңгеру мәселелері біртіндеп кеңейіп келеді. Қ. Жақсылыққызы мен Г. Нәбиева екінші тілді меңгеру барысында қолданылатын психолингвистикалық және нейролингвистикалық әдістерді қарастырады (Жақсылыққызы, Нәбиева, 2021: 13-21). Ибраева мен Жақсылыққызы билингвизмді зерттеудегі нейролингвистикалық тәсілдердің маңызын талдайды (Ibrayeva, Zhaksylykyzy, 2021). Кейінгі зерттеулерде бірінші, екінші және үшінші тілдердің өзара өңделу ерекшеліктерін ERP деректері арқылы зерделеу бағыты да көрініс тапқан (Zhaksylykkyzy et al., 2026). Мұндай еңбектер Қазақстанның көптілді ортасында тілдік өңдеу тетіктерін зерттеудің ғылыми негізін кеңейтеді. Сонымен қатар тілдік сана ұғымының психолингвистикалық мазмұны мен қазіргі нейролингвистикалық модельдердің арақатынасы біртұтас теориялық құрылым деңгейінде арнайы жүйелеуді қажет етеді.

Тілдің мида ұйымдасуын түсіндіретін қазіргі теориялардың ішінде бірнеше ықпалды бағыт қалыптасқан. Хикок пен Пёппельдің екі ағынды моделінде вентральды және дорсальды нейрондық жолдардың қызметі ажыратылады. Вентральды ағын дыбыстық сигналды мағыналық өңдеумен байланыстырады, ал дорсальды ағын дыбыстық ақпарат пен артикуляциялық әрекеттің үйлесуіне қатысады (Hickok, Poeppel, 2007: 393-399). Фридеричи тілдік өңдеуді фронталды және

темпоралды аймақтар мен оларды жалғайтын нейрондық жолдардың бірлескен қызметі арқылы сипаттайды (Friederici, 2011: 1357-1363). Хагоорт пен Индфрей тілдік білімді сақтау, мағыналық және синтаксистік біріктіру, сөйлеуді бақылау тетіктерінің байланысына назар аударады (Hagoort, Indefrey, 2014: 347-354). Ядролық тілдік желі тұжырымдамасы тілдік ақпаратты өңдеуге маманданған фронталды және темпоралды аймақтардың қызметін түсіндіруге бағытталған (Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024: 289-301). Нейробиологиялық себептік модельдер тілдік әрекетті қамтамасыз ететін тетіктердің өзара тәуелділігін формалды деңгейде сипаттайды (Fitz, Hagoort, Petersson, 2024: 225-231).

Бұл теориялар тілдік өңдеудің әртүрлі қырын терең түсіндіреді. Олардың бірінде дыбыстық сигнал мен мағына арасындағы байланыс, екіншісінде синтаксистік өңдеу, үшіншісінде тілдік білімді сақтау мен біріктіру, тағы бірінде тілге маманданған нейрондық желінің қызметі алдыңғы қатарға шығады. Психолингвистикадағы тілдік сана тұжырымдамасы осы үдерістерді адамның тілдік білімі, мағыналық тәжірибесі және коммуникативтік әрекетімен байланыстыра қарастырады. Осы екі ғылыми бағыттағы түсіндіру деңгейлерінің арақатынасын жүйелеу тілдік сананың нейролингвистикалық табиғатын тұтас сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі теориялық мәселесі осы сабақтастықты айқындаудан туындайды.

Осыған байланысты зерттеудің негізгі сұрағы былай тұжырымдалады: *тілдік сана туралы психолингвистикалық көзқарастарды қазіргі нейролингвистикадағы тілдік желілер, семантикалық-синтаксистік интеграция, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік бақылау тұжырымдарымен қандай теориялық негізде сабақтастыруға болады?*

Зерттеудің мақсаты – тілдік сана туралы психолингвистикалық көзқарастар мен қазіргі нейролингвистикалық тұжырымдарды салыстыра талдау негізінде тілдік сананың ілімдер тоғысындағы моделін теориялық тұрғыдан негіздеу. Зерттеу нысаны – тілдік ақпаратты өңдеуге қатысатын нейрондық және когнитивтік жүйелер. Зерттеу пәні – тілдік сигналды қабылдау, тілдік білімді сақтау, семантикалық-синтаксистік біріктіру, сенсомоторлық үйлестіру және когнитивтік бақылау тетіктерінің тілдік сана құрылымындағы өзара байланысы.

Зерттеудің теориялық болжамы тілдік сананың бірнеше нейрондық және когнитивтік жүйенің үйлесімді әрекеті арқылы жүзеге асуына негізделеді. Бұл үдеріске перцептивтік жүйелер, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжау тетіктері, сенсомоторлық байланыстар, жұмыс жады, назар және когнитивтік бақылау қатысады. Олардың өзара әрекеті тілдік сигналдың бастапқы қабылдануынан бастап мағыналық ұйымдасуына, сөйлеудің өндірілуіне және коммуникативтік мақсатқа сай реттелуіне дейінгі сатыларды қамтиды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы әртүрлі ғылыми бағыттарда сипатталған тілдік өңдеу тетіктерін тілдік сана категориясы аясында бір теориялық құрылымға жүйелеумен айқындалады. Ұсынылған модельде перцептивтік өңдеу, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжау, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік-прагматикалық бақылау өзара сабақтас функционалдық деңгейлер ретінде қарастырылады. Модельдің ерекшелігі психолингвистикадағы тілдік сана тұжырымдамасы мен қазіргі желілік нейролингвистикада сипатталған механизмдердің арасындағы функционалдық байланысты көрсетуінде. Осы жүйелеу тілдік сананың нейробиологиялық ұйымдасуын ілімдер тоғысындағы тұтас теориялық құрылым ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық маңызы тілдік сананың психолингвистикалық мазмұны мен оның нейробиологиялық іске асу тетіктерінің арақатынасын нақтылаумен байланысты. Ұсынылған модель афазия, көптілділік, екінші тілді меңгеру, код ауыстыру, ішкі сөйлеу және метатілдік бақылау бағыттарындағы кейінгі эмпирикалық зерттеулер үшін тексерілетін ғылыми болжамдар қалыптастыруға негіз бола алады. Осылайша мақала тілдік сана мәселесін психолингвистика, нейролингвистика және когнитивтік нейроғылым тоғысындағы теориялық кеңістікте жүйелі қарастыруға бағытталады.

Материал және әдістер

Зерттеу теориялық-концептуалдық бағытта жүргізілді. Зерттеу материалы тілдік сана, тілдік ақпараттың мида өңделуі, нейрондық тілдік желілер, семантикалық және синтаксистік

интеграция, сенсомоторлық байланыс, когнитивтік бақылау, билингвизм және көптілді тілдік өңдеу мәселелерін қарастыратын отандық және шетелдік ғылыми еңбектерден құралды. Тілдік сана ұғымының қалыптасуы мен теориялық мазмұнын анықтау үшін осы мәселенің негізін қалаған іргелі зерттеулерге, ал оның қазіргі нейролингвистикалық түсіндірмелерін айқындау үшін кейінгі нейробейнелеу, нейрофизиологиялық және нейроклиникалық зерттеулердің жарияланған нәтижелеріне сүйенілді. Осылайша, әдебиеттерді белгілі бір хронологиялық аралықпен шектеуден гөрі зерттеу сұрағына тікелей қатыстылығы мен теориялық маңызы басшылыққа алынды.

Дереккөздерді іріктеуде бірнеше мазмұндық өлшем ескерілді. Еңбектің тілдік сана ұғымын түсіндіруге қосқан үлесі, тілдік өңдеудің нейрондық тетіктерін сипаттау мүмкіндігі, белгілі бір нейролингвистикалық тұжырымдаманы қалыптастырудағы орны, тілдік және когнитивтік жүйелердің байланысын түсіндіру дәрежесі негізгі өлшемдер ретінде алынды. Сонымен қатар тілдік сана ұғымының әр ғылыми дәстүрдегі қолданысын нақтылау үшін оның психолингвистикалық, теориялық және ұғымдық сипаттамалары қамтылған еңбектер назарға алынды. Осы өлшемдер зерттеу материалын кездейсоқ жинақтаудан сақтап, әр дереккөздің мақалада қойылған ғылыми мәселеге қатысын анықтауға мүмкіндік берді.

Талдауға алынған еңбектер мазмұнына қарай бірнеше өзара байланысты бағытта қарастырылды. Бірінші бағыт тілдік сана ұғымының психолингвистикалық мазмұны мен оның тілдік білім, мағына, сөйлеу әрекеті және мәдени тәжірибемен байланысын қамтыды. Екінші бағыт тілдің мидағы ұйымдасуын, тілдік сигналды қабылдау мен өңдеуге қатысатын нейрондық желілерді, дорсальды және вентральды жолдарды, фронталды-темпоралды байланыстарды сипаттайтын зерттеулерден құрылды. Үшінші бағыт тілдік білімді сақтау, семантикалық және синтаксистік ақпаратты біріктіру, болжау, сенсомоторлық үйлестіру және когнитивтік бақылау тетіктерін түсіндіретін теориялық модельдерді қамтыды. Қазақстандық зерттеулер билингвизм, екінші және үшінші тілді меңгеру, көптілді ортадағы тілдік өңдеу мәселелерін қарастыру тұрғысынан енгізілді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін пәнаралық ұстаным құрады. Негізгі әдістер ретінде сипаттамалы-талдамалы шолу, салыстырмалы талдау, ұғымдық талдау, функционалдық жіктеу, концептуалдық синтез және теориялық модельдеу қолданылды. Сипаттамалы-талдамалы шолу тілдік сана мен тілдік өңдеуге қатысты негізгі ғылыми көзқарастарды жүйелеуге мүмкіндік берді. Ұғымдық талдау арқылы «тілдік сана» категориясының әр ғылыми дәстүрдегі мазмұны нақтыланды. Салыстырмалы талдау психолингвистикалық түсіндірулер мен қазіргі нейролингвистикалық модельдердің өзара сабақтас тұстарын анықтауға бағытталды. Функционалдық жіктеу тілдік ақпаратты өңдеуге қатысатын нейрондық және когнитивтік жүйелерді олардың атқаратын қызметіне қарай топтастыруға қолданылды. Концептуалдық синтез осы бағыттарда жинақталған тұжырымдарды ортақ теориялық құрылымға келтіруге негіз болды.

Талдау өзара сабақтас бірнеше сатыда жүргізілді. Алдымен, тілдік сана ұғымының психолингвистикалық мазмұны мен ғылыми қолданысы қарастырылды. Одан кейін тілдік сигналды бастапқы қабылдау, сөзді тану, семантикалық және синтаксистік өңдеу, сөйлем құрылымын ұйымдастыру, артикуляциялық жоспарлау, сенсомоторлық үйлестіру, жұмыс жады, назар және когнитивтік бақылау жөніндегі зерттеу нәтижелері жүйеленді. Келесі сатыда екі ағынды архитектура, ядролық тілдік желі, жады, интеграция және бақылау үлгілері мен тілдік өңдеудің басқа да желілік тұжырымдамалары өзара салыстырылды. Әр модельдің тілдік сана мәселесін түсіндіруге қосатын үлесі анықталып, олардың функционалдық байланыстары белгіленді.

Жүргізілген салыстырмалы және концептуалдық талдау нәтижесінде тілдік сананың нейролингвистикалық ұйымдасуын сипаттайтын бес деңгей өзара сабақтастырылды: перцептивтік өңдеу, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжау, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік-прагматикалық бақылау. Бұл деңгейлер әртүрлі ғылыми еңбектерде сипатталған механизмдердің тілдік сана құрылымындағы қызметін көрсету қағидаты бойынша біріктірілді. Теориялық модельдеу осы компоненттердің өзара байланысын

бір құрылым аясында сипаттауға мүмкіндік берді.

Ұсынылған модель жарияланған теориялық еңбектер мен эмпирикалық зерттеулердің нәтижелерін концептуалдық тұрғыдан жүйелеу негізінде қалыптасты. Оның ғылыми мәні тілдік сана туралы психолингвистикалық түсініктерді қазіргі нейролингвистикадағы желілік, интеграциялық және когнитивтік тұжырымдармен сабақтастырудан көрінеді. Модель тілдік сананың нейролингвистикалық ұйымдасуын түсіндіретін теориялық құрылым ретінде ұсынылады және оның жекелеген деңгейлері мен олардың өзара байланысын кейінгі нейролингвистикалық, психолингвистикалық және көптілді тілдік өңдеу зерттеулерінде эмпирикалық тұрғыдан тексеруге мүмкіндік бар.

Әдебиетке шолу

Тілдік сана мәселесінің теориялық негіздері тіл, ойлау және сөйлеу әрекетінің арақатынасын қарастырған іргелі психологиялық және психолингвистикалық зерттеулермен сабақтасады. Л.С. Выготский ой мен сөздің байланысын мағынаның қалыптасуы, сөйлеудің ішкі және сыртқы формалары арқылы түсіндіріп, ішкі сөйлеудің адам ойлауындағы ерекше қызметін көрсетеді (Выготский, 1934). Оның тұжырымдары тілдік мағынаның санада ұйымдасуын түсіндіруге және кейінгі психолингвистикалық зерттеулердің теориялық негізін қалыптастыруға ықпал етті. Л.С. Выготскийдің 1934 жылғы түпнұсқа басылымында ішкі сөйлеу ой мен сөз арасындағы ерекше психологиялық құрылым ретінде арнайы талданған.

А.А. Леонтьев тіл, сөйлеу және сөйлеу әрекетін өзара байланысты құбылыстар ретінде қарастырып, психолингвистиканың зерттеу нысанын адамның мақсатты сөйлеу әрекетімен сабақтастырды (Леонтьев, 1969). Оның ұстанымында коммуникация дайын ақпаратты бір адамнан екінші адамға жеткізумен шектелмей, белгілі бір мақсат, жағдай және әрекет құрылымы арқылы жүзеге асатын үдеріс ретінде түсіндіріледі. Мұндай көзқарас тілдік сананы сөйлеушінің тілдік білімді нақты қатысымдық жағдайда пайдалануымен байланысты қарастыруға негіз береді. А.А. Леонтьев еңбегінің бірінші тарауында сөйлеу әрекеті теориясы мен психолингвистиканың пәні арнайы қарастырылған.

Тілдік әрекеттің ми қызметімен байланысын түсіндіруде А.Р. Лурияның нейропсихологиялық және нейролингвистикалық зерттеулері маңызды орын алады. А.Р. Лурия сөйлеуді ми қызметінің күрделі ұйымдасуымен байланыстырып, сөйлеуді өндіру және қабылдау кезінде жүретін кодтау мен декодтау үдерістерін ми зақымдануы жағдайындағы өзгерістер арқылы қарастырды (Лурия, 1975). Бұл бағыт тілдік қызметтің нейробиологиялық негізін зерттеудің кейінгі желілік үлгілеріне теориялық алғышарт қалыптастырды. «Основные проблемы нейролингвистики» монографиясы 1975 жылы Мәскеу университеті баспасынан 254 бет көлемінде жарық көрген және сөйлеу коммуникациясын нейропсихологиялық тұрғыдан талдауға арналған.

Осы іргелі еңбектер тілдік сана ұғымының қазіргі түсіндірмелерінен бұрын қалыптасқан бірнеше маңызды қағиданы айқындайды. Л.С. Выготский тілдік мағынаның ойлау үдерісімен байланысына назар аударса, Леонтьев сөйлеуді мақсатты әрекет аясында түсіндіреді, А.Р. Лурия тілдік қызметтің ми жүйелері арқылы іске асуын қарастырады. Бұл үш бағыттың тоғысуы тілдік сананы мағына, сөйлеу әрекеті және нейробиологиялық ұйымдасу бірлігінде зерттеуге теориялық негіз береді.

Тілдік сана ұғымының өзі психолингвистикалық әдебиетте кең әрі көпқырлы мазмұнда қолданылады. Попова мен Стернин оны тілдік бірліктер мен мағыналардың санада ұйымдасуымен, сөйлеуді қабылдау, өндіру және тілдік білімді сақтау үдерістерімен байланыстырады (Попова, Стернин, 2002: 10-12). Н.В. Уфимцева тілдік сананың әлеуметтік және мәдени тәжірибемен сабақтастығына назар аударып, оның өзгермелі және ұлттық-мәдени ортаға тәуелді сипатын көрсетеді (Уфимцева, 2011: 214-228). Бұл көзқарастар тілдік сананың тілдік білім, мағыналық құрылым, сөйлеу тәжірибесі және мәдени таным арасындағы байланысты қамтитынын көрсетеді.

Ұғымның лексикографиялық түсіндірілуін нақтылау үшін қазақстандық тіл біліміндегі Э.Д. Сүлейменова мен Н.Ж. Шаймерденованың «Словарь социолингвистических терминов» еңбегін де ескеру орынды (Сүлейменова, Шаймерденова, 2002). Бұл сөздік 2002 жылы «Қазақ

университеті» баспасынан жарық көрген және қазақстандық социолингвистикалық терминологияны жүйелеуге арналған. Кейінгі қазақстандық зерттеулерде аталған сөздіктегі тілдік сана түсіндірмесі этностың қоршаған ортамен байланысы және тіл мен мәдениет арқылы қалыптасатын әлем бейнесі тұрғысынан берілетіні көрсетілген. Бұл лексикографиялық түсіндіру Попова, Стернин және Уфимцева ұсынған психолингвистикалық пайымдармен мазмұндас болғанымен, ұлттық-мәдени және әлеуметтік қырына көбірек назар аударады.

Осы анықтамаларды салыстыру тілдік сана ұғымының бірнеше мазмұндық қабатын ажыратуға мүмкіндік береді. Біріншісі тілдік таңбалар мен мағыналардың санадағы ұйымдасуына қатысты; екіншісі сөйлеуді қабылдау мен өндіруді қамтамасыз ететін психикалық әрекеттерді қамтиды; үшіншісі жинақталған тілдік және мәдени тәжірибенің адамның әлемді қабылдауына ықпалын көрсетеді. Нейролингвистикалық тұрғыдан осы қабаттардың ми қызметіндегі жүзеге асу тетіктерін анықтау тілдік сана мәселесінің тағы бір түсіндіру деңгейін қалыптастырады.

Терминнің ғылыми қолданысында зерттеу дәстүрлерінің ерекшелігі байқалады. Посткеңестік психолингвистикада «тілдік сана» арнайы теориялық категория ретінде қалыптасқан. Ал осы мақалада қарастырылған ағылшынтілді нейролингвистикалық еңбектерде тілдік санаға жақын құбылыстар *language processing, language representation, language network, inner speech, semantic integration, cognitive control* тәрізді нақты зерттеу ұғымдары арқылы сипатталады (Hickok, Poeppel, 2007; Hagoort, Indefrey, 2014; Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024). Сондықтан мақалада тілдік сана осы терминдердің біріне теңестірілмей, тілдік білім, мағыналық өңдеу, сөйлеу әрекеті және когнитивтік реттеу арасындағы байланысты қамтитын теориялық категория ретінде алынады.

Қазақстандық нейролингвистикалық зерттеулер бұл мәселенің көптілді ортадағы көрінісін қарастыруға мүмкіндік береді. Қ. Жақсылыққызы мен Г. Нәбиева екінші тілді меңгеру барысындағы психолингвистикалық және нейролингвистикалық әдістерді жүйелеп, тіл меңгеру үдерісінің когнитивтік және нейрофизиологиялық қырларына назар аударады (Жақсылыққызы, Нәбиева, 2021: 13-21). Ж. Ибраева мен Қ. Жақсылыққызы билингвизмді зерттеудегі нейролингвистикалық тәсілдердің рөлін қарастырып, бірнеше тілді меңгеру мен қолданудың тілдік өңдеу және ми қызметімен байланысын сипаттайды (Ибраева, Жақсылыққызы, 2021: 67-73). Аталған мақаланың авторлары, шығарылымы, беттері мен DOI нөмірі Абай атындағы ҚазҰПУ журналының ресми сайтында расталған.

Қазақстандағы көптілді тілдік өңдеудің нейрофизиологиялық бағыты кейінгі ERP зерттеулерінде жалғасын тапты. K. Zhaksylykkyzy, Z.K. Ibrayeva, A.M. Kustubayeva, D. Roehm және M. Zholdassova қазақ, орыс және ағылшын тілдерін қолданатын үштілді қатысушылардың аударманы тану үдерісін EEG/ERP әдісі арқылы зерттеген. Нәтижелерде конгруэнтті және конгруэнтті емес сөздерді өңдеу барысында N400 компонентінің өзгерістері анықталған (Zhaksylykkyzy et al., 2026). Зерттеу 2026 жылғы 13 қаңтарда *Frontiers in Psychology* журналында жарияланып, ресми библиографиялық жазбасында 16-том, 1710959 мақала нөмірі көрсетілген. Бұл еңбек Қазақстандағы көптілді тілдік тәжірибені нейрофизиологиялық деректермен байланыстырудың нақты мысалын береді.

Ф.Ш. Оразбаева нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің әдіснамалық сабақтастығын қарастырып, тілдік әрекетті когнитивтік және қатысымдық үдерістермен байланысты зерттеудің мүмкіндіктерін көрсетеді (Оразбаева, 2025). Қатысымдық грамматикаға арналған Utegulova, Orazbayeva және әріптестерінің зерттеуінде жазылым барысында ойды ұйымдастыру, мағынаны нақтылау және тілдік бірліктерді коммуникативтік мақсатқа сай таңдау мәселелері талданады (Utegulova et al., 2025: 1129-1138). Бұл еңбектер тілдік сананың саналы таңдау, ішкі бақылау және коммуникативтік ниетпен байланысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Аталған екі еңбек қазіргі библиографияда бұрыннан қамтылған.

Тілдік қызметтің нейробиологиялық ұйымдасуын зерттеудегі қазіргі көзқарастар желілік қағидаға сүйенеді. Price PET және fMRI әдістері арқылы жүргізілген зерттеулердің жиырма жылдық нәтижелерін жинақтап, сөйлеуді есту, сөйлеу өндіру және оқу кезінде бірнеше өзара байланысқан ми аймағының қатысатынын көрсетеді (Price, 2012: 816-847). Бұл деректер тілдік

әрекетті күрделі нейрондық желілердің үйлесімді қызметі арқылы түсіндіруге негіз болды.

Friederici еңбектерінде тілдік өңдеудің желілік ұйымдасуы сөйлем құрылымын түсіну үдерісімен сабақтастырылады. Фронталды және темпоралды аймақтар мен оларды байланыстыратын ақзат жолдары тілдік ақпаратты өңдеудің өзара байланысқан жүйесі ретінде сипатталады (Friederici, 2011: 1357-1392). Кейінгі зерттеуінде автор сөйлемді түсіну барысында әртүрлі нейрондық жолдардың функционалдық қызметін нақтылап, синтаксистік ақпараттың бірнеше кезең арқылы өңделетінін көрсетеді (Friederici, 2012: 262-268). Бұл тұжырым тілдік сананың мағыналық және құрылымдық ұйымдасуын нейробиологиялық деңгеймен байланыстыруда маңызды орын алады.

Hickok пен Poeppel ұсынған екі ағынды модель тілдік сигналды өңдеудің екі негізгі бағытын көрсетеді. Вентральды ағын естілген дыбыстық сигналды мағыналық репрезентациялармен байланыстыруға қатысады, ал дорсальды ағын дыбыстық құрылым мен артикуляциялық әрекетті үйлестіреді (Hickok, Poeppel, 2007: 393-402). Бұл модель қабылданған тілдік сигналдың мағыналық өңделуі мен сөйлеудің моторлық ұйымдасуы арасындағы функционалдық айырмашылықты нақтылайды.

Синтаксистік өңдеудің нейрондық ұйымдасуын Matchin мен Hickok тереңірек сипаттайды. Олардың тұжырымында самай бөлігінің артқы ортаңғы иірімі (pMTG) лексикалық және синтаксистік ақпарат арасындағы байланысты өңдеуге қатысады, төменгі маңдай иірімінің артқы бөлігі (pIFG) құрылымдық операциялармен сабақтас қызмет атқарады (Matchin, Hickok, 2020: 1481-1498). Бұл нәтижелер сөйлем мағынасының қалыптасуы бірнеше функционалдық тораптың өзара әрекеті арқылы жүретінін аңғартады.

Тілдік білімді сақтау мен оны сөйлеу барысында белсендіру мәселесін Hagoort пен Indefrey жады, біріктіру және бақылау қағидалары арқылы түсіндіреді. Тілдік білім жады жүйелерінде сақталып, сөйлеуді қабылдау мен өндіру кезінде лексикалық, семантикалық және синтаксистік ақпарат біртұтас құрылымға бірігеді; осы үдеріске когнитивтік бақылау тетіктері де қатысады (Hagoort, Indefrey, 2014: 347-362). Бұл қағида тілдік сана тұрғысынан маңызды, өйткені жинақталған тілдік білімнің нақты коммуникативтік әрекетте іске асуын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Fedorenko, Ivanova және Regev тілдік өңдеуге маманданған ядролық тілдік желінің құрылымы мен қызметін қарастырады. Сол жақ жартышардағы фронталды және темпоралды аймақтардан құралған бұл желі тілдік материалды өңдеуге жоғары дәрежеде маманданған (Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024: 289-312). Тілдік желінің сенсорлық, моторлық және жалпы когнитивтік жүйелермен функционалдық байланысы тілдік әрекеттің әр деңгейде ұйымдасатынын көрсетеді. Fedorenko мен Thompson-Schill еңбегінде де тілге маманданған желілер мен жұмыс жады, назар, бақылау тәрізді кең когнитивтік үдерістердің арақатынасы талданады (Fedorenko, Thompson-Schill, 2014: 120-126).

Семантикалық өңдеудің нейробиологиялық табиғатын Pulvermüller мағына, қабылдау және әрекет тәжірибесінің байланысы арқылы түсіндіреді. Оның зерттеулерінде тілдік мағынаның қалыптасуына сенсорлық және моторлық жүйелердің қатысатыны көрсетілген (Pulvermüller, 2013: 458-470). Бұл көзқарас психолингвистикадағы тілдік сананың тәжірибелік және мағыналық сипатын нейробиологиялық семантикамен сабақтастыруға мүмкіндік береді.

Тілдік өңдеудің уақыттық динамикасын Kutas пен Federmeier N400 компоненті арқылы сипаттайды. N400 семантикалық контекст, мағыналық күтім және сөздің алдыңғы ақпаратпен сәйкестігіне сезімтал нейрофизиологиялық көрсеткіш ретінде қарастырылады (Kutas, Federmeier, 2011: 621-647). Мұндай нәтижелер тілдік ақпараттың уақыт бойынша сатылы өңделетінін көрсетіп, ұсынылатын модельдегі интеграция мен болжау деңгейін негіздеуге мүмкіндік береді.

Клиникалық нейролингвистика тілдік желілердің функционалдық тұтастығын зақымдану жағдайында бағалауға мүмкіндік береді. Fridriksson және әріптестері инсульттан кейінгі афазияны зерттеу барысында тілдік бұзылыстарды ми қыртысының зақымданған бөліктерімен және оларды байланыстыратын жүйелермен сабақтастыра талдайды (Fridriksson et al., 2018: 848-862). Бұл нәтижелер тілдік функциялардың бірнеше ми торабының өзара әрекетіне тәуелді екенін қолдайды.

Қазіргі зерттеулер нейрондық құрылым мен тілдік әрекет арасындағы байланысты модельдеу бағытына да бет бұрды. Fitz, Hagoort және Petersson тілдік өңдеудің нейробиологиялық себептік модельдерін талдап, құрылым, функция және мінез-құлық арасындағы тәуелділікті бір теориялық жүйеде сипаттау мүмкіндігін көрсетеді (Fitz, Hagoort, Petersson, 2024: 225-247). Мұндай бағыт әртүрлі эмпирикалық нәтижелерді өзара байланысты теориялық құрылымда түсіндірудің маңызын арттырады.

Қарастырылған әдебиеттер тілдік сана мәселесінің бірнеше ғылыми дәстүрдің тоғысында орналасқанын көрсетеді. Выготский, Леонтьев және Лурия еңбектері ой, мағына, сөйлеу әрекеті мен ми қызметінің өзара байланысына іргелі негіз қалады. Попова, Стернин және Уфимцева тілдік сананың психолингвистикалық және мәдени мазмұнын дамытты. Қазақстандық еңбектер тілдік сана мен тілдік өңдеу мәселесін көптілділік, екінші тілді меңгеру және коммуникативтік әрекет аясында толықтырады. Қазіргі нейролингвистикалық зерттеулер тілдік сигналды қабылдау, тілдік желілердің қызметі, семантикалық-синтаксистік интеграция, сенсомоторлық үйлесім және когнитивтік бақылаудың нейрондық тетіктерін нақтылайды.

Әдебиеттерді салыстыру барысында осы бағыттардың ортақ функционалдық желісі айқындалады. Тілдік ақпарат перцептивтік деңгейде қабылданып, маманданған тілдік желілерде өңделеді; семантикалық және синтаксистік ақпарат біріктіріледі; сөйлеу әрекеті сенсомоторлық тетіктер арқылы жүзеге асады; жұмыс жады, назар және когнитивтік бақылау коммуникативтік әрекетті реттеуге қатысады. Қолданыстағы теориялар осы механизмдердің әрқайсысын терең сипаттайды. Тілдік сана ұғымы олардың тілдік біліммен, мағынамен, ішкі сөйлеумен және коммуникативтік мақсатпен байланысын ортақ теориялық құрылымда қарастыруға мүмкіндік береді.

Осы талдау зерттеудің теориялық мәселесін нақтылайды: психолингвистикада қалыптасқан тілдік сана түсінігі мен қазіргі нейролингвистикада сипатталған нейрондық және когнитивтік тетіктер арасындағы байланысты бірізді модельге түсіру қажет. Әдебиеттерден бес негізгі функционалдық сала айқындалды: *перцептивтік өңдеу, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжау, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік-прагматикалық бақылау*. Осы бес сала ұсынылатын модельдің теориялық негізін құрайды.

Нәтижелер және талқылау

Ғылыми еңбектерді салыстырмалы талдау мен концептуалдық синтез тілдік сананың нейролингвистикалық ұйымдасуына қатысатын тетіктердің әртүрлі теориялық бағыттарда жеке қарастырылғанын көрсетті. Хикок пен Пёппельдің екі ағынды моделі дыбыстық сигналды мағынамен және артикуляциялық әрекетпен байланыстыратын нейрондық жолдардың қызметін сипаттайды. Фридеричи тілдік ақпаратты өңдеудегі фронталды және темпоралды аймақтардың өзара әрекетіне, Хагоорт пен Индфрей тілдік білімді сақтау, біріктіру және бақылау үдерістерінің байланысына назар аударады. Федоренко және әріптестерінің зерттеулері тілдік ақпаратты өңдеуге маманданған ядролық тілдік желінің қызметін айқындайды. Пульвермюллер еңбектерінде семантикалық өңдеу тілдік және сенсомоторлық тәжірибенің өзара байланысы тұрғысынан түсіндіріледі (Hickok, Poeppel, 2007: 393-402; Friederici, 2011: 1357-1369; Hagoort, Indefrey, 2014: 347-362; Pulvermüller, 2013: 458-470; Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024: 289-312).

Осы теориялық бағыттарды салыстыру тілдік сананы сипаттауда бес өзара сабақтас функционалдық деңгейді ажыратуға мүмкіндік берді: перцептивтік өңдеу, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжау, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік-прагматикалық бақылау. Мұндай жіктеу нейроанатомиялық құрылымдарды қайта топтастыруды көздемейді. Оның негізгі мәні әртүрлі зерттеулерде сипатталған тетіктердің тілдік сана құрылымындағы қызметтік орнын анықтап, олардың арасындағы байланысты бір теориялық жүйеде көрсетуге негізделеді.

Кесте 1 – Қазіргі нейролингвистикалық тұжырымдар мен ұсынылған модельдің арақатынасы
Таблица 1 – Соотношение современных нейролингвистических концепций и предложенной модели
Table 1 – Relationship between Current Neurolinguistic Frameworks and the Proposed Model

Теориялық бағыт	*Негізгі қарастыратын үдеріс*	*Ұсынылған модельдегі орны*
Hickok, Poeppel, 2007	Дыбыстық сигналды мағынамен және артикуляциялық әрекетпен байланыстыру	Перцептивтік өңдеу және сенсомоторлық байланыс
Friederici, 2011; 2012	Тілдік өңдеудің фронталды-темпоралды ұйымдасуы, сөйлем құрылымын өңдеу	Семантикалық-синтаксистік интеграция және болжау
Hagoort, Indefrey, 2014	Тілдік білім, біріктіру және бақылау үдерістерінің байланысы	Интеграциялық және бақылау деңгейлері
Pulvermüller, 2013	Семантикалық өңдеу мен сенсомоторлық тәжірибенің байланысы	Семантикалық және сенсомоторлық деңгейлердің байланысы
Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024	Тілдік ақпаратты өңдеуге маманданған тілдік желі	Ядролық тілдік желі
Ұсынылған модель	Тілдік өңдеудің әртүрлі тетіктерін тілдік сана құрылымында сабақтастыру	Бес функционалдық деңгейдің өзара байланысқан жүйесі

Кестеде берілген салыстыру ұсынылған модельдің теориялық негізін көрсетеді. Оның ерекшелігі жеке нейрондық механизмдердің қызметін қайта сипаттаудан гөрі әртүрлі тұжырымдамалардағы нәтижелердің тілдік санаға қатысын жүйелеуінде. Осы тұрғыдан тілдік сигналды қабылдау, мағыналық және синтаксистік өңдеу, сөйлеуді өндіру мен бақылау өзара жалғасқан үдерістер ретінде қарастырылады.

Тілдік сананың бірінші деңгейі *перцептивтік өңдеумен* байланысты. Ауызша тілдік сигналды қабылдау кезінде жоғарғы самай иірімі (superior temporal gyrus, STG) мен жоғарғы самай жүлгесінің (superior temporal sulcus, STS) бөлімдері акустикалық және сөйлеу сигналдарын өңдеуге қатысады. Жазба тілде шүйде-самай аймақтары визуалды тілдік ақпаратты тану үдерісіне қатысады. Бұл деңгей тілдік сигналдың сенсорлық ерекшеліктерін өңдеп, кейінгі тілдік операцияларға қажетті бастапқы ақпаратты қалыптастырады. Прайстың нейробейнелеу зерттеулеріне жасаған шолуы сөйлеуді есту мен оқуда бірнеше өзара байланысқан жүйенің қызмет атқаратынын көрсетеді (Price, 2012: 820-828). Федоренко және әріптестері сенсорлық жүйелер мен жоғары деңгейдегі тілдік өңдеудің функционалдық мамандануын ажырата қарастырады (Fedorenko, Ivanova, Regev, 2024: 301-306).

Перцептивтік деңгейде өңделген ақпараттың тілдік құрылымға айналуында *ядролық тілдік желі* маңызды қызмет атқарады. Бұл желі негізінен сол жақ жартышардағы фронталды және темпоралды аймақтарды қамтиды және сөздік, семантикалық әрі синтаксистік ақпаратты өңдеуге қатысады. Ядролық тілдік желінің қызметі сенсорлық тұрғыдан қабылданған сигналды тілдік бірлік ретінде танумен, сөздер арасындағы байланысты анықтаумен және оларды мағыналық құрылымға біріктірумен сабақтасады. Хагоорт пен Индфрей тілдік білім мен мағыналық-синтаксистік біріктіру арасындағы функционалдық байланысты көрсетеді (Hagoort, Indefrey, 2014: 347-356). Осыған байланысты ядролық тілдік желі ұсынылған модельде тілдік ақпаратты арнайы өңдеудің негізгі функционалдық деңгейі ретінде қарастырылады.

Үшінші деңгей *семантикалық-синтаксистік интеграция мен болжауды* қамтиды. Сөйлемді түсіну барысында жеке сөздер белгілі бір грамматикалық құрылым мен мағыналық байланыс аясында ұйымдасады. Фридеричи еңбектерінде фронталды және темпоралды аймақтар арасындағы ақпарат алмасу сөйлем құрылымын өңдеудің маңызды нейрондық тетігі ретінде сипатталады (Friederici, 2012: 262-267). Тілдік контекст алдағы сөздер мен құрылымдарға қатысты болжамдардың қалыптасуына да ықпал етеді. Мэтчин мен Хикоктың зерттеулерінде самай бөлігінің артқы ортаңғы иірімі (posterior middle temporal gyrus, pMTG) мен төменгі маңдай иірімінің артқы бөлігінің (posterior inferior frontal gyrus, pIFG) синтаксистік өңдеуге қатысу

ерекшеліктері талданған (Matchin, Hickok, 2020: 1485-1492). Бұл деректер семантикалық және синтаксистік ақпараттың тұтастануын тілдік сананың жеке функционалдық деңгейі ретінде қарастыруға негіз береді.

Мағыналық өңдеу адамның жинақталған сенсорлық және қимыл-қозғалыстық тәжірибесімен де сабақтасады. Пульвермюллер семантикалық репрезентациялардың қалыптасуына тілдік жүйелермен қатар сенсомоторлық желілердің қатысатынын көрсетеді (Pulvermüller, 2013: 458-466). Мұндай байланыс сөз мағынасының тілдік контекстпен қатар қабылдау және әрекет тәжірибесімен де ұштасатынын аңғартады. Ұсынылған модельде бұл құбылыс семантикалық интеграция мен сенсомоторлық жүйелердің өзара ықпалдасуын сипаттайды.

Төртінші деңгей *сенсомоторлық байланыспен* сипатталады. Сөйлеуді өндіру кезінде дыбыстық ақпаратты артикуляциялық жоспармен сәйкестендіру, фонологиялық ақпаратты уақытша сақтау және сөзді қайталау дорсальды нейрондық жолдардың қызметімен байланысты. Бұл үдеріске төбе-самай түйісу аймақтары, премоторлық қыртыс және фронталды бөлімдер арасындағы байланыстар қатысады (Hickok, Poeppel, 2007: 397-401). Фридрикссон және әріптестерінің афазияға қатысты зерттеуі тілдік бұзылыстардың сипатына зақымданған ми аймақтарымен қатар сол аймақтарды байланыстыратын нейрондық жолдардың күйі де ықпал ететінін көрсетеді (Fridriksson et al., 2018: 848-862). Мұндай деректер тілдік жүйенің желілік ұйымдасуын ескерудің маңызын айқындайды.

Тілдік ақпаратты өңдеудің уақыттық динамикасы да модельдің үшінші және бесінші деңгейлерін түсіндіруде маңызды. Оқиғаға байланысты потенциалдардың ішінде N400 компоненті семантикалық контекст пен тілдік бірліктің күтілу дәрежесіне сезімтал нейрофизиологиялық көрсеткіш ретінде кеңінен зерттелген. Контекске мағыналық жағынан үйлесуі төмен тілдік бірліктер ұсынылған жағдайда N400 реакциясының өзгеруі шамамен 400 миллисекунд аралығында байқалады (Kutas, Federmeier, 2011: 621-630). Бұл көрсеткіш семантикалық ақпараттың жылдам өңделетінін және контекстік болжамдардың мағынаны түсінуге қатысатынын аңғартады. Осы дерек модельдегі семантикалық интеграция мен болжаудың өзара байланысын нақтылай түседі.

Бесінші деңгей *когнитивтік-прагматикалық бақылауды* қамтиды. Бұл деңгей жұмыс жады, назар, ішкі сөйлеу, коммуникативтік ниет және тілдік әрекетті жағдаятқа сәйкес реттеу үдерістерімен байланысты. Федоренко мен Томпсон-Шилл тілдік желілер мен жалпы когнитивтік бақылау жүйелерінің функционалдық арақатынасын қарастырады (Fedorenko, Thompson-Schill, 2014: 120-126). Тілдік сана тұрғысынан бұл байланыс адамның тілдік ақпаратты өңдеумен қатар өз сөзін жоспарлауы, коммуникативтік мақсатқа сәйкес тілдік бірліктерді таңдауы және сөйлеу әрекетін бақылауы арқылы көрінеді. Сондықтан когнитивтік-прагматикалық бақылау тілдік әрекетті коммуникативтік жағдаятпен байланыстыратын жоғары функционалдық деңгей ретінде сипатталады.

Кесте 2 – Тілдік сананың ілімдер тоғысындағы моделінің негізгі деңгейлері
Таблица 2 – Основные уровни модели языкового сознания на стыке научных подходов
Table 2 – Main Levels of the Model of Linguistic Consciousness at the Intersection of Scientific Approaches

Деңгей	*Негізгі қызметі*	*Нейрондық негізі*	*Тілдік санадағы орны*
Перцептивтік өңдеу	Тілдік сигналды бастапқы сенсорлық өңдеу	STG, STS, шүйде-самай аймақтары	Кейінгі тілдік өңдеуге қажетті бастапқы ақпаратты қалыптастырады.
Ядролық тілдік желі	Лексикалық, семантикалық және синтаксистік ақпаратты өңдеу	Сол жақ фронталды және темпоралды тілдік аймақтар	Тілдік ақпаратты маманданған деңгейде өңдейді.
Семантикалық-синтаксистік интеграция және	Сөйлем құрылымын, мағыналық байланысты және контекстік болжамды	pMTG, pIFG, алдыңғы темпоралды аймақтар	Тілдік бірліктерді мағыналық және құрылымдық тұтастыққа

болжау	қалыптастыру		біріктіреді.
Сенсомоторлық байланыс	Дыбыстық ақпарат пен артикуляциялық әрекетті сабақтастыру	Дорсальды жол, төбе-самай түйісу аймақтары, премоторлық қыртыс	Сөйлеуді өндіру, қайталау және фонологиялық өңдеуге қатысады.
Когнитивтік-прагматикалық бақылау	Назар, жұмыс жады, ішкі сөйлеу және коммуникативтік ниетті реттеу	Жалпы когнитивтік бақылау жүйелері	Тілдік әрекетті коммуникативтік мақсат пен жағдаятқа сай реттейді.

Кестеде көрсетілген деңгейлер бірінен кейін бірі ғана жүзеге асатын қатаң сатыларды білдірмейді. Тілдік өңдеу барысында олардың арасында үздіксіз ақпарат алмасу жүреді. Перцептивтік жүйелерден келген ақпарат тілдік желілерде өңделеді, семантикалық және синтаксистік құрылым контекстік болжамдармен сабақтасады, сенсомоторлық жүйелер сөйлеуді өндіруге қатысады, ал когнитивтік бақылау осы үдерістердің коммуникативтік мақсатқа сай ұйымдасуын қамтамасыз етеді. Осы өзара әрекет тілдік сананың динамикалық сипатын көрсетеді.

Ұсынылған модельдің теориялық ерекшелігі осы бес деңгейдің тілдік сана ұғымы аясында өзара байланыстырылуынан көрінеді. Екі ағынды модель, синтаксистік өңдеу тұжырымдамалары, ядролық тілдік желі және жады, біріктіру мен бақылауға қатысты зерттеулер тілдік әрекеттің белгілі бір тетіктерін сипаттайды. Осы мақаладағы концептуалдық синтез олардың тілдік сана құрылымындағы функционалдық орнын айқындайды. Нәтижесінде психолингвистикалық дәстүрдегі тілдік сана түсінігі мен қазіргі желілік нейролингвистикадағы тілдік өңдеу механизмдері ортақ теориялық құрылымда сабақтастырылады.

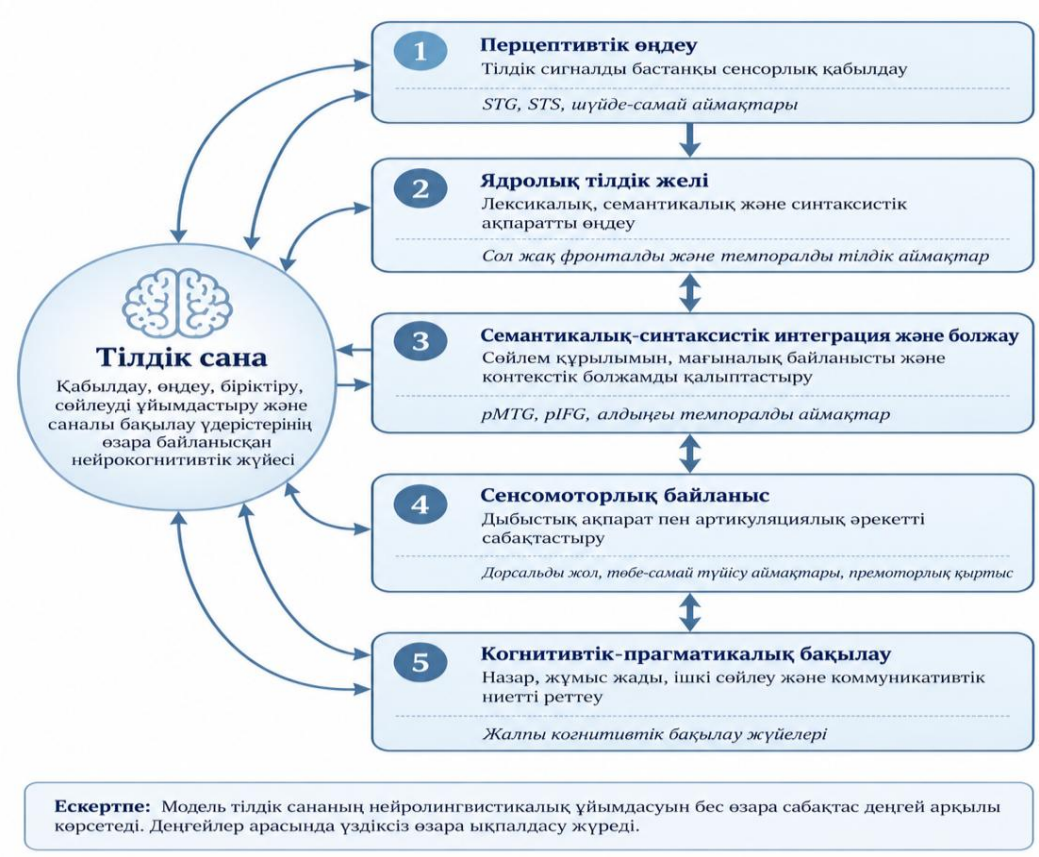

Сурет 1 – Тілдік сананың ілімдер тоғысындағы интегративті моделі
Рисунок 1 – Интегративная модель языкового сознания на стыке научных подходов
Figure 1 – An Integrative Model of Linguistic Consciousness at the Intersection of Scientific Approaches

Ұсынылған модельдің қолданбалы әлеуеті бірнеше зерттеу бағытымен байланысты. Афазияны зерттеуде желілік ұстаным ми аймақтарының зақымдануымен қатар олардың арасындағы функционалдық және құрылымдық байланыстарды ескеруге мүмкіндік береді. Көптілділік пен екінші тілді меңгеру саласында автоматтанған тілдік өңдеу, метатілдік бақылау, ішкі сөйлеу және бірнеше тіл арасындағы таңдау үдерістерін модельдің жекелеген деңгейлерімен байланыстыра зерттеуге болады. Қазақстанның көптілді ортасы мұндай мәселелерді психолингвистикалық және нейролингвистикалық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді (Оразбаева, 2025; Жақсылыққызы, Нәбиева, 2021: 19-21).

Модельдің түсіндіру мүмкіндігін нақтылау кейінгі эмпирикалық зерттеулердің міндетіне жатады. Болашақта фМРТ, ЭЭГ/ERP, МЭГ, трактография және нейроклиникалық деректерді табиғи сөйлеу, ішкі сөйлеу және көптілді тілдік өңдеу материалдарымен сабақтастыру маңызды. Мұндай зерттеулер перцептивтік өңдеу, ядролық тілдік желі, семантикалық-синтаксистік интеграция, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік-прагматикалық бақылаудың өзара қатынасын нақтылауға, сондай-ақ ұсынылған модельдің эмпирикалық негізділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері тілдік сананың нейролингвистикалық ұйымдасуын бірнеше өзара сабақтас нейрондық және когнитивтік жүйенің бірлескен қызметі арқылы сипаттауға мүмкіндік берді. Теориялық талдау барысында тілдік сана туралы психолингвистикалық көзқарастар қазіргі нейролингвистикадағы тілдік желілер, семантикалық-синтаксистік интеграция, сенсомоторлық байланыс және когнитивтік бақылау тұжырымдарымен сабақтастырылды. Осы негізде зерттеу сұрағына жауап ретінде тілдік сананың ілімдер тоғысындағы бес деңгейлі интегративті моделі ұсынылды.

Ұсынылған модель тілдік сананы тілдік сигналды қабылдау, тілдік ақпаратты арнайы өңдеу, мағыналық және синтаксистік тұтастық қалыптастыру, сөйлеуді өндіру және коммуникативтік әрекетті бақылау үдерістерінің өзара байланысқан жүйесі ретінде түсіндіреді. Бірінші деңгейде перцептивтік өңдеу тілдік сигналдың бастапқы сенсорлық қабылдануын қамтамасыз етеді. Екінші деңгей ядролық тілдік желінің лексикалық, семантикалық және синтаксистік қызметімен байланысты. Үшінші деңгейде семантикалық-синтаксистік интеграция мен контекстік болжау жүзеге асады. Төртінші деңгей дыбыстық ақпарат пен артикуляциялық әрекетті сабақтастыратын сенсомоторлық байланыстарды қамтиды. Бесінші деңгей жұмыс жады, назар, ішкі сөйлеу және коммуникативтік ниетпен байланысты когнитивтік-прагматикалық бақылауды біріктіреді. Бұл деңгейлер өзара үздіксіз ықпалдасып, тілдік сананың динамикалық сипатын қалыптастырады.

Зерттеудің ғылыми үлесі әртүрлі ғылыми бағыттарда сипатталған тілдік өңдеу тетіктерінің тілдік сана құрылымындағы функционалдық орнын бір жүйеде көрсетуімен айқындалады. Посткеңестік психолингвистикада қалыптасқан тілдік сана тұжырымдамасы адамның тілдік білімі, мағыналық тәжірибесі және сөйлеу әрекетіне басымдық берсе, қазіргі нейролингвистика осы үдерістерді қамтамасыз ететін нейрондық желілер мен когнитивтік механизмдерді нақтылайды. Осы екі ғылыми дәстүрді бір теориялық кеңістікте сабақтастыру тілдік сананың психолингвистикалық мазмұны мен нейробиологиялық ұйымдасуы арасындағы байланысты жүйелі сипаттауға мүмкіндік береді.

Модельдің теориялық маңызы тілдік сананы жекелеген құрылымдардың жиынтығы түрінде қарастырудан гөрі олардың функционалдық өзара әрекетіне назар аударуымен байланысты. Мұндай ұстаным тілдік ақпараттың қабылдануынан бастап оның мағыналық өңделуіне, сөйлеудің ұйымдастырылуына және коммуникативтік мақсатқа сай реттелуіне дейінгі үдерістерді тұтас жүйе аясында қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар модель тілдік сана ұғымының нейролингвистикадағы орнын нақтылап, психолингвистикалық және нейрокогнитивтік түсіндіру деңгейлерінің арақатынасын айқындайды.

Ұсынылған модельдің қолданбалы әлеуеті афазия, көптілділік, екінші тілді меңгеру, ішкі сөйлеу, код ауыстыру және метатілдік бақылау мәселелеріне арналған кейінгі зерттеулермен байланысты. Бұл зерттеу аясында модель теориялық-концептуалдық деңгейде негізделді,

сондықтан оның жекелеген компоненттері мен олардың өзара байланысын эмпирикалық деректер арқылы тексеру келешектегі зерттеулердің маңызды міндеті болып табылады. Қазақстанның көптілді ортасы тілдік өңдеудің саналы және автоматтанған деңгейлерін, бірнеше тіл арасындағы өзара ықпалды және когнитивтік бақылау тетіктерін зерттеуге қолайлы ғылыми мүмкіндік береді.

Алдағы зерттеулерде фМРТ, ЭЭГ/ERP, МЭГ, трактография және нейроклиникалық деректерді табиғи сөйлеу, ішкі сөйлеу және көптілді тілдік өңдеу материалдарымен ұштастыру маңызды. Мұндай зерттеулер ұсынылған бес деңгейдің функционалдық арақатынасын нақтылауға, модельдің түсіндіру мүмкіндігін бағалауға және тілдік сананың нейробиологиялық ұйымдасуы жөніндегі теориялық тұжырымдарды эмпирикалық тұрғыдан толықтыруға мүмкіндік береді. Осы бағыттағы жұмыстар қазақ тіл біліміндегі нейролингвистикалық зерттеулердің теориялық және әдіснамалық негізін кеңейтіп, тілдік сана мәселесін психолингвистика, нейролингвистика және когнитивтік нейроғылым тоғысында тереңірек зерттеуге жол ашады.

Әдебиеттер

Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. – Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934. – 324 с.

Жақсылыққызы Қ., Нәбиева Г.С. Современные методы психолингвистики и нейролингвистики в усвоении второго языка. Филология сериясы. – 183(3), 2021: 13–21.

Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва: Просвещение, 1969. – 214 с.

Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – Москва: Издательство Московского университета, 1975. – 254 с.

Оразбаева Ф.Ш. Нейролингвистика мен коммуникативтік тіл білімінің байланысы: методология мен әдістеме. *Tiltanym*. 2025;97(1):106-124. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124

Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание: вопросы теории и методологии. – Воронеж: Воронежский МИОН, 2002.

Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.

Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. – Москва: Институт языкознания РАН, 2011. – 252 с.

Fedorenko, E., Thompson-Schill, S.L. Reworking the language network. Trends in Cognitive Sciences 18(3) 2014: 120–126.

Fedorenko, E., Ivanova, A.A., Regev, T.I. The language network as a natural kind within the broader landscape of the human brain. Nature Reviews Neuroscience 25(5) 2024: 289–312.

Fitz, H., Hagoort, P., Petersson, K.M. Neurobiological causal models of language processing. Neurobiology of Language 5(1) 2024: 225–247.

Fridriksson, J., den Ouden, D.B., Hillis, A.E., Hickok, G., Rorden, C., Basilakos, A., Yourganov, G., Bonilha, L. Anatomy of aphasia revisited. Brain 141(3) 2018: 848–862.

Friederici, A.D. The brain basis of language processing: from structure to function. Physiological Reviews 91(4) 2011: 1357–1392.

Friederici, A.D. The cortical language circuit: from auditory perception to sentence comprehension. Trends in Cognitive Sciences 16(5) 2012: 262–268.

Hagoort, P., Indefrey, P. The neurobiology of language beyond single words. Annual Review of Neuroscience 37, 2014: 347–362.

Hickok, G., Poeppel, D. The cortical organization of speech processing. Nature Reviews Neuroscience 8(5) 2007: 393–402.

Ibrayeva, Zh.K., Zhaksylykkyzy, K. The role of neurolinguistic research in the study of bilingualism. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Philological Sciences 75(1) 2021: 67–73. https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.11

Kutas, M., Federmeier, K.D. Thirty years and counting: finding meaning in the N400 component of the event-related brain potential (ERP). Annual Review of Psychology 62, 2011: 621–647.

Matchin, W., Hickok, G. The cortical organization of syntax. Cerebral Cortex 30(3) 2020: 1481–1498.

Price, C.J. A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. NeuroImage 62(2) 2012: 816–847.

Pulvermüller, F. How neurons make meaning: brain mechanisms for embodied and abstract-symbolic semantics. Trends in Cognitive Sciences 17(9) 2013: 458–470.

Utegulova, Z., Orazbayeva, F., Imankulova, M., Issayeva, Z., Beissembayeva, S. Scientific and Practical Aspects of Communicative Grammar in the Process of Writing. Forum for Linguistic Studies 7(7): 2025. 1129–1138. https://doi.org/10.30564/fls.v7i7.9888

Zhaksylykkyzy, K., Ibrayeva, Z.K., Kustubayeva, A.M., Roehm, D., Zholdassova, M. Processing effects of L1/L2

from L3 in translation recognition paradigm: an exploratory ERP study. Frontiers in Psychology 16: 2026. 1710959. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1710959

References

Fedorenko, E., Thompson-Schill, S.L. (2014) Reworking the language network. Trends in Cognitive Sciences 18(3): 120–126. (in English)

Fedorenko, E., Ivanova, A.A., Regev, T.I. (2024) The language network as a natural kind within the broader landscape of the human brain. Nature Reviews Neuroscience 25(5): 289–312. (in English)

Fitz, H., Hagoort, P., Petersson, K.M. (2024) Neurobiological causal models of language processing. Neurobiology of Language 5(1): 225–247. (in English)

Fridriksson, J., den Ouden, D.B., Hillis, A.E., Hickok, G., Rorden, C., Basilakos, A., Yourganov, G., Bonilha, L. (2018) Anatomy of aphasia revisited. Brain 141(3): 848–862. (in English)

Friederici, A.D. (2011) The brain basis of language processing: from structure to function. Physiological Reviews 91(4): 1357–1392. (in English)

Friederici, A.D. (2012) The cortical language circuit: from auditory perception to sentence comprehension. Trends in Cognitive Sciences 16(5): 262–268. (in English)

Hagoort, P., Indefrey, P. (2014) The neurobiology of language beyond single words. Annual Review of Neuroscience 37: 347–362. (in English)

Hickok, G., Poeppel, D. (2007) The cortical organization of speech processing. Nature Reviews Neuroscience 8(5): 393–402. (in English)

Ibrayeva, Zh.K., Zhaksylykkyzy, K. (2021) The role of neurolinguistic research in the study of bilingualism. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Philological Sciences 75(1): 67–73. https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.11 (in English)

Kutas, M., Federmeier, K.D. (2011) Thirty years and counting: finding meaning in the N400 component of the event-related brain potential (ERP). Annual Review of Psychology 62: 621–647. (in English)

Leont'ev, A.A. (1969) Jazyk, rech', rechevaja dejatel'nost'. Moskva: Prosveshhenie. 214 s. [Leontyev, A.A. (1969) Language, speech, speech activity. Moscow: Prosveshchenie. 214 p.] (in Russian)

Lurija, A.R. (1975) Osnovnye problemy nejrolingvistiki. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. 254 s. [Luriya, A.R. (1975) Fundamental problems of neurolinguistics. Moscow: Moscow University Press. 254 p.] (in Russian)

Matchin, W., Hickok, G. (2020) The cortical organization of syntax. Cerebral Cortex 30(3): 1481–1498. (in English)

Orazbaeva, F.Sh. (2025) Nejrolingvistika men kommunikativtik til bilimining bajlanysy: metodologija men adisteme. *Tiltanym*; 97(1):106–124. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-1-106-124 [Orazbayeva, F.Sh. (2025) The relationship between neurolinguistics and communicative linguistics: methodology and methods. *Tiltanym*; 97(1):106–124.] (in Kazakh)

Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2002) Jazyk i nacional'noe soznanie: voprosy teorii i metodologii. Voronezh: Voronezhskij MION. [Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2002) Language and national consciousness: issues of theory and methodology. Voronezh: Voronezh MION.] (in Russian)

Price C.J. (2012) A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. NeuroImage 62(2): 816–847. (in English)

Pulvermüller F. (2013) How neurons make meaning: brain mechanisms for embodied and abstract-symbolic semantics. Trends in Cognitive Sciences 17(9): 458–470. (in English)

Sulejmenova, Je.D., Shajmerdenova, N.Zh. (2002) Slovar' sociolingvisticheskih terminov. Almaty: Qazaq universiteti. 170 s. [Suleimenova, E.D., Shaimerdenova N.Zh. (2002) Dictionary of sociolinguistic terms. Almaty: Kazakh University. 170 p.] (in Russian)

Ufimceva, N.V. (2011) Jazykovoe soznanie: dinamika i variativnost'. Moskva: Institut jazykoznanija RAN. 252 s. [Ufimtseva, N.V. (2011) Linguistic consciousness: dynamics and variability. Moscow: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences. 252 p.] (in Russian)

Utegulova, Z., Orazbayeva, F., Imankulova, M., Issayeva, Z., Beissembayeva, S. (2025) Scientific and Practical Aspects of Communicative Grammar in the Process of Writing. Forum for Linguistic Studies 7(7): 1129–1138. https://doi.org/10.30564/fls.v7i7.9888 (in English)

Vygotskij, L.S. (1934) Myshlenie i rech': psihologicheskie issledovanija. Moskva; Leningrad: Socekgiz. 324 s. [Vygotsky, L.S. (1934) Thinking and speech: psychological studies. Moscow; Leningrad: Sotsekgiz. 324 p.] (in Russian)

Zhaksylykkyzy, K., Nabieva, G.S. (2021) Sovremennye metody psiholingvistiki i nejrolingvistiki v usvoenii vtorogo jazyka. Serija filologicheskaja 183(3): 13–21. [Zhaksylykkyzy, K., Nabiyeva, G.S. (2021) Modern methods of psycholinguistics and neurolinguistics in second language acquisition. Philology series. 183(3): 13–21.] (in Russian)

Zhaksylykkyzy, K., Ibrayeva, Z.K., Kustubayeva, A.M., Roehm, D., Zholdassova, M. (2026) Processing effects of L1/L2 from L3 in translation recognition paradigm: an exploratory ERP study. Frontiers in Psychology 16: 1710959. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1710959 (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Оразбаева Ф.Ш., Рысқұлова А.Д., Коканова Ж.А., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-29-41

Сәуле Құрманбайқызы Иманберді[1*], Зиба Абдуллақызы Құламанова[2], Айгүл Әсетқызы[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0002-9151-9881 E-mail: imkusaule@gmail.com
[2]филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Мұхаммед Хайдар Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
ORCID: 0000-0001-7677-3622 E-mail: ziba_asilmura@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.,
ORCID: 0000-0002-4285-312X E-mail: aigulaset10@gmail.com

ӘЛЕМНІҢ ТОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІНДЕГІ «ТАРАЗ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада «Тараз» атауына ғалымдар берген анықтамаларға шолу жасалып, сауалнама негізінде атауды тұтынушылардың оның уәжіне қатысты аялық білімі айқындалады, сондай-ақ атаудың мәтінтүзушілік қызметі арқылы ассоциативтік ерекшеліктері анықталады. Бір астионим негізінде атау жасаушы және атауды тұтынушы қоғамның әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырудағы рөлі, халықтың әлеуметтік жағдайы, танымы мен талғамы сараланады. Әлемнің тілдік бейнесін, соның ішінде топонимикалық бейнесін қалыптастыруда кеңістіктің маңызды рөл атқаратыны көрсетіліп, халықтың әлеуметтік жағдайы мен кеңістікті танып-білу ерекшеліктері атау таңдаудағы негізгі факторлардың бірі екені айқындалады. Сонымен бірге ғалымдардың топонимиялық концептінің әлем бейнесін қалыптастырудағы рөліне қатысты зерттеулеріне талдау жасалады. Зерттеу нәтижесінде атауды тұтынушылардың әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырудағы рөлі анықталып, сауалнама деректері негізінде респонденттердің атауға қатысты аялық білімін арттыру мақсатында көпшілікке арналған арнайы курстар ұйымдастыру қажеттілігі көрсетілді. Мақаланың мақсаты – «Тараз» астионимінің оңтүстік өңір қоғамының әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырудағы негізгі факторларын концептуалдық талдау негізінде айқындау және халықтың осы атауға қатысты аялық білімін сауалнама арқылы анықтау. Зерттеу әдістері: дескриптік тәсіл, сауалнама, концептуалды, семантикалық талдау, фреймдік талдау. Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған. Мақаланың практикалық маңыздылығы оның негізгі нәтижелерін әлеуметтік лингвистика, ономастика, соның ішінде атаужасам мен трансонимдену мәселелеріне қатысты теориялық курстарды оқытуда, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану пәндерінде, сондай-ақ қазақ тілін оқыту практикасына арналған семинарларда қолдануға болатындығымен айқындалады.

Тірек сөздер: «Тараз» астионимі; әлемнің тілдік бейнесі; әлемнің топонимикалық бейнесі; концепт; сауалнама.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BRBR24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Иманберді С.Қ., Құламанова З.А., Әсетқызы А. Әлемнің топонимикалық бейнесіндегі «Тараз» концептісі. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 29-41-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-29-41

Сауле Курманбайкызы Иманберди[1*], Зиба Абдуллаевна Куламанова[2], Айгуль Асеткызы[3]
[1*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Казахский агротехнический исследовательский университет имени Сакена Сейфуллина,
Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0002-9151-9881 E-mail: imkusaule@gmail.com
[2]кандидат филологических наук, профессор,
Таразский региональный университет имени Мухаммеда Хайдара Дулати, Казахстан, г. Тараз,
ORCID: 0000-0001-7677-3622 E-mail: ziba_asilmura@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Казахстан, г. Оскемен,
ORCID: 0000-0002-4285-312X E-mail: aigulaset10@gmail.com

КОНЦЕПТ «ТАРАЗ» В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. В статье представлен обзор научных трудов, посвященных выявлению мотивации астионима «Тараз». На основе проведенного анкетирования определяется фоновое знание носителей языка, связанное с мотивацией данного названия, а также посредством анализа его текстообразующей функции выявляются ассоциативные особенности. На материале одного астионима рассматривается роль общества, создающего и использующего название, в формировании топонимической картины мира, а также отражение в этом процессе социального опыта, когнитивных установок и предпочтений носителей языка. Раскрывается значимая роль пространства в формировании языковой картины мира, в том числе ее топонимического образа, показано, что социальные факторы и особенности восприятия и осмысления пространства выступают одним из оснований выбора названия. Кроме того, анализируются научные исследования, посвященные роли топонимических концептов в формировании картины мира. В результате исследования определена роль носителей языка в формировании топонимической картины мира, кроме того, результаты опроса выявили необходимость организации специальных курсов для широкой аудитории с целью расширения фоновых знаний респондентов о названиях. Цель статьи – на основе концептуального анализа определить основные факторы, связанные с ролью астионима «Тараз» в формировании топонимической картины мира общества южного региона, а также выявить фоновое знание носителей языка посредством анкетирования. В исследовании использованы описательный метод, научный обзор, концептуальный, семантический и фреймовый анализ. Исследование выполнено в лексико-семантическом и когнитивном направлениях. Практическая значимость работы заключается в возможности использования ее основных результатов в теоретических курсах по ономастике, в том числе при изучении вопросов номинации и трансонимизации, а также в социолингвистике, когнитивной лингвистике, лингвокультурологии и на семинарских занятиях по практике преподавания казахского языка.

Ключевые слова: астионим «Тараз»; языковая картина мира; топонимическая картина мира; концепт; анкетирование.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993043 «Древнетюркские топонимы в источниках Китая и других стран Востока – одна из основ современной тюркской интеграции: историко-этимологическое, лингвистическое видение».

Для цитирования: Иманберди С.К., Куламанова З.А., Аселкызы А. Концепт «Тараз» в топонимической картине мира. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 29-41. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-29-41

Saule Imanberdi[1]*, Ziba Kulamanova[2], Aigul Assetkyzy[3]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Professor,
Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0000-0002-9151-9881 E-mail: imkusaule@gmail.com

[2]Candidate of Philological Sciences, Professor,
Mukhammad Khaydar Dulaty Taraz Regional University, Kazakhstan, Taraz,
ORCID: 0000-0001-7677-3622 E-mail: ziba_asilmura@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Kazakhstan, Oskemen,
ORCID: 0000-0002-4285-312X E-mail: aigulaset10@gmail.com

THE CONCEPT OF «TARAZ» IN THE TOPONYMIC PICTURE OF THE WORLD

Abstract. The article presents a review of scholarly works devoted to identifying the motivation underlying the astionym “Taraz.” Based on the results of a questionnaire survey, the background knowledge of language users regarding the motivation of this name is determined, while its associative features are identified through an analysis of its text-forming function. Using a single astionym as the research material, the study examines the role of the community that creates and uses the name in shaping the toponymic picture of the world, as well as the ways in which the social experience, cognitive attitudes, and preferences of language users are reflected in this process. The significant role of space in the formation of the linguistic picture of the world, including its toponymic representation, is revealed. It is shown that social factors and the specific ways in which space is perceived and conceptualized constitute one of the key foundations for the choice of a name. In addition, scholarly studies addressing the role of toponymic concepts in the formation of the picture of the world are analyzed. The study identifies the role of language users in shaping the toponymic picture of the world. Furthermore, the survey results demonstrate the need to organize special courses for a broad audience in order to expand respondents’ background knowledge of place names. The aim of the article is to identify, through conceptual analysis, the main factors associated with the role of the astionym “Taraz” in shaping the toponymic picture of the world of the society in the southern region, as well as to determine the background knowledge of language users through a questionnaire survey. The study employs the descriptive method, literature review, conceptual analysis, semantic analysis, and frame analysis. The research

is conducted within lexico-semantic and cognitive approaches. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its main findings in theoretical courses on onomastics, including the study of nomination and transonymization, as well as in sociolinguistics, cognitive linguistics, linguocultural studies, and seminars on the practice of teaching the Kazakh language.

Keywords: “Taraz” astionym; linguistic picture of the world; toponymic picture of the world; concept; questionnaire survey.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993043 “Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – A Foundation for Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspective”.

For citation: Imanberdi, S., Kulamanova, Z., Assetkyzy, A. The Concept of «Taraz» in the Toponymic Picture of the World. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 29-41. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-29-41

Кіріспе

Қоршаған ортаны қабылдауда, ең алдымен, таным жатыр. Атау тағушы географиялық нысан ерекшелігі ғана емес, адам (қоғам) үшін маңызды әлеуметтік, шаруашылық, мәдени, тарихи ақпараттарды да ескеруі мүмкін. Концептілерді зерттеу – атау тағушы адам психологиясын айқындауда ғана емес, жалпы әлемнің тілдік бейнесін қайта құру мен оны зерттеудегі оның құрылымдық бірліктері ретінде аса маңызды. Концепт белгілі бір тақырыпта әлем туралы жиынтық ақпараттан тұрады десек, әлемнің топонимикалық бейнесін жасаудағы топоним-концепт – атау берушінің танымы, психологиясы, қажеттілігі, пайымы, таңдауы т.б. ақпараттар жиынтығынан құралатын менталды білім. Ол топонимнің лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларынан көрініс табады. Әлемді қабылдау әр елдің ұлттық танымы мен қабылдауына орай концептілер жүйесін құрайды, ал ол өз кезегінде әр тілде, әрине, өзгеше болады. Белгілі бір топонимді концепт ретінде қарастыру атау таққан, сол атауды тұтынатын халықтың танымы мен ұлттық құндылық шегін айқындауда маңызды.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі кезде әлемдік аренада әр халықтың өз орнын белгілеуімен, түркі тұтастығын айқындайтын тілдік материалдарды жіктеп, талдау қажеттілігімен анықталады. Осы уақытқа дейін тарихи жәдігер ретінде бізге жеткен «Тараз» атауының мән-мағынасын анықтау, оның түркі тұтастығын танытудағы орнын көрсету, адамзат дамуына қажетті ақпаратты жинақтау аса маңызды.

Бір қала атауы негізінде белгілі бір өңір қоғамының әлемнің топонимикалық бейнесін анықтау үшін, ең алдымен, жинақталған материалдар өңделіп, тақырып аясында жазылған отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге шолу жүргізілді. Сонымен қатар «Тараз» атауының әртүрлі дереккөздердегі мәтінтүзушілік қызметі қарастырылып, атаудың мән-мағынасы айқындалды. Сондай-ақ халықтың осы атауға қатысты танымын анықтау мақсатында жазбаша сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға респонденттер жас мөлшері мен әлеуметтік жағдайына шектеу қойылмай, кездейсоқ іріктеу негізінде тартылды, сұрақтар ашық түрде берілді.

Атау беруші қоғамның таным-талғамы, қолданған тілі және атаудың таралу ареалы туралы ақпарат беретін тілдік бірлік ретінде тарихи атаудың маңызы зор. «Тараз» атауы бұдан бөлек әртүрлі дереккөздерде мәтін түзіп, қосымша ақпарат беретіні сөзсіз, себебі бұл атау әлемдік ауқымға ие Ұлы Жібек жолындағы нысанға берілген. Болашақта осы тектес зерттеулердің нәтижелері атау беруші және атауды тұтынушы қоғамның әлемнің тілдік, соның ішінде топонимикалық/ономастикалық бейнесін жасаудағы модельдерін анықтауға, өткен заман мен қазіргі кезең арасындағы сабақтастықты айқындауға, түркі қоғамына ортақ таным мен талғамды ашуға маңызды негіз болмақ.

Материал және әдістер

Зерттеуді жүргізу мақсатында атаудың ғылыми анықтамасын ашу үшін топонимдік сөздіктерге, түсіндірме сөздіктерге, тарихи дереккөздерге, ал халық санасындағы ассоциативті танымды айқындау мақсатында көркем шығармалар мен БАҚ материалдарына жүгіндік. Сонымен бірге зерттеу толыққанды болу үшін және «Тараз» концептісінің әлемнің топонимдік бейнесін жасаудағы маңызын ашу мақсатында Шығыс дерккөздеріндегі материалдар да сараланды.

Қазіргі тіл білімінде онимдік бірліктерді, олардың жиынтығын концепт тұрғысынан

қарастырған ғалымдар баршылық. Зерттеген ғалымдардың еңбектерінде ономастикалық кеңістік жалпы концепт тұрғысынан (Б. Тілеубердиев), топонимді менталдық жүйені айқындайтын матрица түрінде зерделенген (Қ. Рысберген), тарихи ескерткіштердегі «Жаратушы» концептісінің репрезентациясы қарастырылған (С. Иманбердиева) т.б.

Қарастырылып отырған материалдар талдауы лингвистикалық әдістер мен тәсілдер кешенінде жүзеге асады. Ең алдымен, жиналған фактілерді жүйелеу әрі логикалық тұрғыдан түсіну. Осыған байланысты нақты заңдылықтарын айқындау мақсатында дескриптивті әдіс қолданылды. Екіншіден, атау сыртындағы ұғымды анықтау мақсатында модельдеу әдісі қолданылды. Үшіншіден, зерттеудің прагматикалық бағыты адамның таным қызметінің өнімі ретіндегі жұмсалымды-прагматикалық талдауды пайдалануды қарастырған. Басты әдіс ретінде когнитивті және фреймдік талдау, сауалнама жүргізу орын алды.

Алдағы уақытта көнеден белгілі, алайда қолданыстан шыққан атаулардың ұлттың әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастырудағы маңызын айқындау зерттеулердің басты бағыттарының біріне айналары сөзсіз. Себебі өткеннің тарихи ақпаратын айқындамай, болашаққа көз жүгірту мүмкін емес.

Әдебиетке шолу

Б. Тілеубердиев ономастикалық концептіні кеңістік, адам, жануарлар, өсімдіктер сияқты әмбебап концептілер құрылымында қарастырып, олардың концептуалдану ерекшелігін айқындаған (Тілеубердиев, 2006: 20).

Кез келген атау нысанды атаудан бөлек, ұлттық мәдени ақпаратты да қамтиды, яғни әр халықтың кеңістікті игеру, сол бойынша ақпаратты игеруі әртүрлі болады, бұл жөнінде авторлар: «Адам қоршаған ортадағы белгілі нысандарды, олардың ерекшеліктерін өзіндік түсініктер жүйесі көмегімен дәл бейнелеуі арқылы топонимдер әлемінің тілдік үлгісін құрайды. Оны әлемнің топонимиялық бейнесі деп атайды», – деген ой қорытады (Абдирасилова, Атабаева, Салихова, 2020: 48).

Иманбердиева С.Қ. төрт түлікке қатысты ақпаратты саралай отырып, төрт түлік пірлерін концептуалдауды қазақтың ұлттық бейнесін танытудың құралы ретінде қарастырған. Сонымен қатар зоотопонимдер негізінде әлеуметтік-психологиялық кодты ашу арқылы мал шаруашылығымен айналысқан халықтың атауларда сақталған ақпаратын анықтап, қазақ халқының әлемнің топонимикалық бейнесін суреттеу ерекшелігін айқындаған (Иманбердиева, 2024: 58).

Қ. Рысберген: «Қазақ топонимиясы – географиялық жалқы атаулардың жай ғана жиынтығы емес, ол менталдық факторларды көрсететін ономастикалық деңгейдің лексикалық бірліктерінің жүйесі», – дей келе, көшпелі халықтың мал шаруашылығына қатысты ақпараттың топонимдерде сақталуын сөз етеді. Сонымен бірге топонимдерді код түрінде матрица негізінде талдаған (Рысберген, 2010: 7).

О.А. Урусова топонимнің концепт екенін дәлелдейтін тілдік бірліктердің негізгі өзектік белгілерін анықтауды концептіні ұғымдық модельдеу деп атайды. Ғалымның пікірінше, мұндай модельдеу когнитивтік және фреймдік талдау негізінде жүзеге асырылады (Урусова, 2007: 254). Мысалы, Ұлытау:

- ең көне тау;
- ханды сайлайтын жер т.б.

Алтай топонимиясы негізінде топонимдік жүйенің онтологиялық және менталды болмысын зерттей отырып, ғалым мынадай тұжырым жасайды: «Топонимдік жүйенің менталды болмысын қарастыру барысында әлемнің топонимдік бейнесі ұғымын енгізген жөн. Топонимдердің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, сондай-ақ болмысты тануда қоғам қабылдаған ортақ көзқарастарға сүйене отырып, әлемнің топонимдік бейнесін әлемнің жалпы бейнесінің ажырамас бөлшегі деп қарастыруға болады» (Дмитриева, 2003: 9).

О.Л. Рублева өз мақаласында Приморье өлкесінің топонимиясын топонимдік кеңістік, топонимдік жүйе және дүниенің топонимдік бейнесі тұрғысынан қарастыра отырып, топонимдік тұлға, топонимдік мәнмәтін және топонимдік концепт ұғымдарын сипаттайды (Рублева, 2016: 40).

«Топоним уәжін анықтауда сауалнама әдісі қолданыс жағынан қиындық тудырмайтынына және көп уақыт алмайтынына қарамастан, толық ақпарат бере алмайды. Сондықтан әлеуметтік ономастика (социоономастика) тарихындағы ең бай әдістердің бірін қолдану қажет. Сауалнама респонденттердің топонимнің уәжін және оның орналасқан жерін анықтауға қатысты жауаптарын толық нақтылай алмайды, ал бұл кемшіліктің орнын толтыра алатын әдіс – менталды картография» деген пікірмен толық келісуге болмайды, себебі әдісті таңдау ең алдымен зерттеу мақсатына байланысты (Erzsébet Győrffy, 2015: 505).

Шиелі ауданы топонимдерін когнитивтік тұрғыдан зерттеген ғалымдар әлемнің топонимдік бейнесін сипаттауда шағын кеңістікті білдіретін микротопонимдермен қатар, бағыттық аялық білімді аңғартатын макротопонимдердің де маңызды рөл атқаратынын нақты мысалдармен дәйектейді. Осыған байланысты олар «топонимиялық концептілер менталды-топонимиялық стереотиптер негізінде жинақталып, әлемнің топонимиялық көрінісін сипаттайды, бұл көрініс қазақ тілінде топонимдер арқылы өрнектеледі» деген тұжырым жасайды (Рүстембек, Абасилов, 2021: 39).

Топонимдерді аңыздық және ақиқат деректермен байланысты халықтық этимология тұрғысынан салыстыра қарастырған Б.М. Базарбеков: «Ұлттық топонимдік кеңістіктегі атаулар – когнитивтік базаның білімдер жүйесін құраушы, сақтаушы және таратушы құрылым», – деген тұжырым жасайды (Базарбеков, 2024: 7).

Көріп отырғанымыздай, ғалымдар әлемнің топонимдік бейнесін анықтауда кеңістік мәселесі мен менталды топонимдік стереотиптерді назардан тыс қалдырмайды. Сонымен бірге топоним-концептілерді әлемнің топонимдік бейнесін қалыптастырудағы негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырып, әлемнің топонимдік бейнесін дүниенің тілдік бейнесінің ажырамас бөлігі ретінде таниды.

Ал біздің зерттеуіміз осы уақытқа дейін Ұлы Жібек жолы бойындағы 2000 жылдан астам тарихы бар «Тараз» атауының тек қалыптасу уәжін анықтаумен шектелмей, осы атауға қатысты тіл тұтынушыларының аялық білімін айқындауға және соның негізінде оның оңтүстік өңірдің әрі әлемнің топонимдік бейнесін қалыптастырудағы маңызын ашуға бағытталған.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген географиялық нысанның атауы ол туралы тура не жанама ақпарат беруі мүмкін. Біз талдап отырған Тараз – Жамбыл облысының орталығы. Тараз – Талас өзені бойындағы 2000 жылдық тарихи қала (Иманбердиева, Бекенова, Құламанова және т.б., 2021: 7). Нысанды атаудан бөлек ақпарат қандай да бір лингвомәдени қауымдастықтың танымын аңғартады. «Топонимдік реалий туралы лингвомәдени қауымдастыққа тән білім менталды білім ретінде қабылданады (Зобнина, 2007: 5). Бұл астионим сыртында лингвомәдени қауымдастықтың сабақтастығы жатыр, яғни атау тағушы қауым үшін Талас / Тараз – «таудан құлай аққан өзен», «тау өзені» дегенді білдірсе, қазіргі атауды қолданушы қауым үшін ол – «тарихи атауды жаңғырту». Мұнда көнедегі атау тағушы қауым трансонимдену үдерісі негізінде жақын жатқан табиғи географиялық нысан атауын қалаға атау ретінде берген, ал бұл қазіргі атау беру талабына сай келеді, яғни географиялық нысан туралы ақпаратты беруі шарт. Біз бұл атау арқылы тек тарихи жадтың жаңғыртылғанын ғана емес, сонымен бірге қала аумағымен «тау өзенінің» ағатыны туралы ақпаратты да анықтай аламыз.

Атауды күнделікті қолданып жүрген қала тұрғыны үшін ол бір қарағанда жай ғана атау ретінде қабылдануы мүмкін. Алайда оны белгі ретінде қарастырып, концептуалдық ақпаратын талдау барысында атаудың астарындағы мазмұн айқындала түседі, яғни мұндай ақпарат аялық біліммен байланысты танылады. Тараз астионимі концепт ретінде белгілі бір әлеуметтік кеңістік туралы ақпарат береді. Осыған ұқсас пікір И.А. Стернин зерттеуінде де кездеседі: «Атау қызмет аясына қарай белгілі бір мағыналық белгіге ие болады, алайда қомақты концептуалдық ақпарат атауды тұтынушы қоғам туралы экстралингвистикалық негізге сүйенеді» (Стернин, 2008: 28). Е.Л. Калининаның пікірінше, мұндай топонимдік концепт көпқабатты құрылым ретінде қарастырылуы қажет, яғни «оның өзегінде географиялық нысан туралы ақпарат сақталса, қосымша қабаттарында тарихи, этимологиялық, прагматикалық, жеке бағалау белгілері мен атаудың ішкі формасы туралы ақпарат сақталуы керек» (Калинина, 2009: 4).

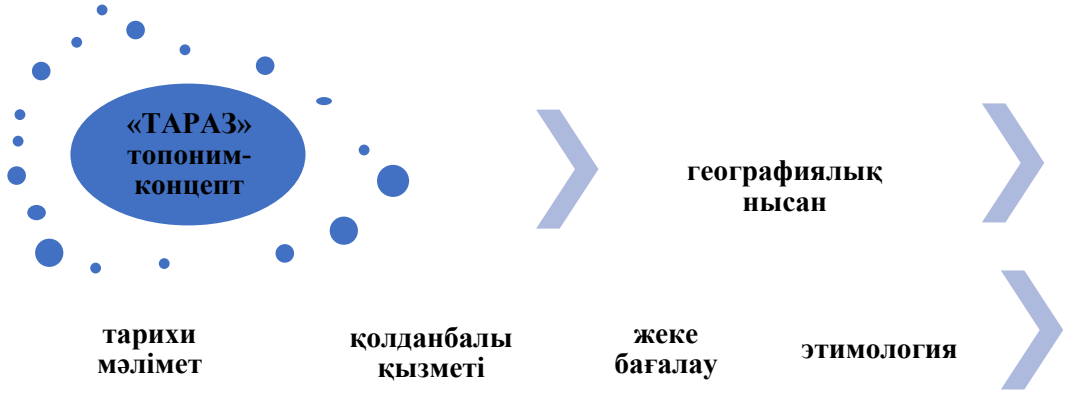

Сурет 1 – «Тараз» концептісінің өрісі
Рисунок 1 – Репрезентация концепта «Тараз»
Figure 1 – Representation of the Concept “Taraz”

Сурет 1-де «Тараз» концептісінің өрісі географиялық нысан ретінде оның орналасқан жері, алып жатқан аумағы сияқты ақпараттардан тұрса, тарихи мәліметтер арқылы біз Тараздың Ұлы Жібек жолындағы 2000 жылдан астам тарихы бар қала екенін, осы қалаға байланысты тарихи оқиғаларды білеміз, сонымен бірге қала атауының диахрониялық дамуын да анықтай аламыз. Мысалы: Талас/Тараз (I-II ғ.) – Әулиеата (1864 ж.) – Мирзоян (1934 ж.) – Жамбыл (1938 ж.) – Тараз (1997 ж.). Әр кезеңде атаудың өзгеруінде қалай болғанда да таным жатыр. О бастағы Талас/Тараз/Таразаб атауларында трансонимдену құбылысы, яғни қаланың жақын орналасқан нысан атауымен аталғаны аңғарылады. Әулиеата атауының түркі халықтарына ортақ мәдени-тарихи негізі бар: бұл жерде атақты әулие Қарахан ата жерленген. Кеңестік идеологияның және сол кезеңдегі қоғамдық өзгерістердің ықпалы Мирзоян атауынан көрініс тапса, Жамбыл атауы осы өңірдің тумасы, атақты ақын Жамбыл Жабаевтың есімін дәріптеуге байланысты берілген. Ал қазіргі Тараз атауы байырғы атауды қалпына келтіру, тарихи жадты жаңғырту үрдісімен байланысты.

Атаудың қолданбалы қызметі – бұл, ең алдымен, нысанды атау қызметі, екіншіден, көркем шығарма, публицистика т.б. мәтін ішінде кездесуі, яғни мәтінтүзушілік қызметі. Атаудың әлеуметтік-танымдық мәні, яғни жеке тұлғаның атауды қабылдауы, бағалауы сауалнама нәтижесінде анықталады. Топонимдерді когнитивтік тұрғыдан зерттеген бірқатар ғалымдар концептіні жалпыұлттық немесе авторлық әлем бейнесінің фрагменті ретінде модельдеу үшін оның когнитивтік белгілерін түсіндірме, энциклопедиялық және лингвомәдени сөздіктердегі анықтамалар негізінде айқындау, сондай-ақ топонимнің әртүрлі дискурстарда, мысалы, поэтикалық (Зиновьев, 2008: 24; Корчевская, 2002: 20), публицистикалық (Урусова, 2007: 256; Керимов, 2006: 158) және т.б. қолданысына мәтінаралық талдау жүргізу қажеттілігіне назар аударады. «Тараз» астионимінің этимологиясына келетін болсақ, Талас және Тараз атауларын екі бөлек атау деп қарастыратын пікірлер де кездеседі. І. Кеңесбаев «Тараз» сөзінің мәнін «әдеміліктің үлгісі» деген мағынамен байланыстырады (Кеңесбаев, 1977: 681), әрине, бұл жалпы есімге қатысты айтылған пікір. Дегенмен ғалымдар арасында Талас пен Тараздың фонетикалық өзгеріске ұшыраған бір атаудың нұсқалары деп танитын пікір де қалыптасқан. Осы тұрғыдан Талас атауындағы «тал» компоненті «тау, жота, жон, шоқы, биік, төбе», ал екінші сыңардағы «ас» сөзі «су, үлкен өзен» деген мағынаны білдіреді (Жанұзақ, 2010: 158). Біз Тараз атауының шығу тегіне қатысты профессор Т. Жанұзақтың пікірін қолдаймыз: «Тараз, Тархан, Тарғап, Дараты сияқты топонимдердегі бірінші компоненттердің тар/дар сөздері түбірлес әрі мәндес болуы мүмкін. Олардың екінші компоненттеріндегі аз сөздерінің де семантикасы бар екені анық». Бұл пікір Э.М. Мурзаевтың тұжырымымен де сабақтасады: «Иран, түркі тілдерінде дар~тар – сай, шатқал, аз~ас – су, өзен», яғни Тараз атауы «тау өзені» деген мәнде қалыптасқан деп түсіндіріледі (Мурзаев, 1984: 387).

«Тараз» концептісі тілдік әлем бейнесінің ажырамас бөлшегі деп айтуымызға негіз бар, ол оның тілде көрініс табуы, яғни репрезентациялануынан аңғарылады. Ең алдымен, бұл атау, яғни

жалпы есімдерге қарағанда белгілі бір нысанды атау қызметі бар. Екіншіден, ол нысанды сол тектес нысандардан жекелейді, яғни тау атауы емес, қала атауы. Үшіншіден, атаудың тағылу уәжін анықтаймыз. Мысалы, Тараз қаласының атауы – трансонимдену нәтижесі: бастапқыда өзен атауы болған, кейін өзен бойында жатқан қалаға тағылған, яғни потамоастионим. Мұнда потамоним – «өзен атауы» + астионим – «қала атауы»; потамоастионим – ономастикалық терминологияда трансонимдену үдерісін білдіру үшін этнотопоним, антропотопоним сияқты үлгіде жасалған ономастикалық термин. Талас атауының этимологиясын мақала басында көрсеттік. Сонымен бірге қала атауының диахрониясында антропогенді атаулар да бар: Әулие-Ата, Мирзоян, Жамбыл. Төртіншіден, қала атауында әлем туралы тіл иегеріне маңызды фреймдік, ассоциациялық ақпараттың ашылады. Бұл фрейм тұрғысынан:

- қашықтық: Шаш пен Тараз арасы 7 фас. (Ибн Хордадбек);
- сауда орны: Ұлы жібек жолындағы маңызды қала;
- материалды: аяқ киім фабрикасы, химиялық зауыт, қант зауыты орналасқан;
- рухани: Тектұрмас ата, Қарахан баба, Айша бибі т.б. жатқан мекен т.б.;
- табиғат: жап-жасыл шаһар;
- мерзімі: 2000 жылдан аса тарихы бар ежелгі қала.

Ассоциациялық ақпаратты ашу үшін сауалнама жүргізілді. Реципиенттер ретінде жас мөлшері мен әлеуметтік жағдайына қарай шектеу қойылмай, сауалнамаға 200 өз еркімен қатысушы іріктеп алынды.

Кесте 1 – «Тараз» концептісінің мәні
Таблица 1 – Суть концепции «Тараз»
Table 1 – The Essence of the Taraz Concept

№	Сұрақтар	Жауаптары
1	«Тараз» қала атауының шығу тегін білесіз бе?	141 респондент «білмейміз», 42-і «білеміз, ал 17 респондент «даулы пікір болуы мүмкін» деген ойда.
2	Тараз қаласы туралы жазған араб зерттеушілерінен кімдерді білесіз?	20 респондент «Ибн Хордадбек, әл-Истахри» деп жауап берсе, 180 респондент білмейтін болып шықты.
3	Тараз қаласы туралы жазған Қытай зерттеушілері кімдер?	Бұл сұрақ 200 респондент те жауап бере алмады.
4	Тараз астионимінің диахрониясын білесіз бе?	31 респондент дұрыс жауап берсе, 85-і орындарын не атауларын шатастырды, ал 84 сауалнамаға қатысушы «Тараз және Жамбыл, Әулиеата» атауларынан басқасын білмейтін болып шықты.
5	Қай шығармаларда көне «Тараз» бейнеленген?	Бұл сұраққа респонденттер (200) «Еске түсіре алмай тұрмын» деп жауап берді.
6	Тараз қаласының туристік маңызы қандай?	Респонденттердің барлығы да (200) «Тараз қаласының туристік мәні зор» деп жауап берді және мұның себебі «көне қала, тарихи әулие, тылсым орындар көп» деген жауап айтылды.
7	Көне Тараз қаласы туралы қазақ топонимикасы қандай мәлімет береді?	141 респондент атаудың шығу тегін білмейді, 42 респондент өзен атауымен, 17 респондент таразы сөзімен байланыстырады.
8	Қазіргі кезде «Тараз» атауын қандай ғалымдар зерттеп жүр?	ЖОО оқытушы қызметін атқарып жүрген 20 респондент әріптесі – Зиба Құламановаңың «Жамбыл облысының топонимикалық анықтамалығы» еңбегімен таныс екендігін айтса, қалған 180 респондент ғалымдарды атай алмады.
9	Тараз қаласының ұлттық-мәдени аренадағы орны қандай?	«2000 жылдан асқан тарихы бар көне қала ретінде ұлттық-мәдени аренадағы орны жоғары болу керек» деп барлық респондент (200) жауап берді.
10	Тараз атауын қолдайсыз ба, жоқ әлде басқа атау ұсынар ма едіңіз?	«Көне атауы әрі айтылуы да тез, құлаққа жағымды, қолдаймыз» деп 200 респондент жауап берді.

Сауалнамаға ЖОО оқытушылары, жұмысшылар, үй шаруасындағы адамдар және студенттер қатысқандықтан, респонденттер құрамы әркелкі болды, бұл зерттеу нәтижелерінің де алуан сипатта көрінуіне әсер етті. Сауалнамаға қатысушылардың бірі – атаудың шығу тегі белгісіз десе, екіншісі – өзен атауымен байланыстырды, үшіншісі – сауда орны болғандықтан, тауарларды өлшеу үшін қолданылған таразымен байланыстырған, яғни атаудың фонетикалық қабаты негізінде теңестіру болды. Кейбірі атаудың диахрониясы бойынша өзгерген атауларын жазып шыққан. Бұл қазіргі атауды тұтынушы қауымның аталған топоним туралы ақпарат деңгейінің төмен екенін көрсетеді. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін мектептен бастап ЖОО-на дейін дейін ұлттық жер-су атауларына арналған арнайы пәндер, курстар мен семинарлар ұйымдастыру қажеттігі айқындалады. Енді атаудың мәтінтүзушілік қызметіне талдау жүргізу үшін орта ғасырдан осы уақытқа дейінгі мәтіндердегі қолданысын қарастырып көрелік.

Тарихи мәтіндерде:

Сол жылы Исмаил *Таразға* соғыс ашты және соңында *Тараз* әмірі шығып, көптеген диқаншылармен исламды қабылдағанға дейін оған көп күш жұмсауға тура келді, енді *Тараз* мұсылман елі болды (Наршахи, 1897: 46).

Византиялық елші Земарх Киликийский келіп кеткеннен кейін 60 жыл өте Тараз қаласына қытай жиһангері Сюань Цзань келіп, Тараз – әр елден келген көпестер тоқтаған саудагерлер қаласы болғанын жазған (Маргулан, 2010: 241).

Махмұд Қашғари: «Диуани лұғат-ат-түрік» атты еңбегінде «Талас – Тараз атауымен белгілі қала. Олар екеу: оның бірі – Ұлық Талас, яғни үлкен, екіншісі ислам шекарасында – Куми Талас» деп жазады (Қашқари, 2017: 412).

Көркем мәтіндерде:

Күмбір де күмбір керуен –
Сырнайлы сыңғыр серуен.
Таразым жеткен бұл күнге,
Мыңдаған жылдар төрінен
(Асылбек, 2019: 1).

Ниет еткен мұсылмандай намазға,
Ниет етіп ғазал төктім қағазға.
Ғасырлардың саусағында нұр шашқан,
Гауһар жүзік секілденген Таразға.
Көне шаһар көз алдында көлбесе,
Ғазиз көңіл әлденеге шөлдесе.
Жұмақты іздеп жанталасқан жан болса,
Таразға кел, Таразды көр ендеше
(Райымбекұлы, 2020: 1).

Тақ Тараз. Жалқы Тараз жаһандағы,
Түп қазық, туған үйім Отандағы.
Ықылым замандардың шаңы жұққан
Шаһарлы шежіремнің қаһарманы! (Ахметова, 2018: 1).

Публицистикалық мәтіндерде:

ҚХР инвесторлары Тараз қаласында су ресурстары мен ирригация жүйелерін басқаруға арналған смарт-технологиялар шығаратын зауыт ашады (Kazinform, 2025: 1).

Тараздағы бас шыршаның маңында мұз айдыны ашылды. … Жаңа жыл қарсаңында мұз айдынының ашылуы тараздықтар үшін қуанышты жаңалық болды. Себебі оңтүстік аймақта қыста қар аз түседі. Кей жылдары тіпті жаумайды. Сондықтан тұрғындар сырғанау үшін Жуалы тауларына, кейбірі Алматыға баратын. Енді қаланың ортасындағы сырғанаққа асығатындар көп (24KZ, 2025: 1).

Тараз – Қазақстанның оңтүстігіндегі қала, Талас өзенінің жағасында орналасқан. … 2001 жылдың 26 қыркүйегінде Тараз 2000 жылдығын атап өтті. Бұл күнді ЮНЕСКО ресми түрде мойындады (Zakon.KZ, 2001: 1).

Кесте 2 – «Тараз» атауының мәтінтүзушілік қызмет ерекшелігі
Таблица 2 – Особенность текстообразующей функции названия «Тараз»
Table 2 – The Peculiarity of the Text-forming Function of the Name “Taraz”

Дереккөзі	*«Тараз» астионимі*	*Ассоциация*
тарихи мәтіндерде	«Тараздың садағындай қиылған қас (Фирдоуси, 1960-1971: 109). Тараз – үлкен бекіністі қала, көптеген бақтары бар, тығыз қоныстанған, ор, төрт қақпасы бар және рабад орналасқан (Мукаддаси, 1966: 21). Тараз – мұсылман түріктердің сауда жасайтын орны, одан ары ешбір мұсылман бармайды, себебі оның шекарасынан кім өтсе, қарлұқтардың шатырына (қонысына) тап болады (İbn Havkal, 2014: 37).	көпестер тоқтаған саудагерлер қаласы; садақ сияқты қару шебер жасалатын қала; үлкен бекіністі қала; мұсылмандықты қабылдаған түркілердің сауда орны
көркем мәтіндерде	Тақ Тараз. Жалқы Тараз жаһандағы, Түп қазық, туған үйім Отандағы. Ықылым замандардың шаңы жұққан Шаһарлы шежіремнің қаһарманы! Берілген ұлылардан бағасы – шың. Тарихтың салихалы саласысың. Киелі, Әулиелі, көне Тараз Сүюдің, сұлулықтың қаласысың! (Ахметова, 2018: 2); Тараздық ұлы ғалымдар: Дулати, Баласағұндар. Тараздың перизаттарын Жырлаған небір дарындар (Асылбек, 2019: 2).	бірегей қала; әулиелер мен киелілер мекені; көне қала; ұлы ғалымдар мекені; сұлуларын дарындар жырлаған қала
публицистикалық мәтіндерде	Қалаға келген қонақтар «Көне Тараз», ТАРАЗ-АРЕНА, соған қарама-қарсы орналасқан Керей мен Жәнібек ескерткіші, Айша бибі, Қарахан мазарларын тамашалайды (Абажаппаров, 2016: 1). Бүгінде жарты миллионға жуық халқы бар Тараз қаласы Жамбыл облысының орталығы, сондай-ақ оңтүстік өңірдің ірі өндірістік және мәдени орталығы (Чакирбаева, 2021: 1).	қыста қар аз түсетін өлке; ЮНЕСКО мойындаған тарихи қала; сәулет туындылары, ескерткіштері қонақтарды тартқан; ірі өндіріс және мәдени орталық

Кестеде көрсетілгендей, алынған материалдарды талдап көрелік. Тарихи мәтіндерде Тараз – мұсылмандар тұратын, саудагерлер тұрақтаған, сонымен бірге екі бөліктен тұратын қала. Осы деректер арқылы көне тұрғындар қоныстанған қала туралы ақпарат алумен қатар, сол кезеңдегі қоғамның қажеттіліктерін де аңғаруға болады. Атап айтқанда, бұл – саудагерлерге, соның ішінде мұсылман саудагерлерге қолайлы жағдай жасалған Ұлы Жібек жолы бойындағы қала. Көркем шығармаларда атау бойынша ассоциациялық қабылдауға шектеу қойылмаған. Мұнда Тараз нысан ретінде таққа да теңестіріліп қана қоймай, оның жеке бірегейлігіне де тоқталған. Сонымен бірге атау диахрониясына да үңіліп, әулиелер мәңгі қоныс тепкен киелі мекен екенін де айқындаған (қала атауының диахрониясында Әулиеата атауы да кездеседі). БАҚ беттерінде Тараз – таза ресми түрде қазіргі жетістіктерімен ерекшеленетін нысан ретінде анықталған.

«Тараз» атауы тілдік бірлік ретінде атау берген қоғамның өмір салты мен ойлау ерекшелігін көрсетеді, сол арқылы олардың мәдениеті туралы құнды ақпарат береді. Нысан маңындағы екінші нысан атауын беру тәжірибесі көптеген халықта бар, бұл ортақ ерекшелікті көрсетеді, яғни осылайша трансонимдену негізінде атау қалыптасқан: өзен атауы қала атауына қолданылған.

«Әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлшегі ретінде ономастикалық концепт» қарастырылатыны туралы Щербак айтқан болатын (Щербак, 2008: 4), дегенмен оның құрылымы мен мәні тілдік танымды аңғартатын лингвокогнитивтік өріс негізінде айқындалады. Топонимдердің когнитивтік модельдері жалқы есімнің жалпы есімнен ерекшеленетін семантикасын, нысанды айқындайтын географиялық атау мәнін, оны өзге тектес нысандардан

даралайтын қызметін және тіл тұтынушыларының әлем туралы танымын танытатын ассоциациялық мазмұнын қамтиды (Голомидова, 1998: 16-28). Мұндағы соңғы компонент «топонимге сәйкес келетін прагматикалық ақпаратқа ие» болғандықтан аса маңызды. Қала атауының трансонимдену нәтижесінде қалыптасқаны белгілі болғанымен, өзен атауының этимологиясын анықтау да маңызды, өйткені бұл атауды жасаушы қоғамның дүниенің тілдік, соның ішінде топонимиялық бейнесін қалыптастырудағы танымдық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазіргі кезде (мүмкін, о бастан) Тараз атауы әлем бойынша трансұлттық деңгейде жаһандану үдерісіндегі оним белгілеріне ие бола бастаған. Себебі Тараз – Ұлы Жібек жолындағы 2000 жылдан аса тарихы бар маңызды қала. Қытай, Араб дереккөздерінде сақталып, бізге жеткен – «Тараз» атауы. Бұл атау Ұлы Жібек жолындағы нысан, араб, парсы саяхатшылары суреттеген сауда орны, бағзы заманнан белгілі өзенмен бір кеңістіктегі нысан ретінде атау жасаушы, атауды тұтынушы қоғамның танымын, талғамын аңғартады. Қоршаған ортаны қабылдаушы қоғам нысандарды нақты болмысқа сәйкес келетін бір танымдық жүйеге жинақтауға тырысады. Қоғамның әлемді қабылдауындағы әмбебап ұғымдар қатарына кеңістік жатады, бұл жағдайда өзен мен қала бір кеңістікте орналасқандықтан Тараз атауы трансонимдену нәтижесінде қалыптасуы заңды. Тараз атауы потамоним > астионим сызбасы бойынша «кеңістіктік алмасу» негізінде қалыптасқан, яғни бір кеңістік негізінде шаруашылық мәселесі (күн көріс көзі: суару, балық аулау), байланыс жолы (өзен арқылы тасымал) т.б. сияқты уәждер себеп болуы мүмкін.

Сауалнамаға қатысушы респонденттердің бұл атауға қатысты сұрақтарға жауапкершілікпен әрі шынайы жауап бергені анықталды. Респонденттер арасында Шығыс зерттеуші-географтардың еңбектерімен және қазақстандық зерттеушілердің еңбектерімен таныс қатысушылар бар екені анықталды. Алайда сауалнама нәтижелері топонимге қатысты респонденттердің басым бөлігінің аялық білімін кеңейту қажеттігін көрсетті. Сонымен қатар қатысушылардың басым бөлігі «Тараз» атауын көне әрі тарихи мәні терең атау ретінде қабылдап, оны өзгеріссіз қалдыру жөнінде ортақ пікір білдірді.

Тіл білімінде жекелеген өңірлердің топонимиялық бейнесін зерттеуге ерекше көңіл бөлініп келеді. Осы тұрғыдан «Тараз» астионимі тарихи ақпаратты жеткізуші әрі атауды қалыптастырған және қолданысқа енгізген қоғамның дүниенің топонимиялық бейнесін жасаудағы уәжін, мәдениеті мен дүниетанымын танытуға мүмкіндік беретін тілдік бірлік ретінде қарастырылады. Топонимдерде көрініс тапқан болмыс үзінділерін қабылдау мен мағынасын ашу мәселелерін зерттеу маңызды. Әлемнің кеңістіктік үзігі ретінде топонимдер тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан зерделенгенде қызықты ақпараттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Абажаппаров Ф. Мен тамашалаған Тараз (Тарих) // 31.05.2016 https://yvision.kz/post/men-tamashala-an-taraz-688309?ysclid=mrvqzgeipv552460099

Абдирасилова Г.К., Атабаева М.С., Салихова С.К. Жер-су атауларындағы ұлттық мәдени ақпарат жайында // Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Филология» сериясы. – № 2(98)/2020. – 46-54-бб.

Асылбек А. Таразым менің // 27.07.2019 https://bilim-all.kz/olen/12971-Tarazym-menin

Ахметова К. Жұлдызым Жібек жолы бойындағы // 31.08.2018 https://bilim-all.kz/olen/7149-ZHuldyzym-ZHibek-zholy-boiyndagy

Базарбеков Б.М. Қазақ топонимдері мен этномәдени атауларының когнитивтік сипаты (Ақселеу Сейдімбек шығармалары бойынша): филос. докт. (PhD) … дис. – Шымкент, 2024. – 138 б.

Голомидова М.В. Искусственная номинация в ономастике: Моногр. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 1998. – 216 с.

Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): автореф. ... докт. филол. наук. – Екатеринбург 2003. – 40 с.

Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. – 356 б.

Зиновьев А.А. В медвежьем углу // Зиновьев А.А. Исповедь отщепенца. – Москва: Астрель, 2008. – С. 23-65.

Зобнина О.А. Концепт «Oxbridge» в английской лингвокультуре: автореф. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2007. – 21 с.

Иманбердиева С.Қ. Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік» концептісінің өрісі. Монография. – Астана, 2024. – 160 б.

Иманбердиева С.Қ., Бекенова Г.Ш., Құламанова З.А., Мадиева Г.Б., Сапаров Қ.Т., Сейітқасымов А.А., Бексейітова А.Т., Бекзатқызы И. Жамбыл облысы топонимдерінің кестелік сөздігі. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 426 б.

Калинина Е.Л. Особенности адаптации субстратных топонимов в концептосфере языка-приемника (на материале ойконимов Амурской области): автореф. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2009. – 15 с.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.

Керимов Р.Д. Германия // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стерни на. – Волгоград: Парадигма, 2006. – Т. 4. – С. 157-176.

Корчевская Г.П. Концепт «Москва» в русской языковой картине мира и поэтическом идиолекте М.И. Цветаевой: автореф. … канд. филол. наук. – Владивосток, 2002. – 28 с.

Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том / Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.

Маргулан А. Сочинения. Восьмой том. – Алматы: Алатау, 2010. – 474 б.

Мукаддаси // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / под ред. Е.М. Жукова. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – Т. 9: Мальта – Нахимов. – 1000 с.

Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва, 1984.

Мухаммад Наршахи. История Бухары. – Ташкент, 1897. – 46 с.

Райымбекұлы М. Көне Тараз // 12.07.2020 https://bilim-all.kz/olen/17220-Kone-Taraz

Рублева О.Л. Топонимическая система Приморья: аспекты и перспективы исследования // Известия Восточного института. – №4 (32), 2016. – С. 35-44.

Рүстембек Ғ.А., Абасилов А.М. Шиелі ауданындағы топонимдердің когнитивтік сипаттамасы // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (4/4), 2021. S. 37-48.

Рысберген Қ.К. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2010. – 254 б.

Стернин И.А. Имя собственное с когнитивной точки зрения // Лингвоконцептология: Межвуз. науч. сб. / Науч. ред. И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки. – Вып. 1. – 2008. – С. 25-29.

Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 280 б.

Урусова О.А. Америка // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Москва: Гнозис, 2007. – С. 254-268.

Фирдоуси А. Шах-наме: критический текст. В 9 тт. – Москва, 1960-1971.

Чакирбаева Н. Тарихы мәңгілік Тараз қаласы // 11.01.2021 https://el.kz/tarikhy_m-gilik_taraz_-alasy_40350/?ysclid=mrvr7vnk8p227692821

Щербак А.С. Когнитивные основы региональной ономастики: автореф. … док. филол. наук. – Тамбов, 2008. – 46 с.

Erzsébet Győrffy The role of the mental map in socio-onomastic research // Oliviu Felecan (ed.), Proceedings of ICONN. No. 3 (2015). Pp. 504-511.

İbn Havkal. 10. Asırda İslâm Coğrafyası. / Tercüme Ramazan Şeşen. İstanbul, 2014.

Kazinform Таразда смарт-технологиялар шығаратын зауыт салынады // 15.12.2025 https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/?ysclid=mrxigue6223291088https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/

Zakon.KZ Тараз // https://kaz.zakon.kz/tags/taraz/?ysclid=mkbdmaxj8s191776786

24KZ Таразда мұз айдыны ашылды // 31.12.2025 https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/747622-tarazda-muz-ajdyny-asyldy

References

Abazhapparov, F. (2016) Men tamashalagan Taraz (Tarih). 31.05.2016 https://yvision.kz/post/men-tamashala-an-taraz-688309?ysclid=mrvqzgeipv552460099. [Abajapparov, F. Taraz, which I saw (History). 31.05.2016 https://yvision.kz/post/men-tamashala-an-taraz-688309?ysclid=mrvqzgeipv552460099.] (in Kazakh)

Abdirasilova, G.K., Atabaeva, M.S., Salihova, S.K. (2020) Zher-su ataularyndagy ulttyq madeni aqparat zhajynda. Qaragandy universitetining Habarshysy. «Filologija» serijasy. No.2(98). 46-54-bb. [Abdirasilova, G.K., Atabayeva, M.S., Salikhova, S.K. (2020) On national cultural information in place names. Bulletin of Karaganda University. Series “Philology”. No.2(98). Pp. 46-54.] (in Kazakh)

Ahmetova, K. (2018) Zhuldyzym Zhibek zholy bojyndagy. 31.08.2018 https://bilim-all.kz/olen/7149-ZHuldyzym-ZHibek-zholy-boiyndagy. [Akhmetova, K. (2018) Zhuldyzym along the Silk Road. 31.08.2018 https://bilim-all.kz/olen/7149-ZHuldyzym-ZHibek-zholy-boiyndagy.] (in Kazakh)

Asylbek, A. (2019) Tarazym mening. 27.07.2019 https://bilim-all.kz/olen/12971-Tarazym-menin. [Asylbek, A. (2019) My Taraz. 27.07.2019 https://bilim-all.kz/olen/12971-Tarazym-menin.] (in Kazakh)

Bazarbekov, B.M. (2024) Qazaq toponimderi men jetnomadeni ataularynyng kognitivtik sipaty (Aqseleu Sejdimbek shygarmalary bojynsha): filos. dok. (PhD) … dis. Şymkent. 138 b. [Bazarbekov, B.M. (2024) Cognitive properties of Kazakh place names and ethnocultural names (according to the works of Akseleu Seydimbek): Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Shymkent. 138 p.] (in Kazakh)

Chakirbaeva, N. (2021) Tarihy manggilik Taraz qalasy. 11.01.2021 https://el.kz/tarikhy_m-gilik_taraz_-alasy_40350/?ysclid=mrvr7vnk8p227692821. [Chakirbayeva, N. (2021) The city of Taraz, whose history is eternal.

11.01.2021 https://el.kz/tarikhy_m-gilik_taraz_-alasy_40350/?ysclid=mrvr7vnk8p227692821.] (in Kazakh)

Dmitrieva, L.M. (2003) Ontologicheskoe i mental`noe bytie toponimicheskoj sistemy (na materiale russkoj toponimii Altaja): avtoref. dis. dokt. filol. nauk. Ekaterinburg. 40 s. [Dmitriyeva, L.M. (2003) Ontological and mental existence of the toponymic system (on the material of the Russian toponymy Altai): Abstract of Doct. Philological Sciences Dissertation. Ekaterinburg. 40 p.] (in Russian)

Erzsébet Győrffy (2015) The role of the mental map in socio-onomastic research. Oliviu Felecan (ed.), Proceedings of ICONN. No.3. Pp. 504-511. (in English)

Firdousi, A. (1960-1971) Shah-name: kriticheskij tekst. V 9 tt. Moskva. [Firdausi, A. (1960-1971) Shahnameh: Critical Text. In 9 vols. Moscow.] (in Russian)

Golomidova, M.V. (1998) Iskusstvennajia nominacija v onomastike: Monogr. Ekaterinburg: Izd-vo UrGU. 216 s. [Golomidova, M.V. (1998) Artificial nomination in onomastics: Monogr. Yekaterinburg: Izd-vo UrGU. 216 p.] (in Russian)

İbn Havkal (2014) 10. Asırda İslâm Coğrafyası. Tercüme Ramazan Şeşen[tur.]. İstanbul. (in Turkish)

Imanberdieva, S.Q. (2024) Qazaq tildik tanymdagy “Tort tulik” konceptining orisi. Monografija. Astana. 160 b. [Imanberdiyeva, S.K. (2024) The scope of the concept of “Tort tulik” in Kazakh linguistic knowledge. Monograph. Astana. 160 p.] (in Kazakh)

Imanberdieva, S.Q., Bekenova, G.Sh., Qulamanova, Z.A., Madieva, G.B., Saparov, Q.T., Sejitqasymov, A.A., Beksejitova, A.T., Bekzatqyzy, I. (2021) Zhambyl oblysy toponimderining kestelik sozdigi. Nur-Sultan. 426 b. [Imanberdiyeva, S.K., Bekenova, G.Sh., Kulamanova, Z.A., Madiyeva, G.B., Saparov, K.T., Seitkassymov, A.A., Bekseitova, A.T., Bekzatkyzy, I. (2021) Tabular dictionary of toponyms of Zhambyl region. Nur-Sultan. 426 p.] (in Kazakh)

Kalinina, E.L. (2009) Osobennosti adaptacii substratnyh toponimov v konceptosfere jazyka-priemnika (na materiale ojkonimov Amurskoj oblasti): avtoref. ... kand. filol. nauk. Barnaul. 15 s. [Kalinina, E.L. (2009) Characteristics of Adaptation of Substrate Toponyms in the Conceptual Sphere of the Receiver Language (Based on Oikonyms from the Amur Region): Abstract of Cand. Philological Sciences Dissertation. Barnaul. 15 p.] (in Russian)

Kazinform Tarazda smart-tehnologijalar shygaratyn zauyt salynady (2025). 15.12.2025 https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/?ysclid=mrxigue6223291088https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/ [Kazinform A plant for the production of smart technologies will be built in Taraz (2025). https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/?ysclid=mrxigue6223291088https://kaz.inform.kz/news/tarazda-su-resurstarin-baskaruga-arnalgan-smart-tehnologiyalar-shigaratin-zauit-salinadi-600f2c/] (in Kazakh)

Kengesbaev, I. (1977) Qazaq tilining frazeologijajlyq sozdigi. Almaty. 711 b. [Kenesbayev, I. (1977) Phraseological Dictionary of the Kazakh Language. Almaty. 711 p.] (in Kazakh)

Kerimov, R.D. (2006) Germanija. Antologija konceptov / Pod red. V.I. Karasika, I.A. Sternina. Volgograd: Paradigma. T. 4. S. 157-176. [Kerimov, R.D. (2006) Germany. Anthology of Concepts / Ed. by V.I. Karasik, I.A. Sternin. Volgograd: Paradigma. Vol. 4. Pp. 157-176.] (in Russian)

Korchevskaja, G.P. (2002) Koncept “Moskva” v russkoj jazykovoj kartine mira i pojeticheskom idiolekte M.I. Cvetaevoj: avtoref. … kand. filol. nauk. Vladivostok. 28 s. [Korchevskaya, G.P. (2002) The Concept of “Moscow” in the Russian Linguistic Worldview and M.I. Tsvetayeva's Poetic Idiolect: Abstract of Cand. Philological Sciences Dissertation. Vladivostok. 28 p.] (in Russian)

Margulan, A. (2010) Sochinenija. Vos`moj tom. Almaty: Alatau. 474 s. [Margulan, A. (2010) Works. Eighth volume. Almaty: Alatau. 474 p.] (in Russian)

Mukaddasi (1966). Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija: v 16 t. T. 9: Malta – Nahimov. / pod red. E.M. Zhukova. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. 1000 s. [Mukaddasi (1966). Soviet Historical Encyclopedia: in 16 volumes. Vol. 9: Malta – Nakhimov / edited by E.M. Zhukov. Moscow: Soviet Encyclopedia. 1000 p.] (in Russian)

Murzaev, E.M. (1984) Slovar` narodnyh geograficheskih terminov. Moskva. 466 s. [Murzayev, E.M. (1984) Dictionary of Folk Geographical Terms. Moscow. 466 p.] (in Russian)

Narshahi Muhammad (1897). Istorija Buhary. Tashkent. 46 s. [Muhammad Narshakhi (1897). History of Bukhara. Tashkent. 46 p.] (in Russian)

Qashqari, M. (2017) Turik sozdigi. 1-tom / Audargan A. Egeubaj. Almaty: Arda+7. 592 b. [Kashkari, M. (2017) Turkish Dictionary. Volume 1 / Translated by A. Egeubay. Almaty: Arda+7. 592 p.] (in Kazakh)

Rajymbekuly, M. (2020) Kone Taraz. 12.07.2020 https://bilim-all.kz/olen/17220-Kone-Taraz [Raimbekuly, M. (2020) Ancient Taraz. 12.07.2020 https://bilim-all.kz/olen/17220-Kone-Taraz] (in Kazakh)

Rubleva, O.L. (2016) Toponimicheskaja sistema Primor`ja: aspekty i perspektivy issledovanija. Izvestija Vostochnogo instituta. No.4(32). S. 35-44. [Rubleva, O.L. (2016) Toponymic system of Primorye: aspects and prospects of research. News of the Eastern Institute. No.4(32). Pp. 35-44.] (in Russian)

Rustembek, G.A., Abasilov, A.M. (2021) Shieli audanyndagy toponimderding kognitivtik sipattamasy. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (4/4). 37-48-bb. [Rustembek, G.A., Abasilov, A.M. (2021) Cognitive characteristics of toponyms in the Shieli district. International Journal of Turkic World Studies, (4/4). Pp. 37-48.] (in Kazakh)

Rysbergen, Q.Q. (2010) Qazaq toponimijasynyng lingvokognitivtik zhane jetnomadeni negizderi: filol. gyl. dok. … dis. Almaty. 254 b. [Rysbergen, K.K. (2010) Linguocognitive and ethnocultural foundations of Kazakh toponymy: dissertation … Doctor of Philology. Almaty. 254 p.] (in Kazakh)

Shherbak, A.S. (2008) Kognitivnye osnovy regional`noj onomastiki: avtoref. ... dok. filol. nauk. Tambov. 46 s. [Shcherbak, A.S. (2008) Cognitive foundations of regional onomastics: Abstract of a Doctor of Philosophy dissertation.

Tambov. 46 p.] (in Russian)

Sternin, I.A. (2008) Imja sobstvennoe s kognitivnoj tochki zrenija. Lingvokonceptologija: Mezhvuz. nauch. sb. / Nauch. red. I.A. Sternin. Voronezh: Istoki. Vyp. 1. S. 25-29. [Sternin, I.A. (2008) Proper name from a cognitive point of view. Lingvokontseptologiya: Interuniversity scientific collection / Scientific editor I.A. Sternin. Voronezh: Istoki. Issue 1. Pp. 25-29.] (in Russian)

Tileuberdiev, B. (2006) Qazaq onomastikasynyng lingvokognitivtik aspektileri. Almaty: Arys. 280 b. [Tleuberdiyev, B. (2006) Linguocognitive aspects of Kazakh onomastics. Almaty: Arys. 280 p.] (in Kazakh)

Urusova, O.A. (2007) Amerika. Antologija konceptov / Pod red. V.I. Karasika, I.A. Sternina. Moskva: Gnozis. S. 254-268. [Urusova, O.A. (2007) America. Anthology of Concepts / Ed. by V.I. Karasik, I. A. Sternin. Moscow: Gnosis. Pp. 254–268.] (in Russian)

Zakon.KZ Taraz. https://kaz.zakon.kz/tags/taraz/?ysclid=mkbdmaxj8s191776786 [Zakon.KZ Taraz. https://kaz.zakon.kz/tags/taraz/?ysclid=mkbdmaxj8s191776786] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T. (2010) Tarihi zher-su attarynyng tuptorkini. Almaty: “Sozdik-slovar`” ZhShS. 356 b. [Zhanuzak, T. (2010) The origins of historical place names. Almaty: “Sozdik-slovar” LLP. 356 p.] (in Kazakh)

Zinov`ev, A.A. (2008) V medvezh`em uglu. Zinov`ev A.A. Ispoved` otshhepenca. Moskva: Astrel`. S. 23-65. [Zinovyev, A.A. (2008) In a Bear's Corner. Zinovyev A.A. Confession of a Renegade. Moscow: Astrel. Pp. 23-65.] (in Russian).

Zobnina, O.A. (2007) Koncept “Oxbridge” v anglijskoj lingvokul`ture: avtoref. … kand. filol. nauk. Volgograd. 21 s. [Zobnina, O.A. (2017) The concept of “Oxbridge” in English linguoculture: abstract dis. cand. philol. scien. Volgograd. 21 p.] (in Russian)

24KZ (2025) Tarazda muz ajdyny ashyldy. 31.12.2025 https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/747622-tarazda-muz-ajdyny-asyldy. [24KZ (2025) Ice rink opens in Taraz. 31.12.2025 https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/747622-tarazda-muz-ajdyny-asyldy.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Иманберді С.Қ., Құламанова З.А., Әсетқызы А., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.01.11 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-42-56

Bekzat Dinayeva[1*], Bayan Ardak[2], Sabira Sapina[3]
[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Astana IT University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com
[2]Master's in TESOL and Applied Linguistics, Astana IT University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0009-0008-0913-6488 E-mail: bayanardaq@gmail.com
[3]Candidate of Philological Sciences, Astana IT University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-6630-4870 E-mail: sabirasapina2408@gmail.com

LINGUACULTURAL FEATURES OF SHARED COGNITIVE MODELS IN KAZAKH AND TURKISH PROVERBS

Abstract. This article examines the linguocultural nature of shared worldview models represented in Kazakh and Turkish paremiology. The study aims to identify common worldview models in the Kazakh and Turkish paremiological repertoires, determine the national and cultural features of their linguistic representation, and analyze the linguocultural markers that reflect the shared Turkic cultural code of the two peoples. As units of culture and language that play an important role in human history, proverbs and sayings are examined as linguistic expressions of national identity. The linguistic data demonstrate that kinship terms, zoonyms, somatisms, phytonyms, and geographical names are actively used as figurative components of proverbs and sayings in both Kazakh and Turkish paremiological repertoires. In addition to national markers and culture-specific realia reflecting the worldview of a particular people, the study analyzes the national specificity of similar situations that motivate the emergence and use of proverbs. Attention is paid to the extralinguistic and linguistic universal features of proverbs and sayings that correspond closely in form and content in Kazakh and Turkish. The study employs comparative-contrastive, linguocultural, conceptual-semantic, and cognitive methods of analysis, as well as descriptive analysis aimed at identifying the national and cultural components of proverbs and sayings. Through an analysis of Turkish proverbs containing the most widespread lexemes “insan”, “kişi” and “adam” (man), the authors effectively demonstrate the national and cultural characteristics of the Turkish mentality. A comparison of the proverbial wisdom of the two peoples reveals that, on the one hand, it is rooted in a shared Turkic cultural code and, on the other hand, reflects distinctive national worldviews shaped within different civilizational contexts. The analysis also demonstrates that national realia are encoded differently at the surface level of the proverbs of the two peoples. The proverbs examined in the article reveal a cognitive and cultural code that preserves the historical memory, spiritual values, and models of perceiving the world characteristic of both peoples. The practical significance of the findings lies in their potential application to comparative studies of the Kazakh and Turkish paremiological repertoires, research in linguoculturology, cognitive linguistics, ethnolinguistics, and Turkology, as well as the development of teaching materials and intercultural communication courses for Kazakh and Turkish language instruction.

Keywords: Kazakh and Turkish paremias; cognitive models; cultural code; national identity; ethnographic layer.
For citation: Dinayeva, B., Ardak, B., Sapina, S. Linguocultural Characteristics of Common World Cognitive Models in Kazakh and Turkish Paremias. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 42-56.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-42-56

Бекзат Бегалықызы Динаева[1*], Баян Ардақ[2], Сабира Минатаевна Сапина[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, Astana IT University, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com
[2]TESOL және қолданбалы лингвистика магистрі, Astana IT University, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0009-0008-0913-6488 E-mail: bayanardaq@gmail.com
[3]филология ғылымдарының кандидаты, Astana IT University, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-6630-4870 E-mail: sabirasapina2408@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік паремияларындағы ортақ дүниетанымдық модельдердің лингвомәдени сипаты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік паремиологиялық қорындағы ортақ дүниетанымдық модельдерді айқындау, олардың тілдік репрезентациясындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді анықтау және екі халықтың ортақ түркілік мәдени кодын танытатын лингвомәдени белгілерді саралау. Адамзат тарихында маңызды рөл атқаратын паремиялар ұлттық бірегейлікті танытатын мәдени-тілдік бірліктер ретінде зерттелген. Қазақ және түрік паремиологиялық қорында туыстық атаулар, зоонимдер, соматизмдер, өсімдіктер әлемі мен географиялық

атаулар мақал-мәтелдердің бейнелі компоненттері ретінде белсенді түрде қолданылатыны тілдік деректер арқылы дәйектелген. Мақал-мәтелдерде қолданылатын ұлттық маркерлер мен ұлттың дүниетанымын бейнелейтін реалийлерден басқа, сол ұлтқа ғана тән жағдаяттарға түрткі болатын ұқсас жағдайлардың ұлттық ерекшелігі талданған. Қазақ және түрік тілдерінде формасы мен мазмұны жағынан да бір-біріне пара-пар келетін мақал-мәтелдердің экстралингвистикалық және лингвистикалық әмбебап қасиеттеріне баса назар аударылған. Зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы, лингвомәдени, концептуалдық-семантикалық және когнитивтік талдау әдістері, сондай-ақ мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени компоненттерін анықтауға бағытталған сипаттамалы талдау қолданылған. Авторлар түрік тілінде ең көп таралған «insan», «kişi» және «adam» (ер адам) лексемалары қатысқан мақалдарды талдау арқылы түрік менталитетінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ұтымды көрсете білген. Екі ұлттың даналық сөздерін салыстыру барысында олардың, бір жағынан, ортақ түркілік мәдени кодқа негізделгені, екінші жағынан, әртүрлі өркениеттік ортада қалыптасқан ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтіні, сонымен қатар екі халықтың мақалдарының сыртқы қабатында ұлттық реалийлердің түрліше таңбаланатыны анықталған. Мақалада қарастырылған мақалдар арқылы екі ұлттың тарихи жады, рухани құндылықтары мен әлемді қабылдау моделін сақтаушы когнитивтік-мәдени код ашылған. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы оларды қазақ және түрік тілдерінің паремиологиялық қорын салыстырмалы зерттеуде, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика және түркітану бағыттарындағы ғылыми ізденістерде, сондай-ақ қазақ және түрік тілдерін оқытуға арналған оқу-әдістемелік материалдар мен мәдениетаралық қатысым курстарын әзірлеуде қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: қазақ және түрік паремиялары; когнитивтік модельдер; мәдени код; ұлттық бірегейлік; этнографиялық қабат.

Сілтеме жасау үшін: Динаева Б.Б, Ардақ Б., Сапина С.М. Қазақ және түрік паремияларындағы ортақ дүниетанымдық модельдердің лингвомәдени сипаты. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 42-56-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-42-56

Бекзат Бегалыкызы Динаева[1*], Баян Ардак[2], Сабира Минатаевна Сапина[3]

[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Astana IT University, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com

[2]магистр прикладной лингвистики и TESOL, Astana IT University, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0009-0008-0913-6488 E-mail: bayanardaq@gmail.com

[3]кандидат филологических наук, Astana IT University, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0002-6630-4870 E-mail: sabirasapina2408@gmail.com

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПАРЕМИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается лингвокультурный характер общих мировоззренческих моделей в казахских и турецких паремиях. Цель исследования заключается в выявлении общих мировоззренческих моделей в паремиологических фондах казахского и турецкого языков, определении национально-культурных особенностей их языковой репрезентации, а также в анализе лингвокультурных признаков, отражающих общий тюркский культурный код двух народов. Паремии, играющие важную роль в истории человечества, исследуются как культурно-языковые единицы, выражающие национальную идентичность. На основе лингвистических данных доказано, что в казахском и турецком паремиологических фондах в качестве образных компонентов пословиц и поговорок активно используются названия родственных связей, зоонимы, соматизмы, названия растительного мира и географические наименования. Помимо национальных маркеров и реалий, отражающих мировоззрение нации, проанализирована специфика ситуаций, которые провоцируют схожие обстоятельства, характерные для каждого народа. Особое внимание уделено экстралингвистическим и лингвистическим универсалиям пословиц и поговорок, которые идентичны в казахском и турецком языках как по форме, так и по содержанию. В ходе исследования были применены сравнительно-сопоставительный, лингвокультурный, концептуально-семантический и когнитивный методы анализа, а также описательный метод, направленный на выявление национально-культурных компонентов паремий. Авторы смогли эффективно продемонстрировать национально-культурные особенности турецкого менталитета через анализ наиболее распространенных в турецком языке пословиц с лексемами «insan», «kişi» и «adam» (мужчина). В ходе сопоставительного анализа мудрых изречений двух народов установлено, что, с одной стороны, они восходят к общему тюркскому культурному коду, а с другой – отражают специфику национального мировоззрения, сформировавшегося в различных цивилизационных условиях. При этом на внешнем уровне пословиц национальные реалии маркируются по-разному. Через рассмотренные в статье пословицы раскрывается когнитивно-культурный код, хранящий историческую память, духовные ценности и модель восприятия мира двух народов. Практическая значимость результатов исследования заключается в возможности их использования при сравнительном изучении паремиологических фондов казахского и турецкого языков, в исследованиях по лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, этнолингвистике и тюркологии, а также при разработке учебно-методических материалов для преподавания казахского и турецкого языков и курсов по межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: казахские и турецкие паремии; когнитивные модели; культурный код; национальная идентичность; этнографический слой.

Для цитирования: Динаева Б.Б., Ардак Б., Сапина С.М. Лингвокультурные особенности общих мировоззренческих моделей в казахских и турецких паремиях. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 42-56. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-42-56

Introduction

Paremias are linguistic units that reflect the wealth of people's life experience, their socio-aesthetic, moral-ethical, artistic, and spiritual values, and worldview. They have played a vital role in people's lives since antiquity. For a long time, paremias have been selected and accumulated as a living phenomenon, a fund of folk wisdom, and have contributed to strengthening social ties between people, establishing understanding and harmony. “Paremias in our language, as a reflection of folk wisdom and life experience, prove their skill in creating linguistic images of a national character” (Kanapina et al., 2025). Proverbs and sayings reflect the knowledge and experience of ancestors and effectively convey important information and life lessons. Therefore, paremias play a crucial role in preserving and developing national identity and cultural traditions. “Proverbs shape people's behavior and transmit life experiences to the next generation” (Dang, Han, 2026).

If we examine the origin of proverbs in any folk language, we can see that a significant part of them, at least one-third, is borrowed from related or neighboring countries (Kaidar, 1998: 59). These timeless, noble sayings are updated to reflect each generation’s needs. Kazakh and Turkish proverbs, among these wise sayings, also belong to linguistic units with complex structural and content-semantic natures. Their scope of application is wide, and they are classified into thematic and logical-semantic groups of various forms. Proverbs initially form from literal meanings and then, through abstraction, become a complex phenomenon that acquires deeper, more general meaning. Proverbs are an important way to transmit wisdom and moral values, reflecting people's historical and cultural experiences. They strengthen cultural ties between different ethnic groups and contribute to preserving and developing a common cultural heritage.

The study found that the common paremias characteristic of the Kazakh and Turkish people were formed through two different channels. The first channel relates to shared folk wisdom based on the genealogical origin and history of the Kazakh and Turkish peoples, their worldview and abilities, living environment and occupation, and the proximity of their languages. The second channel is associated with spiritual changes that have occurred because of cultural and social interactions. The channels through which these paremias' forms show how historical and cultural factors shape the creation and dissemination of folk proverbs. Because of the mutual influence of Kazakh and Turkish cultures, their historical proximity, and their interaction, a rich layer of paremias has formed in the language. These paremias reflect not only the life experiences and values of the two peoples but also their deep spiritual connection. These paremias have been passed down from generation to generation, developing and playing an important role in preserving and transmitting cultural heritage to the present day.

The national-cultural features of the Kazakh and Turkish peoples and inter-linguistic relations in the process of inter-cultural participation have always left a mark on the formation of the national image of the universe in their language. As a result, it is possible to determine the universal and nationally unique features of any nation in the linguistic image of the universe.

Despite the universal evaluative-cognitive mechanism of stereotyping various situations reflected in proverbs, the worldview system in proverbs is fixed in each nation in its own manner. This depends on extralinguistic factors such as people's living environment (geographical and climatic conditions, regional flora and fauna, etc.), material culture, national psychology, mentality, traditions and customs, and beliefs.

While previous studies in Turkic studies and paremiology have compared Kazakh and Turkish proverbs mainly from a lexical-grammatical or general semantic perspective, this work considers paremias within a cognitive-cultural modeling framework. The study's scientific novelty is that, while preserving the common Turkic cultural code in Kazakh and Turkish paremias, it distinguishes the worldview features of the two peoples shaped by different civilizational (nomadic and sedentary) environments and systematically identifies their linguocultural and pragmatic characteristics.

Materials and methods

For this study, approximately 100 proverbs were selected from the paremiological repertoires of the Kazakh and Turkish peoples. The selection of proverbs was based on several criteria. First, the proverbs had to reflect the traditional worldviews, national values, and sociocultural attitudes of the two nations. Second, we considered semantic correspondence between the proverbs. Third, preference was given to proverbs that represent crucial cultural and cognitive concepts, such as everyday life, work, family, morality, interpersonal relations, wisdom, and social behavior. Fourth, the continued use and popularity of these proverbs in contemporary Kazakh and Turkish were considered. Based on these criteria, the collected material was drawn from the paremiological collections of Zh. Keykin's "The Golden Book of Kazakh Proverbs and Sayings" (Keykin, 2015), Ö. Aksoy's "Dictionary of Proverbs" (Aksoy, 2022), and Ü. Kuşçu's "Dictionary of Proverbs and Idiomatic Expressions" (Kuşçu, 2020). These collections were used as representative sources for identifying both commonalities and national-cultural differences in the paremiological systems of the two nations. The paremiological units examined in the study were classified into the following thematic groups based on their semantic and cognitive-model characteristics:

- The individual and his/her social and existential significance (*insan, kişi, adam, sakal,* etc.) – 35 paremias;
- Family and gender representations (mother, child, relations between neighbors) – 30 paremias;
- Zoomorphic and ethnographic realities (horse, livestock, etc.) – 20 paremias;
- Somatic and anthropomorphic units (head, heart, eye, foot, etc.) – 15 paremias.

The quantitative analysis shows that, while Turkish paremiology contains a high proportion of proverbs concerned with social responsibilities and relations between neighbors, Kazakh paremias are predominantly characterized by references to the four types of livestock, particularly the horse, as well as by concepts associated with lineage and genealogy. Universal paremias – those whose form and content are completely identical in both languages – accounted for approximately 25-30% of the selected material.

The methodology in the scientific article is based on a comprehensive set of methods that reflect the complexity and multidimensional nature of the research subject. Kazakh and Turkish paremias were collected, and a *descriptive method* was employed to identify and characterize their structural and semantic features. This method provided a detailed description of the specific nature, external structural form, and internal semantic content of the paremiological units in both languages, and prepared and systematized the initial research material needed for subsequent comparative analysis. The Kazakh and Turkish paremias described and systematized in this manner were then juxtaposed and subjected to comparative analysis. A *comparative-typological method* was applied to examine the common typological features and differences of proverbs and sayings in the two languages in parallel, thereby identifying both their similarities and the distinctive characteristics specific to each language. This method makes it possible to reveal the common structural and semantic foundations underlying the two languages. A *contextual method* was employed to determine the literal and figurative meanings of the proverbs and sayings, examine how their meanings and functions vary within specific cultural and social contexts, and identify the underlying motivations that determine their use. Based on these methodological approaches, the article provides a comprehensive study of the shared patterns of thought reflected in Kazakh and Turkish paremias and offers a comparative analysis of the worldview and cultural characteristics of the two peoples.

Literature review

The study of proverbs is an important and interesting area in Turkish studies. By studying lexical-grammatical and lexical-semantic features, one can gain a deeper understanding of the linguistic and cultural aspects of Turkic proverbs. These studies allow us to demonstrate the cultural and historical ties of the Turkic nations, as well as their worldview and values. By collecting, systematizing, and conducting comparative research on proverbs, one can enrich the wealth of Turkic languages and identify their linguistic features. Yu.F. Efimov (1978), S. Gaparov (1983), Z.A. Alizade (1981), U. Gürsu (2009), Y. Gönen (2022), İ. Dilek (1996), and others. Scientists have discussed various aspects of proverbs in Chuvash, Kyrgyz, Azerbaijani, and Turkish.

While the nature of proverbs and sayings in Kazakh linguistics has not yet been fully studied from a cognitive and linguistic-synergistic perspective, work in this area is only just beginning in Turkish. This should not lead to the conclusion that research on proverbs and sayings has not been conducted in Kazakh and Turkish linguistics.

A. Baitursynuly was the first to study the structure of the Kazakh language and made a significant contribution to researching Kazakh proverbs and sayings (Baitursynuly, 1992). In his works, he systematized and analyzed important linguistic units and showed their cultural and historical significance. These studies have turned proverbs and sayings into an important object of linguistic and ethnographic research, which contributes to a deeper understanding of the Kazakh language and culture. Academician A. Kaidar made a significant contribution to the development of Kazakh paremiology, highlighting key aspects and issues of proverb research. The scholar's approach to thematic and semantic grouping and systematization of proverbs, his ethno-pedagogical concept, and attention to their ethnic identity contribute to a deeper understanding of the place of proverbs in language and culture. An important aspect of Kaidar's work is the study of ethnolinguistic channels and their influence on recognizing ethnic identity. This facilitates further understanding of how proverbs reflect and form ethnic and cultural identity (Kaidar, 1998).

Zh. Isayeva in her dissertation work highlights the significant role of proverbs in constructing a paremiological worldview and functioning as linguistic models that shape native speakers' conceptual knowledge system. Proverbs encapsulate aspects of the real world, serve as models, and transmit cultural and conceptual meanings that facilitate the perception and interpretation of reality (Isayeva, 2007).

R. Zhunisova emphasizes that proverbs should be considered not only as linguistic units, but also as a reflection of cultural and ethnic reality, and that analyzing the linguistic nature of proverbs is not enough to understand their true meaning, and that revealing the national features and ethnolinguistic nature of proverbs is an important issue in modern linguistics (Zhunisova, 2004).

In recent years, more than 70 collections of Turkish proverbs, sayings, and phraseological units have been published in Turkey; however, the criterion for compiling a collection of proverbs is often not the proverb's semantic potential but its figurative-emotional component. According to K.T. Kali, “the latest dictionary (M. Ertugrul Sarabaşi, Ibrahim Minnetoğlu, “*Turkçe Deyimler Sözlüğü*”, 2002) is lame due to the lack of lexicographic principles and semantic analysis” (Kali, 2012). This opinion indicates the importance of semantic analysis in collecting and systematizing proverbs and phraseological units (PU). The lack of lexicographic principles and semantic analysis may reduce the scientific value of these collections. In this regard, when compiling a dictionary of proverbs and sayings, it is necessary to consider their semantic potential, context of use, and their cultural and social significance.

O.A. Aksoy is a recognized researcher in Turkish scholarship and the author of 11 highly sought-after works that have been supplemented and reprinted. O.A. Aksoy is the first linguist to attempt to define the concept of phraseology in Turkish linguistics from an academic perspective. Aksoy's work comprehensively analyzes the semantic, structural, and usage features of Turkish proverbs and idioms. These works are valuable as they demonstrate the richness of the Turkish language and the depth of its phraseological fund. In addition, Aksoy's research occupies an important place not only in linguistics but also in cultural studies, ethnolinguistics, and literary studies (Aksoy, 2022).

Attention should be given to the book titled “*Turkish Proverbs in Language and Speech*” by M.V. Porkhomovsky about Turkish proverbs. The first in the world of Turkology to provide a comprehensive analysis of Turkish proverbs and sayings in various works, from M. Kashkari’s “*Divan Lugat at-Turki*” to modern collections. Its main scholarly significance lies in its comprehensive coverage of morphology, vocabulary, and syntax; its abundance of illustrative material; and its accessibility to readers (Porkhomovsky, 2014).

Scientific research in these languages allows a deeper understanding of the cultural, ethnolinguistic, and anthropological aspects of proverbs and sayings and helps identify connections between Kazakh and Turkish cultures.

Results and discussions

As a result of the study, the shared worldview content found in Kazakh and Turkish paremias was systematized into four interrelated models. These models describe not merely the thematic content of proverbs and sayings, but also the cognitive structures underlying the relationship between human beings and society, family, and the natural and ethnocultural environment.

1. *The Worldview Model "Human – Society": The Social and Existential Significance of the Human Being*

The paremiological fund of the two nations clearly demonstrates that the Kazakh and Turkish peoples are fundamentally related. In the cultural paradigm, concepts with shared national characteristics prevail. The close ties between the Kazakh and Turkish nations prompted us to conduct an in-depth study of the national cultural codes of the two nations. By studying the historical and cultural ties between the two nations, we can learn how the image of the universe was formed in Kazakh and Turkish. This helps to see and comprehend the similarities and differences in the worldviews of the two nations. According to linguistic scientists N.F. Alefirenko and N.N. Semenenko (2009), "a significant part of the proverbs that have come down to us was formed in the era of the dominance of subsistence farming and the patriarchal way of life" (Alefirenko and Semenenko, 2009). Simultaneously, by conducting a linguacultural analysis of proverbs, we can reveal the socio-cultural conditions that influenced their emergence.

The formation of national images, which are reflected in various forms of national art, in the field of culture, and, of course, in the national language, is influenced by the peculiarities of the historical and cultural development of a people. However, these peculiarities are determined first by comparing methods of interpreting national realities and how other people perceive them, and second by the experience of knowing the universe based on the essential realities of any nation. As scientific research has shown, in the Kazakh and Turkish paremiological fund, kinship names, zoonyms, somatisms, and plant and geographical names are actively used as figurative components of proverbs and sayings. For example: «*Жұмақ – ананың аяғының астында» – "Cennet annelerin ayakları altındadır"* (literal translation: "Paradise is under mothers' feet"). *«Әкенің қадірін балалы болғанда білерсің» – "Baba olmayan, babasının kıymetini bilmez"* (literal translation: "A person who has not become a father does not know the value of his father"). *«Әйел – қырық шырақты» – "Kadının kırk mumu var, biri sönse biri yanar"* (literal translation: "A woman has forty candles; if one goes out, another burns"). *«Пияздың ащылығын жеген емес, тураған білер» – "Soğanın acısını yiyen bilmez, doğrayan bilir"* (literal translation: "The one who eats the onion does not know its bitterness; the one who cuts it knows"). *«Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» – "Arpa, buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu"* (literal translation: "Barley and wheat became food; gold and silver became stone"). *«Көп түкірсе – көл» – "Damlaya damlaya göl olur"* (literal translation: "Drop by drop, it becomes a lake"). *«Адам көркі – шүберек, ағаш көркі – жапырақ» – "Ağacı yaprak yaraştırır, insanı giyim*" (literal translation: "Leaves adorn the tree; clothing adorns a person").

The historical experience of the people, as well as their views and ideas concerning their way of life and culture, are extensively reflected in Turkish proverbs. Let us consider several semantic groups of proverbs that reveal the national and cultural characteristics of the Turkish mentality. Naturally, the main character in the largest group of paremias is the human being. Here, the human is represented both as an intellectual being and as a social individual who acts within the framework of family and social relations. The most widespread lexemes denoting a human being in the Turkish language are *insan, kişi*, and *adam* (man). For example: "Adam adamdan korkmaz, utanır" (literal translation: "A man does not fear another man but feels ashamed before him"); "Adam iş başında belli olur" (literal translation: "A man reveals himself through his work"); "Adam olana bir söz yeter" (literal translation: "One word is enough for a worthy man"); "Kişi kendinden bilir işi" (literal translation: "A person judges others' actions by their own"); "Kişi arkadaşından bellidir" (literal translation: "A person is known by their companion"). Having studied this topic, A. Chaikovskaya notes that the lexeme *kişi* represents a human being as a physiological creature closely connected with Mother Nature (Chaikovskaya, 1999: 35). For example: "Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz değer" (literal translation: "The wind touches the tip of a tree, while words touch a beautiful person"); "Bir kızı bin kişi ister, bir kişi alır" (literal translation:

“A thousand people may desire one girl, but one person marries her”); “Sorma kişinin aslını, sohbetinden bellidir” (literal translation: “Do not ask about a person’s true nature; it is revealed through their conversation”); “Kişi ne yaparsa kendine yapar” (literal translation: “Whatever a person does, they do to themselves”). The next lexeme, *insan*, denotes a thinking, spiritually mature, conscious human being possessing willpower. For example: “İnsan kıymetini insan bilir” (literal translation: “A person knows the value of a person”); “İnsanın canı acıyan yerindedir” (literal translation: “A person’s soul is where it hurts”); “İnsan düşmanını gözünden tanır” (literal translation: “A person recognizes an enemy by their eyes”); “İnsana iyilik yarasa, sarı öküze bıçak olmazdı” (literal translation: “If kindness were beneficial to a person, the yellow ox would not be slaughtered”). The lexeme *adam* characterizes a person as a social being who acts in accordance with ethical norms established by society and performs various socially and hierarchically defined duties. For example: “Adam adama yük değil, can gövdeye mülk değil” (literal translation: “A person is not a burden to another person; the soul does not belong to the body”); “Adam olana bir söz yeter” (literal translation: “One word is enough for a worthy man”); “Adamın adı çıkacağına canı çıksın” (literal translation: “Better for a person to lose their life than to lose their reputation”). In the Turkish language, the lexeme *adam* is predominantly used in relation to men in such spheres as commerce, warfare, public service, and the upbringing of sons, which reveals the gender-specific connotations of this word. A significant proportion of Turkish proverbs is devoted to the themes of human beings and family relationships.

2. *The Worldview Model “Family – Continuity of Generations”*

As in any national language, the Turkish language contains many proverbs devoted to the mother. The mother is the source of love, kindness, and care. In the dictionaries we examined, we did not encounter a single proverb concerning the woman as a mother that carried a negative meaning. The collected paremias reveal the warm attitude of children and other family members toward their mothers, as well as mothers’ love and care for their households. For example: “Ana bir sanatçı, en güzel eseri yavrusudur” (literal translation: “A mother is an artist, and her most beautiful creation is her child”); “Bir ulusun istikbali anaların elindedir” (literal translation: “The future of a nation is in the hands of mothers”); “Ana yiğidin kalkanıdır” (literal translation: “A mother is a young man’s shield”); “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al” (literal translation: “Look at the mother before marrying her daughter; look at the edge before buying the cloth”); “Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz” (literal translation: “There is no companion like a mother, and no land like Baghdad”); “Aynı anadan doğmayan kardeş sayılmaz” (literal translation: “Those who are not born of the same mother are not considered siblings”); “Ana hakkı ödenmez” (literal translation: “A mother’s due can never be repaid”); “Anamın ekmeğine kuru, ayranına duru demem” (literal translation: “I would never call my mother’s bread dry or her ayran watery”); “En güzel yüz annemin yüzü, en güzel söz annemin sözü” (literal translation: “The most beautiful face is my mother’s face, and the most beautiful words are my mother’s words”); “Cennet annelerin ayakları altındadır” (literal translation: “Heaven lies beneath mothers’ feet”); “Annenin siniri yaz karı, çok yağsa da çabuk erir” (literal translation: “A mother’s anger is like snow in summer: even if it falls heavily, it melts quickly”); “Ana evin direğidir” (literal translation: “A mother is the pillar of the home”); “Annenin dediğini yapmayan, muradına ermemiş” (literal translation: “A child who does not follow the mother’s advice will not attain their wishes”).

Turkish proverbs portray the mother’s place in her child’s life as particularly significant. For example: “Annesi ölenin, gözü yaşlı olur” (literal translation: “One whose mother has died will always have tearful eyes”); “Annesi güzel olanın, çocuğu da güzel olur” (literal translation: “A beautiful mother has a beautiful child”); “Anasız evlat, yavrusuz koyun gibidir” (literal translation: “A child without a mother is like a sheep without a lamb”); “Anasız çocuk evde çürür” (literal translation: “A child without a mother withers away at home”); “Anneli kız, belli (akıllı) kız; annesiz kız deli kız” (literal translation: “A girl with a mother is a sensible girl; a girl without a mother is a foolish girl”); “Annenin bir duası yedi mollanın kötü duasını keser” (literal translation: “One mother’s prayer can counteract the ill prayer of seven mullahs”); “Annesinin duası kabul olur” (literal translation: “A mother’s prayer is accepted”); “Anasından ayrılan kuzuyu kurt yer” (literal translation: “A wolf devours a lamb that has been separated from its mother”). This may be related to the fact that the concept of motherhood has a deeper biosocial significance, due to biological kinship, than other related concepts. Within the social system the

relationship between mother and child is primarily determined by instincts. In contrast, the child's dependence on the mother within the family system influences this relationship only secondarily. At the same time, Turkish proverbs emphasize the importance of a girl marrying and having children, as well as the particular significance of having children in a woman's life, since, like Kazakhs, Turk's regard children as the foundation of the family. For example: "Çocuklu kadın, kargalı çınar, civcivli tavuk" (literal translation: "A woman with a child is like a plane tree with a crow and a hen with chicks").

Paroemiological units concerning motherhood demonstrate the distinctive role of the mother in any society. Considering the image of the mother separately from, yet in connection with, the image of the woman is of particular significance. The traditional national worldview of the Turkish people is reflected in their proverbs. In Turkish proverbs, the image of the woman is most often presented through several roles, including woman-as-mother, woman-as-wife, and woman-as-mistress of the household.

3. *The Worldview Model "Human – Nature – Life"*

When a representative of a certain nation uses universal realities to represent the universe, another nation's perception is conveyed through proverbs and sayings. For example, the figurative interpretation of horses in the proverbs of the Kazakh people, who led a nomadic lifestyle, differs from the Turkish understanding of them. For the Turks, a horse is a vehicle of war and a support for the economy, while for the Kazakhs, it is the noblest of the four types of livestock – a horse is transportation when ridden, food when eaten, drink through its milk, clothing through its hide and hair, a faithful companion, and a symbol of family prosperity and well-being. Kazakh proverbs and sayings frequently use names related to the horse's color and age. The horse played an important role in the everyday life of the Kazakh people. It was used not only as a means of transport, but also in animal husbandry, hunting, and rituals. Careful care of the horse was necessary to ensure its reliability and long-term service. Caring for and valuing the horse is part of the national mentality. Walking was considered a liability, while riding a horse was a sign of status; therefore, it was always important to keep the horse in equine condition. Keeping the horse near the house, rather than sending it out to pasture, was necessary to ensure that it was ready to embark on a journey the next day. The horse's pace, strength, and general health all improve when it is kept in equine condition. For the Kazakhs, caring for the horse and keeping it in good shape is not only essential but also a symbol of social standing, national tradition, and culture. The special tribute to the horse in Kazakh culture reflects its important role in people's lives. The horse's attributes and importance are not limited to household needs; it also has medical, spiritual, and cultural value. It is believed that mare's milk and koumiss are beneficial for health and provide physical benefits. For example, the proverb *"The horse is my soul, koumiss is my blood"* shows the depth of the horse's place in Kazakh culture and spiritual life. The hadith about the horse bringing rewards to a person indicates its significance in Islamic culture. All aspects of the horse are cornerstones of Kazakh lifestyle, domestic culture, and national identity. Offering koumiss to distinguished visitors is a sign of Kazakh hospitality and respect. Kazakhs see spilling koumiss on the ground as unlucky, as it is thought to bring bad luck and poverty. Many proverbs, including *"The healing power of koumiss is a remedy for a thousand maladies"; "Koumiss is a person's blood, while meat is a person's soul"; "If golden koumiss permeates your bones, it will cure many maladies"; and "Do not spill koumiss, or wealth will dissipate,"* reflect this cultural significance.

The horse, used since ancient times for transportation, carrying loads, and warfare, occupies an important place in the history of Turkish culture. Like other Turkic peoples throughout history, the horse was the greatest helper for the Turks in migration, warfare, agriculture, and animal husbandry. The Turks demonstrated the value of the horse in their proverbs; however, for them, the horse is only an animal whose speed and strength are used. Therefore, in Turkish proverbs, particular emphasis is placed on the horse's characteristic as a fast animal, and proverbs related to it are very limited compared with proverbs in the Kazakh language (Zhumabekov, 2019: 26). For example: *"Ağır yük, çevik ata engel olur"* (literal translation: "A heavy load will be an obstacle to a fast horse"); *"Ortak atın beli kırık olur"* (literal translation: "A shared horse will have a broken back"); *"Alçak at binmeye kolay, öksüz çocuk dövmeye kolay"* (literal translation: "A low horse is easy to ride, an orphan child is easy to beat"); *"Arpa verilmeyen at kamçı zoruyla yürümez"* (literal translation: "A horse that is not given barley will not move even by force of the whip"); *"Arık ata kuyruğu yüktür"* (literal translation: "Even its tail is a

burden to a thin horse"); *"At yedi günde, it yediği günde (semirir)"* (literal translation: "A horse becomes fat in seven days, a dog becomes fat on the day it eats"); *"Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma"* (literal translation: "When you mount the horse, remember Allah; when you get off the horse, do not forget the horse"); *"Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli"* (literal translation: "One should look after a horse like a friend and ride it like an enemy"); *"Atım tepmez, itim kapmaz deme"* (literal translation: "Do not say, 'My horse does not kick, my dog does not bite'"); *"At olacak tay yürüyüşünden belli olur"* (literal translation: "A foal that will become a horse is known by its gait"); *"Attan düşen ölmez, eşekten düşen ölür"* (literal translation: "One who falls from a horse does not die, one who falls from a donkey dies"); *"Atın kamçısı yemdir"* (literal translation: "The horse's whip is feed"); *"At alırsan ulak oyununa, koyun alırsan misafire (göre al)"* (literal translation: "If you buy a horse, [buy it] for carrying messages; if you buy a sheep, [buy it] for slaughtering for a guest"); *"Yürük ata paha olmaz"* (literal translation: "A fast horse has no price"); *"Zayıf ata kargalar da biner"* (literal translation: "Even crows can ride a weak horse"). These proverbs show that the horse is valued primarily as a means of transportation.

4. *The Worldview Model "Body Part – Human Essence"*

The next thematic group comprises anthropomorphic proverbs containing units that denote parts of the human body (head, face, heart, foot, etc.). For example: "Baş nereye giderse, ayak oradadır" (literal translation: "Wherever the head goes, the foot will be there"); "Göz görmeyince gönül katlanır" (literal translation: "When the eye does not see, the heart endures"); "Kalp bir sırça saraydır, değme çabuk kırılır" (literal translation: "The heart is a glass palace; it breaks easily when touched"); "Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayak çeker" (literal translation: "The foot bears the punishment (burden) of a foolish head"). The anthropocentric nature of paremias constructed through somatic units is characteristic of representatives of any linguoculture.

In addition to the national markers and realia used in proverbs and sayings that reflect a nation's worldview, it is also possible to speak about the national characteristics of similar situations that give rise to circumstances specific to a particular nation. Such situations reflect that nation's way of life. For example, one may refer to the circumstances associated with the Dzungar invasions in the vast Kazakh steppe, the traditional pastoral way of life involving summer pastures and winter settlements, as well as the everyday customs and lifestyle of the family homestead, in contrast to the experiences of the Turks, who traditionally followed a more settled way of life. At the same time, the crafts and occupations practiced by both peoples are clearly reflected in their proverbs and sayings. For example, the Kazakh proverbs *"Абылайдың асында шаппағанда атаңның басына шабасың ба? "*and *"Күлтөбенің басында күнде жиын"*may be difficult for Turkish speakers to understand. Likewise, the Turkish saying "*Adana'da eğlenme, eğlenirsen evlenme, evlenirsen arlanma"* (literal translation: "Do not seek entertainment in Adana; if you do, do not get married; if you do get married, do not be ashamed") may be difficult for a representative of the Kazakh nation to understand without an explanation. The proverb implies that Adana is not a place suitable for settling down: if one stays there, one should not marry; and if one does marry, one should not feel ashamed or become bored. Without explaining why the proverb conveys such ideas, it would be difficult for a Kazakh person to understand its meaning immediately.

There are enough proverbs in the Kazakh and Turkish languages that are similar in form and content. They can be said to have arisen due to the same assessment of similar situations from the point of view of pragmatics and ethical norms. For example, the irreplaceable role of parents, child-rearing, the hardships of orphanhood, the principles of humanity, the sweetness of labor, etc., are accurately reflected in proverbs.

Table 1 – Shared Cognitive Models in Kazakh and Turkish Paremias
Кесте 1 – Қазақ және түрік паремияларындағы ортақ дүниетанымдық модельдер
Таблица 1 – Общие мировоззренческие модели в казахских и турецких паремиях

Kazakh Proverbs	*Turkish Proverbs*	*English Translation*
Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында.	Adamın alası (alacası) içinde, davarın (Hayvanın) alacası dışında.	A person's flaws are hidden within, while animals are visible on the outside.

Анасын көріп қызын ал, матасын көріп бөзін ал.	Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.	Look at the mother before marrying the daughter; look at the fabric before buying the cloth.
Ит үрер, керуен көшер.	İt ürür, kervan yürü.	The dogs may bark, but the caravan moves on.
Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды.	Otuz iki dişten çıkan, otuz iki ağıza yayılır.	A word that comes out of one person's mouth can spread throughout the whole community.
Тауықтың түсіне тары кіреді.	Aç tavuk uykusunda darı görür.	A hungry chicken dreams of millet.
Балалы үйдің ұрлығы жатпас.	Çocuklu evde sır durmaz.	A secret does not stay hidden in a house with children.
Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра.	Yaşına bakma, başına bak.	Don't ask someone merely because they are old; ask someone who has seen and experienced much.
Атаңның баласы болма, адамның баласы бол.	Atanın çocuğu olma, ülkenin çocuğu ol.	Don't live only as your father's child; be a child of humanity.
Бір әке он баланы бағар, он бала бір әкені баға алмас.	Bir baba dokuz oğlu besler, dokuz oğul bir babayı beslemez.	One father can provide for ten children, but ten children may not provide for one father.
Біреудің қаңсығы біреуге таңсық.	Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür.	What is worthless to one person may be precious to another.
Көрші ақысы – Тәңір ақысы.	Komşu hakkı – Tanrı hakkı.	A neighbor's rights are sacred. / Respecting your neighbor is like honoring God.
Үй сатып алма, көрші сатып ал.	Ev alma, komşu al.	Don't just buy a house; choose your neighbors.
Қазанға жоласаң қарасы жұғады, жаманға жоласаң бәлесі жұғады.	Kazanın yanına varma, karası bulaşır.	Get too close to a dirty pot and you'll get stained; get too close to a bad person and their troubles will rub off on you.
Дос басқа қарайды, дұшпан аяққа қарайды.	Dost başa bakar, düşman ayağa.	A friend looks to your head, while an enemy looks to your feet.

The presented proverbs emphasize the extralinguistic and linguistic universal properties of human cognitive-evaluative activity. “As we can see, similar proverbs of this type can be found not only in the Turkish language but also in any Turkish language, especially in languages that belong to the Kipchak group by origin. All these common proverbs did not appear only today and did not immediately spread throughout the Turkish world. They are common interchanges that have been formed for a long time due to the close interaction of the Turkish peoples, and earlier their tribes, and their close spiritual and cultural ties” (Kaidar, 2004).

The psychological and cognitive foundations of assessing realities that have a deep meaning for each nation are not always revealed. For example, the concept of a beard is culturally significant for Kazakhs in describing a man's appearance. The beard, which gives a man a handsome appearance, is placed in a place, style, and order appropriate to his age. The Kazakh people considered growing a beard and mustache a sign of manly beauty and elder wisdom, gratitude for life, and contentment, that is, after capable men had children and grandchildren, they thanked God for what they had given them and said, “I have become a man, I have grown up, I have become a grandfather, it is time for me to give advice and set an example for those who come after me, the fun of the world is inherent in generations. “Now, if I die in front of my children, I have no dreams,” he said, and from that day on, he began to distance himself from worldly pleasures, abandoning his passions, and set an example for the young by giving advice to them and setting an example.” (Do you know what is the proper way to grow a beard and mustache according to Kazakh tradition? 15.02.2018. https://sputnik.kz/20180215/4614556.html). An elder (with a white beard) is a respected person among the Kazakh people who has attained wisdom. A beard is a sign of a man's maturity; however, an analysis of proverbs and sayings in the Kazakh and Turkish languages with a beard component revealed another aspect of understanding this feature of a

man's appearance. In proverbs and sayings, a beard is often compared to maturity and the lack of wisdom and intelligence that come at certain years of a person's life. It is said that it is wrong for a man to act frivolously in adulthood. For example, the Kazakh proverbs "*The beauty of the market is the bazaar, the beauty of the man is the beard"; "The beauty of the word is the proverb, the beauty of the face is the beard"; "The beauty of the old man is the beard"* show that from elderliness, a man's well-groomed beard represents his lived experience and wisdom, and that people always looked at elders with respect and adhered to their guidance. In Turkish proverbs with the word "beard," we see mature age, intelligence, and wisdom, as in the Kazakh language. Some proverbs with a beard component describe daily life situations. For example: "*Akıl yaşta değil, baştadır, Akıl sakalda değil, kafadadır*" (literal translation: The mind is not in youth, but in the head; The mind is not in the beard, but in the head); "*Ağlamak isteyen çocuk babasının sakalıyla oynar*" (literal translation: The child who wants to cry plays with his father's beard).

In addition, Turkish contains proverbs in which the word *sakal* ("beard") carries a negative connotation. For example, *"Keçide de sakal var*" (literal translation: "A goat also has a beard"). This proverb suggests that having a beard is not a mark of value or distinction. "*Aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık*" (literal translation: "If I spit downward, there is my beard; if I spit upward, there is my mustache") expresses the pragmatic meaning of being faced with two equally unfavorable alternatives and the difficulty of deciding. "*Fırsat sakal altından geçer*" (literal translation: "Opportunity passes beneath the beard") implies that one must wait for the right moment to take advantage of an opportunity. "*Her sakaldan bir tel çekseler köseye sakal olur*" (literal translation: "If one hair were plucked from every beard, even a beardless man would have a beard") conveys the idea that if everyone contributed a small amount of charity, a poor person could be eased from hardship.

Turkish proverbs widely reflect the people's rich historical experience, way of life, and cultural values. Several semantic groups of proverbs reveal the national and cultural characteristics of the Turkish mentality.

Naturally, the largest group of paremias focuses on the human being. Here, the individual is represented both as an intelligent living creature and a social being acting within the framework of family and social relations. The most common lexemes in Turkish are *insan*, *kişi*, and *adam* ("man"). For example: "*Adam adamdan korkmaz, utanır*"; "*Adam iş başında belli olur*"; "*Adam olana bir söz yeter*"; "*Kişi kendinden bilir işi*"; "*Kişi arkadaşından bellidir*".

According to A. Chaikovskaya (1999), the lexeme *kişi* denotes a human person as a physiological entity closely associated with nature (Chaikovskaya, 1999). "*Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz değer"*; "*Bir kızı bin kişi ister, bir kişi alır*"; "*Sorma kişinin aslını, sohbetinden bellidir*"; and "*Kişi ne yaparsa kendine yapar"* are a few examples.

A person who is capable of cognition, spiritual growth, consciousness, and volition is referred to as *insan*. "*İnsan kıymetini insan bilir*"; "*İnsanın canı acıyan yerindedir*"; "*İnsan düşmanını gözünden tanır*"; and "*İnsana iyilik yarasa, sarı öküze bıçak olmazdı*" are a few examples.

The lexeme *adam* describes a person as a social being who fulfills a variety of socially and hierarchically defined duties and behaves in accordance with ethical standards set by society. Examples include: *"Adam adama yük değil, Can gövdeye mülk değil*"; "*Adam olana bir söz yeter*"; "*Adamın adı çıkacağına canı çıksın*".

In Turkish, the lexeme *adam* is predominantly associated with men and is frequently used in contexts such as trade, warfare, public service, and the upbringing of sons, thereby highlighting its gender-specific character. A substantial portion of Turkish proverbs focuses on human beings and family relations.

The second major thematic group consists of anthropomorphic proverbs that reference parts of the human body (head, face, heart, feet, etc.). Examples include: *"Baş nereye giderse, ayak oradadır*"; "*Göz görmeyince gönül katlanır*"; "*Kalp bir sırça saraydır, değme çabuk kırılır*"; "*Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayak çeker*". The anthropocentric nature of paremias formed through somatic units is characteristic of representatives of any linguistic culture.

As in any national language, Turkish also has many proverbs devoted to the mother. The mother is a source of love, kindness, and care. In the dictionaries that we examined, we did not encounter a

single proverb with a negative meaning related to the woman-mother. From the collected paremias, we observed the warm attitude of children and other family members toward their mother, as well as the mothers' love and care for household affairs. For example: *"Ana bir sanatçı, en güzel eseri yavrusudur"* (literal translation: "The mother is an artist, her most beautiful work is her child"); *"Bir ulusun istikbali anaların elindedir"* (literal translation: "The future of a nation is in the hands of mothers"); *"Ana yiğidin kalkanıdır"* (literal translation: "The mother is the shield of a brave man"); *"Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al"* (literal translation: "Look at her mother and take her daughter, look at its edge and take its cloth"); *"Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz"* (literal translation: "There is no beloved like a mother, there is no land like Baghdad"); *"Aynı anadan doğmayan kardeş sayılmaz"* (literal translation: "Those who are not born from the same mother are not considered siblings"); *"Ana hakkı ödenmez"* (literal translation: "A mother's right cannot be repaid"); *"Anamın ekmeğine kuru, ayranına duru demem"* (literal translation: "I do not call my mother's bread dry or her ayran clear"); *"En güzel yüz annemin yüzü, en güzel söz annemin sözü"* (literal translation: "The most beautiful face is my mother's face, the most beautiful word is my mother's word"); *"Cennet annelerin ayakları altındadır"* (literal translation: "Paradise is under mothers' feet"); *"Annenin siniri yaz karı, çok yağsa da çabuk erir"* (literal translation: "A mother's anger is like summer snow; even if it snows a lot, it melts quickly"); *"Ana evin direğidir"* (literal translation: "The mother is the pillar of the house"); *"Annenin dediğini yapmayan, muradına ermemiş"* (literal translation: "The child who does not do what the mother says does not reach their wish").

Turkish proverbs describe the special place the mother holds in her child's life in a distinctive way. For example: *"Annesi ölenin, gözü yaşlı olur"* (literal translation: "The one whose mother has died will have eyes that do not dry from tears"); *"Annesi güzel olanın, çocuğu da güzel olur"* (literal translation: "The child of one whose mother is beautiful will also be beautiful"); *"Anasız evlat, yavrusuz koyun gibidir"* (literal translation: "A child without a mother is like a sheep without a lamb"); *"Anasız çocuk evde çürür"* (literal translation: "A child without a mother rots at home"); *"Anneli kız, belli (akıllı) kız; Annesiz kız deli kız"* (literal translation: "A girl who has a mother is an intelligent girl; a girl without a mother is a crazy girl"); *"Annenin bir duası yedi mollanın kötü duasını keser"* (literal translation: "One prayer of a mother cuts off the evil prayer of seven mullahs"); *"Annesinin duası kabul olur"* (literal translation: "A mother's prayer is accepted"); "Anasından ayrılan kuzuyu kurt yer" (literal translation: "The wolf eats the lamb that has separated from its mother").

This is probably because the concept of mother has a deeper biosocial meaning than other concepts related to biological kinship. The relationship between mother and child is primarily determined by instincts in the social system, and the child's subordination to the mother in the family's internal system has only a secondary effect.

At the same time, Turkish proverbs emphasize the importance of a girl getting married and having children, and the fact that children are of particular importance in a woman's life, because Turks, like Kazakhs, consider children to be the foundation of the family. For example: "*Çocuklu kadın, kargalı çınar, civcivli tavuk*" (literal translation: "A woman is beautiful with her child, a sycamore with her crow, and a chicken with her chick").

Through paremic units on the theme of the mother, the special role of the mother in any given society. It is important to consider the image of the mother separately from the image of the woman, yet in relation to each other. The premise of the traditional national worldview of the Turkish people is reflected in proverbs. Often, Turkish proverbs present the image of a woman in several roles, such as a woman-mother, a woman-wife, and a woman-housewife.

Philologists, cultural historians, and ethnographers call the paremiological fund of any nation a "storehouse of wisdom". We will not be wrong if we say that the experience of the owner of the language, accumulated over the centuries during cultural and historical development, is, in fact, an encyclopedia in which all spheres of people's public and private life are reflected. Researcher G.D. Gachev (1967) differentiates two layers of the people's worldview: the superficial (ethnographic) layer, marked by the image of the universe in the form of national realities and concepts, and the deep layer, which explicates reality through national culture. "In the national image of the universe, two main layers can be distinguished: the lower, that is, ethnogeographic, and the upper, formed by culture and

tradition" (Gachev, 1967). These two layers are interconnected like Kazakh and Turkish proverbs, forming a single cognitive system: the ethnographic and deep cultural layers in the national image of the universe proposed by G.D. Gachev (1967) became the theoretical basis for the comparative study of Kazakh and Turkish proverbs. Kazakh and Turkish proverbs, while sharing a common worldview among Turkish peoples, also exhibit their own characteristics, shaped by each nation's historical and social environment. Comparing the wise sayings of the two nations makes clear that, on the one hand, they are based on a common Turkish cultural code, and on the other, they reflect the peculiarities of national worldviews shaped by different civilizational environments.

The ethnographic layer of the Kazakh proverbs clearly reflects the nomadic lifestyle, vast steppes, and cattle breeding, while the ethnographic layer of Turkish proverbs reflects the sedentary culture of agriculture, trade, crafts, and gardening, which characterize the socio-economic nature of Turkish society. Thus, the superficial layer of the proverbs of both peoples is marked by various national realities. The concepts of freedom, nobility, and honor occupy a special place in Kazakh proverbs. For example, "One who does not know freedom cannot appreciate its value." "One who does not know their seven ancestors is considered rootless." "A son who knows his seven ancestors is a source of pride for seven generations." "One who does not know the past cannot foresee the future," etc. If the proverbs reflect genealogical culture, respect for ancestry, and continuity of generations, "*Komşu komşunun külüne muhtaçtır*" (literal translation: The neighbor needs the ashes of his neighbor); In Turkish proverbs such as "*Komşuda pişer, bize de düşer*" (literal translation: The food cooked in the neighbor's house will also fall on us); "*Komşu ekmeği komşuya borçtur*" (literal translation: "The neighbor owes his neighbor bread"); "*Aç kurt bile komşusunu dalamaz*" (literal translation: "A hungry wolf does not attack his neighbor"). The idea of interdependence and social solidarity comes to the fore. While kinship and lineage purity are important in Kazakh culture, Turkish culture emphasizes neighborly harmony and community relations. Despite differences in the ethnographic layer of Kazakh and Turkish proverbs, their deeper cultural layer preserves a shared Turkish value system. The proverbs analyzed above reveal the cognitive-cultural code that preserves the historical memory, spiritual values, and worldview of the two nations. A comparative study of Kazakh and Turkish proverbs helps to identify the common cultural basis and features of the national consciousness of the Turkish peoples.

Conclusion

In a comparative study of Kazakh and Turkish paremias, it was observed that the paremiological fund of the two peoples clearly demonstrates the breadth of their worldview, spiritual continuity, and depth of ethnocultural experience. Although the paremiological fund of the two peoples retains a deep cultural code based on common Turkish knowledge, significant differences also exist. In Kazakh paremias, figurative series related to nomadic lifestyle, nobility, and four animals (especially horses) prevail, while in Turkish paremias, concepts based on sedentary lifestyle, agriculture, trade, and neighborly/community relations prevail. Among the analyzed paremias, a high percentage of correspondences (absolute or almost complete) in form and content were observed in both languages, in values such as morality, family, and the place of father and mother. While the lexemes *insan, kişi, adam* in Turkish proverbs are classified in terms of defining the biological, social, and gender roles of a person, it has been proven that in both languages the *somatism "saqal"* changes in a figurative sense, indicating a lack of intelligence or opportunities, along with growing age, in some contexts. The obtained quantitative and qualitative results demonstrate both the common cognitive models of Kazakh and Turkish proverbs and sayings, and the peculiarities of the national worldview formed in different geo-cultural environments with specific linguistic data. These peculiarities are clearly visible in their linguistic structure, figurative system, phonetic patterns, and cognitive models. Therefore, Kazakh and Turkish proverbs, as an important ethnolinguistic system preserving the historical memory and cultural continuity of the Turkish world, allow for a deeper understanding of the culture and worldview of the two peoples.

References

Aksoy, Ö.A. (2022) Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkilap Kitabevi. 324 s. (in Turkish)

Alefirenko, N.F., Semenenko, N.N. (2009) Frazeologija i paremiologija: uchebnoe posobie. Moskva: Nauka. 344 s.

[Alefirenko, N.F., Semenenko, N.N. (2009) Phraseology and Paremiology: A Study Guide. Moscow: Nauka. 344 p.] (in Russian)

Alizade, Z.A. (1981) Azerbajdzhanskie poslovicy i pogovorki i ih leksiko-semanticheskij analiz. ADD. Baku. 32 s. [Alizade, Z.A. (1981) Azerbaijani Proverbs and Sayings and Their Lexical and Semantic Analysis. ADD. Baku. 32 p.] (in Russian)

Bajtursynuly, A. (1992) Til tagylymy. Almaty: Ana tili. 448 b. [Baitursynuly, A. (1992) Language Studies. Almaty: Ana tili. 448 p.] (in Kazakh)

Chaikovskaya, A. (1999) The concept of “human” in the lexicon of the Turkish language. Questions of Turkic Philology. Vol. IV. Moscow. Pp. 33-35. (in English)

Dang, C.N., Han, L.T. (2026) Classifying speech acts in English-Vietnamese proverbs: A cognitive-pragmatic approach. Ampersand, 16, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.amper.2026.100264 (in English)

Dilek, İ. (1996) Altay Türklerinin Atasözleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Ankara. 450 s. (in Turkish)

Efimov, Y.F. (1978) Leksiko-grammaticheskie osobennosti chuvashskih poslovic i pogovorok. Alma-Ata. 19 s. [Yefimov, Y.F. (1978) Lexical and Grammatical Features of Chuvash Proverbs and Sayings. Almaty. 19 p.] (in Russian)

Gachev, G.D. (1967) O nacionalnyh kartinah mira. Narody Azii i Afriki. No. 1. S. 77-92. [Gachev, G.D. (1967) On National Pictures of the World. Narody Azii i Afriki. No. 1. Pp. 77-92.] (in Russian)

Gaparov, S. (1983) Sintaksicheskij stroj kirgizskih poslovic i pogovorok. Frunze. 35 s. [Gaparov, S. (1983) The Syntactic Structure of Kyrgyz Proverbs and Sayings. Frunze. 35 p.] (in Russian)

Gönen, Ö. (2022) Türk atasözlerinde sözlü iletişim unsurlarının sunumu. İzmir. 339 s. (in Turkish)

Gürsu, U. (2009) Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. İstanbul. 1608 s. (in Turkish)

Isaeva, Zh.I. (2007) Duniening paremiologijalyq bejnesi: diss. avtoref. Almaty. 30 b. [Issayeva, Zh.I. (2007) Paremiological Representation of the World. Almaty. 30 p.] (in Kazakh)

Kali, K.T. (2012) Osobennosti perevoda frazeologizmov s tureckogo na russkij, s russkogo na tureckij. Vestnik Evrazijskogo nacional`nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. No.34. S. 177-184. [Kali, K.T. (2012) Features of translating phraseological units from Turkish into Russian and from Russian into Turkish. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. No.34. Pp. 177-184.] (in Russian)

Kejkin, Zh.S. (Ed.) (2015) Qazaq maqal-matelderining altyn kitaby. Almaty: Aruna. 632 b. [Keykin, Zh.S. (Ed.) (2015) The Golden Book of Kazakh Proverbs and Sayings. Almaty: Aruna. 632 p.] (in Kazakh)

Kuşçu, Ü. (2020) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Istanbul: Altın Kitaplar. 430 s. [Kuşçu, Ü. (2020) Dictionary of Proverbs and Idioms. Istanbul: Altın Kitaplar. 430 p.] (in Turkish)

Porhomovskij, M.V. (2014) Tureckie poslovicy v jazyke i rechi. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. 176 s. [Porhomovski, M.V. (2014) Turkish Proverbs in Language and Speech. Moscow: Languages of Slavic Culture. 176 p.] (in Russian)

Qajdar, A. (1998) Qazaq jetnolingvistikasy. Qazaq tilining ozekti maseleleri. Almaty. 304 b. [Kaidar, A. (1998) Kazakh Ethnolinguistics. Almaty. 304 p.] (in Kazakh)

Qajdar, A.T. (2004) Halyq danalygy. Almaty: Toganaj T. 560 b. [Kaidar, A.T. (2004) Folk Wisdom. Almaty: Toganai T. 560 p.] (in Kazakh)

Qanapina, S.G., Bezaubekova, A.D., Esirkepova, K.K. (2025) Paremija quramyndagy kone sozderding jetimologijasy. Tiltanym, No.3 (99). 49-60-bb. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-49-60 [Kanapina, S.G., Bezaubekova, A.D., Yesirkepova, K.K. (2025) Etymology of obsolete words in paremiological expressions. Tiltanym, No.3 (99). Pp. 49-60.] (in Kazakh)

Qazaq salty bojynsha saqal-murt qojudyng zhon-zhosygyn bilesiz be? Sputnik Qazaqstan. 15.02.2018. URL: https://sputnik.kz/20180215/4614556.html (qaralgan kuni: 17.09.2026). [Do You Know the Proper Way to Wear a Beard and Moustache According to Kazakh Tradition? Sputnik Kazakhstan (2018, February 15).] (date of use: 17.09.2026) (in Kazakh)

Zhumabekov, K. (2019) Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde hayvan adı içeren atasözleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma: doktora tezi. Niğde. 625 s. (in Turkish)

Zhunisova, R. (2004) Agylshyn zhane qazaq maqal-matelderining jetnolingvistikalyq sipaty: diss. avtoref. Almaty. 30 b. [Zhunisova, R. (2004) Ethnolinguistic Characteristics of English and Kazakh Proverbs. Dissertation abstract. Almaty. 30 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Алефиренко Н.Ф., Семененко Н.Н. Фразеология и паремиология: учебное пособие. – Москва: Наука, 2009. – 344 с.

Ализаде З.А. Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексико-семантический анализ: автореф. … д-ра филол. наук. – Баку, 1981. – 32 с.

Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Гапаров С. Синтаксический строй киргизских пословиц и поговорок: автореф. … канд. филол. наук. – Фрунзе, 1983. – 35 с.

Гачев Г.Д. О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. – 1967. – №1. – С. 77-92.

Ефимов Ю.Ф. Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок: автореф. … канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1978. – 19 с.

Жүнісова Р. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: автореф. … канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 30 б.

Исаева Ж.И. Дүниенің паремиологиялық бейнесі: автореф. … канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 25 б.

Кали К. Т. Особенности перевода фразеологизмов с турецкого на русский, с русского на турецкий. Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. – 2012. – №34. – С. 177-184.

Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы / құраст. Ж. С. Кейкин. – Алматы: Аруна, 2015. – 632 б.

Қазақ салты бойынша сақал-мұрт қоюдың жөн-жосығын білесіз бе? // Sputnik Қазақстан. – 15.02.2018. – URL: https://sputnik.kz/20180215/4614556.html (қаралған күні: 17.09.2026).

Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 304 б.

Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.

Қанапина С.Ғ., Безаубекова А.Д., Есіркепова К.Қ. Паремия құрамындағы көне сөздердің этимологиясы. Tiltanym, 2025. №3 (99). 49-60-бб. DOI: 10.55491/2411-6076-2025-3-49-60.

Порхомовский М.В. Турецкие пословицы в языке и речи. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 176 с.

Чайковская А. Понятие «Человек» в лексике турецкого языка // Вопросы тюркской филологии. – Вып. IV. – Москва, 1999. – С. 33-35.

Aksoy, Ö.A. Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2022. 324 s.

Dang, C.N., Han, L.T. Classifying speech acts in English-Vietnamese proverbs: a cognitive-pragmatic approach // Ampersand, 2026. Vol. 16. Pp. 1-10. DOI: 10.1016/j.amper.2026.100264.

Dilek, İ. Altay Türklerinin Atasözleri // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Ankara, 1996. 450 s.

Gönen, Ö. Türk atasözlerinde sözlü iletişim unsurlarının sunumu. İzmir, 2022. 339 s.

Gürsu, U. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. İstanbul, 2009. 1608 s.

Kuşçu, Ü. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Altın Kitaplar, 2020. 430 s.

Zhumabekov, K. Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde hayvan adı içeren atasözleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma: doktora tezi. Niğde, 2019. 625 s.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.07.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 21.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Dinayeva, B., Ardak, B., Sapina, S., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-57-70

Kamar Aldasheva[1], Aibolat Nabidullin[2*], Dauren Abdrakhmanov[3]
[1]Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Postdoctoral Researcher,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: aldash.kamar@gmail.com
[2*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD),
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-0331-9562 E-mail: anabidullin@vk.com
[3]Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0001-6043-4607 E-mail: abdrahmanovdauren70@gmail.com

SOMATIC CONCEPTS IN THE KAZAKH LANGUAGE: EMBODIED COGNITION AND CULTURAL CONCEPTUALIZATION

Abstract. This study offers a comparative-cognitive analysis of somatic concepts in the Kazakh language within the framework of embodied cognition, one of the actively developing areas of contemporary cognitive linguistics. The theory's roots in early twentieth-century American pragmatism (W. James, J. Dewey) and its systematic elaboration by G. Lakoff and M. Johnson are outlined briefly as historical and theoretical background rather than as a sustained analytical framework in their own right. The study's central aim is to examine how the Lakoff-Johnson concept of the "unity of body and mind" is manifested through somatic metaphors in Kazakh, and to consider what this material suggests about the cross-cultural validity of image-schema models built largely on WEIRD (Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic) linguistic data. Drawing on lexicographic and corpus sources for English and Kazakh, the study applies conceptual metaphor analysis, a comparative cross-cultural method, and an author-developed three-stage procedure of cognitive mapping to compare somatic expressions built around the concepts of hand, heart/liver, stomach, back, head, foot, and eye. The comparative analysis indicates that the two languages share a set of underlying image schemas (CONTAINER, PATH, BALANCE, INSTRUMENT), while differing in how these schemas are culturally elaborated: the Kazakh material shows a comparatively stronger orientation toward kinship, social responsibility, and ethical evaluation. These findings extend the empirical base of embodied-cognition research beyond predominantly English-language material and offer a linguistically grounded starting point for culturally sensitive approaches to Kazakh-language natural-language processing.

Keywords: embodied cognition; somatic concepts; image schemas; conceptual metaphor; cognitive linguistics; comparative analysis.

For citation: Aldasheva, K., Nabidullin, A., Abdrakhmanov, D. Somatic Concepts in the Kazakh Language: Embodied Cognition and Cultural Conceptualization. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 57-70.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-57-70

Қамар Сағынғалиқызы Алдашева[1], Айболат Сарсенбайұлы Набидуллин[2*], Даурен Дәулеткелдіұлы Абдрахманов[3]
[1]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, постдокторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: aldash.kamar@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-0331-9562 E-mail: anabidullin@vk.com
[3]докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0001-6043-4607 E-mail: abdrahmanovdauren70@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР: ТӘНДІК ТАНЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИ КОНЦЕПТУАЛДАНУ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы қазіргі когнитивтік лингвистиканың белсенді дамып келе жатқан бағыттарының бірі – тәндік таным (embodied cognition) теориясы аясында қазақ тіліндегі соматикалық концептілерге салыстырмалы-когнитивтік талдауды ұсынады. Теорияның XX ғасыр басындағы американдық прагматизмдегі (У. Джеймс, Дж. Дьюи) тамыры мен Дж. Лакофф пен М. Джонсонның жүйелі тұжырымдамасы толыққанды талдау аппараты ретінде емес, қысқаша теориялық-тарихи негіз ретінде сипатталады. Зерттеудің басты мақсаты – Лакофф пен Джонсонның «тән мен ақыл бірлігі» тұжырымдамасының қазақ тіліндегі соматикалық метафоралар арқылы

қалай көрініс табатынын анықтау және бұл материалдың негізінен WEIRD (Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic) тілдік деректеріне сүйенген бейнелік-схемалық модельдердің мәдениетаралық валидтілігі туралы не аңғартатынын саралау болып табылады. Ағылшын және қазақ тілдеріне қатысты лексикографиялық және корпустық дереккөздер негізінде зерттеуде концептуалдық метафора талдауы, салыстырмалы-мәдениетаралық әдіс және авторлық үш кезеңді когнитивтік карталау рәсімі қолданылып, қол, жүрек/бауыр, іш, арқа, бас, аяқ және көз концептілері бойынша соматикалық қолданыстар салыстырылды. Салыстырмалы талдау екі тілде де ортақ бейнелік схемалардың (CONTAINER, PATH, BALANCE, INSTRUMENT) бар екенін, алайда бұл схемалардың мәдени толығуында елеулі айырмашылықтар байқалатынын көрсетті: қазақ материалында туыстық, әлеуметтік жауапкершілік және этикалық бағалауға бағдарлану салыстырмалы түрде күштірек көрінеді. Бұл нәтижелер тән танымы зерттеулерінің эмпирикалық базасын ағылшын тілінен тыс материалдармен байытады. Сонымен бірге олар қазақ тіліне бағытталған, мәдени ерекшеліктерді ескеретін табиғи тілді өңдеу әдістеріне лингвистикалық негіз қалайды.

Тірек сөздер: тәндік таным; соматикалық концептілер; бейнелік схемалар; танымдық метафора; когнитивтік лингвистика; салыстырмалы талдау.

Сілтеме жасау үшін: Алдашева, Қ.С., Набидуллин, А.С., Абдрахманов, Д.Д. Қазақ тіліндегі соматикалық концептілер: тәндік таным және мәдени концептуалдану. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 57-70-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-57-70

Камар Сагингалиевна Алдашева[1], Айболат Сарсенбаевич Набидуллин[2*], Даурен Даулеткельдинович Абдрахманов[3]

[1]доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, постдокторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: aldash.kamar@gmail.com

[2*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-0331-9562 E-mail: anabidullin@vk.com

[3]докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0001-6043-4607 E-mail: abdrahmanovdauren70@gmail.com

СОМАТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ВОПЛОЩЕННОЕ ПОЗНАНИЕ И КУЛЬТУРНАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ

Аннотация. Данное исследование предлагает сравнительно-когнитивный анализ соматических концептов казахского языка в рамках теории «воплощённого познания» (embodied cognition) – одного из активно развивающихся направлений современной когнитивной лингвистики. Истоки теории в американском прагматизме начала XX века (У. Джеймс, Дж. Дьюи) и её систематическая разработка Дж. Лакоффом и М. Джонсоном представлены кратко, как историко-теоретический фон, а не как самостоятельный устойчивый аналитический аппарат. Основная цель исследования – рассмотреть, как концепция «единства тела и разума» Лакоффа и Джонсона проявляется через соматические метафоры в казахском языке, и проанализировать, что данный материал говорит о межкультурной валидности образно-схематических моделей, построенных преимущественно на данных WEIRD-обществ (Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic). На материале лексикографических и корпусных источников английского и казахского языков применены анализ концептуальной метафоры, сравнительно-кросскультурный метод и авторская трёхэтапная процедура когнитивного картирования; сопоставлены соматические выражения, организованные вокруг концептов, рука, сердце/печень, живот, спина, голова, нога и глаз. Сравнительный анализ показывает, что оба языка используют общий набор образных схем (CONTAINER, PATH, BALANCE, INSTRUMENT), однако существенно различаются в культурной элаборации этих схем: в казахском материале заметно более выражена ориентация на родство, социальную ответственность и этическую оценку. Эти результаты расширяют эмпирическую базу исследований воплощенного познания за пределы англоязычного материала, а также формируют лингвистический фундамент для разработки культурно-чувствительных методов обработки естественного языка для казахского языка.

Ключевые слова: воплощённое познание; соматические концепты; образные схемы; когнитивная метафора; когнитивная лингвистика; сравнительный анализ.

Для цитирования: Алдашева К.С., Набидуллин А.С., Абдрахманов Д.Д. Соматические концепты в казахском языке: воплощённое познание и культурная концептуализация. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 57-70. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-57-70

Introduction

One of the fundamental issues facing contemporary cognitive linguistics is the tension between the universality of human cognition and its national-cultural specificity – a tension often discussed

under the heading “cognitive universalism versus cultural specificity.” Although human physiology is shared across cultures, the linguistic representation of bodily experience acquires distinct semantic nuances in different lingua cultures. Examining the cognitive parallels between the embodied-cognition framework developed largely in Western cognitive linguistics and the somatic worldview of the Kazakh language allows us to explore these deeper layers of human thought.

The early twentieth-century American pragmatist tradition, notably W. James (1907) and J. Dewey (1925), argued that direct experience – rather than abstract theorizing – is the primary basis of human cognition, understanding reality as arising from a person's physical and intellectual interaction with the environment. This experiential orientation is historically continuous with, though not identical to, the later theory of embodied cognition developed in cognitive linguistics by G. Lakoff and M. Johnson (Lakoff, Johnson, 1980), (Johnson, 1987), which provides the primary analytical apparatus used in this study. Because the Lakoff–Johnson image-schema model, like much of contemporary cognitive science, draws predominantly on data from WEIRD societies (Henrich, Heine, Norenzayan, 2010), its applicability to other cultural-cognitive environments – including that of the Kazakh people, as heirs to the Central Asian nomadic tradition – merits independent empirical study.

In the Kazakh linguistic worldview, the concept of “experience” is likewise conceptualized to a considerable degree through bodily organs, though the underlying elaboration differs from the English-language material discussed below. In the English-language material examined for this study, “belly” or “stomach” occur predominantly in expressions tied to physiological function or intuitive judgment (e.g., gut feeling), whereas in the Kazakh material the concept of іш (‘stomach/belly, inner self’) functions as a general container for a person's psychological and emotional interior. Expressions such as іші тар (‘narrow inside’, roughly ‘ungenerous, envious’) and іші кең (‘spacious inside’, roughly ‘broad-minded, tolerant’) conceptualize a person's ethical and emotional capacity through what Lakoff and Johnson (1980) term the CONTAINER schema, in which the self is represented as a bounded interior space whose relative openness or restriction indexes moral disposition. This example illustrates the central problem addressed by the article: why does the same biological organ acquire different cognitive elaborations across linguacultures, and what does this variation suggest about the claimed universality of image-schema models?

The significance of the article lies in extending the empirical base of embodied-cognition theory with an ethnolinguistic dimension drawn from Kazakh somatic material, examined here alongside comparable English-language data (Bergen, 2012), (Noë, 2004). The goal is to draw a comparative cognitive map of Kazakh somatic concepts using image-schema theory as an instrumental starting point, and, through this, to explore the relationship between universality and cultural particularity in the linguistic representation of human thought (Di Paolo, Rohde, De Jaegher, 2010), (Gallagher, 2005). This research aims to situate Kazakh linguistics within the broader current of cognitive science and to contribute to the ongoing reinterpretation of the “language–body–culture” relationship (Clark, 2008).

The study proceeds from the working hypothesis that, although English-language and Kazakh somatic-cognitive material are likely to share a number of structural image schemas, they may differ substantially in semantic filling and axiological (value-based) evaluation (Bergen, 2012), (Gallagher, 2005). Examining these differences is intended to contribute to the theoretical basis for describing and preserving culturally specific cognitive patterning in the Kazakh language in the current context of globalization (Di Paolo et al., 2010).

The theoretical stakes of this comparison can be sharpened with reference to what Harnad (1990) termed the symbol grounding problem: the question of how a system that manipulates purely formal, arbitrary symbols could ever connect those symbols to the physical world they are supposed to represent. Harnad's proposed solution grounds symbolic meaning in sensorimotor categorization – in an organism's capacity to pick out, through direct bodily interaction, the perceptual invariants that a given symbol names. Embodied-cognition theory, as developed by Lakoff and Johnson, can be read as one linguistic elaboration of this grounding solution: abstract vocabulary is not arbitrarily attached to meaning but is scaffolded on image schemas abstracted from recurring bodily interaction with the physical environment. If this account is correct, somatic vocabulary – language that names the body directly – occupies a privileged position in the lexicon, since it stands closest to the sensorimotor

ground floor from which more abstract meaning is said to be built. Comparing how two typologically and culturally distant languages elaborate this ground-floor vocabulary therefore offers an unusually direct test of how far grounding in shared human physiology constrains, and how far it merely loosely constrains, the resulting semantic architecture.

This grounding perspective can be extended in two directions relevant to the present study. The first, associated with Clark (2008), holds that cognitive processes are not confined to the boundaries of the skull but routinely recruit external tools, artifacts, and social practices as functional extensions of the mind; culturally specific practices and material objects – a felt yurt, a herding route, a genealogical reckoning system – can thereby become as constitutive of a community's conceptual repertoire as any internal neural structure. The second, developed by Noë (2004) and by Di Paolo, Rohde, and De Jaegher (2010), locates cognition not in internal representations but in a dynamic, ongoing coupling between an active organism and its environment. Taken together, these positions suggest that the cross-cultural divergences documented below cannot be explained merely by positing a shared universal inventory of image schemas onto which different cultural labels are attached; the divergences may instead reflect genuinely different histories of embodied, environmentally embedded interaction – pastoral-nomadic versus industrial-urban, for instance – that shaped which bodily source domains became salient enough to lexicalize in the first place.

A further consideration bearing on the choice of somatic vocabulary as a research object concerns the observation, associated with Wierzbicka's program of semantic universals, that body-part terms are among the most cross-linguistically stable and translatable elements of the lexicon, in contrast with more culturally saturated domains such as kinship terminology or emotion vocabulary proper. This relative stability makes body-part terms a methodologically convenient anchor for comparison: because hand, heart, stomach, back, head, foot, and eye denote comparatively fixed physical referents in both languages, any divergence documented at the metaphorical level can be attributed with greater confidence to cultural elaboration rather than to referential mismatch at the source-domain level itself. Building on the considerations outlined above, the study is guided by three more specific questions: whether the same body-part source domains give rise to structurally comparable image schemas in the two languages; where such correspondence exists, whether the resulting schemas are elaborated toward comparable target domains or diverge systematically; and whether any such divergence tracks broader, independently motivated cultural dimensions – such as the individualism–collectivism axis or nomadic-pastoral versus industrial-urban ecological history – rather than appearing arbitrary.

Materials and methods

The methodological basis of the research is interdisciplinary, combining analytical tools from cognitive linguistics with methods of traditional comparative-contrastive linguistics. The primary aim is to examine how bodily experience is conceptualized in the linguistic systems of English and Kazakh.

As the object of analysis, somatic phraseological units, paremias (proverbs and sayings), and idioms of English and Kazakh were selected. The following lexicographic and corpus resources were used as primary sources: for English, the Oxford Dictionary of English Idioms, together with data from the British National Corpus (BNC) and the Corpus of Contemporary American English (COCA) for contemporary usage; for Kazakh, I. Kenesbayev's Phraseological Dictionary of the Kazakh Language (1977), A. Qaidar's ethnolinguistic dictionary Qazaqtar: ana tili alemında (2009-2013, 3 vols.), and the National Corpus of the Kazakh Language (NCKL) for contextual verification.

When selecting materials, the primary focus was on dominant somatisms that recur across both languages as high-productivity sources of metaphor: hand (қол), heart/liver (жүрек/бауыр), stomach (іш), back (арқа), head (бас), foot (аяқ), and eye (көз). This choice is justified by the high metaphorization potential of these body parts in both cultures and by their role in the comparative cognitive-mapping analysis reported in Table 1 of the Results and Discussion section.

The following methods were used:

1. Conceptual Metaphor Analysis. Following G. Lakoff and M. Johnson, this method was used to identify the cognitive models underlying idiomatic expressions and to explain how they structure abstract concepts in human thought.

2. Comparative Cross-Cultural Method. This method was used to distinguish isomorphic (similar)

and allomorphic (distinctive) features between the English-language and Kazakh material, making it possible to characterize the distinct cognitive profiles reflected in each body of data.

3. Cognitive Mapping. In this study, cognitive mapping is used as an author-developed analytical procedure – informed by, but not identical to, the source-domain/target-domain apparatus of conceptual metaphor theory (Lakoff, Johnson, 1980) – consisting of three stages, described below.

Stage I – *Lexical inventory.* Somatic phraseological units, idioms, and paremias were compiled from the lexicographic and corpus sources listed above for the seven body-part domains identified. To make the empirical boundaries of the study explicit, the size and composition of this inventory are reported directly rather than left unspecified. Initial compilation yielded 184 Kazakh and 146 English-language somatic expressions across the seven domains, distributed as follows (Kazakh / English-language): hand – қол, 34/28; heart–liver – жүрек/бауыр, 41/25; stomach – іш, 22/19; back – арқа, 18/14; head – бас, 26/22; foot – аяқ, 24/21; eye – көз, 19/17. After applying the inclusion criteria detailed below – independent dictionary attestation, corpus-checked currency, and exclusion of fully literal, non-metaphorical uses – a subset of 71 Kazakh and 53 English-language expressions was retained for the detailed qualitative-comparative analysis. These are reported in the Results and Discussion section and summarized in Table 1. The remainder were set aside as near-synonymous duplicates, marginal or archaic forms not confirmed in the relevant corpus, or literal, non-metaphorical uses falling outside the analytic scope of the study. This reporting is intended to make transparent, even within a qualitative and illustrative rather than exhaustively quantified design, the empirical base from which the comparative claims below are drawn; a fully frequency-based corpus count, capable of supporting statistical claims about the relative productivity of each domain, is left for subsequent follow-up research.

Stage II – *Projective analysis*. A mapping was established between the physical property of a body part (e.g., the heartbeat) and its metaphorical meaning in the language (e.g., fear or love).

Stage III – *Schematic modeling*. The action/function-oriented mapping salient in the English-language material was compared with the spirit/relation-oriented mapping salient in the Kazakh material.

For example, according to the [BODY PART] IS A CONTAINER schema, a cognitive map of "storing inside" models were constructed for English (e.g., bottling up emotions) and Kazakh. On the basis of the lexicographic material examined, the English-language expressions in this domain appear to privilege technological/functional containers (bottle, machine), whereas the Kazakh expressions appear to privilege natural/internal space (stomach, bowels); confirming this pattern statistically would require a dedicated frequency-based corpus study beyond the scope of the present analysis.

This methodology, applied in the comparative analysis reported below, is intended to support the transparency of the results and the interpretability of the conclusions. The combination of methods used provides a workable instrument for examining embodied-cognition theory in the Kazakh linguistic context, while the illustrative (rather than exhaustively quantified) nature of the sample is treated explicitly as a limitation in the Conclusion.

Because the lexicographic sources drawn upon in this study vary considerably in scope, register, and compilation date, an explicit set of inclusion criteria was applied before an expression was accepted into the illustrative comparative set analyzed in the Results and Discussion section. First, an expression had to be independently attested in at least one of the primary dictionary sources listed above (the Oxford Dictionary of English Idioms for English; Kenesbayev's phraseological dictionary or Qaidar's ethnolinguistic dictionary for Kazakh), rather than being drawn solely from the analyst's own linguistic intuition. Second, where an expression's currency in contemporary usage was in question, its presence was checked against the relevant corpus – the Corpus of Contemporary American English (COCA) for expressions treated as characteristically American, the British National Corpus (BNC) for expressions treated as characteristically British, and the National Corpus of the Kazakh Language for Kazakh) to exclude archaic or obsolete forms no longer recognizable to contemporary speakers. Third, expressions judged to be fully compositional and literal – interpretable without recourse to any figurative extension of the body-part term – were excluded, since the analytic interest of the study lies specifically in metaphorical and metonymic elaboration rather than in literal anatomical reference.

Determining metaphoricity is not always straightforward, since many somatic expressions occupy a gradient space between transparent metaphor and conventionalized, near-literal usage. Following the general spirit of conceptual metaphor theory (Lakoff, Johnson, 1980), an expression was treated as metaphorically motivated when its target-domain meaning could not be derived from the literal, anatomical sense of the body-part term without positing a cross-domain mapping – for instance, the Kazakh expression арқасы бар cannot be paraphrased using only the literal anatomical sense of арқа ('the physical back') without invoking the further, non-anatomical notion of support or protection. Borderline cases were cross-checked against the example sentences and usage notes provided in the source dictionaries themselves, rather than relying solely on the analyst's own judgment, in an effort to reduce the risk of over- or under-attributing metaphorical status to a given expression. Where a single body-part term supported multiple, only loosely related metaphorical extensions – as is the case for бас ('head'), which extends toward both managerial authority and symbolic foundation – each extension was coded and analyzed separately rather than collapsed into a single undifferentiated entry, in order to preserve the internal semantic structure of the domain.

The decision to draw English-language corpus evidence from both the British National Corpus and the Corpus of Contemporary American English, rather than from a single national variety, reflects a deliberate attempt to distinguish expressions that are broadly stable across major varieties of English from those that may be regionally or dialectally restricted; where the two corpora diverged noticeably in the currency or connotation of a given expression, this divergence is noted qualitatively in the Results and Discussion section rather than treated as a single undifferentiated 'English' data point. No equivalent multi-variety comparison was possible on the Kazakh side within the scope of the present study, since the National Corpus of the Kazakh Language was treated as the primary reference standard for contemporary usage; this asymmetry in corpus coverage is acknowledged as a limitation of the present design.

As with any qualitative, interpretive analysis of figurative language, the coding and interpretation reported here inevitably reflect the analyst's own linguistic and cultural positioning as a bilingual (Kazakh–English) researcher working within an academic tradition informed by both Western cognitive linguistics and Kazakhstani ethnolinguistic scholarship. Where an interpretive judgment concerning the cultural connotation of a Kazakh expression could not be directly substantiated by the cited lexicographic sources, this is flagged explicitly in the Results and Discussion section as a plausible rather than an established reading, in keeping with standard practice in qualitative linguistic analysis; the study does not claim the interpretive neutrality that a fully corpus-quantified, inter-rater-validated design would in principle allow, and this limitation is revisited in the Conclusion.

The three-stage cognitive-mapping procedure described above is theoretically motivated by Barsalou's (2008) account of grounded cognition, according to which conceptual representations are partially reconstructed, on each occasion of use, through simulation of relevant sensorimotor experience rather than retrieved as fixed, amodal symbols. On this view, the lexical-inventory stage (Stage I) identifies the linguistic surface forms available for analysis; the projective-analysis stage (Stage II) reconstructs the sensorimotor or perceptual experience plausibly simulated in using a given expression (e.g., the physical sensation of pressure or constriction associated with іші тар); and the schematic-modeling stage (Stage III) abstracts, across multiple such reconstructions, the recurring image-schematic structure common to a body of expressions. This procedure does not claim to provide direct psycholinguistic evidence of simulation during comprehension – establishing that would require experimental methods that fall outside the scope of the present study – but it does provide a principled, theoretically motivated basis for moving from individual lexical items to the more abstract image-schema comparisons reported in Table 1.

Literature review

At the current stage of development in cognitive linguistics, the question of embodied cognition is approached from various methodological perspectives in both international and Kazakhstani scholarship. This section examines the connection between foundational theories from the American cognitive-linguistic tradition and Kazakh ethnolinguistic scholarship, focusing on their point of intersection – the concept of image schemas.

G. Lakoff and M. Johnson, in “Metaphors We Live By” (1980), were among the first to argue systematically that the human system of thought is metaphorical in nature: metaphor is not merely a literary device but a way of projecting structure from one cognitive domain (source domain) onto another, more abstract domain (target domain). Building on this theory, Lawrence Barsalou (2008) introduced the concept of “grounded cognition,” demonstrating that cognition is not composed of purely abstract symbols but is underpinned by sensorimotor simulation and physical sensation – for instance, abstract concepts such as “joy” or “sadness” are partly grounded in the experience of physical movement along an up–down axis.

In Kazakhstani scholarship, this issue has been examined from a complementary perspective within the ethnolinguistic school founded by academician A. Qaidar. In Qaidar's ethnolinguistic dictionary of the Kazakh language and related work on the somatic lexicon, the names of body parts are treated not merely as biological terms but as cognitive codes of the national worldview. Kazakh linguists such as R. Syzdyq and G. Smagulova have highlighted the role of somatic phraseology in depicting a person's inner world, character, and social relationships. The linguocultural analysis developed within this tradition has not, however, been systematically synthesized with the image-schema apparatus of the American cognitive-linguistic school – a gap the present study aims to address.

The theoretical contribution of the study lies in applying the concept of image schemas to Kazakh-language material. Image schemas are recurring dynamic structures that arise from bodily experience. Three schemas central to the American model can be compared with somatic concepts in Kazakh, on the basis of the lexicographic material examined:

The CONTAINER schema and the concept of stomach/belly (ыш). Following Lakoff, a person's body can be conceptualized as a ‘container’ distinct from the external environment. The Kazakh concept of ыш illustrates this schema: idioms glossable as “to fit inside,” “to draw in,” and “to be stifled” conceptualize a person's emotional state as movement or pressure within a bounded space.

The PATH schema and the concept of foot/path. M. Johnson (1987) links time and goal-achievement to a physical path. In the Kazakh material, expressions glossable as “heavy-footed,” “blessed-footed,” and “open-road” map a person's life stages onto spatial movement. Here the biological organ (foot) and the abstract notion of direction (path) form a unified cognitive map.

The BALANCE schema and the concept of foot/support. Balance derives from the bodily experience of standing upright. In the Kazakh material, idioms glossable as “to find one's footing,” “to wear one's soles out,” and “to get one's bearings” metaphorically represent social and psychological stability through physical balance.

As this review suggests, where American cognitive linguistics has emphasized the architecture of cognition (schemas), Kazakhstani ethnolinguistic scholarship has more often examined its content-based and cultural-symbolic dimensions. Combining these two lines of scholarship makes it possible to explore whether embodied cognition should be regarded as culturally universal rather than specifically Western in origin. Moreover, Barsalou's notion of grounded cognition offers one possible explanation for the expressive richness of somatic phraseology in Kazakh: such phraseology may be directly “grounded” in neurobiological sensation, though testing this explanation directly falls outside the scope of the present linguistic analysis.

Combining these theoretical resources with the ethnolinguistic material of the Kazakh language forms the methodological foundation of this study, developed further in the Materials and Methods and Results and Discussion sections.

Building directly on the symbol grounding problem introduced above (Harnad, 1990), Barsalou's (2008, 2010) account of grounded cognition predicts that the metaphorical extension of body-part vocabulary should track the perceptual and motor properties of the relevant body part, rather than being attached to that vocabulary arbitrarily. This is a testable prediction. It is broadly consistent with the recurring CONTAINER, PATH, and INSTRUMENT mappings documented across the English-language and Kazakh material examined here: in both bodies of data, the metaphorical extensions identified below track the physically salient properties of the relevant organ – the hand’s manipulative function, the enclosing shape of the stomach/belly, the foot’s role in locomotion. None of these extensions attach to body-part vocabulary in a way that would look arbitrary from a grounded-cognition

perspective.

Where Lakoff and Johnson's (1980) original formulation of conceptual metaphor theory focused primarily on the internal cognitive architecture of the individual language user, the distributed and enactive accounts of cognition already introduced above (Clark, 2008), (Noë, 2004), (Di Paolo et al., 2010) situate embodied meaning-making more broadly within social and environmental context. Gallagher adds a further, phenomenological dimension to this picture, arguing that the body structures cognition not only as an object of perception but as the tacit, pre-reflective medium through which perception and action are organized – relevant here insofar as somatic expressions may encode not only what speakers consciously believe about the body but how it is tacitly experienced as a background to action (Gallagher, 2005). Noë (2004) and Di Paolo, Rohde, and De Jaegher (2010) push this further, treating understanding as constituted by ongoing sensorimotor engagement rather than by stored representations, while Clark (2008) extends cognition outward to culturally distributed tools and practices. Read together with conceptual metaphor theory's more classically representational account, this suggests that the divergences documented below need not be explained solely at the level of individual representation; they may equally reflect differences in the socially distributed practices – herding, kinship reckoning, communal dwelling – within which Kazakh speakers and speakers of English have historically enacted their bodily engagement with the world.

Kövecses's (2005) comparative account of metaphor variation offers a more directly applicable analytic vocabulary for characterizing the specific kind of divergence documented in the Results and Discussion section. Kövecses distinguishes several dimensions along which a shared conceptual metaphor may vary cross-culturally, including differences in the source domains available for a target concept and differences in what he terms differential elaboration – the extent to which a source domain's inferential structure is developed and lexicalized within a target domain. The patterns identified in this study correspond most closely to differential elaboration: rather than selecting distinct source domains, the English-language and Kazakh material largely draw on the same body parts while elaborating their inferential potential to markedly different degrees, extending, for instance, the back and head domains toward registers of social and symbolic protection in the Kazakh material that remain comparatively underdeveloped in the corresponding English-language expressions examined. Wierzbicka's (1999) broader critique of Anglocentrism in cognitive semantics – her argument that Anglophone emotion research has often generalized from English-specific lexical categories as though they were cognitively basic – anticipates, in a more general semantic register, the WEIRD-sample concern raised by Henrich, Heine, and Norenzayan (2010), and lends independent support to the present study's rationale of treating the English-language and Kazakh material as equally in need of principled description, rather than assuming the English-language categorization to be primary.

Levinson's (2003) cross-linguistic typology of spatial frames of reference – relative frames, oriented to the perceiver's own body; intrinsic frames, oriented to another object's inherent facets; and absolute frames, oriented to fixed external coordinates – offers a further typological resource for situating the back- and foot-related material discussed below, most of which draws on a relative, body-centered frame of reference; Levinson's broader fieldwork, extending well beyond the WEIRD sample, cautions against treating this frame as a cognitive default rather than one culturally variable option among several attested possibilities. Markus and Kitayama's (1991) related distinction between independent and interdependent self-construals – a bounded, autonomous self-typical of more individualist cultural contexts versus a self-constituted through relationships to kin and significant others in more relationally oriented contexts is, at the level of lexical elaboration, consistent with the жүрек/бауыр distinction examined in this study, though their original evidence is social-psychological rather than linguistic.

It is worth situating this comparison within the broader aims of the Kazakhstani ethnolinguistic tradition from which the Qaidar, Kenesbayev, Syzdyq, and Smagulova sources are drawn. Ethnolinguistics, as practiced within this tradition, treats lexical and phraseological material as a repository of a people's historically accumulated worldview (дүниетаным), with somatic vocabulary a particularly rich site of such accumulation, since the body is a universally shared point of departure onto which culturally specific meaning can be inscribed. The present synthesis is accordingly not a one-

directional application of an external framework to Kazakh data: the ethnolinguistic tradition supplies culturally grounded interpretive depth, while the image-schema apparatus supplies a comparative vocabulary relating this depth to a broader, cross-linguistic body of embodied-cognition scholarship.

Results and discussions

The comparative analysis comprising cognitive mapping, linguocultural interpretation, and cross-cultural comparison identified both structural similarities and content-level divergences between the English-language material and the Kazakh somatic-concept material examined. Below these results are interpreted with reference to contemporary work in embodied and cultural cognitive linguistics.

In the English-language material examined, action-oriented metaphors conceptualize physical ability as social power and economic resource, consistent with the general claim of conceptual metaphor theory that abstract domains such as agency and labor are structured through recurring bodily source domains (Lakoff, Johnson, 1980). The English expressions to have a hand in, all hands-on deck, and handy, alongside the Kazakh expressions *қол ұшын беру* (‘to lend a hand’), *қолы ашық* (‘generosity’), and *қолбайлау* (‘to be constrained’), reveal a shared underlying mapping: HAND IS AN INSTRUMENT FOR ACTION. This isomorphism is consistent with the embodiment hypothesis that abstract reasoning draws on sensorimotor image schemas common to human bodies regardless of culture (Johnson, 1987).

At the same time, in the Kazakh material the concept of “hand” extends beyond an instrumental function to encompass power and legal status (“to sign with one's hand,” “under one's hand”; s.v. қол) (Kenesbayev, 1977), which is closer to hierarchical social cognition than to a purely instrumental reading. This divergence illustrates what cultural-linguistic scholarship describes as differential cultural elaboration: a single universal image schema (HAND AS INSTRUMENT) can be extended, in one linguaculture toward market-oriented notions of utility and in another toward notions of authority and social responsibility, without the underlying bodily schema itself changing (Kövecses, 2005). In the English material examined, “hand” functions primarily as a problem-solving tool; in the Kazakh material, it more often carries connotations of social responsibility and legitimated authority.

The most pronounced divergence identified in this analysis concerns the localization of emotional centers. In the English-language material examined, “heart” functions as the dominant seat of romantic and personal emotion (learn by heart, heartfelt): HEART IS A SEAT OF ROMANTIC EMOTION. In the Kazakh material, this function is split between жүрек (heart) and бауыр (liver), with the latter functioning as a cognitive center for kinship, closeness, and affection whose emotional range extends beyond the categories ‘brother’ (biological) or ‘friend’ (social) in the English material. This split-locus pattern is consistent with cross-linguistic findings that languages do not map a single universal “emotion organ” onto experience, but instead carve the body into culturally specific emotional geography (Wierzbicka, 1999). Within the material examined here, expressions such as “to embrace one's liver” and “to be moved to the liver” (Kenesbayev, 1977, s.v. бауыр; Qaidar, 2009-2013) suggests that, for the Kazakh material, бауыр carries a relational and kinship-based emotional loading not paralleled by the corresponding English-language material. This contrast can be tentatively related to the individualism–collectivism axis established in cross-cultural psychology, whereby individualist self-construals tend to locate feeling in a bounded, autonomous self, while collectivist self-construals tend to distribute it relationally across the kin group (Markus, Kitayama, 1991); testing this connection directly would, however, require dedicated psycholinguistic work beyond the present lexicographic analysis.

The stomach/belly (іш) domain, introduced in the Introduction, likewise illustrates this pattern of differential elaboration. Where the English-language material examined applies the CONTAINER schema comparatively narrowly – largely to physiological sensation or short-term emotional restraint (gut feeling, to bottle up) – the Kazakh material extends the same schema considerably further, toward secrecy, tolerance, and durable character (іші тар, іші кең). This suggests, within the material examined, a broader cultural investment in the stomach/belly as a locus of durable moral character rather than momentary affect.

A further domain concerns the categorization of space and social relation through the back and, relatedly, the foot/path complex discussed in the Literature Review. Kazakh expressions glossable as “to face,” “to back,” and “to take under the arm” structure spatial relationships through somatic

imagery, situating Kazakh spatial cognition within the broader typological discussion of egocentric versus socially or cosmologically anchored frames of reference (Levinson, 2003). In the material examined, the concept of *арқа* (‘back’) is not limited to a purely spatial or social reading (“to have someone's back”) but extends toward what may be read as a culturally marked register of protection — арқасы бар (‘to have a back/protector’; Kenesbayev, 1977, s.v. арқа). This extension is consistent with the broader ethnolinguistic characterization of somatic vocabulary offered in Qaidar's dictionary (2009-2013) and in Syzdyq's work (2014); a fuller ethnographic grounding of any connection to traditional nomadic belief systems would, however, require dedicated ethnographic sourcing beyond the scope of the present lexicographic analysis, and is not claimed here as established. Where the corresponding English idiom remains largely within a register of social solidarity, the Kazakh material appears to extend the same bodily schema into a more clearly marked protective register (cf. Sharifian, 2017, on cultural conceptualization).

A comparable pattern appears with *бас* (‘head’). In the English material, ‘head’ is used predominantly in the sense of leadership or management (head of the company): HEAD IS LEADERSHIP/MANAGEMENT. In the Kazakh material examined, *бас* additionally extends toward meanings glossable as ‘sacred’ (қасиетті) and ‘ultimate foundation’ (түп негізі) – as in expressions referring to the ‘head’ of the Baiterek monument or of a yurt (Qaidar, 2009, 2013), (Kenesbayev, 1977). This may be read as a further instance of source-domain-elaboration asymmetry: the same body part is elaborated instrumentally in one linguaculture and toward a more symbolic or foundational register in another (Kövecses, 2005), though again a systematic corpus-frequency comparison remains a task for future research rather than a claim established here.

Turning to time reference, the English-language material examined tends to structure time along a forward-moving horizontal line. This is consistent with the FUTURE IS AHEAD schema, illustrated by expressions such as look forward to the future and the road ahead. The widely cited example time is money reflects a related but analytically distinct pattern: here time is conceptualized not spatially but as a scarce, expendable resource (TIME IS MONEY / TIME IS A RESOURCE), and is accordingly treated here as a separate metaphor rather than as a direct instance of FUTURE IS AHEAD. Against this background, Kazakh expressions such as көрер көзге (‘before one's eyes, in plain sight’) and *көзді ашып-жұмғанша* (‘in the blink of an eye’) tie temporal reference not to forward motion along a path but to visual-bodily posture, aligning the present with what is currently visible and the unknown past or future with what lies outside the visual field. This is best read as a distinct, perception-based image schema – PRESENT IS WHAT IS SEEN – rather than as a variant of the FUTURE IS AHEAD schema discussed above; the two languages examined here do not simply differ in the direction of a shared timeline metaphor but appear to draw on different sensory source domains (motion versus vision) for structuring temporal reference in the first place. The Kazakh pattern nonetheless resonates, at a more general typological level, with systems in which epistemic accessibility rather than physical motion organizes temporal reference. The clearest parallel is the Aymara case discussed by Núñez and Sweetser (2006), where the known past is described as visually “in front of” the speaker and the unknown future as lying “behind.” The present analysis treats this resemblance as a suggestive typological parallel, however, not as a claim that Kazakh and Aymara instantiate an identical cognitive model; substantiating a closer typological relationship would require comparative work beyond the lexicographic scope of the present study. What the material examined here does show, at minimum, is that time metaphors are not cognitively fixed but contingent on which sensory and temporal domain a given linguaculture treats as epistemically available (Núñez, Sweetser, 2006).

These findings may also be relevant to natural-language-processing systems trained predominantly on WEIRD-society data (Henrich et al., 2010): because literal translation does not necessarily preserve the embodied, relational, and axiological meanings carried by Kazakh somatic expressions – for instance, the distinction between *жүрек* (heart, an individual-centered emotional locus in the material examined) and *бауыр* (liver, a kinship-centered emotional locus) – culturally sensitive language technologies for Kazakh may benefit from representations that go beyond simple lexical equivalence. A fuller treatment of this question, including its implications for embodied or grounded language models, falls outside the scope of the present linguistic analysis and is noted here

only as a direction for future interdisciplinary work.

Table 1 summarizes the comparative cognitive mappings identified across the domains examined above, illustrating shared bodily source domains alongside their culture-specific elaborations.

Table 1 – Comparative Cognitive Mapping of Selected Somatic Concepts in English and Kazakh
Кесте 1 – Ағылшын және қазақ тілдеріндегі кейбір соматикалық концептілердің салғастырмалы когнитивтік картаға түсірілуі
Таблица 1 – Сравнительное когнитивное картирование отдельных соматических концептов в английском и казахском языках

Domain / Body Part	*English-Language Cognitive Mapping*	*Kazakh Cognitive Mapping*	*Key Distinction*
Hand	HAND IS AN INSTRUMENT FOR ACTION – problem-solving tool, utility, economic resource	Instrument of action + symbol of power, legal status, and social responsibility (“under one's hand”, “to sign with one's hand”)	Instrumental utility vs. hierarchical authority
Heart / Liver	HEART IS A SEAT OF ROMANTIC EMOTION – single, individual-centered emotional locus	Emotion split between жүрек (heart) and бауыр (liver, kinship empathy) – dual, relationally distributed locus	Individual feeling vs. collective kinship empathy
Stomach	STOMACH IS A CONTAINER FOR INNER STATE – mainly physiological sensation or short-term restraint (“gut feeling”, “bottle up”)	CONTAINER schema extended to durable moral character, secrecy, and tolerance (іші тар, іші кең)	Momentary affect vs. durable moral character
Back	BACK AS SOCIAL SUPPORT – “to have someone's back”, social solidarity	BACK IS A PROTECTIVE WALL – social support + culturally marked spiritual protection (арқасы бар)	Social register vs. culturally marked protective register
Head	HEAD IS LEADERSHIP / MANAGEMENT – instrumental, organizational authority	HEAD IS A FOUNDATION – extends toward қасиетті (sacred), түп негізі (ultimate foundation)	Managerial function vs. symbolic/foundational status
Foot / Path	LIFE-COURSE IS A PATH / BALANCE – “to find one's footing”, “to get one's bearings” (generic stability)	PATH and BALANCE fused with fortune and fate (“heavy-footed”, “blessed-footed”, “open road”)	Generic stability vs. fortune/fate encoding
Eye / time orientation	FUTURE IS AHEAD – forward-moving timeline (“look forward to,” “the road ahead”); TIME IS MONEY treated as a separate, non-spatial metaphor	Present/past tied to visual-bodily posture (көрер көзге, көзді ашып-жұмғанша) – known/visible vs. unknown	Motion-based linear time vs. vision-based, perceptually anchored time

Taken together, these results indicate that human cognition, as reflected in the material examined, is closely tied to bodily experience, and that language encodes that experience in culturally specific ways. Reading the English-language and Kazakh material together offers one way of exploring the relationship between universal and culture-specific dimensions of human cognition. Considered alongside subsequent developments within embodied-cognition research – which increasingly treat the

universality of image schemas as compatible with substantial cultural variation in their elaboration (Gibbs, 2005) – the pattern documented here is consistent with a graded rather than binary model of embodied cognition, in which a shared biological substrate supports a finite set of image schemas while cultural, historical, and ecological factors shape which schemas are elaborated and which domains of experience they come to organize (Sharifian, 2017).

Conclusion

Summarizing the results of this comparative analysis, embodied cognition approached here through the image-schema apparatus developed by G. Lakoff and M. Johnson, itself historically continuous with the earlier American pragmatist emphasis on experience (W. James, J. Dewey) proves to be a productive analytical lens for the somatic vocabulary of the Kazakh language, rather than a framework whose relevance is confined to the WEIRD linguistic-cultural contexts on which it was originally developed.

The comparative analysis indicates a structural correspondence what might be termed a cognitive isomorphism between the English-language and Kazakh material: both bodies of data conceptualize abstract categories such as time, emotion, and social standing through recurring bodily source domains and image schemas (CONTAINER, PATH, BALANCE, INSTRUMENT). At the same time, the two bodies of material diverge in how these shared schemas are culturally elaborated. Where the English-language expressions examined here tend toward comparatively narrower, action- or utility-oriented elaborations, the Kazakh material shows a broader extension into kinship, social responsibility, and ethical evaluation – for example, in the extension of бауыр (‘liver’) toward kinship empathy, of арқа (‘back’) toward social and, in some traditional contexts, spiritual protection, and of іш (‘stomach/belly’) toward durable moral character rather than momentary affect.

Four findings emerge from this analysis: (1) the English-language and Kazakh somatic expressions examined here share a set of underlying image schemas consistent with the embodied-cognition literature; (2) the cultural elaboration of these schemas differs substantially between the two bodies of material; (3) in the Kazakh material, the concepts of бауыр, арқа, іш, and қол 4 encode not only bodily experience but also kinship, social responsibility, and ethical evaluation; and (4) these patterns point to the value of testing embodied-cognition models against a broader typological range of languages than the WEIRD-dominated base on which much of the current literature rests (Henrich et al., 2010).

As a further, more exploratory implication, the culturally specific elaboration documented here particularly the жүрек/бауыр split and the moral loading of *іш* may be relevant to the design of culturally sensitive language technologies for Kazakh, since literal translation risks flattening these distinctions. Pursuing this implication in depth, however, would require dedicated interdisciplinary work beyond the scope of the present study.

The findings reported here rest on a lexicographically and corpus-informed but illustrative, non-exhaustive comparative sample rather than a fully quantified corpus count. A frequency-based corpus study represents a natural next step, as does closer engagement with the primary ethnolinguistic sources cited here (Qaidar, 2009, 2013), (Kenesbayev, 1977), (Syzdyq, 2014) to substantiate more fully the culturally specific readings proposed above, several of which are offered as plausible interpretations rather than established findings.

References

Barsalou, L.W. (2008) Grounded cognition. Annual Review of Psychology. Vol. 59. Pp. 617-645. (in English)

Barsalou, L.W. (2010) Ad hoc categories. The Cognitive Neurosciences. 4th ed. Pp. 1-10. (in English)

Bergen, B.K. (2012) Louder than Words: The New Science of How the Mind Makes Meaning. New York: Basic Books. (in English)

Clark, (2008) A. Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Dewey, J. (1925) Experience and Nature. Chicago: Open Court Publishing. (in English)

Di Paolo, E.A., Rohde, M., De Jaegher, H. (2010) Horizons for the enactive mind: Values, social interaction, and play. New Ideas in Psychology. Vol. 28. No.1. Pp. 33-47. (in English)

Gallagher, S. (2005) How the Body Shapes the Mind. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Gibbs, R.W. (2005) Embodiment and Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Harnad, S. (1990) The symbol grounding problem. Physica D: Nonlinear Phenomena. Vol. 42. No.1-3. Pp. 335-346. (in English)

Henrich, J., Heine, S.J., Norenzayan, A. (2010) The weirdest people in the world? Behavioral and Brain Sciences. Vol. 33. No.2-3. Pp. 61-83. (in English)

James, W. (1907) Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking. New York: Longmans, Green, and Co. (in English)

Johnson, M. (1987) The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Kengesbaev, I. (1977) Qazaq tilining frazeologijalyq sozdigi. Almaty: Gylym. 712 b. [Kenesbayev, I. (1977) Phraseological Dictionary of the Kazakh Language. Almaty: Gylym. 712 p.] (in Kazakh)

Kövecses, Z. (2005) Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Lakoff, G. (1987) Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press. 631 p. (in English)

Lakoff, G., Johnson, M. (1980) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. 256 p. (in English)

Levinson, S.C. (2003) Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Markus, H.R., Kitayama, S. (1991) Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. Psychological Review. Vol. 98. No.2. Pp. 224-253. (in English)

Noë, A. (2004) Action in Perception. Cambridge, MA: MIT Press. (in English)

Núñez, R.E., Sweetser, E. (2006) With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. Cognitive Science. Vol. 30. No.3. Pp. 401-450. (in English)

Qajdar, A. (2009-2013) Qazaqtar: ana tili aleminde: jetnolingvistikalyq sozdik. T. 1-3. Almaty. [Kaidar, A. (2009-2013) The Kazakhs in the World of the Native Tongue: An Ethnolinguistic Dictionary. Vol. 1-3. Almaty.] (in Kazakh)

Sharifian, F. (2017) Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. Amsterdam: John Benjamins. (in English)

Smagulova, G. (2010) Magynalas frazeologizmder sozdigi. Almaty: Eltanym. 252 b. [Smagulova, G. (2010) Dictionary of semantic phraseologisms. Almaty: Eltanym. 252 p.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2014) Soz qudireti. Almaty: El-shezhire. 296 b. [Syzdyq, R. (2014) The Power of the Word. Almaty: El-shezhire. 296 p.] (in Kazakh)

Wierzbicka, A. (1999) Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge: Cambridge University Press. (in English)

Әдебиеттер

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Қайдар Ә. Қазақтар: ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – 1-3 томдар. – Алматы, 2009-2013.

Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Елтаным, 2010. – 252 б.

Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 296 б.

Barsalou, L.W. Grounded cognition. Annual Review of Psychology. 2008. Vol. 59. Pp. 617-645.

Barsalou, L.W. Ad hoc categories. The Cognitive Neurosciences. 4th ed. 2010. Pp. 1-10.

Bergen, B.K. Louder than words: The new science of how the mind makes meaning. New York: Basic Books, 2012.

Clark, A. Supersizing the mind: Embodiment, action, and cognitive extension. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Dewey, J. Experience and nature. Chicago: Open Court Publishing, 1925.

Di Paolo, E.A., Rohde, M., De Jaegher, H. Horizons for the enactive mind: Values, social interaction, and play. New Ideas in Psychology. 2010. Vol. 28. No.1. Pp. 33-47.

Gallagher, S. How the body shapes the mind. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Gibbs, R.W. Embodiment and cognitive science. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Harnad, S. The symbol grounding problem. Physica D: Nonlinear Phenomena. 1990. Vol. 42. No.1-3. Pp. 335-346.

Henrich, J., Heine, S.J., Norenzayan, A. The weirdest people in the world? Behavioral and Brain Sciences. 2010. Vol. 33. No.2-3. Pp. 61-83.

James, W. Pragmatism: A new name for some old ways of thinking. New York: Longmans, Green, and Co., 1907.

Johnson, M. The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

Kövecses, Z. Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Lakoff, G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago: University of Chicago Press, 1987. 631 p.

Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 256 p.

Levinson, S.C. Space in language and cognition: Explorations in cognitive diversity. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Markus, H.R., Kitayama, S. Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. Psychological

Review. 1991. Vol. 98. No.2. Pp. 224-253.

Noë, A. Action in perception. Cambridge, MA: MIT Press, 2004.

Núñez, R.E., Sweetser, E. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. Cognitive Science. 2006. Vol. 30. No.3. Pp. 401-450.

Sharifian, F. Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language. Amsterdam: John Benjamins, 2017.

Wierzbicka, A. Emotions across languages and cultures: Diversity and universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.08.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 22.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Aldasheva, K., Nabidullin, A., Abdrakhmanov, D., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.43 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83

Талғат Бекболатұлы Рамазанов
философия докторы (PhD), Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru

ҚАЗАҚ ПУНКТУАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҒЫЛЫМИ НОРМАЛАНУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жазба коммуникацияда тыныс белгілерінің тек емле ережесі емес, мәтін мағынасын нақтылайтын, ойдың құрылымын айқындайтын және оқырман қабылдауын бағыттайтын маңызды тілдік құрал ретінде танылуымен байланысты. Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі тыныс белгілер жүйесінің тарихи қалыптасу жолын, бұрынғы және қазіргі атаулар сабақтастығын, сондай-ақ пунктуациялық норманың ғылыми негізде орнығу ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес пунктуацияның жалпы тіл біліміндегі орны сипатталып, қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің даму кезеңдері, А. Байтұрсынұлы ұсынған атаулар жүйесі, қазіргі терминдердің нормалану сипаты талданады. Зерттеудің теориялық базасын жазба ескерткіштер тілі, қазақ жазуы, орфография, пунктуация және ортология мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер құрайды. Эмпирикалық негіз ретінде қазақ тіліндегі негізгі тыныс белгілерінің бұрынғы атаулары мен қазіргі қолданыстағы терминдері алынды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, жүйелеу, терминологиялық және лингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ пунктуациясының дайын күйде қабылданған ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тәжірибесі мен ғылыми нормалау негізінде қалыптасқан жүйе екенін көрсетеді. Мақаланың ғылыми маңызы тыныс белгісі атауларының тарихи, қызметтік және когнитивтік табиғатын ашуымен айқындалады. Практикалық құндылығы қазақ жазба тілін оқытуда, мәтін редакциялауда, цифрлық сауаттылықты арттыруда және қазақтілді жасанды интеллект модельдерін жетілдіруде қолданылу мүмкіндігімен байланысты.

Тірек сөздер: пунктуация; нормалану; термин; тыныс белгілері; ортология; орфография; А.Байтұрсынұлы жүйесі.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP32321673 «Қазақ мәтіндерінің графикалық-пунктуациялық безендірілуінің ортологиялық, коммуникативтік негіздері және оның AI-моделінің тілтанымдық базасын әзірлеу» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Рамазанов Т.Б. Қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихы. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 71-83-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83

Талгат Бекболатович Рамазанов
доктор философии (PhD), Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАУЧНОГО НОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ПУНКТУАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается история становления и научного нормирования казахской пунктуации. Актуальность исследования определяется тем, что в современной письменной коммуникации знаки препинания осознаются не только как часть орфографических правил, но и как важное языковое средство, уточняющее смысл текста, структурирующее мысль и направляющее восприятие читателя. Цель статьи – выявить исторический путь формирования системы знаков препинания в казахском языке, преемственность прежних и современных наименований, а также особенности научного закрепления пунктуационной нормы. В соответствии с этой целью характеризуется место пунктуации в общем языкознании, анализируются этапы развития знаков препинания в казахском языке, система наименований, предложенная А. Байтурсынулы, и особенности нормализации современных терминов. Теоретическую базу исследования составляют научные труды, посвящённые языку письменных памятников, казахской письменности, орфографии, пунктуации и ортологии. Эмпирической основой послужили прежние наименования основных знаков препинания казахского языка и их современные терминологические соответствия. В работе применены историко-сравнительный и описательный методы, методы систематизации, а также терминологический и лингвистический анализ. Результаты исследования показывают, что казахская пунктуация представляет собой не готовый свод заимствованных правил, а систему, сформированную на основе национальной письменной практики и научного нормирования. Научная значимость статьи определяется раскрытием исторической, функциональной и когнитивной природы наименований знаков препинания. Практическая ценность связана с возможностью использования результатов в обучении казахской письменной речи,

редактировании текстов, повышении цифровой грамотности и совершенствовании казахскоязычных моделей искусственного интеллекта.

Ключевые слова: пунктуация; нормирование; термин; знаки препинания; ортология; орфография; система А. Байтурсынулы.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP32321673 «Ортологические и коммуникативные основы графико-пунктуационного оформления казахских текстов и разработка лингвистической базы его AI-модели».

Для цитирования: Рамазанов Т.Б. История формирования и научного нормирования казахской пунктуации. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 71-83. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83

Talgat Ramazanov
Doctor of Philosophy (PhD), Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru

THE HISTORY OF THE FORMATION AND SCIENTIFIC STANDARDIZATION OF KAZAKH PUNCTUATION

Abstract. The article examines the history of the formation and scientific standardization of Kazakh punctuation. The relevance of the study is determined by the fact that, in modern written communication, punctuation marks are understood not only as part of orthographic rules, but also as important linguistic tools that clarify textual meaning, structure thought, and guide the reader's perception. The aim of the article is to identify the historical development of the system of punctuation marks in Kazakh, the continuity between earlier and modern names of punctuation marks, and the specific features of the scientific consolidation of punctuation norms. In line with this aim, the article describes the place of punctuation in general linguistics and analyzes the stages of development of punctuation marks in Kazakh, the system of names proposed by A. Baitursynuly, and the standardization of modern terms. The theoretical basis of the study consists of scholarly works on the language of written monuments, Kazakh writing, orthography, punctuation, and orthology. The empirical basis includes earlier names of the main punctuation marks in Kazakh and their modern terminological equivalents. The study employs the historical-comparative and descriptive methods, methods of systematization, as well as terminological and linguistic analysis. The results show that Kazakh punctuation is not a ready-made set of borrowed rules, but a system formed through national written practice and scientific standardization. The scientific significance of the article lies in revealing the historical, functional, and cognitive nature of punctuation mark names. Its practical value is related to the possible use of the results in teaching Kazakh written language, text editing, improving digital literacy, and developing Kazakh-language artificial intelligence models.

Keywords: punctuation; standardization; term; punctuation marks; orthology; orthography; A. Baitursynuly's system.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP32321673 "Orthological and communicative foundations of the graphic and punctuational design of Kazakh texts and the development of a linguistic basis for its AI model".

For citation: Ramazanov, T. The History of the Formation and Scientific Standardization of Kazakh Punctuation. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 71-83. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83

Кіріспе

Пунктуация – жазба тілдің мағыналық, құрылымдық және интонациялық жүйесін айқындайтын маңызды сала. Тыныс белгілері сөйлемнің шегін көрсетіп қана қоймайды, мәтіндегі ойдың байланысын, автордың көзқарасын, сөйлеу мәнерін және коммуникативтік мақсатты да танытады. Сондықтан пунктуацияны тек емле ережелерінің қосалқы бөлігі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол жазба мәтіннің ішкі ұйымдасуына, сөйлемдердің өзара байланысына және ойдың дәл жеткізілуіне тікелей әсер ететін тілдік құралдар жүйесі болып саналады.

Пунктуацияның пайда болуы жазу мәдениетінің, кітап басу ісінің және жазба тіл нормаларының дамуымен тығыз байланысты. Алайда тыныс белгілері жазумен қатар бірден қалыптасты деуге болмайды. Жазу тарихында тыныс белгісі қолданылмаған немесе өте шектеулі қолданылған мәтіндер аз болмаған. Бұл пунктуацияның кейінгі кезеңдерде жазба мәтінді түсінікті ету, ойды мағыналық бөліктерге бөлу және оқырман қабылдауын жеңілдету қажеттігінен туғанын көрсетеді. Демек, тыныс белгілерінің қалыптасуы жазба тілдің күрделенуімен және мәтін мәдениетінің дамуымен сабақтас жүрді.

Жазба тіл мен ауызша сөйлеу бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олардың ойды жеткізу тәсілдері бірдей емес. Ауызша тілде мағына интонация, дауыс ырғағы, кідіріс, екпін, сөйлеу қарқыны арқылы нақтыланады. Ал жазба мәтінде бұл қызметтің едәуір бөлігін тыныс белгілері атқарады. Мысалы, бір сөйлемнің мағынасы тыныс белгісінің қойылуына қарай өзгеруі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, пунктуация жазба тілдегі ойды жүйелеудің, сөйлем құрылымын нақтылау мен мәтін мазмұнын дұрыс қабылдатудың негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

Қазақ тіліндегі пунктуация жүйесі де бірден орныққан жоқ. Оның қалыптасуы қазақ жазуының дамуымен, ұлттық тіл білімінің қалыптасуымен, грамматикалық нормалардың жүйеленуімен байланысты болды. Әсіресе қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің атаулары, олардың қызметі, сөйлем ішіндегі орны мен қолданылу заңдылықтары біртіндеп ғылыми сипат алды. Бұл үдерісте алғашқы грамматикалық еңбектердің, емле қағидаларының, мектеп оқулықтарының және кейінгі зерттеулердің орны ерекше. Сол себепті қазақ пунктуациясының тарихын тек тыныс белгілерінің қолданылу тарихы ретінде емес, жазба тіл нормасының қалыптасу тарихы ретінде де қарастыру қажет.

Қазіргі тіл білімінде пунктуация мәселесіне жаңа қырынан қарау қажеттігі байқалады. Себебі тыныс белгілері тек синтаксистік құрылымды көрсетіп қоймайды, мәтіннің прагматикалық мәнін, авторлық ұстанымды, эмоциялық реңкті және оқырманға бағытталған әсерді де білдіреді. Әсіресе көркем мәтін, публицистикалық мәтін, ғылыми стиль және қазіргі цифрлық коммуникацияда тыныс белгілерінің қызметі әртүрлі сипат алады. Бұл жағдай қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын, ғылыми нормалану жолын және қазіргі қолданыстағы қызметін өзара сабақтастықта зерттеудің өзектілігін арттырады.

Осыған орай аталмыш зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын, тыныс белгілер жүйесінің ғылыми нормалану үдерісін және олардың қазақ тіл біліміндегі орнығу ерекшеліктерін сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін пунктуацияның жалпы тілдік табиғатын түсіндіру, қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қалыптасу кезеңдерін айқындау, бұрынғы және қазіргі атаулардың сабақтастығын көрсету, сондай-ақ тыныс белгілерінің жазба мәтіндегі қызметін талдау міндеттері қойылды. Бұл бағыттағы зерттеу қазақ пунктуациясының ұлттық тіл біліміндегі орнын тереңірек танытуға және қазіргі жазба тіл нормаларын тарихи негізде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Зерттеудің теориялық негізін қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалануына қатысты еңбектер құрайды. Жазба ескерткіштер тіліндегі тыныс белгілерінің қолданылу сипатын тануда С. Малов, Ғ. Айдаров, А. Жапбаров еңбектеріндегі тұжырымдар негізге алынды. Бұл зерттеулер көне және орта ғасырлық жазба дәстүрдегі графикалық белгілердің мәтінді мүшелеу, ойды ажырату, мағыналық бөліктерді айқындау қызметін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде пунктуация мәселелері XX ғасырдың басынан бастап ғылыми тұрғыдан қарастырыла бастады. Осы бағытта А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Жиенбаев, А. Ысқақов, Х. Басымов, М. Балақаев, Ә. Хасенов еңбектеріндегі пікірлер зерттеудің басты ғылыми арқауы ретінде алынды. Қазақ пунктуациясының зерттелу тарихында өткен ғасырдың 50-80-жылдары ерекше орын алады. Бұл кезеңде тыныс белгілерінің синтаксистік, мағыналық және интонациялық қызметі жүйелі түрде талдана бастады. Ф. Мұсабекова, Р. Сыздық, Қ. Ниеталиева, Ш. Әуелбаев, Х. Арғынов еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар қазақ пунктуациясының нормалану жолын айқындауға негіз болды.

Сонымен қатар алғашқы қазақ басылымдарындағы тыныс белгілерінің қолданысына қатысты ғалымдар Ғ. Әнес, О. Жұбаева зерттеулері және қазақ жазуының теориялық мәселелерін арнайы қарастырған Қ. Күдеринова еңбектері жұмыстың ғылыми мазмұнын толықтыра түсті. Бұл еңбектер қазақ жазба тілінің дамуындағы пунктуациялық норманың орнығуын, тыныс белгілерінің қызметтік сипатын және олардың терминдік жүйеге түсу үдерісін тануға мүмкіндік береді.

Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде қазақ тіліндегі негізгі тыныс белгілер жүйесі алынды. Атап айтқанда, нүкте, үтір, қос нүкте, нүктелі үтір, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте,

сызықша, дефис, тырнақша, жақша тәрізді белгілердің бұрынғы атаулары мен қазіргі ғылыми қолданыстағы атаулары салыстырылды. Әр тыныс белгісі атауының уәжі, сөйлемдегі қызметі және қазіргі пунктуациялық нормадағы орны тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырылды.

Зерттеудің негізгі тілтанымдық тұжырымы А. Байтұрсынұлы жасаған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағалануға тиіс деген ойға негізделеді. Өйткені ғалым тыныс белгілерін дайын күйінде қабылдап қана қойған жоқ, олардың сөйлемдегі қызметін қазақ тілінің ішкі заңдылығына сай түсіндіріп, әр белгіге мағыналық уәжі бар атау берді. Бұл атаулар пунктуацияны жазудағы шартты таңба жүйесі ретінде ғана емес, ойды мүшелеудің, сөйлем құрылымын айқындау мен жазба тіл нормасын қалыптастырудың ғылыми құралы ретінде тануға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты зерттеудің бастапқы тезисі мынадай: қазақ пунктуациясы сырттан механикалық түрде көшірілген ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тіл тәжірибесі, терминжасам дәстүрі және ғылыми нормалау үдерісі арқылы біртіндеп қалыптасқан жүйе. Зерттеу гипотезасы бойынша А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі тыныс белгісі атауларын кейінгі қазақ тіл біліміндегі пунктуациялық терминдермен салыстыра қарастыру қазақ пунктуациясының қалыптасу логикасын, тарихи сабақтастығын және ғылыми нормалану бағытын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, жүйелеу, терминологиялық және лингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс тыныс белгілерінің әр кезеңдегі қолданысы мен атауларын салыстыруға негіз болды. Сипаттамалы әдіс арқылы әр белгінің қызметі түсіндірілді. Терминологиялық талдау бұрынғы және қазіргі атаулардың мағыналық байланысын анықтауға бағытталды. Жүйелеу әдісі жинақталған деректерді қазақ пунктуациясының қалыптасу кезеңдері бойынша топтастыруға мүмкіндік берді.

Жұмыс бірнеше кезең бойынша жүргізілді. Алдымен, пунктуацияға қатысты теориялық еңбектер жинақталып, негізгі ғылыми бағыттар айқындалды. Екінші кезеңде тыныс белгілерінің бұрынғы және қазіргі атаулары салыстырылды. Үшінші кезеңде әр белгінің қызметі мен нормалық сипаты талданды. Соңғы кезеңде алынған деректер қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихы мен ғылыми нормалану үдерісі тұрғысынан жинақталды.

Әдебиетке шолу

Пунктуация жалпы тіл білімінде жазба мәтіннің құрылымын айқындайтын, мағынаны нақтылайтын және оқырман қабылдауын реттейтін маңызды таңбалық жүйе ретінде қарастырылады. Кең мағынада *пунктуация* графикалық лингвистиканың мәтіндегі сызба белгілер жүйесін зерттейтін саласына жатады. Ол графемика және субграфемикамен қатар жазудың графикалық жүйесін толықтырып, мәтіннің сыртқы пішінін ғана емес, ішкі мағыналық ұйымдасуын да көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, тыныс белгілері жазба коммуникациядағы қосымша семиотикалық жүйе ретінде бағаланады (Гельб, 1982: 51).

Жалпы тіл біліміндегі зерттеулердің артықшылығы – пунктуацияны тек емле немесе синтаксис ережелерімен шектемей, оны сөйлеу мен жазудың арақатынасы, мәтін интерпретациясы, прагматика, дискурс және семиотика аясында қарастыруында. Мұндай еңбектерде тыныс белгілері ауызша тілдегі кідіріс, интонация, екпін, дауыс ырғағы сияқты құралдардың жазба мәтіндегі баламасы ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар пунктуацияның мәтіндегі екіұштылықты азайтып, мағынаны дәл жеткізуге қызмет ететіні көрсетіледі (Baron, 2001: 18).

Қазіргі халықаралық зерттеулер пунктуацияны мәтіннің прагматикалық және когнитивтік құрылымымен де байланыстырады. Бірқатар еңбектерде тыныс белгілерінің тек графикалық таңба емес, дискурс сигналдары қатарында қызмет атқаратыны дәлелденеді. Әсіресе үтір, нүкте, қос нүкте, сызықша, көп нүкте сияқты белгілер мәтіндегі байланыстарды нақтылап, авторлық қатынасты, эмоциялық реңкті және ойдың аяқталу-аяқталмау сипатын білдіреді. Бұл бағыттағы зерттеулер пунктуацияны мәтін мағынасын құраушы белсенді элемент ретінде тануға мүмкіндік береді (Crible, 2020: 795).

Ағылшын тіл біліміндегі пунктуация тарихы жазу мәдениетімен, латын дәстүрімен және баспа ісінің дамуымен тығыз байланысты сипатталады. Үтір, нүктелі үтір, қос нүкте сияқты

белгілердің қазіргі қызметі бірден қалыптаспағаны, олардың бастапқыда мәтінді дауыстап оқуға ыңғайлау, сөйлемді мағыналық бөліктерге ажырату, ойдың арақатынасын көрсету қажеттігінен туғаны айтылады. Бұл үдерісте баспа мәдениетінің ықпалы ерекше болды. Ағылшын пунктуациясы тарихына арналған зерттеулерде Венеция баспагері Альд Мануцийдің үтір пішінін орнықтырып, нүктелі үтірдің қолданысын қалыптастырған тұлғалардың бірі ретінде аталуы осыны дәлелдейді. Ағылшын пунктуациясының дамуында тыныс белгілерінің бірізденуі тек тілдік қажеттілікпен ғана емес, кітап басу ісінің, мәтінді рәсімдеу мәдениетінің және оқырманға қолайлы жазба үлгі қалыптастырудың нәтижесі ретінде түсіндіріледі (Mulvey, 2016: 48).

Орыс тіл білімінде пунктуация дербес ғылыми сала ретінде көне жазба дәстүр, славян грамматикалары және кейінгі грамматикалық зерттеулер негізінде қалыптасты. Бұл салада М. Ломоносов, Я. Грот, А. Пешковский, Л. Щерба, А. Шапиро еңбектері маңызды орын алады. Орыс пунктуациясының басты артықшылығы – тыныс белгілерін сөйлем құрылымы, мағына және интонация бірлігінде түсіндіруінде. Осыған байланысты орыс пунктуациясында логикалық, синтаксистік және интонациялық бағыттар қалыптасты. Логикалық бағыт тыныс белгілерін ойдың мағыналық жіктелуімен байланыстырса, синтаксистік бағыт сөйлем мүшелері мен құрмалас сөйлем компоненттерінің құрылымдық арақатынасына сүйенеді. Ал интонациялық бағыт жазба мәтіндегі кідіріс, дауыс ырғағы, сөйлеу әуезін тыныс белгілері арқылы беруді негізге алады. 1956 жылғы «Правила русской орфографии и пунктуации» атты еңбегі орыс пунктуациясын біріздендірудегі маңызды нормалық кезеңдердің бірі саналады (Сигал, 2022: 131).

Қазіргі орыс тіл біліміндегі зерттеулер пунктуацияны дәстүрлі ережелер жиынтығы ретінде ғана емес, сөйлеу актісі, мәтін прагматикасы және авторлық интенция тұрғысынан қарастыра бастады. Мұндай еңбектерде тыныс белгілерінің коммуникативтік қызметі кеңірек ашылады. Яғни пунктуация жазба мәтіндегі мағынаны нақтылап қана қоймай, адресант пен адресат арасындағы қатынасты, автордың бағалау мәнін, ойдың берілу тәсілін де таныта алады. Бұл бағыт пунктуацияны синтаксистік норма деңгейінде ғана емес, мәтіннің прагматикалық ұйымдасуын көрсететін құрал ретінде тануға мүмкіндік береді (Голев, 2026: 13).

Тыныс белгілерінің қолданылу тарихы жазба мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Әлемдік жазу тәжірибесінде қазіргі тыныс белгілері бірден қалыптаспағаны белгілі. Мысалы, үтір белгісінің кітап бетінде XV – XVI ғасырлар аралығында орныға бастағаны айтылады. Ал нүкте мен қос нүкте сияқты белгілердің қолданылу тарихы бұдан да ертерек кезеңдермен сабақтас. Бұл деректер пунктуацияның жазумен қатар бір мезгілде емес, мәтінді түсінікті ету, ойды мағыналық бөліктерге ажырату, оқырман қабылдауын жеңілдету қажеттігінен біртіндеп қалыптасқанын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қалыптану үдерісін үш кезеңге бөлуге болады:

1. Жазба ескерткіштер тіліндегі тыныс белгілері (V – XVIII ғғ.);
2. Алғашқы басылымдардағы тыныс белгілері (XVIII – XIX ғғ.);
3. Қазіргі тыныс белгілері (XX – XXI ғғ.) (Ескермесова, 2022: 11).

Қазақ тіл біліміндегі пунктуация мәселелері жазба ескерткіштер тілін қарастырудан бастау алады. Көне түркі жазбаларында сөздерді немесе сөйлемдерді ажырату үшін әліпбиге енбеген қосымша белгілер қолданылғаны белгілі. С. Малов Енисей жазуында кездесетін қос нүкте тәрізді белгілердің бірнеше тыныс белгісінің қызметін атқарғанын көрсетеді (Малов, 1952: 87). Белгілі ғалым Ғ. Айдаров та қос нүктенің көбіне сөз не сөйлем соңында қолданылғанын атап өтеді (Айдаров, 2021: 307). Бұл деректер көне жазба дәстүрде тыныс белгісі элементтерінің көпқызметті болғанын аңғартады.

Орхон-Енисей және араб графикасымен жазылған мұраларда қазіргі пунктуациялық жүйе толық қалыптаспағанымен, мәтінді бөлуге, ой жігін ажыратуға арналған графикалық таңбалар кездеседі. Белгілі ғалым Т. Қордабаев көне жазбаларда қос нүкте, төрт нүктеден құралған ромб тәрізді белгілер, ал ертеректегі қисса-дастандарда өлең жолдарын ажырататын түрлі шартты таңбалар болғанын көрсетеді (Қордабаев, 1966: 136). Бұл қазақ пунктуациясының бастауларын тек XX ғасырдан емес, одан бұрынғы жазба мәдениетпен сабақтастыра қарастыру қажеттігін дәлелдейді.

XX ғасырдың басында қазақ пунктуациясы ғылыми тұрғыдан жүйелене бастады. А. Байтұрсынұлы тыныс белгілеріне қазақ тілінің табиғатына сай атау беріп, олардың сөйлемдегі қызметін түсіндіруге ұмтылды (Байтұрсынұлы, 2022: 148). Қ. Жұбанов жазба сөзде ауызша тілдегі ым, дауыс әуені, интонация болмайтынын ескертіп, тыныс белгілерін дұрыс қою жазба мәтінді түсінудің басты шарты екенін айтады (Жұбанов, 2010: 169). Бұл кезеңдегі еңбектер қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы теориялық негізді құрады.

Алғашқы мақалаларда үтір, сызықша, қаратпа сөз, бірыңғай мүшелер, салалас құрмалас сөйлем, қыстырма сөздер мен қыстырма сөйлемдерге қойылатын тыныс белгілері арнайы сөз болды. Ш. Сарыбаев пен С. Жиенбаевтың еңбектерінде тыныс белгілерін қоюда интонацияның рөлі көрсетіліп қана қоймай, пунктуацияның синтаксистік негізі де айқындала түсті (Сарыбаев, 1936: 23). С. Жиенбаевтың тыныс белгісін синтаксистік категория ретінде бағалауы қазақ пунктуациясын жеке ереже жиынтығы емес, сөйлем құрылысының көрсеткіші ретінде тануға жол ашты (Жиенбаев, 1940: 13).

Кейінгі кезеңде қазақ пунктуациясының жекелеген мәселелері арнайы мақалалар мен оқу-әдістемелік еңбектерде кеңірек қарастырыла бастады. Қ. Басымұлының сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс қоюға арналған еңбегінде пунктуациялық сауаттылық мәселесі көтерілсе (Басымұлы, 2018: 116), М. Балақаев тыныс белгілерін сауатты жазудың негізгі шарттарының бірі ретінде бағалады (Балақаев, 2008: 97). Ә. Хасенов сызықшаның қолданылу ерекшеліктеріне тоқталып, оның сөйлем құрылымындағы қызметін түсіндіруге мән берді. Ал А. Ысқақов пен Ә. Хасеновтың еңбектерінде тыныс белгілерінің қойылатын орындары, олардың грамматикалық негізі мен жазба тілдегі қызметі жүйелі түрде сипатталды. Бұл зерттеулер қазақ пунктуациясын практикалық ереже деңгейінде ғана емес, сөйлем құрылысы мен жазба тіл мәдениетімен байланысты қарастыруға жол ашты (Хасенов, 1957: 21).

Қазақ тіл білімінде 1950-1980 жылдар аралығы пунктуация мәселелерінің ғылыми тұрғыдан өнімді зерттелген кезеңі болды. Осы уақытта пунктуация орфография мен синтаксис аясында ғана қарастырылмай, дербес ғылыми нысан ретінде зерделене бастады. Ф. Мұсабекованың жай сөйлем пунктуациясына арналған зерттеулері қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің синтаксистік негізін айқындауға бағытталды. Ғалымның «Жай сөйлем пунктуациясының негіздері», «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» сияқты еңбектері пунктуациялық ережелерді жүйелеуге және олардың қолданылу себептерін түсіндіруге елеулі үлес қосты (Мұсабекова, 1959: 52). Тілші-ғалымдар Р. Сыздық пен Қ. Ниеталиеваның «Тыныс белгілері ережелері», Ш. Әуелбаевтың «Пунктуацияның қиын мәселелері» тәрізді еңбектерінде тыныс белгілерінің күрделі қолданыстары, емле мен пунктуацияның өзара байланысы, жазба нормадағы даулы тұстар нақты мысалдар арқылы талданды (Әуелбаев, 1977: 15).

Бұл кезеңде пунктуацияны оқыту мәселесі де назардан тыс қалған жоқ. Х. Арғыновтың «Қазақ тілі методикасы» еңбегінде синтаксис пен пунктуацияны оқыту өзара байланыста қарастырылып, оқушының тыныс белгілерін дұрыс қою дағдысын қалыптастыру үшін грамматикалық заңдылықтарды меңгерудің маңызы көрсетілді. Ғалымның пікірінше, тыныс белгілерінің қай жерде қойылатынын білу үшін алдымен сол белгілерді қажет ететін грамматикалық негіздерді, оған қатысты ереже мен анықтамаларды игеру қажет. Бұл тұжырым пунктуацияны механикалық жаттау емес, синтаксистік құрылымды түсіну арқылы меңгеру керектігін аңғартады (Арғынов, 1974: 109).

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басында қазақ пунктуациясының бірізденуіне академик Р. Сыздық еңбектері айрықша ықпал етті. Ғалымның бірнеше рет жарық көрген «Қазақ тілінің анықтағышы» мен «Емле және тыныс белгілері» атты еңбектері қазақ жазба тілінің нормаларын жүйелеуде маңызды орын алды. Бұл еңбектерде емле қағидаларымен бірге тыныс белгілерінің қойылатын орындары жинақталып, баспа қызметкерлері, мұғалімдер және жалпы жазба тіл нормасын ұстанушылар үшін нақты анықтамалық сипатта ұсынылды. Алғашқы анықтағыштар 1957 жылы бекітілген қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін басшылыққа алса, кейінгі басылымдарда емле мен пунктуациядағы өзгерістер ескеріліп, нормалық қағидалар толықтырылды. Осылайша Р. Сыздық еңбектері қазақ пунктуациясының ғылыми нормалануын кеңейтіп, оны практикалық қолданысқа орнықтыруға үлкен үлес қосты (Сыздық, 2000: 107)

Қазақ тіл білімінде жазу теориясын арнайы қарастырған ғалым Қ. Күдеринова жазуды мәдениет, өркениет, қоғам, ойлау, тіл және коммуникация ұғымдарымен сабақтастықта талдайды. Ғалым жазудың тек дыбысты таңбалау құралы емес, ақпаратты сақтау мен таратудың, жазба коммуникацияны орнықтырудың негізгі тетігі екенін көрсетеді. Бұл тұжырым пунктуацияны да жазба тілдің техникалық қосымшасы емес, мәтінді жүйелеуге, мағынаны дәл жеткізуге және жазба нормасын тұрақтандыруға қатысатын маңызды құрал ретінде қарастыруға негіз болады (Күдеринова, 2013: 118).

Пунктуацияның нормалық сипаты ортология мәселелерімен де тікелей байланысты. Ғалым А. Алдаш қазақ ортологиясын тіл мәдениеті, емле қағидаттары және жазба норма аясында қарастырып, бұл бағыттың қазақ тіл біліміндегі бастауында А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов мұралары тұрғанын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, пунктуациялық ортологияны тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын, олардың коммуникативтік қызметін және жазба тілдегі нормалық қолданысын айқындайтын сала ретінде тануға болады (Алдаш, 2021: 87).

Қазіргі қазақ пунктуациясын функционалдық және коммуникативтік-прагматикалық қырынан қарастырған зерттеулердің бірі – Г.А. Ескермесованың «Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті» атты докторлық диссертациясы. Зерттеуде қазақ пунктуациясының даму үрдісі бағамдалып, тыныс белгілерінің қазіргі лингвистикадағы кең мағынадағы қызметі сараланады. Автор пунктуацияны тек орфографиялық немесе синтаксистік ереже жүйесі ретінде емес, жазба мәтіндегі мағынаны нақтылайтын, авторлық интенцияны білдіретін, оқырман қабылдауын бағыттайтын коммуникативтік құрал ретінде сипаттайды. Бұл еңбек қазақ пунктуациясын ғылыми нормалану тарихымен қатар мәтін прагматикасы, функционалдық әлеует және жазба коммуникация тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді (Ескермесова, 2022: 28).

Қазақ пунктуациясының зерттелу тарихына жасалған шолу бұл саланың тек емле ережелері шеңберінде қалып қоймағанын көрсетеді. Ол жазба ескерткіштердегі графикалық белгілерден бастап, алғашқы басылымдардағы ала-құлалық кезеңнен өтіп, XX ғасырдағы ғылыми жүйелеу мен қазіргі нормалық қолданысқа дейін дамыды. Осы тұрғыдан алғанда, А. Байтұрсынұлы жасаған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағаланады. Ал кейінгі еңбектер бұл модельді кеңейтіп, қазақ жазба тілінің нормалық жүйесін орнықтырды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын алғашқы қазақ баспасөзімен байланыстыра қарастыру маңызды. Себебі графика, орфография және пунктуация мәселелері, ең алдымен, мерзімді басылымдарда көтеріліп, жазба тіл нормасын қалыптастыруға қатысты алғашқы пікірлер осы ортада жариялана бастады. «Қазақ», «Айқап», «Шора», «Еңбекші қазақ», «Сана», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан» сияқты басылымдарда жазу, емле, тыныс белгілері туралы ойлардың көрінуі қазақ жазба тілінің біріздену үдерісі баспасөз тілімен тығыз байланысты болғанын аңғартады.

Академик Р. Сыздық XIX ғасырдың соңындағы «Дала уалаяты» газетінде жарық көрген мақалаларда қазақ жазуы, әліпбиі және тыныс белгілеріне қатысты алғашқы пікірлер айтылғанын көрсетеді. Атап айтқанда, Асылқожа Құрманбаевтың «Қазақ тілі турасынан», Дінмұхамед Сұлтанғазиннің «Қазақ тілінде жазу туралы», «Қазақ сөзін қалайша жазу турасы», Рақымжан Дүйсембаевтың «Қазақ алфавиті туралы мәселеге» атты мақалалары қазақ жазба тілін реттеу мәселесінің ертеректен қозғалғанын дәлелдейді. Бұл деректер тыныс белгілерінің қазақ тіліндегі қалыптасу тарихын XX ғасыр басымен ғана шектемей, XIX ғасырдың соңындағы баспасөз тәжірибесімен де байланыстыра қарастыру қажеттігін көрсетеді (Сыздық, 2014: 96).

Аталған кезеңдегі басты ерекшелік – тыныс белгілерінің атауы әлі толық қалыптаспаған еді. Сондықтан қазіргі «тыныс белгілері» деген атаудың орнына «тыныстар», ал «тыныс белгілерін қою» деген мағынада «тыныстарды жүргізу» тәрізді тіркестер қолданылған. Сол сияқты қазіргі нүкте «тыныс», үтір «жарты тыныс», нүктелі үтір «тыныстың төрт бөлгендегі түрі» ретінде түсіндірілген. Бұл атаулардың термин ретінде орнығуынан гөрі, олардың қызметін сипаттау басым болғанын байқатады.

Алғашқы баспасөздегі тыныс белгілерін түсіндіру тәсілі де қазіргі ғылыми терминдерден өзгеше болды. Мысалы, *леп белгісі* жеке термин ретінде орнықпағандықтан, оның орнына ашулану, қорқу, таңдану мәнімен айтылған сөздің соңына қойылатын белгі ретінде сипаттама берілген. *Сұрау белгісі* де дайын атау арқылы емес, «сұралған жауаптың аяғына қойылатын» белгі ретінде түсіндірілген. Демек, бұл кезеңде тыныс белгілерінің атауы емес, алдымен олардың мәтіндегі қызметі мен қолданылатын орны танытылды.

Алғашқы қазақ басылымдарындағы тыныс белгілерінің қолданысын арнайы қарастырған зерттеушілердің бірі, ғалым – Ғ. Әнес. Ғалым араб графикасымен жарық көрген алғашқы қазақ кітаптары мен мерзімді басылымдарында тыныс белгілерінің ұзақ уақыт бірізді қолданылмағанын атап өтеді. Оның көрсетуінше, 1896 жылдан бастап «Дала уалаяты газетінде» тыныс белгілерінің жаңа жүйесі туралы хабарламалар жарияланғанымен, онда *нүкте, нүктелі үтір, үтір* тәрізді белгілердің атауы берілген, бірақ нақты қолданылатын орындары толық көрсетілмеген. Бұл кезеңде тыныс белгілері мәтінді мүшелеудің бастапқы құралы ретінде танылғанымен, олардың нормалық қызметі әлі орныға қоймаған еді.

Ғ. Әнес пікірінше, тыныс белгілерінің біршама жүйелі әрі еркін қолданылуы «Қазақ» газетінде айқын көрінді. Бұл басылымда *нүкте, үтір, сұрау, леп, сұраулы леп, жақша, қос нүкте* сияқты белгілердің қолданысы кеңейіп, мәтіннің интонациялық және мағыналық құрылымын нақтылаудағы қызметі күшейе түсті. Зерттеуші кейбір мәтін нұсқаларында тыныс белгілерінің өзгеруі сөздің не тіркестің мағыналық қабылдануына да әсер еткенін көрсетеді. Демек, алғашқы баспасөздегі пунктуациялық ала-құлалықты тек техникалық кемшілік деп емес, қазақ жазба тілінің нормаға түсу жолындағы өтпелі кезеңі ретінде бағалау қажет (Әнес, 2019: 87).

Қазақ пунктуациясының ғылыми жүйеленуі А. Байтұрсынұлы еңбектерімен тығыз байланысты. 1925 жылы Қызылордада жарық көрген «Тіл – құрал» еңбегінде берілген «Жазу қосымша белгілері мен тыныс белгілерінің жалпы ережесі» бөлімі қазақ тіліндегі тыныс белгілерін атау, түсіндіру және қолдану тәртібін жүйелеуге бағытталған алғашқы еңбектердің бірі саналады. Ғалым бұл бөлімде *кіші сызықша, үлкен сызықша, ноқат, үтірлі ноқат, теріс үтір, қос ноқат, сұрау белгісі, леп белгісі, көп ноқат, қабат үтір, жақша* сияқты атауларды көрсетеді. Бұл атаулардың бір бөлігі белгінің сыртқы пішініне, бір бөлігі сөйлемдегі қызметіне, енді бір бөлігі кідіріс пен интонациялық ерекшелікке негізделген. Сондықтан А. Байтұрсынұлы жүйесінде тыныс белгілері жай шартты таңба ретінде емес, жазба мәтіндегі ойдың қозғалысын, кідірісін, аяқталуын және байланысын танытатын тілдік құрал ретінде түсіндіріледі (Байтұрсынұлы, 2023).

Қазіргі қазақ пунктуациясындағы атаулармен салыстырғанда, А. Байтұрсынұлы қолданған терминдердің бір бөлігі сол күйінде немесе аздаған өзгеріспен сақталған. Мысалы, *ноқат* қазіргі қолданыста *нүкте, қос ноқат – қос нүкте, көп ноқат – көп нүкте, жақша – жақша, теріс үтір – үтір, үлкен сызықша – сызықша* түрінде орнықты. Ал *үтірлі ноқат* атауы қазіргі тілде *нүктелі үтір* болып қалыптасты. Мұнда атау құрамындағы сөздердің орны өзгергенімен, белгінің екі құрамды графикалық сипаты сақталған. *Қабат үтір, қабатша қос тырнақ* атаулары кейін *тырнақша* терминімен ауысты. *Кіші сызықша* атауының орнына қазіргі ғылыми қолданыста *дефис* термині орнықты. Бұл өзгерістер қазақ пунктуациялық терминдерінің біртіндеп ықшамдалып, оқу жүйесіне, емле ережелеріне және ғылыми айналымға бейімделгенін көрсетеді (Жұбаева, 2017: 79).

Атау жасауда А. Байтұрсынұлы негізінен қазақ тіліне түсінікті сөздерді және қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндіктерін пайдаланған. Мысалы, *кіші сызықша* мен *үлкен сызықша* атаулары белгі көлемі мен қызметіндегі айырмашылықты бірден танытады. *Ноқат, қос ноқат, көп ноқат* атауларында белгінің пішіні негізге алынса, *ұлы тыныс, орта тыныс, кіші тыныс* атауларында сөйлеу кезіндегі кідіріс деңгейі басшылыққа алынған. Бұл атаулар оқушыға тыныс белгілерін механикалық түрде жаттатпай, олардың не үшін қойылатынын түсіндіруге ыңғайлы болды. Сондықтан бұрынғы атаулардың құндылығы олардың тек тарихи термин болуында емес, пунктуациялық қызметті танымға жақын, түсінікті тілмен жеткізуінде.

Кіші сызықша «тіркестіру белгісі» ретінде түсіндірілген. Оның негізгі қызметі – екі сөзді немесе сөз бөлшектерін өзара байланыстыру. А. Байтұрсынұлы бұл белгінің қос сөздерде, бір

сөздің жолға сыймаған бөлігін келесі жолға тасымалдағанда, сондай-ақ сөз бен оған қатысты қосымша не қыстырма элементтің арасын ажыратпай оқу қажет болғанда қолданылатынын көрсетеді. Осы қызмет қазіргі *дефис* ұғымымен сәйкес келеді. Алайда тіркестіру белгісі деген атау дефистің сыртқы таңбасын ғана емес, оның басты қызметін – сөздерді не сөз бөлшектерін байланыстыру қызметін дәл танытады. Бұл қазіргі терминологияда жоғалғанымен, атаудың уәжділігі жоғары болғанын аңғартады.

Үлкен сызықша А. Байтұрсынұлы жүйесінде «жұмақтау белгісі» деп түсіндіріледі. Бұл атау қазіргі сызықшаның жалпылау, теңестіру, ойды жинақтау қызметіне сай келеді. Ғалымның түсіндіруінде бұл белгі бытыраңқы ұғымдарды бір жерге шоғырландыру, жалқы ұғымдарды жалпылау, екі ұғымды теңестіру, салыстыру мәнінде қолданылады. Мысалы, бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша немесе жалпылауыш мәндегі құрылымдар осы қызметпен байланысты. Демек, «жұмақтау белгісі» атауы сызықшаның синтаксистік қызметінен бөлек, мәтіндегі ойды жинақтап, бір логикалық арнаға түсіретін мағыналық қызметін де көрсетеді.

Ноқат «ұлы тыныс» ретінде беріліп, аяқталған ойды білдіретін негізгі белгі ретінде сипатталады. Ол толық біткен сөйлемдердің арасына, мақала не кітап атауынан кейін, қысқартылған сөздерден соң және ықшамдалған сөйлемдердің соңында қойылатыны көрсетілген. Мұндағы «ұлы тыныс» атауы нүктенің сөйлемді аяқтау, ойды тиянақтау қызметін дәл бейнелейді. Ал *үтірлі ноқат* «орта тыныс» деп аталып, нүкте мен үтірдің аралығындағы қызметті атқарады. Ол мағыналық жақындығы бар сөйлемдер арасында, сондай-ақ құрамында өз ішкі мүшеленуі бар күрделі құрылымдарды ажыратуда қолданылған. Осыдан көрінетіні – А. Байтұрсынұлы тыныс белгілерін жай графикалық таңба ретінде емес, ойдың аяқталу дәрежесін, сөйлемдер арасындағы мағыналық арақатынасты және мәтін ішіндегі кідіріс деңгейін көрсететін жүйе ретінде таныған.

Кесте 1 – Бұрынғы және қазіргі тыныс белгісі атаулары
Таблица 1 – Прежние и современные наименования знаков препинания
Table 1 – Historical and Modern Names of Punctuation Marks

Тыныс белгі	*А. Байтұрсынұлы қолданған атау*	*Қосымша түсіндірме атауы*	*Қазіргі атауы*
-	кіші сызықша	тіркестіру белгісі	дефис
–	үлкен сызықша	жұмақтау белгісі	сызықша
.	ноқат	ұлы тыныс	нүкте
;	үтірлі ноқат	орта тыныс	нүктелі үтір
,	теріс үтір	кіші тыныс	үтір
:	қос ноқат	бәшелеу белгісі	қос нүкте
?	сұраулық белгі	-	сұрау белгісі
!	лептеулік белгі	-	леп белгісі
...	көп ноқат	қалдыру, тастау белгісі	көп нүкте
“ ”	қабат үтір	қабатша қос тырнақ	тырнақша
( )	жақша	қамау белгісі	жақша

А. Байтұрсынұлы жүйесіндегі тыныс белгісі атаулары олардың сыртқы пішініне, сөйлемдегі қызметіне және сөйлеу үдерісіндегі кідіріс деңгейіне негізделіп жасалған. Ең алдымен, *графикалық пішінге сүйенген атауларды* бөліп көрсетуге болады. Мысалы, *ноқат, қос ноқат, көп ноқат, сызықша* тәрізді атаулар белгінің көзге көрінетін сыртқы бейнесін негізге алады. Бұл – термин жасаудағы ең түсінікті әрі табиғи тәсіл. Өйткені оқушы немесе жазу қолданушысы алдымен белгінің формасын таниды, содан кейін ғана оның қызметін меңгереді. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай атаулар тыныс белгілерін қабылдауды жеңілдетіп, пунктуациялық сауаттың қалыптасуына ықпал еткен.

Екінші бір маңызды ұстаным – тыныс белгілерін *кідіріс пен интонацияға байланысты атау.* Ұлы тыныс, орта тыныс, кіші тыныс атаулары осыған дәлел бола алады. Бұл атаулар

тыныс белгілерінің сөйлеу кезіндегі пауза, дауыс ырғағы, ойдың аяқталу немесе жартылай аяқталу деңгейімен байланысын көрсетеді. Мысалы, ұлы тыныс сөйлемдегі ойдың толық аяқталғанын білдірсе, орта тыныс мағыналық жағынан жақын, бірақ дербестігі бар бөліктердің арасын ажыратады. Ал кіші тыныс сөйлем ішіндегі қысқа кідірісті танытады. Демек, А. Байтұрсынұлы тыныс белгілерін тек жазба таңба ретінде емес, ауызша сөйлеудегі интонациялық құбылыстардың жазудағы көрінісі ретінде де түсіндірген.

Үшінші ұстаным *белгінің нақты қызметіне* негізделеді. *Сұрау белгісі, леп белгісі, қамау белгісі, қалдыру* немесе *тастау белгісі* сияқты атаулар тыныс белгінің мәтіндегі міндетін бірден танытады. Мұндай атауларда таңбаның пішінінен гөрі оның сөйлемдегі қызметі алдыңғы орынға шығады. Сонымен бірге кейбір атаулар аралас уәжге құрылған. Мысалы, *үтірлі ноқат* атауы белгінің сыртқы құрамын көрсетсе, *орта тыныс* атауы оның сөйлем ішіндегі кідіріс деңгейін аңғартады. *Қос ноқат* атауында да пішіндік белгі басым болғанымен, *бәшелеу белгісі* деген түсіндірме оның кейінгі ойды таратып, түсіндіріп беру қызметін ашады. Осыдан А. Байтұрсынұлының тыныс белгісі атауларын жасауда бір ғана өлшеммен шектелмей, пішін, қызмет, интонация және мағыналық уәжді қатар ескергені байқалады.

А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атауларын қазақ пунктуациясының *ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель* ретінде бағалауға негіз бар. Бұл жүйенің құндылығы тыныс белгілерді жеке-жеке атаумен ғана шектелмей, оларды жазба мәтіндегі қызметіне қарай реттеп, әр белгінің сөйлем құрылымындағы орнын түсіндіруінде жатыр. Ғалым тыныс белгілерін дайын таңба ретінде қабылдап қана қоймай, олардың қазақ тіліндегі сөйлем құрау, ойды мүшелеу, мағынаны даралау қызметімен байланысын көрсетеді. Осы арқылы пунктуация қазақ тіл білімінде жазба норманың бір саласы ретінде ғылыми сипат ала бастады.

Бұл жүйелілік, ең алдымен, атау мен қызметтің өзара сәйкестігінен байқалады. Әрбір тыныс белгісі белгілі бір мәтіндік қажеттілікке жауап береді: біреуі ойды аяқтайды, біреуі сөйлем ішіндегі бөліктерді ажыратады, енді бірі кейінгі түсіндіруді күттіреді немесе негізгі ойдан тыс қосымша мәліметті бөліп көрсетеді. Мұндай түсіндіру тәсілі тыныс белгілерін механикалық ереже ретінде емес, мәтін мағынасын ұйымдастыратын құрал ретінде тануға мүмкіндік береді. Сондықтан А. Байтұрсынұлы жүйесінде пунктуация синтаксиспен, интонациямен және мәтіннің мағыналық құрылымымен бірлікте қарастырылады.

Ғалым ұсынған кейбір атаулар қазіргі терминдік қолданыста сақталмаса да, олардың негізіндегі ғылыми қағида кейінгі пунктуациялық норманың қалыптасуына ықпал етті. Мысалы, бүгінгі қолданыста «ұлы тыныс», «орта тыныс», «кіші тыныс» атаулары белсенді жұмсалмайды, бірақ *нүкте, нүктелі үтір, үтір* белгілерінің ойды аяқтау, мағыналық бөліктерді ажырату, қысқа кідірісті көрсету қызметі сол күйінде сақталған. Демек, Байтұрсынұлы атаулары тарихи термин ғана емес, қазақ пунктуациясының ішкі логикасын танытатын ғылыми түсіндіру үлгісі болып табылады.

Тыныс белгісі атауларының *когнитивтік сипаты* олардың жазба мәтінді адам санасында қалай қабылдататынымен байланысты. А. Байтұрсынұлы қолданған атаулар белгі мен мағына арасындағы байланысты оқырманға жақын, түсінікті бейне арқылы жеткізеді. Мысалы, «ұлы тыныс» атауы сөйлемнің толық аяқталғанын, ойдың тиянақталғанын аңғартса, «орта тыныс» ойдың әлі жалғасатынын, бірақ белгілі бір мағыналық шекке жеткенін білдіреді. «Кіші тыныс» атауы сөйлем ішіндегі қысқа кідірісті танытып, оқырманға ойдың ұсақ бөліктерге бөлінуін сездіреді.

Кейбір атаулар оқырман санасында мәтіннің келесі бөлігінде қандай мазмұн берілетінін алдын ала аңғартады. Мысалы, «қос ноқат» немесе «бәшелеу белгісі» кейін бір нәрсе түсіндірілетінін, таратылып айтылатынын алдын ала білдіреді. «Көп ноқат» ойдың аяқталмай қалғанын, сөйлеушінің кідірісін, айтылмаған немесе әдейі қалдырылған мағынаны сездіреді. Ал «қамау белгісі» негізгі ойдан бөлек, бірақ соған қатысты қосымша ақпараттың берілетінін көрсетеді. Мұндай атаулар тыныс белгілерінің тек грамматикалық қызметін емес, мәтінді қабылдаудағы психологиялық және танымдық әсерін де байқатады.

Осы тұрғыдан қарағанда, А. Байтұрсынұлы атаулары жазба мәтіндегі ой қозғалысын адам қабылдауына жақын бейнелейді. Олар аяқталу, жалғасу, үзілу, бөлектеу, түсіндіру, нақтылау

сияқты мәтіндік әрекеттерді қарапайым әрі уәжді атаулар арқылы танытады. Бұл – қазақ пунктуациясының когнитивтік табиғатын ашатын маңызды белгі. Себебі тыныс белгісі атауы оқырманға таңбаның сыртқы түрін ғана емес, оның мәтіндегі қызметін, мағыналық салмағын және қабылдану жолын да түсіндіреді.

Жоғарыдағы талдауларды негізге ала отырып, *қол жеткізген ғылыми нәтижелерді* бірнеше бағытта топтауға болады.

Біріншіден, қазақ пунктуациясының қалыптасуы жеке тыныс белгілерінің қолданыс тарихымен ғана шектелмейтіні, оның жазба тіл мәдениеті, баспасөз тәжірибесі, ұлттық терминжасам және ғылыми нормалану үдерісімен бірлікте дамығаны айқындалды.

Екіншіден, А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясын жүйелеудің алғашқы ғылыми үлгісі ретінде танылды. Бұл атаулар белгінің пішінін, қызметін, кідіріс деңгейін және мәтіндегі мағыналық рөлін қатар қамтып, пунктуацияны оқушыға да, жазба тіл қолданушысына да түсінікті етіп ұсынған.

Үшіншіден, бұрынғы атаулар мен қазіргі пунктуациялық терминдер арасындағы сабақтастық анықталды. Қазіргі *нүкте, үтір, қос нүкте, нүктелі үтір, сызықша, тырнақша, жақша* сияқты атаулар ғылыми және оқу жүйесінде ықшамдалып, тұрақты нормаға айналғанымен, олардың бастапқы уәжі мен қызметтік негізі сақталғаны байқалды.

Төртіншіден, тыныс белгісі атауларының когнитивтік сипаты айқындалып, олардың жазба мәтіндегі ойдың аяқталуын, жалғасуын, бөлінуін, үзілуін, түсіндірілуін және қосымша ақпараттың берілуін адам қабылдауына жақын бейнелейтіні көрсетілді.

Қорытынды

Қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихын қарастыру оның жай ғана тыныс белгілер жүйесі емес, жазба тіл мәдениетін қалыптастырған маңызды тілдік құбылыс екенін көрсетті. Талдау барысында тыныс белгілерінің қазақ жазба кеңістігінде бірден тұрақты нормаға түспегені, алғашқы басылымдарда әркелкі қолданылып, кейін ғылыми еңбектер, оқулықтар, анықтағыштар және баспасөз тәжірибесі арқылы бірізденгені анықталды. Әсіресе А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағаланды. Бұл атаулар белгінің сыртқы пішінін ғана емес, оның сөйлемдегі қызметін, кідіріс деңгейін, ойды мүшелеу тәсілін және мәтін мағынасын ұйымдастырудағы рөлін де танытады. Кейінгі кезеңде бұл атаулардың бір бөлігі қазіргі терминдік жүйеге сол күйінде енсе, бір бөлігі ықшамдалып, ғылыми және оқу жүйесіне бейімделді. Осы сабақтастық қазақ пунктуациясының сырттан дайын күйде қабылданған ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тәжірибесі, тілдік таным және ғылыми нормалау негізінде қалыптасқан жүйе екенін дәлелдейді.

Қазіргі кезеңде пунктуация мәселесін тек дәстүрлі емле немесе синтаксис аясында қарастыру жеткіліксіз. Цифрлық коммуникация, әлеуметтік желі, электронды мәтін, автоматты өңдеу жүйелері және жасанды интеллект технологиялары тыныс белгілерінің жаңа қызметін айқындап отыр. Сондықтан келешекте қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің арнайы AI-моделін жасау, пунктуациялық нормаларды автоматты тану, түзету және түсіндіру жүйелерін әзірлеу маңызды бағыттардың бірі болуға тиіс. Қазақтілді жасанды интеллект жүйелерін, соның ішінде ҚазLLM сияқты ұлттық тілдік модельдерді оқытуда пунктуацияның орны ерекше. Өйткені тыныс белгілері сөйлем мағынасын нақтылайды, ойдың шегін белгілейді, мәтіннің құрылымын реттейді әрі оқырманға дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді. Пунктуациясы дұрыс танылмаған мәтіннің мағынасы бұрмалануы, сөйлемаралық байланысы әлсіреуі, автор ойы дәл берілмеуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ пунктуациясын тарихи, функционалдық және когнитивтік негізде зерттеу тек тіл білімінің ішкі мәселесі емес, виртуалды кеңістіктегі сауатты жазу мәдениетін арттырудың, қазақтілді цифрлық контент сапасын жақсарту мен ұлттық жасанды интеллект жүйелерін жетілдірудің маңызды ғылыми-практикалық негізі болып табылады.

Әдебиеттер

Айдаров Ғ. Көне түркі жазбаларының тілі. – Алматы: Арыс, 2021. – 424 б.
Алдаш А. Қазақ ортологиясы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 296 б.

Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы: Синтаксис, пунктуация. – Алматы: Мектеп, 1974. – 295 б.

Әнес Ғ. Мәтін кеңістігі: семантикалық және этимологиялық аспект. – Алматы: Қазақ тілі, 2019. – 336 б.

Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 44 б.

Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. Он екі том. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 4-том. – 384 б.

Байтұрсынұлы А. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Бестомдық. – 4-том. – Астана: Brand Book, 2023. – 744 б.

Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.

Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. – 335 б.

Басымұлы Қ. Шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар. – Астана: Алашорда, 2018. – 240 б.

Гельб И. Опыт изучения письма. – Москва: Радуга, 1982. – 366 с.

Голев Н.Д. Русская пунктуация в контексте теории речевых актов: к постановке проблемы // Филологический класс. – 2026. – №1 (31). – С. 8-16. https://doi.org/10.26170/2071-2405-2026-31-1-8-16

Ескермесова Г. Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті: философия докторы (PhD) ... диссертация. – Алматы, 2022. – 155 б.

Жиенбаев С. Сөйлемнің тыныс белгілері. – Алма-Ата, 1940. – 27 б.

Жұбаева О.А. Байтұрсынұлы терминдерінің уәжділік сипаты // «Тәуелсіз елдің рухани тұғыры» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Семей: Тенгри, 2017. – 315 б.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд. 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

Күдеринова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 344 б.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва, 1952. – 127 с.

Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері. – Алматы, 1959. – 107 б.

Сарыбаев Ш. Қазақ сөйлемінде үтірдің жазылатын орындары. Тіл мәселелері. – Алматы, 1936. – 51 б.

Сигал К.Я. В.И. Чернышев как исследователь русской пунктуации // Научный диалог. – 2022. – №1 (11). – С. 122-140. https://doi.org/10.24224/2227-1295-2022-11-1-122-140

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

Сыздық Р. Көптомдық шығармалар жинағы. – 3-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.

Хасенов Ә. Пунктуацияны оқыту жолдары: мұғалімдерге көмекші құрал. – Алматы, 1957. – 48 б.

Baron, N.S. Commas and canaries: The role of punctuation in speech and writing // Language Sciences. 2001. No.1 (23). Pp. 15-67. https://doi.org/10.1016/S0388-0001(00)00027-9

Crible, L. Weak and strong discourse markers in speech, chat, and writing: Do signals compensate for ambiguity in explicit relations? // Discourse Processes. 2020. No.9 (57). Pp. 793-807. https://doi.org/10.1080/0163853X.2020.1786778

Mulvey, C. The English Project's history of English punctuation // English Today. 2016. No.3 (32). Pp. 45-51. https://doi.org/10.1017/S0266078416000110

References

Ajdarov, G. (2021) Kone turki zhazbalarynyng tili. Almaty: Arys. 424 b. [Aidarov, G. (2021) The language of ancient Turkic inscriptions. Almaty: Arys. 424 p.] (in Kazakh)

Aldash, A. (2021) Qazaq ortologijasy: monografija. Almaty: Qazaq universiteti. 296 b. [Aldash, A. (2021) Kazakh orthology. Monograph. Almaty: Qazaq universiteti. 296 p.] (in Kazakh)

Anes, G. (2019) Matin kengistigi: semantikalyq zhane jetimologijalyq aspekt. Almaty: Qazaq tili. 336 b. [Anes, G. (2019) Text space: Semantic and etymological aspects. Almaty: Qazaq tili. 336 p.] (in Kazakh)

Argynov, H. (1974) Qazaq tili metodikasy: Sintaksis, punktuacija. Almaty: Mektep. 295 b. [Argynov, Kh. (1974) Methods of teaching Kazakh: Syntax and punctuation. Almaty: Mektep. 295 p.] (in Kazakh)

Auelbaev, Sh. (1977) Punktuacijanyng qiyn maseleleri. Almaty: Mektep. 44 b. [Auelbayev, Sh. (1977) Difficult issues of punctuation. Almaty: Mektep. 44 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (2022) Til-qural. On eki tom. Astana: "Alashorda" QQ. 4-tom. 384 b. [Baitursynuly, A. (2022) Language – Tool. In Collected Works in Twelve Volumes. Vol. 4. Astana: "Alashorda" QQ, 384 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (2023) Shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy. Bestomdyq. 4-tom. Astana: Brand Book. 744 b. [Baitursynuly, A. (2023) Complete academic collected works in five volumes. Vol. 4. Astana: Brand Book. 744 p.] (in Kazakh)

Balaqaev, M. (2008) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Arys. 592 b. [Balakayev, M. (2008) Issues of Kazakh linguistics. Almaty: Arys. 592 p.] (in Kazakh)

Balaqaev, M., Qordabaev, T. (1966) Qazirgi qazaq tili. Sintaksis. Almaty: Mektep. 335 b. [Balakayev, M., Kordabayev, T. (1966) Modern Kazakh language. Syntax. Almaty: Mektep. 335 p.] (in Kazakh)

Baron, N.S. (2001) Commas and canaries: The role of punctuation in speech and writing. Language Sciences. No.1 (23). Pp. 15-67. https://doi.org/10.1016/S0388-0001(00)00027-9 (in English)

Basymuly, Q. (2018) Shygarmalar zhinagy. Zertteuler, maqalalar. Astana: Alashorda. 240 b. [Basymuly, K. (2018) Collected works. Studies and articles. Astana: Alashorda. 240 p.] (in Kazakh)

Crible, L. (2020) Weak and strong discourse markers in speech, chat, and writing: Do signals compensate for ambiguity in explicit relations? Discourse Processes. No.9(57). Pp. 793-807. https://doi.org/10.1080/0163853X.2020.1786778 (in English)

Eskermesova, G. (2022) Qazirgi punktuacija: funkcijasy men kommunikativtik-pragmatikalyq aleueti: filosofija doktory (PhD) ... dis. Almaty. 155 b. [Yeskermessova, G. (2022) Modern punctuation: its function and communicative-pragmatic potential: Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty. 155 p.] (in Kazakh)

Gelb, I. (1982) Opyt izuchenija pis`ma. Moskva: Raduga. 366 s. [Gelb, I. (1982) A study of writing. Moscow: Raduga. 366 p.] (in Russian)

Golev, N.D. (2026) Russkaja punktuacija v kontekste teorii rechevyh aktov: k postanovke problemy. Filologicheskij klass. No.1(31). S. 8-16. [Golev, N.D. (2026) Russian punctuation in the context of speech act theory: towards the formulation of the problem. Philological Class. No.1(31). Pp. 8-16. https://doi.org/10.26170/2071-2405-2026-31-1-8-16] (in Russian)

Hasenov, A. (1957) Punktuacijany oqytu zholdary: mugalimderge komekshi qural. Almaty. 48 b. [Khassenov, A. (1957) Methods of teaching punctuation: A teaching aid for teachers. Almaty. 48 p.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q. (2013) Qazaq zhazuynyng tarihy men teorijasy. Oqu quraly. Almaty: Eltanym. 344 b. [Kuderinova, K. (2013) History and theory of Kazakh writing. Textbook. Almaty: Eltanym. 344 p.] (in Kazakh)

Malov, S.E (1952) Enisejskaja pis`mennost` tjurkov. Moskva. 127 s. [Malov, S.E. (1952) The Yenisei writing system of the Turks. Moscow. 127 p.] (in Russian)

Mulvey, C. (2016) The English Project's history of English punctuation. English Today. No.3 (32). Pp. 45-51. https://doi.org/10.1017/S0266078416000110 (in English)

Musabekova, F. (1959) Qazirgi qazaq tilindegi zhaj sojlem punktuacijasynyng negizderi. Almaty. 107 b. [Musabekova, F. (1959) Fundamentals of simple sentence punctuation in modern Kazakh. Almaty. 107 p.] (in Kazakh)

Sarybaev, Sh. (1936) Qazaq sojleminde utirding zhazylatyn oryndary. Til maseleleri. Almaty. 51 b. [Sarybayev, Sh. (1936) Places where the comma is used in Kazakh sentences. Language issues. Almaty. 51 p.] (in Kazakh)

Sigal, K.Ia. (2022) V.I. Chernyshev kak issledovatel` russkoj punktuacii. Nauchnyj dialog. No.1 (11). S. 122-140. [Sigal, K.Ya. (2022) V.I. Chernyshev as a researcher of Russian punctuation. Scientific Dialogue. No.1(11). Pp. 122-140. https://doi.org/10.24224/2227-1295-2022-11-1-122-140] (in Russian)

Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Astana: Elorda. 532 b. [Syzdyk, R. (2000) Reference book of the Kazakh language: Orthography, punctuation, and word pronunciation. Astana: Elorda. 532 p.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2014) Koptomdyq shygarmalar zhinagy. 3-tom. Almaty: El-shezhire. 290 b. [Syzdyk, R. (2014) Collected works in several volumes. Vol. 3. Almaty: El-shezhire. 290 p.] (in Kazakh)

Zhienbaev, S. (1940) Sojlemning tynys belgileri. Alma-Ata. 27 b. [Zhiyenbayev, S. (1940) Punctuation marks of the sentence. Alma-Ata. 27 p.] (in Kazakh)

Zhubaeva, O. (2017) A. Bajtursynuly terminderining uazhdilik sipaty. "Tauelsiz elding ruhani tugyry" atty halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferencija materialdary. Semej: Tengri. 315 b. [Zhubayeva, O. (2017) The motivational nature of A. Baitursynuly's terms. In Materials of the international scientific-theoretical conference "The spiritual foundation of an independent country". Semey: Tengri. 315 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. ongd. 3-bas. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 608 b. [Zhubanov, K. (2010) Studies on the Kazakh language (3rd rev. ed.). Almaty: Institute for the Development of the State Language. 608 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Рамазанов Т.Б., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-84-99

Нұргүл Сапарбайқызы Мамашева[1*], Дусмамат Саттарович Кулмаматов[2], Бибигуль Ханиулловна Курманова[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0006-8515-7112 E-mail: nurgul_saparbai@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан, Ташкент қ.,
ORCID: 0000-0002-0453-227X E-mail: kulmamatov1956@mail.ru
[3]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0000-0001-3298-0029 E-mail: kurmanovab@list.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПОЛИСЕМИЯНЫҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ УӘЖДЕРІ: ТАРИХИ МӘТІН МЕН ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫС САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі полисемияның тілтанымдық уәждерін тарихи мәтін мен қазіргі қолданыс сабақтастығында сипаттауға арналған. Зерттеудің өзектілігі орта ғасыр түркі жазба мұраларындағы көпмағыналы лексемалардың қазіргі оқырманға көбіне бір мағынамен ғана танылып, мағына тармақтарының уәжі мен дамуы жеткілікті деңгейде ашыла бермейтіндігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – Алтын Орда дәуірінің екі ескерткіші негізінде көпмағыналы бірліктердің мағына құрылымын айқындап, олардың қазіргі қазақ тіліндегі сөздіктік жүйемен және қолданыстық белсенділікпен сабақтастығын көрсету. Зерттеудің міндеттері тарихи мәтіндерден көпмағыналы лексемаларды іріктеу, әр лексема бойынша мағына тармақтарын контекст арқылы нақтылау, мағыналық кеңеюдің танымдық және функционалдық уәжін сипаттау, сондай-ақ қазіргі түсіндірме сөздіктердегі берілуімен салыстыруды қамтиды. Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» шығармаларының сөздігі, транскрипциясы мен аудармасы пайдаланылды. Қазіргі қолданыспен беттестіру үшін «Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі)» және «Қазақ тілінің әмбебап электронды сөздігі» материалдары қолданылды. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы және контекстік семантикалық талдау, мағына тармақтарын лексика-семантикалық вариант ретінде жіктеу, уәждік талдау және лексикографиялық салыстыру тәсілдері ұштастырылды. Нәтижесінде көпмағыналылықтың негізгі уәждік үлгілері жүйеленіп, мағыналардың сақталуы, кеңеюі және қолданыстық реңкінің өзгеруі тарихи дерек пен қазіргі сөздік жүйе арқылы дәлелденді. Ғылыми маңыздылығы полисемияны диахрондық-синхрондық сабақтастықта түсіндіруге негіз ұсынуымен айқындалса, практикалық құндылығы тарихи мәтіндерді оқыту, лексикографиялық жұмыс және ұлттық тілдік модельдерге арналған семантикалық дерек қорын толықтыруға қолданылуымен анықталады.

Тірек сөздер: полисемия; тарихи мәтін; қазіргі қолданыс; тарихи сабақтастық; дискурс; семантика.
Сілтеме жасау үшін: Мамашева Н.С., Кулмаматов Д.С., Курманова Б.Х. Қазақ тіліндегі полисемияның тілтанымдық уәждері: тарихи мәтін мен қазіргі қолданыс сабақтастығы. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 84-99-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-84-99

Нургуль Сапарбаевна Мамашева[1*], Дусмамат Саттарович Кулмаматов[2], Бибигуль Ханиулловна Курманова[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0006-8515-7112 E-mail: nurgul_saparbai@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор,
Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан, г. Ташкент,
ORCID: 0000-0002-0453-227X E-mail: kulmamatov1956@mail.ru
[3]Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0000-0001-3298-0029 E-mail: kurmanovab@list.ru

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ МОТИВИРОВАННОСТЬ ПОЛИСЕМИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ИСТОРИЧЕСКОГО ТЕКСТА И СОВРЕМЕННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена проблеме лингвистической мотивированности полисемии в казахском языке в контексте преемственности между историческим текстом и современным употреблением. Актуальность исследования обусловлена тем, что многозначные лексемы средневековых тюркских письменных памятников нередко воспринимаются современным читателем как единосемантичные, вследствие чего мотивация и траектория развития их значений остаются недостаточно раскрытыми. Цель исследования – на материале двух памятников золотоордынского периода определить структуру значений полисемичных единиц и показать их связь с современным словарным описанием и функциональной активностью в казахском языке. В задачи работы входит отбор многозначных лексем из исторических текстов, уточнение смысловых ветвей по контексту, характеристика когнитивных и функциональных оснований семантического расширения, а также сопоставление полученных результатов с современными толковыми словарями. Эмпирическую базу составили словарь, транскрипция и перевод произведений Сейфа Сараи «Гүлістан бит-түрки» и Кутба «Хұсрау уа Шырын». Для сопоставления с современным употреблением использованы материалы однотомного Большого толкового словаря казахского языка и Универсального электронного словаря казахского языка. Методологически работа опирается на историко-сопоставительный и контекстно-семантический анализ, классификацию смысловых ветвей как лексико-семантических вариантов, а также на мотивологический и лексикографический сравнительный подход. В результате были систематизированы основные мотивационные модели полисемии, а сохранение и расширение значений, а также изменение характера их употребления были подтверждены на материале исторических источников и современной словарной системы. Научная значимость работы – связана с обоснованием диахронно-синхронного подхода к объяснению полисемии, практическая – с возможностью применения результатов в обучении историческим текстам, лексикографической практике и пополнении семантических ресурсов для национальных языковых моделей.

Ключевые слова: полисемия; исторический текст; современное употребление; историческая преемственность; дискурс; семантика.

Для цитирования: Мамашева Н.С., Кулмаматов Д.С., Курманова Б.Х. Лингвистические мотивы полисемии в казахском языке: преемственность исторического текста и современного употребления. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 84-99. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-84-99

Nurgul Mamasheva[1*], Dusmamat Kulmamatov[2], Bibigul Kurmanova[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0006-8515-7112 E-mail: nurgul_saparbai@mail.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor,
Uzbekistan State University of World Languages, Uzbekistan, Tashkent,
ORCID: 0000-0002-0453-227X E-mail: kulmamatov1956@mail.ru

[3]Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Kazakhstan,Uralsk,
ORCID: 0000-0001-3298-0029 E-mail: kurmanovab@list.ru

LINGUISTIC MOTIVATIONS OF POLYSEMY IN THE KAZAKH LANGUAGE: CONTINUITY BETWEEN HISTORICAL TEXTS AND CONTEMPORARY USAGE

Abstract. The article examines the linguistic motivations of polysemy in Kazakh by tracing continuity between historical texts and present-day usage. The study is relevant because polysemous lexemes attested in medieval Turkic written monuments are often perceived by contemporary readers as having a single meaning, which leaves the motivation and developmental trajectory of their senses insufficiently explained. The aim of the research is to identify the semantic structure of polysemous units on the basis of two monuments from the Golden Horde period and to demonstrate their links to modern dictionary descriptions and functional activity in contemporary Kazakh. The objectives include selecting polysemous lexemes from historical texts, clarifying sense branches through contextual analysis, characterizing the cognitive and functional grounds of semantic extension, and comparing the results with modern explanatory lexicography. The empirical basis comprises the dictionary, transcription, and translation of Sayf Sarai's "Gulistan bit-turki" and Qutb's "Khusrau wa Shirin". To align historical meanings with current usage, the study draws on a one-volume comprehensive explanatory dictionary of Kazakh and the Universal Electronic Dictionary of the Kazakh language. Methodologically, the research integrates historical-comparative and contextual-semantic analysis, classification of sense branches as lexico-semantic variants, and a combined motivation-based and lexicographic comparative approach. As a result, the main motivational models of polysemy were systematized, while the preservation and extension of meanings, as well as changes in their usage, were substantiated through historical sources and the contemporary lexical system. The study's scholarly contribution lies in substantiating a diachronic-synchronic framework for explaining polysemy, while its practical value concerns teaching historical texts, improving lexicographic work, and enriching semantic resources for national language models.

Keywords: polysemy; historical text; contemporary usage; historical continuity; discourse; semantics.

For citation: Mamasheva, N., Kulmamatov, D., Kurmanova, B. Linguistic Motivations of Polysemy in the Kazakh

Language: Continuity between Historical Texts and Contemporary Usage. *Tiltanym,* 2026. No.3 (103). Pp. 84-99. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-84-99

Кіріспе

Лексикалық жүйенің ең өнімді әрі ең күрделі қабаттарының бірі – полисемия, яғни бір лексеманың қолданыс барысында бірнеше мағынаға ие болуы. Қазақ тіліндегі көпмағыналылық құбылысы көбіне «сөздің байлығы» ретінде бағаланғанымен, оның ішкі заңдылығын, мағына тармақтарының пайда болу уәжін және тарихи сабақтастықтағы даму тетіктерін арнайы талдау бүгінгі тілтаным үшін де, қолданбалы бағыттар үшін де маңызды. Полисемияны түсіндіруде қазіргі тіл білімі «мағыналар тізбегін» жай санап шығумен шектелмей, әр мағынаның пайда болу себебін, бастапқы өзек мағынаны, мағыналық ауысымның бағытын және оны іске қосатын мәнмәтіндік белгілерді айқындауға ұмтылады. Осы тұрғыдан полисемия кездейсоқ «көп мағына» емес, сөздің ішкі семантикалық мүмкіндігін іске қосатын жүйелі құбылыс. Бір мағынадан екіншісіне өту көбіне ұқсастыққа негізделген ауысымдар арқылы, іргелестік пен қызметтік байланыс арқылы, кеңею мен тарылу, бағалауыш реңктің үстелуі арқылы жүреді. Демек, көпмағыналылықтың тілтанымдық уәжі сөздің заттық белгісімен ғана емес, халықтың танымдық тәжірибесімен, мәдени практикамен, мәтіндік дәстүрмен де астасып жатады.

Полисемияны тарихи тұрғыдан қарастыру сөздің «мағыналық өмірін» тұтас көруге мүмкіндік береді. Орта ғасырдағы түркі жазба мұраларында тіркелген бір сөздің мағыналық тармақтары кейінгі дәуірлерде не сақталады, не бір реңкке ығысады, немесе жаңа дискурстық қызметке бейімделеді. Бұл сабақтастықты анықтау үшін тілдік деректі жүйелі салыстыру қажет. Тарихи мәтіндегі қолданыс, кейінгі дәуірдегі лексикографиялық тіркеу және қазіргі тілдік тәжірибедегі белсенді қолданыс бір арнада қарастырылғанда ғана полисемияның уәждік негізі айқындалады (Малбақов, 2025: 14). Мұндай талдау сөздің негізгі мағынасы қандай болғанын, мағыналардың қайсысы тұрақтанғанын, қайсысы пассивтенгенін, ал қайсысы жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайға байланысты қайта жанданып, жаңа семантикалық қызмет алғанын көрсетуге жол ашады. Сондай-ақ көпмағыналылықтың функционалдық жағы да маңызды. Белгілі бір мағына тармағы қай жанрда, қай стильде, қандай сөйлеу жағдаятында белсендірек іске қосылады, оны қандай тіркесімдер мен контекстік маркерлер айқындайды деген сұрақтар сөз мағынасын тек «сөздік» деңгейде емес, нақты мәтіндік әрекет деңгейінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында қазақ тіліндегі полисемияның тілтанымдық уәждерін тарихи мәтін мен қазіргі қолданыс сабақтастығында қарастыру көзделеді. Зерттеудің өзектілігі көпмағыналылықтың тарихи негізін айқындау арқылы қазіргі қазақ лексикасының семантикалық жүйесін тереңірек түсіндіруге, сондай-ақ лексикографиялық сипаттауды нақтылауға мүмкіндік беруімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – орта ғасырдағы түркі жазба мұралары «Гүлстан бит-түрки» мен «Хұсрау уа Шырын» мәтіндерінен іріктелген көпмағыналы сөздердің мағыналық тармақтарын анықтап, олардың қазіргі қазақ тіліндегі қолданысын *Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі)* мен *Қазақ тілінің әмбебап электронды сөздігі* (https://tbisozdik.kz/) материалдары арқылы салыстыра көрсету, мағына кеңеюінің уәждік тетіктерін және сақталу-өзгеру бағыттарын сипаттау.

Материал және әдістер

Полисемия – сөздің бір мезетте бірнеше мағынаны иемденуі немесе бір лексеманың бойынан бірнеше лексика-семантикалық варианттың табылуы ретінде танылатын семасиологиялық категория. Көпмағыналылық сөз мағынасының «қабаттанып» дамуын, мәнмәтінге қарай мағыналық тармақтардың белсенуін және тарихи кезеңдерде мағына кеңеюі мен тарылуының жүйелі түрде жүруін көрсетеді. Сондықтан полисемияны зерттеу тек сөздіктегі мағыналарды тізумен шектелмей, мағына тармақтарының уәжін, тарихи негізін және қазіргі қолданыстағы функционалдық белсенділігін айқындауды талап етеді. Осы ұстаным мақалада тарихи мәтін мен қазіргі тілдік тәжірибені сабақтастыра қарастырудың әдіснамалық алғышарты ретінде алынды.

Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде Алтын Орда дәуірінде жазылған екі құнды жазба

мұраның лексикографиялық және мәтіндік материалдары пайдаланылды. Біріншісі – филология ғылымдарының кандидаты А. Сейітбекованың құрастыруымен жарық көрген Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішінің сөздігі, транскрипциясы және аудармасы қамтылған еңбек (Сейітбекова, 2024). Екіншісі – филология ғылымдарының кандидаты Г. Мамырбектің Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» дастаны бойынша сөздігі транскрипциясы және аудармасы қамтылған еңбек (Мамырбек, 2024). Аталған дереккөздерден 100-ден астам көпмағыналы сөз жиналып, 50 тілдік бірлік талдауға арқау болды. Іріктелген бірліктердің қазіргі қазақ тіліндегі мағыналық сабақтастығын айқындау үшін «Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі)» мен «Қазақ тілінің әмбебап электронды сөздігінің» материалдары, соның ішінде tbisozdik.kz платформасындағы сөздік мақалалар пайдаланылды.

Зерттеудің теориялық іргетасы ретінде қазақ тіл білімінде полисемия құбылысын әр қырынан талдаған С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдар, К. Аханов, Ә. Болғанбаев, Р. Садықбеков еңбектеріндегі семасиологиялық қағидалар басшылыққа алынды. Сонымен қатар орыс тіл біліміндегі А. Потебня, Л. Щерба және Л.М. Лещева ұсынған көпмағыналылықтың табиғаты, мағына құрылымы және контекстің рөлі туралы тұжырымдар салыстырмалы-теориялық тірек ретінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы және контекстік семантикалық талдау, мағына тармақтарын лексика-семантикалық вариант ретінде жіктеу, уәждік және лексикографиялық салыстыру тәсілдері қамтылды. Әр лексема бойынша тарихи мәтіндегі қолданыс контекстері жинақталып, мағына тармақтары айқындалды, олардың пайда болу негізі сипатталды және қазіргі сөздіктердегі берілуін салыстыру арқылы мағынаның сақталу, кеңею, тарылу немесе немесе қолданыс реңкінің өзгеру бағыты көрсетілді.

Әдебиетке шолу

Сөз мағынасына қатысты ең өзекті мәселелердің бірі – көпмағыналылық. Бастапқы бір мағынаның уақыт өте келе кеңейіп, бірнеше мағыналық тармаққа ұласуы тілдің тарихи дамуы мен танымдық тәжірибесін қатар көрсететін күрделі құбылыс (Пашан, 2024: 17). Сондықтан полисемияны талдау сөздіктегі мағыналарды тізумен шектелмей, мағына тармақтарының уәжін, олардың мәнмәтінге тәуелді белсенуін, сондай-ақ тарихи сабақтастықтағы *сақталу* мен *өзгеру* бағытын айқындауды талап етеді. Біздің мақаланың нысаны да осы – тарихи түркі жазба мәтіндеріндегі көпмағыналы лексемалардың қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы мен сабақтастығын уәждік тұрғыдан түсіндіру.

Полисемия зерттелген бағыттардың ішінде ең тұрақтысы – полисемия мен омонимия шекарасы және мағыналардың өзара байланысын анықтау өлшемдері. Бір лексеманың мағына тармақтары арасында семантикалық байланыс сақталса, ол полисемия ретінде қарастырылады, ал байланыс үзіліп, дербестенсе, омонимдік қабатқа өтуі мүмкін деген қағида лексикология мен лексикографияда орныққан. Бұл ұстаным тарихи мәтінге келгенде ерекше маңызды, өйткені көне қолданыста бір сөз ішінде жүрген мағына тармақтары қазіргі тілде кейде сақталып, кейде жіктеліп, кейде жаңа сөзжасамдық не стильдік қабатқа көшіп кетуі ықтимал. Сондықтан зерттеулер көбіне мағынаның «бірлігі» мен «тармақталуын» бір мезетте ұстайтын модельдерді таңдауға ұмтылады.

Ағылшынтілді ғылыми кеңістікте соңғы жылдары полисемияны бір ғана лексикографиялық проблема емес, лингвистика, психология, есептік модельдеу тоғысындағы кешенді құбылыс ретінде қарастыру айқын күшейді. Полисемияға арналған жүйелі шолулар көпмағыналы сөздердің өңделуі бойынша «бір ғана теорияға» сүйену жеткіліксіз екенін, керісінше, әртүрлі дерек түрлерін біріктіретін аралас түсіндірме үлгілердің нәтижелі екенін алға тартады (Haber, 2024: 355). Бұл бағыттың негізгі пайдасы – көпмағыналылықты «сөздік тізім» емес, қабатты репрезентация ретінде түсіндіруі: бір мағына тармағы контекст ішінде белгілі сигналдар арқылы іске қосылады, ал мағына таңдауы қабылдаушының білім қорымен және мәтіннің прагматикалық мақсатымен байланысады.

Қазіргі ағылшын әдебиетінде ерекше дамыған бағыттың бірі – жүйелі полисемия. Жүйелі полисемияда мағына ауысуы бір-екі сөзге тән жеке құбылыс болмай, белгілі типтік үлгілермен қайталанып отырады. Сол себепті мағына тармақтарын «кездейсоқ тарамдар» ретінде емес,

белгілі когнитивтік және онтологиялық қатынастар арқылы ұйымдасқан құрылым ретінде сипаттау өзекті болып отыр. Бұл тұрғыдағы еңбектер мағыналардың өзара байланысын модельдеу, мағына тармақтарының «қалай қалыптасатынын» түсіндіру және қай мағына қай контексте белсенетінін анықтау мәселелерін алға шығарады (Ritchie, 2024: 17). Мұндай тәсіл біздің тақырыпқа тікелей қажет, өйткені тарихи түркі мәтіндерінде жүйелі түрде қайталанатын мағына ауысымдарын қазіргі қазақ тіліндегі тармақтармен салыстыруға мүмкіндік береді.

Полисемияны зерттеудің тағы бір заманауи бағыты – нейро және психолингвистикалық қыр. Бұл еңбектер омонимия мен полисемияның өңделуі бірдей емес екенін эмпирикалық дерекпен нақтылауға тырысады. Мысалы, ми деңгейіндегі зерттеулер мағынааралық байланыс дәрежесі (байланысқан мағына ма әлде байланыссыз ма) өзгерген сайын өңдеу тетігінің де өзгеретінін көрсетеді (Liang, 2024: 106). Мұндай нәтижелер полисемияны «таза сөздік мәселе» емес, қабылдау тетігімен сабақтас құбылыс ретінде танытады. Біздің зерттеу үшін бұл тұжырым мәнді, өйткені тарихи мәтіндегі көпмағыналылық қазіргі оқырманға да мағына таңдауды қажет ететін когнитивтік міндет ретінде көрінеді. Демек, мағынаны айқындауда контекст маркерлері мен уәждік негізді көрсету – талдаудың маңызды бөлігі.

Ағылшынтілді зерттеулерде полисемияны түсіндіруде көпарналы дерек (мәтін, ишара, визуал) қолданылатын еңбектер де көбейді. Мұнда көпмағыналы етістіктің нақты және эмоциялық мағыналарын ажыратуда сөздік белгілермен қатар, қимыл-ишара сияқты қосымша сигналдардың да рөл атқаратыны көрсетіледі (Martínez, 2024: 1699). Бұл бағыттың бізге берері – мағынаның мәнмәтін арқылы ғана емес, жалпы коммуникациялық жағдай арқылы белсенетінін көрсетуі. Тарихи жазба мұраларды талдағанда бізде визуал/ишара дерегі болмауы мүмкін, бірақ мәтіннің өзі «жағдаятты» құратын элементтер арқылы мағынаны ашып береді. Сондықтан көпарналы түсіндіру идеясы мәтіндік маркерлерді жүйелеуге көмектеседі.

Орыс тіл білімінде полисемия мәселесі ұзақ уақыт бойы пікірталас нысаны болды. Классикалық кезеңде сөзде бірнеше мағына болуы мүмкін емес деп қарайтын ұстанымдар да байқалады. Бұл тұста «екі мағына бар жерде екі сөз бар» деген түйін мағынаның пайда болуын жаңа сөздің пайда болуымен теңестірді (Потебня, 1993: 69). Кейін бұл көзқарастың теориялық негізі арнайы талданып, сөз мағынасының қоғамдық тәжірибені жинақтап, ұрпаққа жеткізетін қасиетін әлсірете түсіндіру полисемияны мойындамауға әкелгені көрсетілді (Уфимцева, 1986: 97). Осы пікірталас орыс лингвистикасының полисемияға «сақтықпен» қараған кезеңін аңғартса да, кейінгі тұжырымдар мағына құрылымын анағұрлым дәл сипаттауға бет бұрды.

Орыс тіл біліміндегі маңызды бұрылыс – мағынаны бір ғана «жалғыз мән» ретінде емес, лексика-семантикалық варианттардың тұтас жүйесі ретінде қарастыру. Бұл желіде бір сөздің лексикалық мағынасы біреу болғанымен, ол мағына бірнеше варианттың жиынтығы ретінде көрінеді деген көзқарас орнығады. Соның арқасында сөздің тұтастығы мен көп тармақтылығы қатар сақталып түсіндіріледі (Звегинцев, 1973: 135). Сондай-ақ *көпмағыналылық* форма мен мазмұн бірлігін бұзады деген пікірге қарсы, форма әдетте дамып отыратын мазмұнмен байланыста қызметін жалғастырады деген пайым да ғылыми айналымда орнығып, полисемияны табиғи құбылыс ретінде қабылдауға жол ашты (Щерба, 1974: 151). Бұл ойлар біздің зерттеуімізге әдіснамалық тұрғыдан маңызды, өйткені тарихи мәтіндегі бір лексеманың мағыналық тармақтарын «бірлік» ретінде ұстап, кейінгі кезеңдегі лексикографиялық берілуімен салыстыру дәл осы принципке сүйенеді.

Орыс тіл біліміндегі қазіргі кезеңде полисемияның *когнитивтік* және *нейропсихолингвистикалық* бағыттары да белсенді қарастырылады. Көпмағыналы сөзді қабылдау, мағына таңдаудың ми жұмысына тәуелділігі және мағыналардың «тең емес» деңгейде белсенуі туралы пайымдар полисемияны танымдық процесс ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді. Бұл бағытта көпмағыналы сөздердің кей жағдайларда бір ғана мағынамен қабылданып, өзге тармақтардың іске қосылмауы мүмкін екені клиникалық және эксперименттік дерекке сүйеніп сипатталады (Лещева, 2014: 53). Мұндай тұжырым біздің зертеу үшін өзекті, өйткені тарихи мәтіндердегі көпмағыналы бірліктер қазіргі оқырманға «бір ғана мағынамен» көрінуі мүмкін. Сондықтан біз мағына тармақтарын уәждік әрі контекстік негізбен көрсету арқылы сабақтастықты дәлелдеуге ұмтыламыз.

Қазақ тілтанымында полисемия көбіне тілдің тарихи дамуы, сөздік қордың баюы және мағына өрісінің кеңеюімен сабақтас сипатталады. Сөздердің әуелде аз мағыналы болып, кейін қоғамдық тәжірибе тереңдеген сайын жаңа мағыналардың үстелуі арқылы семантикалық шеңберінің кеңейетіні туралы қағида көпмағыналылықтың диахрондық табиғатын түсіндіреді (Қалиев, Болғанбаев, 2006: 120). Бұл пікірдің маңызы – көпмағыналылықты «кездейсоқтық» емес, тарихи даму нәтижесі ретінде көрсетуінде. Ал тілдің ерте кезеңде бір сөздің көп нәрсені атауға мәжбүр болғанын, кейін саралану жүрсе де көпмағыналылық тіл табиғатынан кетпейтінін атап көрсету полисемияның әлеуметтік-танымдық уәжін аңғартады (Аманжолов, 2008: 72).

Көпмағыналылықтың пайда болуын қоғам дамуы барысында жаңа ұғымдарды әрдайым жаңа сөзбен атамай, бұрыннан бар сөздің үстіне қосымша мағына үстейтін үрдісімен түсіндіру – қазақ лексикологиясындағы ықпалды тұжырымдардың бірі (Аханов, 2015: 141). Мұнда сөздің жалпылаушы қасиеті негізгі фактор ретінде қарастырылып, жаңа туынды мағыналардың қосылуына мүмкіндік беретін ішкі тілдік негіз көрсетіледі.

Көпмағыналылықтың тарихи сипатын атап, оның бір мезетте емес, ұзақ уақыт ішінде семантикалық алмасулар арқылы қалыптасатынын нақтылау да маңызды (Мұсабаев, 2008: 81). Ал түбірлер мен негіздер семантикасының полисемияға ұмтылысын көрсететін, бір түбірдің 2-5 және одан да көп мағынаға дейін кеңейе алатыны туралы пікір тарихи мәтіндерден лексема таңдауда және мағына тармақтарын жіктеуде әдіснамалық тірек болады (Қайдар, 2004: 98).

Полисемияны зерттеудің жақсы дамыған қыры ретінде диахрондық семантикалық даму мен лексикографиялық жүйелеу мәселесін де атап өткен жөн. Бір лексеманың мағыналық тармақтары тарихи мәтінде қандай контекст арқылы пайда болғаны, кейінгі дәуірде қайсысы тұрақтанғаны, ал қайсысы пассивтенгені сөздік берілімнен көрінеді. Сондықтан біздің мақалада лексемалардың тарихи мәтіндегі мағына тармақтарын қазіргі сөздіктік түсіндірмелермен беттестіру негізгі тәсіл ретінде алынады. Мұндай салыстыру бір жағынан полисемияның уәжін ашуға, екінші жағынан тарихи сабақтастықтың нақты түрін көрсетуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда шолу жасалған әдебиеттердің барлығы біздің тақырыпқа тікелей қызмет етеді. Ағылшын тіл біліміндегі қазіргі үрдістер полисемияны контекстік сигналдармен, когнитивтік тетікпен және үлгілік репрезентациямен бірге қарастырудың қажет екенін көрсетеді. Орыс тіл біліміндегі классикалық және кейінгі тұжырымдар мағына тұтастығы мен мағына тармақтарының жүйелілігін ұштастырып түсіндіруге мүмкіндік береді. Қазақ тілтанымындағы қағидалар көпмағыналылықтың тарихи уәжін, жалпылау қабілетін және семантикалық алмасулар арқылы кеңеюін негіздейді.

Нәтижелер және талқылау

Ең алдымен, *«Гүлістан бит-түрки»* мәтінінде мағына тармақтары анық байқалатын когнитивтік етістік қатарынан *аңла* лексемасы назар аударады. Бұл сөз тарихи мәтінде бір жағынан «білу, түсіну» мәнінде, екінші жағынан «айыра тану, ажырату» сияқты аналитикалық ойлау әрекетін білдіретін реңкте жұмсалады. Мұнда полисемияның уәжі танымдық үдерістің сатылануымен байланысты: «түсіну» жалпы қабылдауды білдірсе, «айыра тану» нақтылау мен жіктеуді білдіреді. Яғни бір лексема когнитивтік әрекеттің әр деңгейін қамтиды. Қазіргі қазақ тілінде бұл өріс «аңғару/аңдау/айыру» сияқты қатарлармен берілетіндіктен, тарихи «аңла» формасының өзегі сақталып, мағына тармақтары жаңа тұлғалар арқылы да жалғасқанын көреміз. Осыған жақын құбылыс *аңлат* бірлігінде де көрінеді: тарихи мәтінде ол «хабарлау, білдіру» мағынасында да, кей контексте «айыптау, кінә тағу» реңкіне жақындайтын қолданыста да ұшырайды. Бұл тұста екінші тармақтың полисемия ретінде орныққаны не контекст әсерінен уақытша күшейген бағалауыш реңк екені ажыратуды қажет етеді. Сондықтан біз мұны жаңа дербес мағына ретінде емес, сөйлеу жағдаяты мен авторлық ұстанымға байланысты айқындалатын мәндік реңк ретінде қарастырамыз. Бүгінгі қазақ тілінде «айыптау» мағынасы көбіне бөлек лексемалармен беріледі, ал «аңлату» – «түсіндіру, білдіру» мағынасында тұрақтанған (Сейітбекова, 2024: 161).

Тарихи мәтіндегі көпмағыналылықтың айқын үлгілерінің бірі *безен* лексемасында байқалады. Ол заттық әлемде «әшекейлеу» мағынасында жұмсалып, әрі мәтіндік-эстетикалық кеңістікте «көркемдеу, сән беру» реңкіне ауысады. Бұл – классикалық метафоралық кеңею·

материалдық «әшекей» ұғымы сөзге, ойға, сөйлеуге көшіп, «сөзді безендіру» сияқты қазіргі қазақ тіліндегі тіркесімге жақындайды. Осы типтес кеңею *биік* бірлігінде де бар. «Үлкен, биік» деген кеңістік-өлшемдік мағынадан «ұлы, мәні зор» деген бағалауыш мағынаға өту уәжі түсінікті, өйткені «биіктік» мәдени танымда «абырой, ұлылық» ұғымымен жиі астасады. Қазіргі қазақ тіліндегі «биік мақсат», «биік бедел» тәрізді қолданыстар осы тарихи уәждің жалғасуын көрсетеді.

Тағы бір маңызды қабат *зікір* сөзінде көрінеді. Тарихи мәтінде «діни еске алу» өзегі басым болса да, контекстке қарай ол «ойда сақтау, есіне алу» сияқты кеңейген мәнмен де ұшырайды. Мұнда мағына кеңеюінің уәжі – діни амалдың когнитивтік әрекетпен ұқсастығы: «еске алу» ұғымы діни дискурстан жалпы психикалық әрекетке ауысады. Қазіргі қазақ тілінде «зікір» көбіне діни мәнде сақталғанымен, «еске алу» өрісімен байланыс семантикалық деңгейде сезіледі.

Қолданысы бүгінге тікелей жалғасқан өте өнімді лексема – *көчүр* (қазіргі *көшіру*). Тарихи мәтінде ол «көшіру» (мәтінді қайта жазу) мағынасымен қатар «ауыстыру, көшіріп алу» сияқты әрекеттік кеңеюге бейім болып көрінеді. Қазіргі қазақ тілінде бұл кеңею одан әрі күшейіп, цифрлық ортада «файл көшіру, дерек көшіру» сияқты техникалық қолданыстарға дейін жетті. Яғни тарихи өзек сақталған, ал нысан өзгерген сайын мағына өрісі функционалдық тұрғыдан кеңейген. Осыған ұқсас, бірақ өзге типтегі кеңею *қадам* лексемасында байқалады: тарихи мәтіндегі «адым» мағынасы бүгінге сол күйі жетіп қана қоймай, «әрекет, бастама, кезең» мәнінде өте белсенді. Мұндағы уәж адамның күнделікті тәжірибесіне сүйенеді. «Адым» – әрекеттің ең кіші өлшемі, ал әлеуметтік тәжірибеде ол «қадам жасау» түрінде шешім, бастама, жоспарлау ұғымын береді. Қазіргі дискурстағы «алғашқы қадам», «батыл қадам», «келесі қадам» тіркестері осының дәлелі.

Ағыз лексемасы тарихи мәтінде адам денесіне қатысты «ауыз» мағынасымен қатар үй-жай кеңістігіндегі «кіреберіс, есік алды» мәнінде де жұмсалғаны байқалады. Бұл екі мағына метафоралық уәж арқылы сабақтасады: *ауыз* адамның дене мүшесі ретінде «ашылу, кіріп-шығу» қызметін атқарса, *кіреберіс* үй кеңістігіндегі дәл сондай «ашылатын, кіріп-шығатын» орын ретінде танылады. Демек, «кіреберіс» мағынасы «ауыз» өзегінің кеңістікке көшірілуі арқылы пайда болады. Қазіргі қазақ тілінде осы көпмағыналылықтың сабақтастығы «ауыз» негізгі мағына ретінде сақталуымен қатар, «ауыз үй», «үй аузы» тәрізді тіркестерде тұрмыс кеңістігіне қатысты реңктің өмір сүруінен көрінеді. Яғни тарихи мағына тармағы бүгінгі тілде жеке сөз ретінде емес, тіркесім құрамында тұрақтанып, функционалдық тұрғыдан «үй құрылымы» туралы білімді қысқа кодпен жеткізетін құрал болып отыр.

Уақыт өрісіндегі көпмағыналылықтың дәлелі ретінде *айам* және *дақиқа* сөздері өзара сабақтас қарастырылуға лайық. Тарихи мәтіндегі *айам* «уақыт, кез» мағынасымен қатар «күн» ұғымына да жақындайды. Екі мағынаны байланыстыратын уәж айқын. *Күн* – уақыттың табиғи өлшемі, ал *кез* сол өлшемнің жалпыланған атауы ретінде танылады. Қазіргі қазақ тілінде «күн» мен «уақыт/кез» жеке лексемаларға бөлінген. Соған қарамастан мағыналық сабақтастық сақталған. «Күнім», «күн туды», «күн өтті» сияқты қолданыстарда «күн» нақты тәуліктік мезгілді де, уақыттың жалпы ағымын да білдіре алады. Ал *дақиқа* тарихи мәтінде нақты уақыт өлшемі ретінде беріледі. Сонымен бірге мәнмәтінде ол «сәт, мезет» мағынасына ауысып жұмсалады. Қазіргі тілдегі «бір минут», «бір сәт», «дақиқа ішінде» тәрізді тіркестер осы мағыналық желінің жалғасып отырғанын көрсетеді. Мұндай қолданыстарда өлшемдік уақыт пен адамның уақытты ішкі түйсінуі бір сөздің бойында астасып, сөйлеудің прагматикалық әсерін күшейтеді.

Әрекеттің қарқыны мен мөлшері арасындағы мағыналық байланыс *арқун* сөзінде айқын көрінеді. Тарихи мәтінде ол «ақырын, баяу» (темп) мағынасында да, «аздап, шамалап» (мөлшер) мағынасында да жұмсалған. Екі мағынаны біріктіретін ортақ өзек – «төмен интенсивтілік»: бірде қарқын төмендейді, бірде мөлшер азаяды. Демек, *арқун* тарихи мәтінде бір лексеманың шеңберінде «қарқынның бәсеңдігі» мен «мөлшердің аздығы» сияқты мағыналық тармақтарды қатар қамтитын үлгі ретінде көрінеді. Ал қазіргі қазақ тілінде осы мағыналық өріс «ақырын», «жай», «аздап», «сәл» тәрізді бірнеше сөз арқылы тарқатылып беріліп, сол уәж әртүрлі

лексемалар деңгейінде жалғасып отыр.

Этикалық әрі әлеуметтік әрекеттерді білдіретін көпмағыналылық *бағышла* бірлігінде айқын көрінеді. Тарихи мәтінде бұл сөз «сыйлау, тарту ету» мағынасымен қатар «кешіру» мағынасында да жұмсалады. Екі тармақты біріктіретін негізгі уәж – қарым-қатынасты жақсартатын игі әрекет ұғымымен байланысты. Бірінде адам материалдық не символдық игілікті ұсынады, екіншісінде кінәні кешіру арқылы моральдық тұрғыдан жақсылық жасайды. Қазіргі қазақ тілінде бұл мағыналар әртүрлі тұлғалар арқылы берілгенімен, ұғымдық сабақтастық сақталады. «Бағыштау» көбіне арнау, сыйлау мәнінде қолданылса, «кешіру» этикет пен моральдық қарым-қатынас өрісінде белсенді. Демек, тарихи кезеңде бір сөз бойында тоғысқан мағыналық желі бүгінгі тілде де үзілмей, әрқайсысы өзіне тән қолданыс саласында орнығып келеді.

Жазба мәдениет пен әлеуметтік реттеудің өзара байланысы *біт* сөзінің көпмағыналылығынан анық байқалады. Тарихи мәтінде бұл бірлік «жазу, хат» мағынасында да, «тоқтам, бітім» ұғымына жуық реңкте де қатар жұмсалады. Мұның уәжі түсінікті, өйткені жазылған құжат көбіне келісімнің не шешімнің ресми бекітілген нұсқасы ретінде қабылданады. Қазіргі қазақ тілінде осы мағыналық желі «бітім» және «бітіру» сияқты туынды тұлғалар арқылы жалғасып, әсіресе ресми және қоғамдық дискурста белсенді қолданылады. Соның нәтижесінде тарихи кезеңде бір сөз бойында тоғысқан мағыналық тармақтар бүгінгі тілде де сақталып, жазба дәстүрмен және келісім-реттеу ұғымдарымен байланысты қолданыс өрісінде орнығып отыр.

Кеңістік ұғымынан мақсат пен нәтиже ұғымына қарай ауысатын көпмағыналылық *ғайат* сөзінен анық көрінеді. Тарихи мәтінде бұл лексема «шек, шекара» мағынасында да, «мақсат, түйін» мағынасында да жұмсалады. Екі тармақты байланыстыратын уәж адамның кеңістік туралы тәжірибесіне сүйенеді. Шек кеңістіктегі аяқталу нүктесін білдірсе, мақсат пен түйін әрекеттің аяқталатын межесін көрсетеді. Қазіргі қазақ тілінде «шек» сөзі тура мағынасымен қатар ауыспалы мәнде де белсенді қолданылады. «Шекке жету», «шектен шығу» сияқты тіркестерде ол нақты шекара емес, абстракт меже ретінде түсініледі. Демек, тарихи көпмағыналылық қазіргі тілде де дискурстық қызметке ие болып, сөйлеуде өлшем мен межені айқындауға қызмет етеді.

Сандық мағынадан бағалауыш күшейткішке дейін кеңейген көпмағыналылықтың айқын үлгісі – *мың*. Тарихи мәтінде ол нақты сандық өлшем ретінде де, «өте көп» мәніндегі гипербола ретінде де жұмсалып, эмоциялық әсерді күшейтудің құралын береді. Қазіргі қазақ тілінде бұл тармақтар түгел сақталған: бір жағынан есептік мәні бар, екінші жағынан «мың алғыс», «мың түрлі» тәрізді тұрақты қолданыстарда сапалық-бағалауыш қызмет атқарады. Мұның тілтанымдық уәжі – санның «көптік шегін» символға айналдыру, сөйтіп сөз көпмағыналылығы мәтіннің экспрессиясын реттеуге қызмет етеді.

Талдауға алынған лексемаларды тарихи мәтін → қазіргі сөздік → заманауи БАҚ қолданысы желісінде салыстыру полисемияның даму бағытын нақтырақ көрсетуге мүмкіндік береді. Байқалған негізгі үрдіс мынадай: орта түркі дәуіріндегі бірқатар сөздер кеңірек семантикалық өріске ие болса, қазіргі қазақ тілінде олардың бір бөлігі мағыналық тарылуға, бір бөлігі семантикалық жіктелуге, енді бір бөлігі тұлғалық өзгеріс арқылы басқа сөзбен алмасуға ұшыраған. Әсіресе тарихи мәтінде бір ғана сөзбен берілген «көңіл-күй», «қызметінде/алдында», «қаталдық-қиындық», «қауіп/реніш» тәрізді кешенді мағыналар қазіргі әдеби тілде бірнеше дербес лексемаға бөлініп кеткені байқалады. Ал кейбір бірліктердің негізгі өзегі сақталғанымен, қазіргі БАҚ тілінде олардың қолданысы неғұрлым тар, нақты және функционалды сипат алған.

Кесте 1 – «Гүлістан бит-түрки» бойынша мағыналық сабақтастық пен өзгеріс
Таблица 1 – Семантическая преемственность и изменения по памятнику «Гулистан бит-тюрки»
Table 1 – Semantic Continuity and Change in “Gulistan bit-Turki”

Сөз	*«Гүлістан бит-түрки» мәтініндегі мағынасы*	*Біртомдық сөздіктегі мағынасы*	*Қазіргі БАҚ тіліндегі қолданыс сипаты*	*Негізгі семантикалық өзгеріс*
хатер	көңіл, жан дүниесі,	Қазіргі әдеби	БАҚ-та негізінен	Тұлғалық өзгеріс +

	ішкі сезім, «көңіліне келу» мәні: *хатері ағырымай* – «көңіліне келмесін»	тілде *қатер* тұлғасында көбіне «қауіп, қауіп-қатер» мағынасында жұмсалады.	«қауіп», «тәуекел», «қауіп-қатер» мәнінде: *экологиялық қатер, қатер төнді*.	мағына ауысуы: «көңіл, ішкі күй» мәнінен «қауіп» мәніне ойысқан.
көңүл / көңіл	жүрек, жан, ішкі күй, тыныштық, реніш, рухани хал: *көңлүм ағырды, көңүл рахаты*	эмоциялық сезім, сана, ой, зерде; ынта, ықылас; қиял; пейіл	БАҚ-та «көңіл күй», «көптің көңілі», «көңіл бөлу», «көңіл айту» сияқты тіркестерде жиі қолданылады.	Мағыналық тарылу емес, негізгі өзек мағынаның сақталуы, бірақ қолданыс тіркестік сипатта тұрақтанған.
тариқе	бағыт, жол, ұстаным, әдіс: *не тариқе тұтты* – «қандай бағыт ұстанды»	Қазіргі әдеби тілде бұл мағына көбіне «жол», «бағыт», «тәсіл» сөздерімен беріледі; араб-парсылық тұлға белсенді емес.	БАҚ-та тура осы тарихи тұлға сирек, көбіне баламалары қолданылады: *бағыт, тәсіл, стратегия*.	Лексикалық ығысу: көне кірме сөздің орнын қазақы және интернационал баламалар басқан.
йадгар	жәдігер, естелік, ескерткіш, артта қалған із: *һәр бірі бір йадгар*	Қазіргі жүйеде мағынасы *жәдігер, естелік, мұра өрісіне* сәйкес келеді.	БАҚ-та көбіне *тарихи жәдігер, мәдени мұра, естелік белгі* түрінде беріледі.	Мағыналық сабақтастық сақталған, бірақ көне тұлға белсенді қолданыстан шығып, балама сөздермен ауысқан.
азар	қорлық, азап, зиян келтіру, ренжіту: *халыққа көп азар қылар, көрңүллер азар қылғұнчы*	Қазіргі тілде *азар* көбіне фразеологиялық тіркестерде сақталған: *азар беру, азар көру*.	БАҚ-та жиі емес, бірақ публицистикада «елге азар болды», «азар берді» түрінде ұшырайды.	Мағыналық тарылу: тарихи кең «азап/зиян/реніш» өрісінен тұрақты тіркес шеңберіне шоғырланған.

Жоғарыдағы кестеден «Гүлістан бит-түрки» материалында бірқатар сөздердің тарихи семантикасы қазіргі қазақ тілінде толық жойылмай, әртүрлі жолмен сақталғаны көрінеді. Бір бөлігі тұлғалық жағынан өзгеріп (*хатер → қатер*), бір бөлігі балама сөздермен алмасып (*тариқе, йадгар*), енді бір бөлігі тіркес құрамында ғана белсенділігін сақтаған (*азар*). Ал *көңіл* сияқты лексемаларда тарихи өзек пен қазіргі қолданыс арасында айқын сабақтастық бар.

«Хұсрау уа Шырын» дастанында көпмағыналылықтың тұрақты көрінетін үлгілерінің бірі – дене мүшесі атауларының эмоциялық және әлеуметтік мағынаға ұласуымен байланысты. Осы тұрғыдан *бағыр/бауыр* лексемасы айрықша назар аударады (Мамырбек, 2024: 96). Тарихи мәтінде ол ішкі мүше атауы ретінде өзек мағынада жұмсала отырып, кейіпкердің ішкі күйін, жан жылуын, жақындық сезімін білдіретін бейнелі мәнге де ауысады. Мұндай мағына кеңеюінің уәжі адамның эмоцияны «іштен» түйсіну тәжірибесіне тіреледі, сондықтан ішкі мүше атауы біртіндеп эмоциялық әлемді сипаттайтын семантикалық тірекке айналады. Қазіргі қазақ тілінде осы мағыналық желі әрі қарай дамып, *бауыр* сөзінің «туыс», «бауырлас», «жақын адам» мәні ерекше белсенді орнықты. Тарихи мәтіндегі жан жақындығын білдіретін уәж бүгінгі тілде әлеуметтік жақындық ұғымын да тіректеп тұр. Мұны қазіргі сөздіктерде *бауыр* сөзінің мүше атауы ретінде де, туыстық-жақындық мағынасында да қатар берілуі айқын дәлелдейді (Уәли, 2013: 196). Демек, бұл құбылыс полисемияның сабақтастығын ғана көрсетпей, туыстық қатынас пен жақындық мәдениетіне негізделген танымдық тәжірибенің тілде орныққанын да аңғартады.

Әлеуметтік актілер өрісінде *бәли* тәрізді қысқа растау бірліктері ерекше қызмет атқарады. Дастан мәтінінде ол ең алдымен «иә» мәніндегі растау ретінде жұмсалып, кей контексте «мақұлдау, келісу» реңкін айқынырақ үстейді. Мұны полисемияның прагматикалық көрінісі деуге болады, өйткені бір форманың қызметі кеңейіп, жай ғана растаудан әлеуметтік келісімді

білдіретін белгіге айналады. Қазіргі қазақ тілінде осы қызмет «иә», «жарайды», «мақұл» сияқты бірліктер арқылы іске асады. Сөйлеу жағдаятына қарай мұндай растаулардың коммуникативтік салмағы құбылып, бірде бейтарап жауап, бірде келісім білдіру, бірде қолдау көрсету ишарасы ретінде танылады. Сондықтан *бәли* лексемасы тарихи мәтінде де, қазіргі тілдік тәжірибеде де қатысымдық маркердің көпқызметтілігін сипаттауға қолайлы тілдік бірлік бола алады.

«Хұсрау уа Шырын» дастанындағы көпмағыналылықтың ірі желісі кеңістік пен бағдар ұғымдарының қоғамдық-әлеуметтік мәнге ұласуымен байланысты. Осы тұрғыдан *бас* пен *бет* лексемаларын қатар қарастыру тиімді. *Бас* тарихи мәтінде анатомиялық өзек мағынамен бірге «жетекші, негізгі, басты» сияқты кеңейген мағыналарды да қамтиды. Бұл кеңеюдің уәжі тұрақты, өйткені «жоғарыда тұру» және «алдыңғы болу» тәжірибесі қоғамдағы иерархия мен басқару идеясын тануға негіз болады. Қазіргі қазақ тіліндегі «басшы», «басты», «басым», «басымдық» тәрізді туындылар осы мағыналық желінің жүйелі түрде орныққанын көрсетеді (TBI Sozdik, 2026: 1).

Ал *бет* сөзінің «жүз» мағынасынан «бет алу», «бет бұру», «бетпе-бет» сияқты құрылымдарға өтуі бағдарды білдіретін кеңістік тәжірибесінің ой мен әрекет саласына көшірілуімен түсіндіріледі. Адамның беті бағытты білдіретіндіктен, бағыт ұғымы мақсат пен ниетті айқындаудың табиғи белгісіне айналады. Қазіргі қазақ тілінде «бет алу», «бет бұру», «бетіңнен қайтпа» сияқты қолданыстардың белсенділігі тарихи мәтіндегі мағына тармақтарының бүгінгі тілде сақталып қана қоймай, қатысымдық тұрғыдан да өнімді қызмет атқарып отырғанын аңғартады.

Көпмағыналылықтың келесі бағыты шындық пен жалғандықты айқындайтын, сонымен бірге бағалауыш реңк тудыратын семантикалық өріспен байланысты. Дастанда *батил* лексемасы «жалған» мағынасымен қатар «негізсіз, бекер» тәрізді бағалауыш реңкке де ие болып, бір жағынан ақиқатқа қарсы қойылатын ұғымды білдіреді, екінші жағынан пікірдің құнын төмендететін прагматикалық құрал ретінде жұмсалуы мүмкін. Бұл көпмағыналылықтың семантикалық өзегі бір, ол «шындыққа сай келмеу» ұғымына тіреледі. Алайда мәнмәтін оның салмағын әр деңгейде айқындайды. Бір контексте моральдық немесе діни тұрғыдан айыптау реңкі күшейсе, басқа контексте бағалауыш мәндегі «бос, бекер» сипаты алға шығады. Қазіргі қазақ тілінде «жалған», «бекер», «негізсіз» сияқты бірліктер осы мағыналық өрісті береді. Ал *батил* типтес араб-парсы кірме қабаты көбіне діни-кітаби стильде сақталып, кей жағдайда публицистикалық мәтінде бағалауыш мәнді қолданыстарға ұшырайды. Демек, тарихи мәтіндегі кітаби лексика бүгінгі тілде стильдік жағынан сараланғанымен, оның семантикалық өзегі сақталып, бағалауыш қызметі контекст арқылы реттеліп отырады.

Дастанда мәдени-танымдық концептілерге қатысты көпмағыналылық айқын көрінеді. Солардың бірі – *бахт* лексемасы. Ол «бақыт, құт» мағынасымен қатар «тағдыр, несібе» ұғымына да жақындайды. Бұл мағыналық тармақтардың уәжі өмірдегі жақсы нәтижені бірде адамның еңбегімен, бірде тағдырдың жазуымен түсіндіретін танымдық тәжірибеге тіреледі. Соған сәйкес *бахт* бір контексте субъективті бақыт күйін білдірсе, екінші контексте объективті жазмыш пен несібе ұғымын меңзейді. Қазіргі қазақ тілінде «бақыт» және «тағдыр» көбіне жеке атаулармен берілгенімен, олардың ұғымдық жақындығы «бақ-несібе», «құт», «бағы ашылды» сияқты тұрақты тіркестерде анық сақталған. Дәл осы тұстан полисемияның *когнитивтік негізі* байқалады, өйткені бір концепт бірнеше атаумен ғана берілмей, бір атаудың өзі де әртүрлі концептуалдық тармақтарға ашылады. Мұндай мағыналық ұйымдасу дастан поэтикасында ерекше өнімді көрінсе, қазіргі тілде мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер арқылы сабақтасып жалғасады.

Дастанда қозғалыс мағынасы мен нәтижеге жету мағынасының байланысы да көпмағыналылықты айқындайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. *Бар* етістігі мен оның тұлғалары, соның ішінде «барды» формасы, кей контексте тек физикалық баруды ғана емес, «жүзеге асты», «орындалды», «жетіп тынды» тәрізді нәтижелік реңкті де білдіреді. Мұндай кеңеюдің уәжі түсінікті, өйткені қозғалыс адам тәжірибесінде белгілі бір межеге жетумен ұштасады, сол себепті «бару» әрекеті абстракт нәтижені де меңзей алады. Қазіргі қазақ тілінде де бұл мағыналық желі сақталған. «Барып келу» нақты қозғалысты білдірсе, «барып тұр»,

«барып шықты» сияқты тіркестерде істің нәтижеге жетуі немесе орындалуы жиі аңғарылады. Демек, тарихи мәтіндегі қозғалыс семантикасы бүгінгі тілде тұрақты тіркесімдер мен сөйлеу дағдысы арқылы жалғасып, етістіктің функционалдық мүмкіндігін кеңейтеді.

Тарихи мәтінде сапалық бірліктерде мағына тармақтарының кеңеюі айқын байқалады, мұны *берік* және *байық* тәрізді бірліктер жақсы көрсетеді. *Берік* тарихи мәтінде заттың физикалық мықтылығын білдірумен қатар, адамның мінез-құлқы мен ұстанымына қатысты моральдық тұрақтылық мәнінде де жұмсалады. Мағына кеңеюінің уәжі «үзілмейтін, майыспайтын» қасиеттің адамның сенімі мен позициясына телінуімен байланысты. Қазіргі қазақ тіліндегі «берік сенім», «берік ұстаным», «берік байланыс» сияқты тіркестер осы ауыспалы қабаттың толық орныққанын көрсетеді және сөздіктерде де тура әрі ауыспалы мағыналар қатар жүйеленеді. Ал *байық* лексемасы тарихи мәтінде «айқын, анық» мағынасымен бірге «байыппен, сабырмен» реңкін де бере алады. Бұл көпмағыналылықтың уәжі айқындық ұғымының ойлау мәдениетімен астасуынан туындайды. Айқын айту үшін байып қажет, ал байыптау ойды анықтап, жүйелеуге сүйенеді. Қазіргі қазақ тілінде «байыппен сөйле», «байыптап қара», «байыптау» сияқты қолданыстар дәл осы семантикалық желінің сабақтастығын танытып, сөздің когнитивтік және функционалдық белсенділігін айқындайды.

Сонымен қатар сөздіктен жиналған тілдік бірліктерді қазіргі сөздіктер мен БАҚ құралдарындағы мағына ауысуы немесе тарылуы тұрғысынан талдап, қай тұста сабақтастық сақталғанына көз жеткізуге болады.

Кесте 2 – «Хұсрау уа Шырын» бойынша мағыналық сабақтастық пен өзгеріс
Таблица 2 – Семантическая преемственность и изменения по памятнику «Хусрау ва Ширин»
Table 2 – Semantic Continuity and Change in «Khusraw wa Shirin»

Сөз	*«Хұсрау уа Шырын» мәтініндегі мағынасы*	*Біртомдық сөздіктегі мағынасы*	*Қазіргі БАҚ тіліндегі қолданыс сипаты*	*Негізгі семантикалық өзгеріс*
табғында	1) алдында; 2) қасында; 3) қызметінде; 4) есігінде	Қазіргі әдеби тілде мұндай кешенді мағына бір сөзбен емес, *алдында, қасында, қызметінде, есігінде* сияқты бөлек тұлғалармен беріледі.	БАҚ-та аналитикалық құрылымдар қолданылады: *министрдің алдында, әкімнің қасында, мекеме қызметінде.*	Семантикалық жіктелу: тарихи көпмағыналы бірлік бірнеше дербес бірлікке ыдыраған.
қатығлық	1) қаталдық; 2) қиындық; 3) қаттылық, қатыгездік; 4) қатулану, ашулану	Қазіргі тілде бұл мағыналар *қаталдық, қиындық, қаттылық, ашулану* сияқты жеке сөздермен беріледі.	БАҚ-та әр мағына жеке лексемамен таңбаланады: *қатал саясат, экономикалық қиындық, қаттылық танытты, ашуланды.*	Полисемиялық кешеннің ыдырауы: бір сөзбен берілген мағыналар қазіргі тілде бөлініп кеткен.
топырақ	1) топырақ; 2) жер; 3) шаң	Қазіргі әдеби тілде де *жердің үстіңгі құнарлы қабаты, шаң, жер* мағыналары сақталған.	БАҚ-та *топырақ сапасы, туған топырақ, шаң-топырақ* түрінде қолданылады.	Негізгі семантикалық сабақтастық сақталған, мағыналық өзек тұрақты.
йүз / жүз	Мәтінде *бет-жүз, өң, көрік, сыртқы келбет* өрісінде жұмсалады: ай йүзлү, йүзі	Қазіргі тілде *жүз* – 1) бет, өң; 2) сан есім; 3) ру-тайпалық бірлік т.б. көпмағыналы сөз.	БАҚ-та «адамның жүзі», «жүз пайыз», «Ұлы жүз» сияқты әртүрлі өрісте жұмсалады.	Мағыналық өрістің кеңеюі: эстетикалық «бет-келбет» мағынасы сақталғанымен, басқа

	суфлұғ, йүзі хафрық.			салалық мағыналар күшейген.
тоң	Мұз секілді қату, берік болу: бұз тег тоңды мухкам – «мұз секілді қатты, қатып қалған».	Қазіргі тілде *тоң* – қатқан жер, тоңу күйі, мұздау.	БАҚ-та *мәңгі тоң, жер тоңы, тоң жібіді* сияқты нақты табиғи-географиялық мәнде жиі кездеседі.	Мағынаның нақтылануы: поэтикалық-образдық қолданыстан нақты заттық, табиғи мағынаға ығысқан.

Кестеден байқағанымыздай, «Хұсрау уа Шырын» деректері тарихи полисемияның қазіргі қазақ тілінде екі түрлі жолмен жалғасатынын көрсетеді: бір жағынан, *топырақ, жүз* тәрізді сөздерде негізгі мағыналық өзек сақталған; екінші жағынан, *табғында, қатығлық* сияқты бірліктердің кешенді семантикасы қазіргі тілде бірнеше дара лексемаға бөлініп кеткен. Бұл құбылыс тарихи мәтіндегі мағына өрісінің қазіргі әдеби тілде не сақталу, не тарылу, не саралану арқылы жалғасатынын дәлелдейді. Осындай салыстырулар полисемияны тек сөздік факт ретінде емес, диахрондық семантикалық сабақтастықтың көрсеткіші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Талдауға алынған лексемалар тек жекелеген сөздер ретінде емес, *тақырыптық-мағыналық өрістер* бойынша да жүйеленді. Мұндай жіктеу полисемияның қай семантикалық салаларда жиірек шоғырланғанын, мағына кеңеюінің қандай танымдық және қолданыстық арналар арқылы жүргенін айқындауға мүмкіндік береді. «Гүлістан бит-түрки» мен «Хұсрау уа Шырын» материалдарында көпмағыналы бірліктер, негізінен, қимыл-процесс, әлеуметтік қатынас, дене мүшесі мен кеңістік, сапа-күй, уақыт-өлшем және рухани-танымдық ұғымдар төңірегіне топтасатыны байқалды. Төменде әр ескерткіш бойынша талдауға арқау болған 20 сөздің тақырыптық үлесі жеке-жеке көрсетілді.

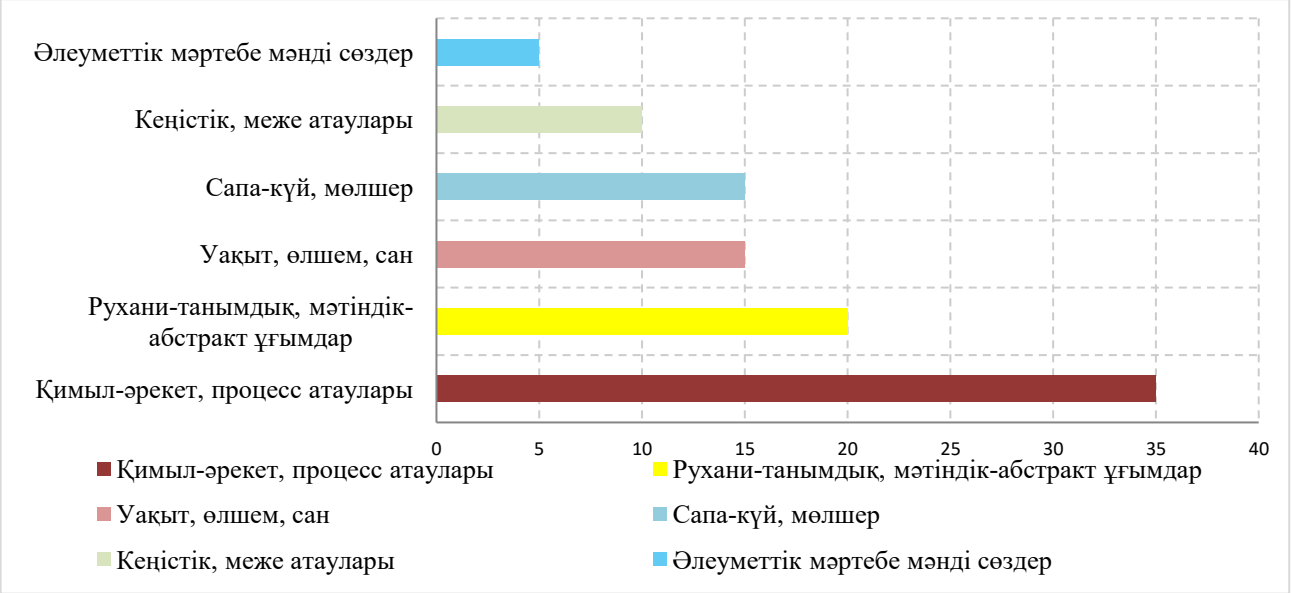

Сурет 1 – «Гүлістан бит-түрки» бойынша тақырыптық топтар
Рисунок 1 – Тематические группы по памятнику «Гулистан бит-тюрки»
Figure 1 – Thematic Groups in «Gulistan bit-Turki»

«Гүлістан бит-түрки» бойынша жиналған көпмағыналы сөздер ішінде ең өнімді топ – қимыл-әрекет және процесс атаулары: 7 сөз (35%). Одан кейін рухани-танымдық және мәтіндік-абстракт ұғымдар – 4 сөз (20%), уақыт-өлшем-сан атаулары мен сапа-күй, мөлшер мәнді сөздер – 3 сөзден (15%), кеңістік-меже атаулары – 2 сөз (10%), ал әлеуметтік мәртебе мәнді бірліктер – 1 сөз (5%) үлес алды.

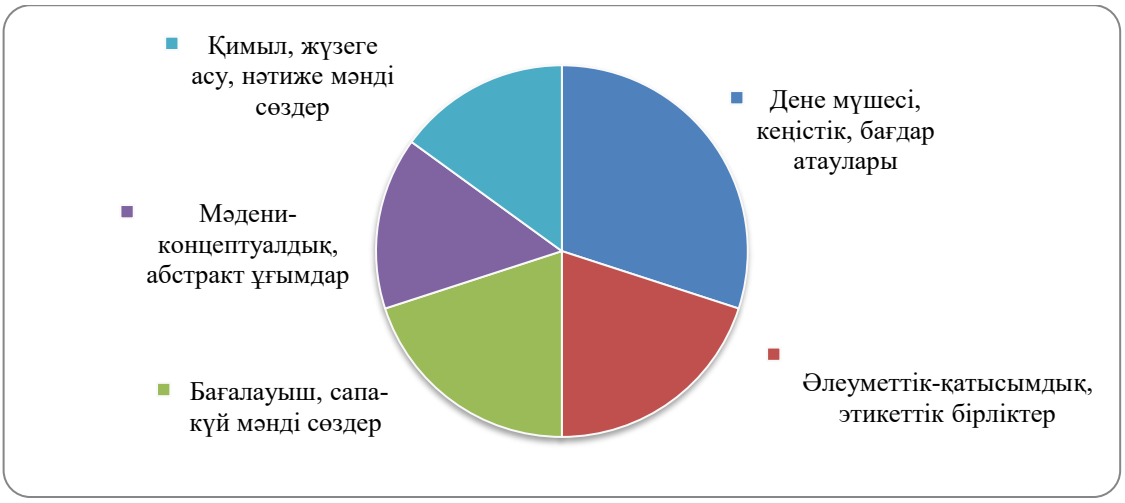

Сурет 2 – «Хұсрау уа Шырын» бойынша тақырыптық топтар үлесі
Рисунок 2 – Доля тематических групп по памятнику «Хусрау ва Ширин»
Figure 2 – Distribution of Thematic Groups in “Khusraw wa Shirin”

Диаграммаға сәйкес ең үлкен үлес дене мүшесі, кеңістік, бағдар атауларына тиесілі – 30% (6 сөз). Әлеуметтік-қатысымдық, этикеттік бірліктер мен бағалауыш, сапа-күй мәнді сөздер 20%-дан (4 сөз), ал мәдени-концептуалдық, абстракт ұғымдар мен қимыл, жүзеге асу, нәтиже мәнді сөздер 15%-дан (3 сөз) үлес алды. Бұл «Хұсрау уа Шырын» дастанында полисемияның дене-кеңістік тәжірибесі, әлеуметтік қатынас және бағалауыш семантика негізінде анағұрлым белсенді дамығанын көрсетеді.

Зерттеу барысында қол жеткізген *ғылыми нәтижелерді* былайша топтастыруға болады. Біріншіден, Алтын Орда дәуіріндегі «Гүлістан бит-түрки» мәтіні негізінде талданған *аңла, аңлат, безен, зікір, көчүр, ағыз, айам, дақиқа, арқун, бағышла, біт, ғайат, мың* лексемалары көпмағыналылықтың тарихи уәжін нақты көрсететін бірліктер екені айқындалды. Бұл қатарда когнитивтік етістіктердің мағына сатылануы (*аңла*), мағынаның контекст арқылы нақтылануы мен прагматикалық реңк алуы (*аңлат*), бейнелеуіш әрекеттің эстетикалық қызметке ауысуы (*безен*), діни-танымдық бірліктің жалпы «еске алу» өрісіне кеңеюі (*зікір*), жазба дәстүрден бүгінгі цифрлық дискурсқа дейін үзілмей жалғасқан әрекеттік мағына (*көчүр*), дене мүшесі атауының тұрмыс кеңістігіне метафоралық көшуі (*ағыз*), уақыт өлшемінің жалпы мезгіл ұғымына тарамдалуы (*айам, дақиқа*), интенсивтілік параметрінің темп пен мөлшер арасында кеңеюі (*арқун*), әлеуметтік қатынасты реттейтін этикалық актілердің бір өзекке топтасуы (*бағышла*), жазба мәдениет пен қоғамдық реттеудің байланысы (*біт*), кеңістік межеден мақсат межесіне ауысу (*ғайат*) және сан атауының бағалауыш күшейткішке айналуы (*мың*) жүйелі түрде сипатталды. Нәтижесінде тарихи мәтіндегі мағына тармақтары бүгінгі қазақ тілінде бірде негізгі мағына ретінде, бірде туынды тұлға не тұрақты тіркес құрамында сақталып, қазіргі сөздіктік жүйемен сабақтасып отырғаны дәлелденді.

Екіншіден, «Хұсрау уа Шырын» дастаны бойынша іріктелген *бағыр/бауыр, бәли, бас, бет, батил, бахт, бар- етістігі, берік, байық* бірліктері полисемияның мәдени-танымдық және функционалдық белсенділігін айқын көрсетті. Мұнда дене мүшесі атауының эмоциялық әрі әлеуметтік жақындық мәніне ұласуы (*бағыр/бауыр*), қысқа растаудың әлеуметтік келісім маркері ретінде кеңеюі (*бәли*), кеңістік-бағдар тәжірибесінің қоғамдық-әлеуметтік мағынаға ауысуы (*бас, бет*), «шындыққа сай келмеу» өзегінен бағалауыш реңктің тарамдалуы (*батил*), «құт-бақыт» пен «тағдыр-несібе» ұғымдарының бір атау шеңберінде астарласуы (*бахт*), қозғалыс мағынасының нәтижелік реңкке дейін кеңеюі (*бар*), сондай-ақ сапалық бірліктердің физикалық қасиеттен моральдық және когнитивтік сипатқа ұласуы (*берік, байық*) дәлелді түрде талданды.

Осы деректерді жинақтай келгенде, *полисемия* тарихи мәтінде тек «семантикалық байлық» ретінде ғана емес, қоғамның дүниетанымы мен тәжірибесін ықшам түрде таңбалайтын тілдік тетік ретінде көрінетіні анықталды. Бұл нәтиже біздің мақалада ұсынылған әдіснаманың

тиімділігін айғақтайды, өйткені тарихи мәтіндегі мағына тармақтарын қазіргі сөздік түсіндірмелерімен беттестіру арқылы көпмағыналылықтың уәжі де, сабақтастығы да нақты көрсетілді.

Қорытынды

Көпмағыналылықты тарихи мәтін мен қазіргі қолданыс сабақтастығында қарастыру бүгінгі тілтаным үшін өзекті, өйткені сөз мағынасының дамуы тілдің ішкі заңдылықтарымен қатар қоғамның дүниетанымы, мәдени тәжірибесі және дискурстық нормаларымен тығыз байланыста қалыптасады. Орта ғасыр түркі жазба мұраларындағы мағыналық тармақтар қазіргі оқырманға көбіне «бір ғана мағына» болып көрінуі мүмкін, ал бұл құбылыс тарихи тілдік деректі дұрыс түсіндіруге де, қазіргі сөздіктік жүйені негіздеуге де әсер етеді. Сондықтан көпмағыналылықтың уәжін ашу, мағына тармақтарының қалай пайда болып, қалай сақталғанын көрсету – тек лексикология үшін емес, тарихи семантика, лексикография және мәтінтаным үшін де маңызды міндет.

Зерттеу барысында екі жазба мұра материалдары негізінде көпмағыналы лексемалардың мағына тармақтары уәждік және мәнмәтіндік негізде сараланып, олардың қазіргі қазақ тіліндегі сөздік берілімімен байланысы айқындалды. Талдау тарихи мәтіндегі көпмағыналылықтың кездейсоқ емес екенін көрсетті. Мағына кеңеюі көбіне адамның тәжірибесіне сүйенетін тұрақты үлгілермен өрістейді. Мәселен, кеңістік пен меже ұғымы мақсат пен ниетке ұласады, дене мүшесі атауы эмоциялық және әлеуметтік жақындықты білдіруге көшеді, этикалық әрекеттер әлеуметтік қатынасты реттейтін семантикалық желіге бірігеді, сан атаулары бағалауыш күшейткіш қызметке ие болады. Осы үлгілердің бүгінгі тілде туынды тұлғалар, тұрақты тіркестер және стильдік саралану арқылы жалғасуы тарихи сабақтастықтың нақты тетіктерін көрсетуге мүмкіндік берді.

Қазіргі жасанды интеллект және ұлттық үлгідегі тілдік модель жасау тұрғысынан бұл нәтиженің практикалық салмағы жоғары. Үлкен тілдік модельдер сөзді «бір мағынамен» ғана тануға бейімделсе, тарихи мәтіннің де, қазіргі дискурстың да мағыналық өзегін жоғалтады, ал полисемияны дұрыс өңдемеу мәтін түсінуде қателікке әкеледі. Сондықтан көпмағыналы лексемалардың мағына тармақтары, олардың уәждік байланысы және контекстік іске қосылу шарттары ұлттық тілдік модельге арналған деректер жиынтығында міндетті түрде ескерілуі керек. Бұл материалдар датасетке мағына ажырату, контекст бойынша интерпретациялау, тарихи-синхрондық сәйкестендіру сияқты тапсырмалар түрінде енгізілсе, қазақ тіліндегі LLM-нің семантикалық дәлдігі мен мәдени-тарихи сезімталдығын күшейтеді. Алдағы зерттеулерде мағына тармақтарының жиілік үлгілерін кең көлемде тексеру, жанрлық айырманы нақтылау және көпмағыналылықтың автоматты анықталу өлшемдерін ұсыну сияқты бағыттар тереңдетіле қарастыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Павлодар: Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. – 110 б.

Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Өлке, 2015. – 560 б.

Звегинцев В. Язык и лингвистическая теория. – Москва: Наука, 1973. – 315 с.

Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

Қазақ тілінің әмбебап электронды сөздігі (TBI Sozdik) https://tbisozdik.kz/ (Қаралған күні: 13.03.2026).

Қайдар Ә. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. 3-бас. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 258 б.

Лещева Л. Лексическая полисемия в когнитивном аспекте. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 253 с.

Малбақов М., Қайрат А. XVIII – XX ғасырлардағы қазақ сөздіктеріне енген лексикадағы тарихи сөздік қор құрамы // *Tiltanym*, 2025. №4 (100). 12-21-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21

Мамырбек Г. Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» дастаны: сөздігі, транскрипциясы, аудармасы. – Алматы: Асыл ЖК, 2024. – 810 б.

Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 472 б.

Пашан Д. Бір буынды көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық сипаты. – Алматы: Ел-шежіре, 2024. – 224 б.

Потебня А. Мысль и язык. – Москва: СИНТО, 1993. – 189 с.

Сейітбекова А. Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткіші: сөздігі, транскрипциясы, аудармасы. – Алматы: Асыл ЖК, 2024. – 704 б.

Уфимцева А. Лексическое значение. – Москва: Наука, 1968. – 239 с.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Изд. 2-е. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.

Haber, J., Poesio, M. Polysemy-Evidence from linguistics, behavioral science, and contextualized language models // Computational Linguistics. 2024. No.50. Pp. 351-417. https://doi.org/10.1162/coli_a_00500

Liang, X., Huang, F. Brain representations of lexical ambiguity: Disentangling homonymy, polysemy, and their meanings. Brain and Language. 2024. No.4. Pp. 105-120. https://doi.org/10.1016/j.bandl.2024.105426

Martínez, I., Carrión, D. A multimodal approach to polysemy: The senses of touch. Language and Cognition. 2024. No.16. Pp. 1697-1717. https://doi.org/10.1017/langcog.2024.23

Ritchie, K., Prasada, S. Explaining systematic polysemy: Kinds and individuation. Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy. 2024. No.1 Pp. 1-31. https://doi.org/10.1080/0020174X.2024.2387276

References

Ahanov, K. (2015) Til bilimining negizderi. Almaty: Olke. 560 b. [Akhanov, K. (2015) Foundations of Linguistics. Almaty: Olke. 560 p.] (in Kazakh)

Amanzholov, S. (2008) Qazaq adebi tili sintaksisining qysqasha kursy. Pavlodar: Pavlodar memlekettik universiteti. 110 b. [Amanzholov, S. (2008) A Short Course on the Syntax of the Kazakh Literary Language. Pavlodar: Pavlodar State University. 110 p.] (in Kazakh)

Haber, J., Poesio, M. (2024) Polysemy-Evidence from linguistics, behavioral science, and contextualized language models. Computational Linguistics. No.50. Pp. 351-417. https://doi.org/10.1162/coli_a_00500 (in English)

Leshheva, L. (2014) Leksicheskaja polisemija v kognitivnom aspekte. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul`tury. 253 s. [Leshcheva, L. (2014) Lexical Polysemy in the Cognitive Aspect. Moscow: Yazyki Slavyanskoy Kultury. 253 p.] (in Russian)

Liang, X., Huang, F. (2024) Brain representations of lexical ambiguity: Disentangling homonymy, polysemy, and their meanings. Brain and Language. No.4. Pp. 105-120. https://doi.org/10.1016/j.bandl.2024.105426 (in English)

Malbaqov, M., Qajrat, A. (2025) XVIII – XX gasyrlardagy qazaq sozdikterine engen leksikadagy tarihi sozdik qor quramy. *Tiltanym,* No.4 (100). 12-21-bb. [Malbakov, M., Kairat, A. (2025) The Composition of the Historical Lexical Stock in the Vocabulary Included in Kazakh Dictionaries of the 18th-20th Centuries. *Tiltanym,* No.4 (100). Pp. 12-21.] https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21 (in Kazakh)

Mamyrbek, G. (2024) Qutbtyng «Husrau ua Shyryn» dastany: sozdigi, transkripcijasy, audarmasy. Almaty: Asyl ZhK. 810 b. [Mamyrbek, G. (2024) Kutb's "Khusrau wa Shirin": Dictionary, Transcription, and Translation. Almaty: Asyl ZhK. 810 p.] (in Kazakh)

Martínez, I., Carrión, D. (2024) A multimodal approach to polysemy: The senses of touch. Language and Cognition. No.16. Pp. 1697-1717 https://doi.org/10.1017/langcog.2024.23 (in English)

Musabaev, G. (2008) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Arys. 472 b. [Musabayev, G. (2008) Issues of Kazakh Linguistics. Almaty: Arys. 472 p.] (in Kazakh)

Pashan, D. (2024) Bir buyndy kopmagynaly sozderding leksika-semantikalyq sipaty. Almaty: El-shezhire. 224 b. [Pashan, D. (2024) The Lexico-Semantic Characteristics of Monosyllabic Polysemous Words. Almaty: El-shejire. 224 p.] (in Kazakh)

Potebnja, A. (1993) Mysl` i jazyk. Moskva: Sinto. 189 s. [Potebnya, A. (1993) Thought and Language. Moscow: Sinto. 189 p.] (in Russian)

Qajdar, A. (2004) Turkitanuga kirispe. Almaty: Arys. 360 b. [Qaidar, A. (2004) Introduction to Turkology. Almaty: Arys. 360 p.] (in Kazakh)

Qaliev, G., Bolganbaev, A. (2006) Qazirgi qazaq tilining leksikologijasy men frazeologijasy. 3-bas. Almaty: Sozdik-Slovar`. 258 b. [Kaliyev, G., Bolganbayev, A. (2006) Lexicology and Phraseology of the Modern Kazakh Language (3rd ed.). Almaty: Sozdik–Slovar. 258 p.] (in Kazakh)

Qazaq sozdigi (Qazaq tilining birtomdyq ulken tusindirme sozdigi) (2013). Almaty: Dauir. 1488 b. [Kazakh Dictionary (One-Volume Comprehensive Explanatory Dictionary of the Kazakh Language) (2013). Almaty: Dauir. 1488 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ambebap jelektrondy sozdigi (TBI Sozdik). [Universal Electronic Dictionary of the Kazakh Language (TBI Sozdik).] (Accessed: 13 March 2026, https://tbisozdik.kz/) (in Kazakh)

Ritchie, K., Prasada, S. (2024) Explaining systematic polysemy: Kinds and individuation. Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy. No.1 (201). Pp. 1-31. https://doi.org/10.1080/0020174X.2024.2387276 (in English)

Sejitbekova, A. (2024) Sejf Sarajding «Gulistan bit-turki» zhazba eskertkishi: sozdigi, transkripcijasy, audarmasy. Almaty: Asyl ZhK. 704 b. [Seitbekova, A. (2024) Sayf Sarai's "Gulistan bit-turki" Written Monument: Dictionary, Transcription, and Translation. Almaty: Asyl ZhK. 704 p.] (in Kazakh)

Sherba, L.V. (2004) Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel`nost`. Izd. 2-e. Moskva: Editorial URSS. 432 s. [Shcherba, L.V. (2004) The Language System and Speech Activity (2nd ed.). Moscow: Editorial URSS. 432 p.] [in Russian)

Ufimceva, A. (1968) Leksicheskoe znachenie. Moskva: Nauka. 239 s. [Ufimtseva, A. (1968) Lexical Meaning.

Moscow: Nauka. 239 p.] (in Russian)

Zvegincev, V. (1973) Jazyk i lingvisticheskaja teorija. Moskva: Nauka. 315 s. [Zvegintsev, V. (1973) Language and Linguistic Theory. Moscow: Nauka. 315 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Мамашева Н.С., Кулмаматов Д.С., Курманова Б.Х., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-100-107

Gulzada Yeshniyaz[1*], Aybarsha Islam[2], Akhmaral Khairzhanova[3]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-5645-5982 E-mail: yeshniyaz@gmail.com
[2]Doctor of Philology, Professor,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: Ayis96212@gmail.com
[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau,
ORCID: 0000-0001-8863-948X E-mail: khairzhanovaa@gmail.com

SEMANTIC DIMENSIONS OF MODAL VERB *CAN* IN ENGLISH

Abstract. Effective communication involves not only the exchange of information between people, but also the expression of the speaker's attitude towards the proposition. Accordingly, modality represents a fundamental component of linguistic communication. One of the modal verbs which encompasses a wide variety of modality meanings is *can*. *Can*[1] is the easiest modal verb, since it is the first type of modal verb learned and used by a child, at the same time it is the most ambiguous modal verb as it can have different interpretations. The ambiguous nature of modal verb *can* was approached from different perspectives; however, much uncertainty still exists about the semantics of *can*. Most studies in the field have accounted for the semantics of *can* along with other modal verbs in English, thereby subsuming all modal verbs under a broader modal category. Unlike previous works, this study considers the semantics of *can* solely. Hence, the present paper employs qualitative and quantitative analyses of utterances containing *can* drawn from fiction, with the aim of identifying the range of meanings expressed by *can* and examining its functions. The analysis of the data has shown that 'can' covers a broad range of modality meanings including participant-internal possibility modality, participant-external possibility modality, deontic modality and epistemic modality. The most frequent use of *can* was found to be as a marker of participant-internal possibility, whereas its deontic reading was the least frequent. Furthermore, the present study demonstrates the crucial role of context and cotext in determining the interpretation of *can* and distinguishing between its different modal readings.

Keywords: possibility modality; deontic modality; epistemic modality; context; modal verbs.
For citation: Yeshniyaz, G., Islam, A., Khairzhanova, A. Semantic Dimensions of Modal Verb *Can* in English. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 100-107.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-100-107

Гүлзада Салмырзақызы Ешнияз[1*], Айбарша Ислам[2], Ахмарал Хатифқызы Хайржанова[3],
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-5645-5982 E-mail: yeshniyaz@gmail.com
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: Ayis96212@gmail.com
[3]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау қ.,
ORCID: 0000-0001-8863-948X E-mail: khairzhanovaa@gmail.com

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ *CAN* МОДАЛЬ ЕТІСТІГІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Адамдар арасындағы тиімді қарым-қатынас тек ақпарат алмасумен шектелмейді, сонымен бірге сөйлеушінің айтылған ойға деген көзқарасын жеткізуді де қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, модальділік категориясы сөйлеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ағылшын тілінде модальділік категориясының түрлі реңін білдіретін модальді етістіктердің бірі – *can*. Аталған модальді етістік баланың ең алғаш меңгеріп, қолданатын модаль етістіктердің бірі болып саналғанымен, ол функционалдық мүмкіндігі кең әрі көпмағыналы күрделі модаль

[1] Wells, G. (1979) Learning and using the auxiliary verb in English. In Language Development, V. Lee (ed.). London: Croom Helm. Pp. 250-270.

етістігі. *Can* модаль етістігінің көпмағыналылығы теориялық тұрғыдан зерттелгенімен, оның семантикалық құрылымы әлі де толық айқындалмаған. Зерттеулердің басым көпшілігінде *can* етістігінің семантикасы ағылшын тіліндегі басқа модаль етістіктермен бірге қарастырылып, олар біртұтас категория ретінде талданады. Мақала *can* модаль етістігінің білдіретін мағыналары мен атқаратын қызметтерін анықтап, түсіндіруді мақсат етеді. Зерттеу көркем әдебиеттен алынған сөйленімдерге сипаттау және сандық талдау жүргізу арқылы жасалды. Талдау нәтижелері аталған модаль етістігінің модальділіктің кең ауқымды түрлерін қамтитынын көрсетті. Олардың қатарына ішкі мүмкіндік модальділігі, сыртқы мүмкіндік модальділігі, деонтикалық модальділік және эпистемикалық модальділік жатады. Зерттеу нәтижелері бойынша *can* модаль етістігінің ең жиі қолданылатын қызметі – субъектінің ішкі мүмкіндігін білдіру болса, ал деонтикалық мағынадағы қолданысы өте сирек кездеседі. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері *can* модальді етістігінің әртүрлі модальдік мағыналарын ажыратуда, сондай-ақ оның қызметін анықтауда контекст пен лингвистикалық мәнмәтіннің (cotext) шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Тірек сөздер: мүмкіндік модальділігі; деонтикалық модальділік; эпистемикалық модальділік; мәнмәтін; модаль етістіктер.

Сілтеме жасау үшін: Ешнияз Г.С., Ислам А., Хайржанова А.Х. Ағылшын тіліндегі *can* модаль етістігінің семантикалық сипаты. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 100-107-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-100-107

Гульзада Салмырзаевна Ешнияз[1*], Айбарша Ислам[2], Ахмарал Хатифкызы Хайржанова[3],
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-5645-5982 E-mail: yeshniyaz@gmail.com
[2]доктор филологических наук, профессор,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8920-9294 E-mail: Ayis96212@gmail.com
[3]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау,
ORCID: 0000-0001-8863-948X E-mail: khairzhanovaa@gmail.com

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОДАЛЬНОГО ГЛАГОЛА *CAN* В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Эффективное общение между людьми не ограничивается лишь обменом информацией, но также включает передачу отношения говорящего к высказанной мысли. В этом контексте категория модальности является важной составляющей речи. Одним из модальных глаголов английского языка, выражающих различные оттенки модальности является *can*. *Can* – самый простой модальный глагол английского языка, поскольку он является первым модальным глаголом, который ребёнок усваивает и начинает использовать. В то же время *can* считается наиболее многозначным модальным глаголом, поскольку может иметь различные интерпретации. Многозначность данного модального глагола неоднократно становилась предметом исследования, однако многие аспекты его семантики до сих пор остаются недостаточно изученными. Большинство исследований в данной области анализируют семантику *can* в совокупности с другими модальными глаголами английского языка, рассматривая их как единую группу. В отличие от предыдущих работ, настоящее исследование посвящено исключительно семантике модального глагола *can*. Цель исследования заключается в выявлении и объяснении значений, которые может выражать модальный глагол *can.* Исследование проведено с применением качественного и количественного анализа высказываний, содержащих модальный глагол *can*, отобранных из текстов художественной литературы. Проведённый анализ показал, что данный модальный глагол охватывает широкий спектр модальных значений, включая модальность внутренней возможности, модальность внешней возможности, деонтическую модальность и эпистемическую модальность. Установлено, что наиболее распространённой функцией *can* является выражение модальности внутренней возможности, тогда как деонтическое употребление встречается значительно реже. Кроме того, проведённый анализ выявляет существенное влияние контекста и лингвистического контекста (cotext) на интерпретацию модального глагола *can*, в частности на установление и разграничение его различных модальных значений.

Ключевые слова: модальность возможности; деонтическая модальность; эпистемическая модальность; контекст; модальные глаголы.

Для цитирования: Ешнияз Г.С., Ислам А., Хайржанова А.Х. Семантические особенности модального глагола *can* в английском языке. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 100-107. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-100-107

Introduction

Our speech consists of sentences, which can be compared with a high-rise building. The

difference is only in the material we use and the way we build. In the former case, we use different kinds of concrete and construction blocks and we use physical strength, in the latter case we use different means of language and use our cognitive ability. The similarity is that a high-rise building consists of several floors, while several layers of language form our sentences. The first layer in the sentence is proposition, in the second layer it is refined by morphological and syntactic means to make it fit to time, place etc. and the last layer is modality which qualifies what is said in terms of possibility, probability, obligation, necessity, wish. Thus, we cannot build our sentences and communication without the category which is called *modality*. That can be a reason for long-standing history that dates back to philosophy, logic and linguistics where the category of modality was a research issue. Furthermore, as a semantic category of modality is closely connected with our cognition i.e., it expresses the speaker's objective or subjective viewpoint on what is said. However, it is hard to come up with one definition of modality and set its boundaries, as it is subject to diverse interpretations and even new subcategories of modality are still being suggested by scholars. Another controversial question is connected with its expression in our speech. Unlike other categories, no single morphological form can be considered as its main marker in a language. For instance, aspect is mainly expressed by tense in most languages of the world, while modality can be expressed grammatically, lexically as well as prosodically. One of the explicit markers of modality in English are modal verbs. Despite the interaction of modal verbs and modality has received considerable critical attention, there still remains a paucity of evidence on the semantics of modal verbs. All of the factors discussed above define the relevance of the present study, which addresses the semantic shades of modal verb *can* in English.

Materials and methods

The methodological approach taken in this study is a mixed methodology based on a combination of quantitative and qualitative approaches. Data for this study were collected from the novel by I. Murdoch "Black Prince". Overall, 231 utterances with modal verb *can* were collected and analyzed. Moreover, some ad hoc examples were used to display different semantics of *can*. It should be noted that the present study forms part of a broader research project, which accounts for the limitations of the corpus used in the analysis.

Literature review

According to Bybee J. and Fleischman S. "modality – …, is the semantic domain pertaining to elements of meaning that language expresses. It covers a broad range of semantic nuances – jussive, desirative, intentive, hypothetical, potential, obligative, dubtative, hortatory, exclamative, etc. – whose common dominator is the addition of a supplement or overlay of meaning to the most neutral semantic value of the proposition of an utterance, namely factual and declarative" (Bybee, 1995: 2). We understand modality as an additional meaning to the proposition of the sentence. The overlaying meaning can be explained in terms of possibility and necessity as the action or situation described in the preposition can be 1) necessarily/possibly true/false from the point of speaker (epistemic modality); 2) necessary/possible to do from the point of speaker (deontic modality); 3) necessary/possible to do for the subject of the sentence (possibility modality). The modality of possibility itself can be classified as *participant-internal possibility modality* and *participant-external possibility modality* (the terms are adopted from Auwera et.al. (Auwera, 1998: 80), where the former deals with the ability of the subject, whereas in the case of the latter, a favourable circumstance enables the subject to carry out the action. Hence, in the article we differentiate four modality meanings: epistemic, deontic, participant-internal possibility modality (henceforth PIPM) and participant-external possibility modality (henceforth PEPM).

The first claim to be made in the paper is that modal verb *can* can express all the modality shades mentioned above. It is illustrated in examples (1), (2), (3) and (4):

(1) She can speak English.
(2) She can talk to you now.
(3) She can be at home now.
(4) Students can use dictionaries during the lesson.

Here (1) has PIPM meaning, since she has an ability to speak English, whereas (2) is more likely

to be interpreted as PEPM, because it shows that she can fulfil the action thanks to favourable circumstances such as free time, being alone etc. (3) is the explicit case of epistemic modality since we are making a deduction about the truth base of the utterance. In (4) students are allowed to use dictionaries, therefore *can* express deontic meaning.

At this point arises a question about semantics of *can*: are we dealing with one modal verb- *can* or four different *can*s? In the literature on the semantics of *can* ambiguous nature of it has been subject to considerable discussion. Moreover, linguists attempted to tackle the issue proposing two approaches on *can*: monosemous and polysemous. The proponents of the former approach (Perkins (Perkins, 1983), Walton (Walton, 1991), Groefsema (Groefsema, 1995), Klinge (Klinge, 1993) argue for the single, core meaning of modal verbs that is contextually adapted, while the representatives of the latter view (Palmer (Palmer, 1990), Coates (Coates, 1983), Collins (Collins, 2007) suggest that modal verbs have multiple distinct meanings.

One of the first comprehensive studies on modal verbs in English is done by Michael Perkins. The author adopting the core meaning framework on modal verbs, explains *can* as expressing a basic core meaning of possibility conditioned by circumstances.

In Groefsema's view, *can* does not mean several different things (ability, permission, possibility), rather it has one abstract meaning of compatibility with circumstances and all specific interpretations of it are inferred from the context (Groefsema, 1995: 62).

Walton and Klinge representing unitary linguistic content can equate its meaning to the notion of "potential". However, they note that it "provides only a partial basis for determining the proposition expressed" (Walton, 1991: 342). Therefore, the core meaning of *can* – "potentiality" enriched by the context, gains different readings such as ability, permission and possibility.

Palmer conceptualizes modal verbs as expressions of the speaker's attitude towards a proposition or event. Within this framework, *can* is generally classified as a marker of dynamic modality, expressing ability and neutral possibility, and, in some contexts, as a marker of deontic modality, indicating that the speaker permits or does not object to a particular action (Palmer, 1990: 72). The author also states that *can* can have epistemic reading but only in negative form and in an interrogative sentence.

According to Coates, *can* encompasses three semantic categories: root possibility, ability, and permission, whereas *could* is associated with five: root possibility, epistemic possibility, ability, permission, and hypothesis (Coates, 1983: 5).

However, both Palmer and Coates admit that there are instances when it is not clear what modality is implied by *can*. One treats them as ambiguity, the other calls them gradient usage of *can* respectively.

Collins adopting polysemy approach, entitles to *can* three modality meanings: epistemic, dynamic and deontic (Collins, 2007: 476).

Collectively, these studies irrespective of approach they use, outline a critical role of context in studying *can*, since its interpretation is heavily determined by situational context. The modal verb *can* in (5) can be interpreted as possibility (PEPM), ability (PIPM) and permission (deontic modality). Only given the right context we determine what is exactly meant by *can*:

(5) Freddie can recite a poem now. (taken from Walton) (Walton, 1991: 342).

Thus, we support Joos on the role of context by stating "if by the meaning of a modal we understand equivalence between a modal and a natural-language paraphrase, the modals in isolation simply have no paraphrasable meaning and rely on cotext and context for a meaning. … , and it follows that cotext and context require an explicit place in the framework" (Joos, 1964: 147). The context-sensitiveness of modal verbs was endorsed by Nathaniel et.al. stating that the listener disambiguates what is meant by a modal verb using discourse context (Nathaniel, 2026: 3). Following van Dijk, we distinguish cotext from context, defining *cotext* as the linguistic environment surrounding a linguistic item, while context refers to relevant non-linguistic factors of the communicative situation (van Dijk, 1972: 39). This distinction is particularly important for the interpretation of modal verbs, since the meaning of *can* may depend not only on its immediate syntactic environment but also on preceding and following discourse. In this respect, Janney views *cotext* as an immediate manifestation of context in discourse and emphasizes the role of preceding utterances in the interpretation of subsequent ones

(Janney, 2002: 1).

Thus, the second claim of the paper – *can* is not only context dependent but also cotext sensitive. In the present study, cotext refers to the linguistic environment surrounding *can*, including the words, phrases, clauses, and preceding or following utterances that contribute to its interpretation.

Results and discussions

The present study was designed to identify the semantic meanings and functions of the modal verb *can* based on an analysis of utterances containing *can* extracted from a corpus of fictional texts. The results of qualitative and quantitave analysis of the data are presented in Table 1.

Table 1– Meanings of *can*
Кесте 1 – *Can* модаль етістігінің мағыналары
Таблица 1– Значения модального глагола *can*

The usage of CAN	Number of utterances	Percentage
PIPM	121	52%
PEPM	54	23,7%
Epistemic modality	19	8.2%
Deontic modality	16	7%
CAN + sense verbs	12	5.2%
CAN + inanimate subjects	9	3.9%
Total	231	

As can be seen from Table 1, our analysis includes not only modality meanings covered by *can*, but also other uses of it. Thus, we attempted to focus on all instances of *can* in our speech rather than separate meanings of it as it is done in most previous works in the field.

It is also apparent from this table that *can* mostly denote participant-internal possibility modality, i.e. ability of a subject to carry out the action given in the proposition, making up more than half of the cases. In our data *can* meaning PIPM is found in three forms can (6), could (7) and could +have+past participle (8):

(6) “I just walked out after breakfast. Not that I had any breakfast, I *can’t eat* these days at all, I *can’t bear* the smell of food. Bradley, I want you to go with me to the lawyer, and I want you to go with me to the hairdresser, I must get my hair rinsed. I think I *can just do that*, it won't be too much for me.”

(7) I got up but was suffering such extreme local discomfort that I *could hardly get dressed.*

(8) By the time Julian telephoned I was in deep anxiety and yearning but not in hell. I *could not then willingly have put off* seeing her, the craving was too acute. But I *was able*, when I was with her, to be perfectly happy. I did not expect the inferno.

In (6) the subject is not able to eat because of her illness and is only able to visit her hairdresser and get her hair rinsed which indicates present ability, whereas (7) is an explicit case of past physical ability. (7) is a hypothetical form of CAN which is contra-factive. In this construction, the ability is under the scope of epistemic modality and can be paraphrased as “it would not have been possible for...”.

According to Coates, instances with ability *can* generally have following three features:

(a) “subject is animate and has agentive function;

(b) verb denotes action/activity;

(c) the possibility of the action is determined by inherent properties of the subject” [9, page 89].

The finding of the present study confirms that PIPM reading of *can* is associated with characteristics mentioned by Coates and two more points should be added:

(d) *can* with private verbs denotes PIPM rather than PEPM;

(e) verb is always in active voice.

When *can* is used with private verbs, it is more likely to have an ability meaning. In 30% of our PIPM data *can* is used with private verbs. A possible explanation for this might be the semantics of private verbs which describe internal mental processes. For instance, when we read (9) it only triggers ability meaning:

(9) God, I feel hard, hard, hard. I don't know if you *can understand.*

Leclercq B. studying lexico-grammatical patterns where *can* is used, found out that the second most frequent usage of *can* is in construction "as long as I can remember" which has an ability reading (Leclercq, 2022: 10). However, Bybee claims that when *can* is used with cognitive verbs ability meaning arises due to the symbiosis of both of them where 'the lexical verb is used to shore up and flesh out the cognitive meaning of *can* (Bybee, 2010:163).

As for the next feature, our data have shown that PIPM reading of *can* is not consistent with passive voice. However, passive *can* with inanimate subjects denotes property of a thing as in (10):

(10) This book *can be translated* easily.

These features support the idea that cotext is relevant in interpreting *can*.

The second common meaning of *can* is participant-external possibility modality meaning, where a favourable circumstance enables the subject to fulfill the given action. Similar to PIPM reading here *can* is used in three forms: can (11), could (12) and could have +past participle (13):

(11) "Make me a cheque then, Brad. Here's your cheque book. Make it out to 'bearer' and I *can take* it to your bank. Make it a big one, Brad, so I *can book* us the best way."

(12) "I felt so ashamed with them because everything in their life was going so well and they were so sort of successful. I *couldn't talk* to them about what I wanted with them and they were always in a hurry…"

(13) "Julian, I was going to tell you tomorrow. I was going to tell you everything tomorrow. I had to stay today. You saw how it was. We were both possessed, we were held here, we *couldn't have gone*, it had to happen as it did."

The utterance (11) displays the present time possibility, while (12) shows past time possibility. (13) expresses 'unactualized possibility', where leaving the place was logically possible but did not occur (Collins, 2007: 478).

It is worth noting that there are differences of contexts in PIPM and PEPM readings of *can*. In the case of the latter, the circumstance enabling the action is mostly given in a close context, whereas to construe an ability meaning we need a more broader context. However, there are cases when it is not easy to choose either interpretation as in (14):

(14) "I was as cold as ice by this time and I'd already made a plan to pretend to agree with anything he said and then to escape as soon as *I could*. So, I acted a climb-down, …."

It is clear from the context that she was prepared emotionally and physically and waited for a favourable situation to escape and could do it.

The next reading of *can* which was attested in our data is epistemic modality. However, *can* is considered as "the only modal auxiliary where we do not find the Root-Epistemic distinction' [Coates, 1983: 87), which indicates the absence of epistemic reading of *can*. Palmer and Collins claim that *can* expresses epistemic modality, but in a negative form and interrogative form. Moreover, Palmer provides some instances of epistemic *can* but in an interrogative sentence and *could* that "look as if they are epistemic" (Palmer, 1990: 185). The findings of our study are consistent with those mentioned above and almost half of the epistemic instances are in negative form and the next half is with *could*. There is only one utterance of CAN with epistemic reading (15):

(15) As for my own identity: I *can scarcely*, "Dr." Marloe, *be* an invention of Bradley's, since I have survived him.

In (15) the subject is expressing his certainty about the truth value of the action and can be paraphrased as 'it is definitely not the case that I am his invention". It can be seen here despite *can* is affirmative, the meaning is negative.

In (16) *Could* expresses subject's deduction about the action and can well be replaced by modal verb *might*. The negative *can* in (17) shows the subject's strong doubt about the truth value of the event.

(16) «I'll stay here; I must. She'll come here, won't she. This is where she'll come to. She *could* come at any time. I'll leave the front door open again tonight, like I did last night."

(17) "He *can't be* dead, he *can't be*- I kept calling him and calling him and calling him, but he wouldn't move."

The results of this study revealed that *can* is least likely to have deontic modality meaning

comprising only 7% of all data. These results reflect those of Collins who also found that deontic *can* makes up 13 % of his corpus and deontic reading of *can* is the least common after dynamic (PIPM and PEPM in our study) and epistemic modalities (Collins, 2007:476). A similar finding was also reported by Coates (Coates, 1983:86). The examples of *can* in deontic sense occur less frequently than possibility and ability meanings. Deontic modality deals with permission and obligation. Deontic *can* is used in granting and withholding permission, but not with imposing obligation. In example (18) CAN has deontic reading and can be paraphrased with a word 'allowed':

(18) "This isn't cruelty. There's something I've got to understand. You say you're just concerned with yourself. All right. I'm just concerned with myself. And you did start it. You *can't just stop it* now when you decide to. I'm an equal partner in this game."

In (18) the last sentence shed light on the meaning of *can* and it functions as a context for interpreting the modal verb.

Coates indicates three characteristics of deontic sentences with *can*:

(a) subject is animate;

(b) verb is agentive;

(c) utterance can be paraphrased with the words 'permitted' or allowed (Coates, 1983: 87).

The results of our study corroborate the points made by Coates. In addition, our data yields tokens of deontic *can* in the form of request as in (19):

(19) Arnold came back. He said, "There's no need just now to act on the letter I sent you. *Could I have* it back?"

The request in (19) means "if I am allowed to have the letter back?" and the deontic source is the speaker. Some scholars (Collins, 2007), (Coates, 1983), (Groefsema, 1995) claim objective nature of deontic *can*, i.e. deontic source is mostly rule and regulations rather than the speaker. However, the deontic source is the speaker in almost all of the examples in our data.

The next usage of *can* differs from the previous ones in that it does not convey any modality meaning, but has more grammatical function rather than semantic one. Palmer noted that "there is a little indication of ability" (Palmer, 1990: 87). Our analysis has proved that *can* with sense verbs indicate that somebody actually sees, smells, etc. However, there are cases when ability or possibility meaning is involved. The token of the former meaning is represented in (20), whereas (21) and (22) are tokens of the latter usage:

(20) "Of course! I think I'll just change, it's got a bit chilly, and then we'll go down to the sea, it must be just there, I think I *can hear* it."

(21) Behind his unity there may be distinctions, but behind the distinctions there is unity and how far into that vista *can a human being see* and how far does an artist need to see.

(22) "- And you *can't see* through the keyhole because the key…"

"- She's probably just upset and won't answer".

Can in (20) cannot be paraphrased by "be able to", while *can* in (21) can be replaced by 'be able to', hence it denotes PIPM. *Can* in (22) may be construed as PEPM, since it is not possible to see through the keyhole because there is a key in it. These results provide further support for the hypothesis that *can* is context dependent.

As Table 1 above shows, the minor usage of *can* is with inanimate subjects. We decided to analyze it separately, since utterances with modality meanings require animate subjects. In our data *can* with an inanimate subject indicates properties of a thing and there is a token of epistemic modality which are illustrated in (23):

(23) Whether words *can travel* that path, through truth, absurdity, simplicity, to silence I do not know, nor what that path *can be like*.

Conclusion

The purpose of the current study was to determine the semantics of modal verb *can* based on an analysis of utterances containing *can* drawn from fictional texts. The second aim of this study was to find out what motivates different interpretations of *can*.

The results of this study have shown that modal verb *can* can have four modality meanings including participant-internal possibility modality, which denotes the type of modality where the ability

of the subject makes it possible to do the action; participant-external possibility modality, which deals with the cases when enabling factor is external to the subject, i.e. some circumstances; epistemic modality when the speaker evaluates the possibility of the action; deontic modality which deals with permissions and obligations. However, there are some functional limits of *can* in expressing these modal meanings. Precisely, in expressing epistemic and deontic modalities. As for the former, *can* mostly are used in negative and affirmative sentences, whereas in the case of the latter *can* only express permissions and it is the least frequent usage of *can*.

The traditional dilemma on the monosemantic and polysemantic nature of *can* was put aside in this study. We concluded that paradigmatic context and syntagmatic cotext trigger different readings of *can*.

Finally, it is worth noting that the present study heavily relies on empirical data and their analysis. Further study could assess the role of context and cotext more deeply.

References

Bybee, J. (1995) The Semantic Development of Past Tense Modals in English in Bybee J. and Fleischman S. Modality in grammar and discourse. USA: Jon Benjamins Publishing company. Pp. 503-518. (in English)

Bybee, J. (2010) Language, usage and cognition. Cambridge: Cambridge University Press. 262 p. (in English)

Coates, J. (1983) The Semantics of the Modal Auxiliaries. London & Canberra: Croom Helm, 255 p. (in English)

Collins, P. (2007) Can/could and may/might in British, American and Australian English: a corpus-based account. World Englishes. No.4. Pp. 474-491. (in English)

Groefsema, M. (1995) Can, may, must and should: A Relevance theoretic account. Journal of Linguistics. No.31. Pp. 53-79. (in English)

Janney, R.W. (2002) Cotext as context: Vague answers in court. Language & Communication. No.22(4). Pp. 457-475. https://doi.org/10.1016/S0271-5309(02)00020-4 (in English)

Joos, M. (1964) The English verb: form and meanings. Madison: University of Wisconsin Press. 251p. (in English)

Klinge, A. (1993) The English modal auxiliaries: From lexical semantics to utterance interpretation. Journal of Linguistics. No.29(2). Pp. 315-357. (in English)

Leclercq, B. (2022) From modals to modal constructions: an n-gram analysis of can, could and be able to. Constructions and Frames. No.14(2). Pp. 226-261. https://doi.org/10.1075/cf.21001.lec] (in English)

Nathaniel, I., Qingxia, G., Shane, S. (2026) An Efficient Communication Analysis of Modal Typology. Open Mind. No.10. Pp. 1-28. doi: https://doi.org/10.1162/OPMI.a.313 (in English)

Palmer, F.R. (1990) Modality and the English modals. London and New York: Longman. 220 p. (in English)

Perkins, M.R. (1983) Modal Expressions in English. London: Frances Printer. 115 p. (in English)

Van Der Auwera, J. and Plugian, V.A. (1998) Modality's semantic map. Linguistic Typology. No.2. Pp. 79-124. (in English)

Van Dijk, T.A. (1972) Some aspects of text grammars: A study in theoretical linguistics and poetics. The Hague: Mouton, 377 p. (in English)

Walton Alan, L. (1991) The semantics and pragmatics of CAN. Linguistische Berichte. No.135. Pp. 325-345 (in English)

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 12.07.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 22.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Yeshniyaz, G., Islam, A., Khairzhanova, A., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120

Асау Айниязұлы Қайрат
докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com

ОРТА ТҮРКІ МӘТІНДЕРІНДЕГІ МЕДИЦИНА ЛЕКСИКАСЫ: СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ ЖАҢҒЫРУ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақалада орта түркі дәуіріндегі медициналық лексиканың қалыптасуы, дамуы және қазіргі қазақ медицина терминологиясындағы семантикалық трансформациясы қарастырылады. Орта түркі жазба ескерткіштері – түркі халықтарының тілдік, мәдени және ғылыми дүниетанымын сақтаған құнды дереккөздер болып есептеледі. Атап айтқанда, «Диуани лұғат ат-түрк», «Құтадғу білік», «Шипагерлік баян» секілді шығармалардағы медициналық атаулардың тарихи сипаты мен қазіргі қолданысы тарихи салыстырмалы тұрғыда талданады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы, диахрондық және синхрондық әдістер қолданылып, медицинаға қатысты бірқатар лексемалардың мағыналық кеңеюі, мағыналық тарылуы мен терминденуі әрі жаңғыру үдерісі айқындалады. Сонымен қатар Ислам өркениетінің ықпалы, араб-парсы тілдік қабатының түркі медициналық терминологиясына әсері көрсетіледі. Мақалада ортағасырлық түркі медициналық трактаттар мен этномедициналық деректердің тілдік жүйедегі орны сараланып, қазіргі терминжасам үдерісінде ұлттық сөздікқорымызды тиімді пайдалану мәселесі сөз болады. Зерттеу нәтижесінде ортағасырлық түркі тілінен әртүрлі жолдармен қазақ тілінің лексикалық қорында сақталған *обыр, зембіл, сарысу, тәж, камфара, қандауыр* сөздерінің қазіргі қолданыста қайта жаңғыру ерекшеліктері айқындалды. Сонымен қатар ортағасырлық түркі дәуіріне тән медициналық лексиканың қазіргі қазақ медициналық терминологиясының тарихи негіздерінің бірі екендігі көрсетіліп, аталған лексикалық бірліктердің тарихи-тілдік және мәдени-танымдық сабақтастығы жүйелі түрде сараланды.

Тірек сөздер: медициналық лексика; түркі медицинасы; орта түркі жазба ескерткіштері; медицина терминологиясы; семантикалық жаңғыру.

Сілтеме жасау үшін: Қайрат А.А. Орта түркі мәтіндеріндегі медицина лексикасы: семантикасы және жаңғыру әлеуеті. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 108-120-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120

Асау Айниязулы Кайрат
докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com

МЕДИЦИНСКАЯ ЛЕКСИКА В СРЕДНЕТЮРКСКИХ ТЕКСТАХ: СЕМАНТИКА И ПОТЕНЦИАЛ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются формирование и развитие медицинской лексики среднетюркского периода, а также её семантическая трансформация в современной казахской медицинской терминологии. Письменные памятники среднетюркской эпохи представляют собой ценные источники, сохранившие языковую, культурную и научную картину мира тюркских народов. В частности, в историко-сопоставительном аспекте анализируются исторические особенности и современное функционирование медицинских наименований, зафиксированных в таких произведениях, как «Дивану лугат ат-турк», «Кутадгу билиг» и «Шипагерлик баян». В ходе исследования применяются историко-сопоставительный, диахронический и синхронический методы, на основе которых выявляются процессы семантического расширения, семантического сужения, терминологизации и актуализации ряда лексем, относящихся к сфере медицины. Кроме того, рассматривается влияние исламской цивилизации и арабо-персидского языкового пласта на формирование тюркской медицинской терминологии. В статье определяется место средневековых тюркских медицинских трактатов и этномедицинских источников в системе языка, а также рассматриваются возможности эффективного использования национального лексического фонда в современном терминообразовании. В результате исследования выявлены особенности возрождения в современном употреблении слов *обыр, зембіл, сарысу, тәж, камфара, қандауыр*, восходящих к среднетюркскому периоду и различными путями сохранившихся в лексическом фонде казахского языка. Установлено также, что медицинская лексика среднетюркского периода составляет одну из исторических основ современной казахской медицинской терминологии. Выявлена и систематизирована историко-языковая и культурно-когнитивная преемственность рассматриваемых лексических единиц.

Ключевые слова: медицинская лексика; тюркская медицина; письменные памятники среднетюркского периода; медицинская терминология; семантическая ревитализация.

Для цитирования: Кайрат А.А. Медицинская лексика в среднетюркских текстах: семантика и потенциал

возрождения. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 108-120. (на каз. яз.)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120

Assau Kairat
Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: qairatasau@gmail.com

MEDICAL VOCABULARY IN MIDDLE TURKIC TEXTS: SEMANTICS AND REVITALIZATION POTENTIAL

Abstract. The article examines the formation and development of medical vocabulary in the Middle Turkic period, as well as its semantic transformation in contemporary Kazakh medical terminology. Written monuments of the Middle Turkic era are valuable sources that preserve the linguistic, cultural, and scientific worldview of the Turkic peoples. In particular, the historical features and contemporary functioning of medical terms recorded in such works as *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Kutadgu Bilig*, and *Shipagerlik Bayan* are analysed from a historical-comparative perspective. The study employs historical-comparative, diachronic, and synchronic methods to identify processes of semantic broadening, semantic narrowing, terminologization, and revitalization of a number of lexical units related to the field of medicine. In addition, the influence of Islamic civilization and the Arabic-Persian lexical layer on the formation of Turkic medical terminology is examined. The article determines the place of medieval Turkic medical treatises and ethnomedical sources within the language system and considers the possibilities of effectively using the national lexical resources in contemporary term formation. The study reveals the specific features of the revitalization in contemporary usage of the words *obyr*, *zembil*, *sarysu*, *taj*, *kamfara*, and *qandauyr*, which date back to the Middle Turkic period and have been preserved in the lexical stock of the Kazakh language through various pathways. It is also established that the medical vocabulary of the Middle Turkic period constitutes one of the historical foundations of contemporary Kazakh medical terminology. The historical-linguistic and cultural-cognitive continuity of the lexical units under consideration is identified and systematized.

Keywords: medical lexicon; Turkic medicine; Middle Turkic written monuments; medical terminology; semantic revitalization.

For citation: Kairat, A. Medical Vocabulary in Middle Turkic Texts: Semantics and Revitalization Potential. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 108-120. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-108-120

Кіріспе

Медицина лексикасы белгілі бір халықтың денсаулық, ауру, ем, адам ағзасы және табиғат жөніндегі танымын сақтайтын тарихи-мәдени қабат болып саналады. Түркі халықтарының емшілік тәжірибесі көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығымен және табиғи ортаға бейімделу ерекшеліктерімен ұштаса отырып, ислам өркениеті арқылы орныққан жазба медициналық дәстүрмен сабақтастықта қалыптасты. Сондықтан орта түркі мәтіндеріндегі медициналық атауларды зерттеу тіл тарихын ғана емес, түркі дүниесінің ғылыми-танымдық жүйесін де тануға мүмкіндік береді.

Қазақ және жалпы түркі медицинасына қатысты деректердің ерте қабаты сақ дәуірі жөніндегі антикалық авторлардың мәліметтерімен де ұштасады. Гиппократ пен Геродот еңбектерінде көшпелі ортадағы дене аурулары, жарақат, ат үстіндегі өмір салты және емшілік қызмет туралы мәліметтердің берілуі дәстүрлі медицинаның әлеуметтік тәжірибе ретінде ерте қалыптасқанын көрсетеді (Шадкам, Қыдырбаева, Тұяқбаев, 2021). Дегенмен бұл деректерді нақты лексикалық жүйе ретінде танытатын негізгі жазба арнаны орта түркі дәуірінің ескерткіштері мен кейінгі кезеңдегі кітаби медициналық мұралар құрайды.

Орта түркі дәуіріндегі медициналық лексика біртекті емес: онда тәжірибелік емдеу атаулары, дәрілік өсімдіктер мен жануар тектес емдік заттар, құрал-жабдық атаулары, адам ағзасы мен ауру атаулары, сондай-ақ сакралды-қорғаныштық сипаттағы ұғымдар қатар кездеседі. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі *bitig, yil kovuz bitigi, monçuk, kaş* тәрізді тұмар, көзмоншақ, қорғаныш атаулары; *egir, yava/yawa, añduz, keküş, ildrük* тәрізді емдік өсімдік атаулары; *arkaçak, belik, sorgu, qanağu* сияқты медициналық құрал атаулары бұл қабаттың тақырыптық аясын кеңінен танытады (Kaşgarlı Mahmud, 2023). Мұндай деректер ортағасырлық емшілік танымда эмпирикалық тәжірибе мен мифологиялық-сакралды түсініктің қатар өмір сүргенін дәлелдейді.

Ислам өркениетінің таралуы түркі медициналық тілінің даму бағытын өзгертті. Түркі тіліне

араб-парсы ғылыми лексикасы арқылы дәрігерлік, фармакология, анатомия және емдеу әдістеріне қатысты көптеген атаулар енді. Сонымен қатар түркілік төл атаулар да жаңа ұғымдарды білдіретін мағынада қолданыла бастады. *Зембіл, тәж, камфара* сияқты кірме лексемалардың қазіргі медицина тілінде жаңа терминдік қызмет атқаруы осы көпқабатты тілдік үдерістің нәтижесі десек болады.

Қазіргі қазақ медицина терминологиясында латын негізді халықаралық терминдер мен орыс тілі арқылы енген атаулармен қатар, қазақ тілінің төл сөздік қоры негізінде жасалған баламалар да белсенді қолданылады. Алайда орта түркі және ескі кітаби мәтіндердегі медициналық лексемалардың қазіргі ғылыми қолданыста жаңғыру сипаты, олардың мағыналық кеңеюі мен тарылуы, сондай-ақ жаңа қызметте жұмсалуына байланысты туындаған семантикалық өзгерістері әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты тарихи медициналық атауларды этнографиялық дерек ретінде қарастырумен қатар, олардың қазіргі терминжасамдағы әлеуетін де бағалау қажет.

Осы мақаланың мақсаты – орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрдегі медициналық лексемалардың семантикалық құрылымын айқындап, олардың қазіргі медицина терминологиясындағы жаңғыру әлеуетін бағалау. Зерттеу нысаны ретінде орта түркі жазба ескерткіштері мен қазақтың ескі кітаби жазба мұраларында кездесетін медициналық атаулар алынып, сол атаулардың тарихи мағынасы, қазіргі терминдік қызметі және семантикалық трансформациясы зерделенді.

Зерттеу барысында медициналық лексемаларды тақырыптық топтарға бөлу; тарихи тұлғасы мен қазіргі қолданысын салыстыру; мағыналық кеңею, мағыналық тарылу, метафоралық уәждену және терминдену тетіктерін анықтау; ұлттық терминқорды қалыптастыруда тарихи лексиканың қолданылу мүмкіндігін көрсету назарға алынды. Осындай және осыған ұқсас талдаулар орта түркі медициналық атауларының қазіргі ғылыми тілдегі сабақтастығын нақты дерекпен негіздеуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Материал және әдістер

Түркі халықтарының медицина саласына қатысты жазба мұралары көне ұйғыр, қыпшақ, шағатай және осман тілдерінде жеткен. Мұндай қолжазбалар әлемнің көптеген кітапханалары мен архивтерінде сақтаулы.

Орта ғасырда түркі әлемінде ислам діні түбегейлі орныққаннан кейін түркі медицинасы жаңаша дами бастады. Шамандық, бақсы-балгерлермен қатар емшілік өнерді дамытқан, аурулардың физиологиялық себептерін танып, емін жасаған жарашы, оташы, сынықшы, тәуіп, шипагер сияқты халықтық медицинаның бір саласына маманданғандар қатары да көбейді. Осындай шипагерліктің кітапқа басылған жазбалардың қатарына Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастӯр ал-‘илāж», «Асрар ал-атибба’» («Емшілер сыры»), Ибн-и Құтлұқ Молла Тоқ Нияз Ахондтың медицина кітабы, Тәуіпшілік кітабы (Ṭabīblik kitābï), Тәуіпшілік (Ṭabībçılık), Түркі медицина кітабы (Tıb-Nâme-i Türkî), сондай-ақ Қазақстан Ұлттық Кітапханасында Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Kitâb-ı ‘ilm-i Tıp (Медицина ілімі кітабы), Kitâb-ı Ta’birnâme-i ma’ Tıbb-ı Türkî (Түс жору кітабы және түркі медицинасы), Hazâ Risale-i Hacâmat (Хижама туралы трактат) секілді шығармаларды атауға болады (Шадкам, Қыдырбаева, Тұяқбаев, 2021).

Осылардың ішінде Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастӯр ал-‘илāж» («Емшілік дәстүрі») еңбегі түркі халықтарының медицинасы тарихынан, эволюциясынан, тілдік деректерден хабар беретін құнды тарихи жәдігер болып есептеледі. Ал Қазақ хандығы бой көтергенде Жәнібек ханның бұйрығымен жазылған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянында» 854 түрлі өсімдіктер мен жануарлардан алынған 455 түрлі шипалық қасиеті бар емдік дәрілердің тізімі, 430-ға жуық анатомиялық атаулар, 80-ге тарта ауру атаулары, мыңнан аса дәрі рецептілері берілген. Қазақ тілінің терминжасамдық әлеуетін игеру мәселесіне қатысты К. Қайыржанұлы: «Бақсақ, термин жағында өз тіліміздің бар мүмкіндігін толық аша алмай жүр екенбіз», – деп атап көрсетеді (Қайыржанұлы, 2024). Бұл пікір тарихи жазба мұралардағы медициналық бірліктердің терминдік әлеуетін зерделеудің өзектілігін айқындайды. Осы тұрғыдан ескі кітаби лексиканы зерттеу барысында оның тарихи қолданысымен қатар, қазіргі ғылыми ұғымдарды атауға

жарамдылығын да қарастыру қажет.

Қазіргі таңда медициналық атаулар мен терминдерді лексикографиялау қоғам талабына сай дамып келеді. Еліміздегі терминологиялық орталықтар ғылым мен өндірістің әртүрлі салаларындағы терминдерді қазақ тілінде жүйелеу міндетін алға қойып отыр. Мәселен, termincom.kz сайтында жалпы медицинаға қатысты 2700-ден аса термин бекітілген. 2009 жылы жарық көрген М. Ахметовтің «Медициналық терминдер сөздігі» қазақша-орысша-ағылшынша 40 мыңға жуық медициналық терминді қамтиды. Қарағанды мемлекеттік медицина академиясы құрастырған «Орысша-қазақша медицина терминдерінің қысқаша сөздігінде» 1500-ге жуық медициналық термин берілген.

Зерттеу барысында лексикалық бірліктердің орта ғасыр түркі кезеңінен бүгінге дейінгі тұлғалық және мағыналық өзгерістерін анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс, диахрондық және синхрондық талдау тәсілдері қолданылды. Іріктелген лексикалық бірліктердің қолданысы нақты мысалдар негізінде талданып, олардың қазіргі ғылыми тілде жаңғыру әлеуеті қарастырылды.

Әдебиетке шолу

Орта түркі мәтіндеріндегі медициналық лексиканы зерттеу тарихи медицина, қолжазбатану, этнография және терминология мәселелерімен сабақтас қарастырылады.

Орта түркі жазба ескерткіштері медициналық атаулардың тарихи қабатын айқындауға мүмкіндік береді. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат түрк» еңбегінде bitig, monçuk, añduz, qanagu тәрізді қорғану, емдеу, дәрілік өсімдік және медициналық құрал атаулары кездеседі (Kaşgarlı Mahmud, 2023). Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» және Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» да денсаулық, ем, ағза, дәрі-дәрмек атауларын тануда құнды дереккөз болып саналады. Әсіресе «Шипагерлік баянда» халықтық медицинаға қатысты атаулардың мол сақталуы ұлттық терминжасам мүмкіндігін көрсетеді (Әшімұлы, 2024).

Ортағасырлық түркі медицинасына қатысты арнайы трактаттар да зерттеу нысанына алынған. Сұлтан Әли әл-Хорасанидің «Дастӯр ал-‘илāж» («Емшілік дәстүрі»), «Асрар ал-атибба’» («Емшілер сыры»), Әбілғазы Баһадұр ханның «Манāфи’ ал-инсāн» («Адам пайдасы»), Мауереннахр билеушісі Сайид Субханқули Баһадұр ханның кезіндегі «Табиблик китабы» және «Ихйā’ ат-тибб Субхāнӣ» сияқты еңбектері түркі әлеміндегі емшілік білімнің сарайлық және жазба дәстүрде дамығанын көрсетеді. Бұл мұраларда араб-парсы ғылыми лексикасы мен түркілік атаулардың қатар қолданылуы медициналық терминологияның көпқабатты сипатын дәлелдейді (Шадкам, Тұяқбаев, Қыдырбаева т.б., 2021).

Қазақ этномедицинасына қатысты кейінгі зерттеулерде халықтық ем тәжірибесі көбіне этнографиялық және тарихи дерек ретінде сипатталды. А. Ягмин қазақ даласындағы дәрілік шөптер мен емдеу амалдары туралы мәлімет берсе (Ягмин, 1845), А.Е. Алекторов қазақтар арасындағы ауру түрлері мен емдеу құралдарын жүйелеуге назар аударды (Алекторов, 1900). Ш. Уәлиханов бақсылық, шамандық және емшілікке қатысты деректерді жинақтап, дәстүрлі медицинаның мәдени-танымдық негізін тануға мүмкіндік берді (Уәлиханов, 1985). Бұл еңбектер медициналық лексиканы арнайы тілдік тұрғыдан талдамаса да, қазақ медицина атауларының тарихи-мәдени негізін анықтауға деректік қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде медициналық лексиканың терминденуі мен жаңғыруы терминология, кірме сөздер және тарихи лексикология шеңберінде қарастырылып келеді. Араб-парсы қабатының терминдену ерекшеліктері А. Жиекбаеваның зерттеуінде (Жиекбаева, 2014), медициналық атаулардың мағыналық сипаты «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде» (2019), және Г. Мамырбекова мен А. Сейітбекова еңбектерінде (Мамырбекова, Сейтбекова, 2013), ал қазіргі ғылыми қолданыстағы баламалар терминологиялық сөздіктер мен Республикалық терминология комиссиясы материалдарында көрініс тапқан (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2019). Дегенмен орта түркі мәтіндеріндегі медициналық лексемалардың қазіргі қазақ медицина терминологиясындағы семантикалық жаңғыруы, мағыналық кеңеюі, тарылуы және функционалдық қызметі әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мақала орта түркі медициналық атауларының тарихи сабақтастығы мен қазіргі терминжасамдағы әлеуетін айқындауға бағытталады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрдегі медициналық лексиканың бірнеше тақырыптық қабаты айқындалды. Олар:

- ауру және сырқат атаулары;
- адам ағзасы мен физиологиялық күй атаулары;
- дәрілік өсімдік, фармакологиялық атаулар;
- медициналық құрал-жабдық атаулары;
- сакралды-қорғаныштық емдеу әдістік лексикасы.

Бұл топтар ортағасырлық түркі дүниесінде медицина тілінің тек ауру атаулармен шектелмей, емдеу амалы, емдік зат (өсімдік немесе тас), емдік құрал және дүниетанымдық қорғаныс ұғымдарын да қамтығанын көрсетеді.

«Диуани лұғат ат-түрк» деректері осы жүйенің ерте қабатын нақтылайды. Сөздікте *бітіг, йіл қовҳз бітігі, мончұқ, қаш* сияқты тұмар, көзмоншақ және қорғаныш зат атаулары магиялық-сакралды емдеу ұғымдарымен байланысты берілсе, *егір, йауа, аңдҳз, кекүш, сыгун оты, таугач йудасы, йакрыкан, той оты, қара от, бүзүнч, ілдүрік* тәрізді атаулар дәрілік өсімдік пен емдік заттар қатарын құрайды. Ал *aluç, arkaçak, belik, sorgu, qanağu* сияқты сөздер медициналық құрал атаулары ретінде ерекшеленеді (Kaşgarlı Mahmud, 2023). Демек, орта түркі медициналық лексикасында тәжірибелік емдеу мен қорғаныштық-мифологиялық таным қатар көрінеді.

Қосымша деректердегі жылқы тезегі, түйе өкпесі, күнжіт майы сияқты жануар және өсімдік тұрпылас заттарды емдік мақсатта қолдану жайындағы мәліметтер көшпелі этномедицинадағы фитотерапиялық және зоотерапиялық лексиканың болғандығын көрсетеді. Мұндай деректер қазіргі клиникалық медицинаға нұсқаулық орнына емес, тарихи лексика мен емшілік дүниетанымды сипаттайтын дерек ретінде бағалануы тиіс. Бұл тұрғыдан олар ауру, емдік дәрілер дайындау және қолдануына қатысты атауларды жүйелеуге мүмкіндік береді.

Орта түркі мәтіндерінен қазіргі қазақ тіліне жеткен атаулардың барлығы бірдей терминдік жаңғыруға түсті деу қате көзқарас болады. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі *бас, бауыр, ауыз, тіс, іш, шаш* атауларын олардың *баш, бағыр, ағыз, тіш, іч, сач* түріндегі тарихи нұсқаларымен салыстыру бұл сөздердің дыбыстық өзгерістерге ұшырай отырып, тілімізде сақталғанын көрсетеді. Ал *обыр, сарысу, зембіл, тәж, камфара/камфора, қандауыр* сияқты атауларда тарихи мағына мен қазіргі терминдік қызмет арасында нақты семантикалық әрекеттесім байқалады. Осы себепті жаңғыруды «көне сөздің қайта қолданылуы» ғана емес, мағына, қызмет және ғылыми стиль талаптарына бейімделу үдерісі ретінде түсіндіру қажет.

Талдауға алынған негізгі лексемалардың тарихи және қазіргі семантикалық сипаты төмендегі кестеде жинақталды.

Кесте 1 – Жаңғырған медициналық лексемалардың семантикалық сипаты
Таблица 1 – Семантические характеристики возрождённых медицинских лексем
Table 1 – Semantic Characteristics of Revived Medical Lexemes

Лексема	*Тарихи/бастапқы мағынасы*	*Қазіргі медицинадағы қызметі*	*Жаңғыру сипаты*
обыр	*қомағай, жебір, тойымсыз* мағынасындағы бейнелі атау	қатерлі ісік, *рак* ауруының қазақша баламасы	метафоралық уәждену, терминдену
сарысу	ірімшік, сүзбе өңделгеннен кейін қалатын сарғыш сұйықтық	қан сарысуы, иммундық сарысу, сарысу ауруы	семантикалануы
зембіл	себет, жүк не адам тасуға арналған құрал	науқасты немесе жарақаттанған адамды тасымалдайтын медициналық құрал	мағыналық тарылу, функционалдық мамандану
тәж	билеуші баскиімі, диадема	тәж артериясы, тіс тәжі (коронка), тәж тәрізді құрылым атаулары	пішін ұқсастығына негізделген метафора

камфара/ камфора	хош иісті, емдік қасиеті бар зат	фармакологиялық зат, камфора майы/спиртінің атаулары	фонетикалық тұрақтану, фармаконимдік сақталу
қандауыр	қан алу не кесуге арналған пышақша; ДЛТ: *qanağu*	скальпель, ланцет мәніндегі хирургиялық құрал	құралдық термин ретінде жаңғыру, мағыналық кеңею

Қазіргі қазақ медицина тілінде терминдік мәнге ие болған лексемалардың бірі – *обыр* сөзі. Оның бастапқы мағынасы – «қомағай», «тойымсыз», «жебір» деген бейнелі сипат болғаны белгілі (Нұрмағамбетов, 1994). Медициналық термин ретіндегі уәжі қатерлі ісіктің ағзаны зақымдап, тіндерді бұзып, организм қызметін әлсіретуімен байланысты. Мұнда сөздің тура мағынасы емес, бейнелі семасы терминденуге негіз болған. Сондықтан «обыр» атауы семантикалық кеңею мен метафоралық уәждену арқылы жасалған ұлттық термин үлгісі ретінде танылады. Ғылыми мәтінде бұл атауды *қатерлі ісік, онкологиялық ауру, қатерлі жаңа түзіліс* сияқты терминдермен мәндес жүйеде, нақты ауру түрін көрсетіп қолдану қажет: *өкпе обыры, сүт безі обыры, асқазан обыры* т.б. сияқты.

Лексеманың медициналық мәні қазіргі БАҚ беттерінде айқын көрінеді. Мәселен, Kazinform агенттігінің «Қатерлі ісік адамның жасы мен әлеуметтік жағдайына қарамайды – онколог» атты мақаласында: «*Былтыр 1890 адамнан обыр анықталып, ем қабылдауды бастаған*», – деп жазылған (Kaz.inform.kz). Сондай-ақ мақалада қатерлі ісік ауруын толықтай *обыр* деп атайды. Осылайша, *обыр* лексемасының қазіргі терминдік қолданысын бейнелі семаның медициналық ұғымды атауға мамандануы ретінде сипаттауға болады.

Сарысу сөзінің қолданысы тұрмыстық лексиканың медициналық терминологияға өте отырып жаңғырғандығын көрсетеді. Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде *sarıg suw* тіркесі «*karında toplanan sarı su*», яғни «қарында жиналатын сары сұйықтық» деп түсіндірілген (Atalay, 1986). Бұл дерек орта түркі дәуірінде аталған тіркестің денедегі сұйықтыққа қатысты қолданылғанын көрсетеді.

Тарихи тіркестің құрылымында *sarıg* сұйықтықтың түсін, *suw* оның заттық сипатын білдіреді. Қазіргі қазақ тіліндегі *сарысу* атауында да осы екі мағыналық компонентті аңғарамыз. Демек тұлғалық және жалпы семантикалық жақындық тарихи атау мен қазіргі медициналық терминнің ұғымдық жағынан жақындығын көрсетеді.

Қазақ тілінің тұрмыстық қолданысында *сарысу* ірімшік немесе сүзбе дайындағаннан кейін қалатын сарғыш сұйықтықты атайды (Сыздық, 2000). Осы мағына мен тарихи деректі салыстырғанда, атаудың әртүрлі сұйықтықтарды сыртқы белгісіне қарай сипаттау мүмкіндігі байқалады. Сөздің тарихи және қазіргі мағыналарын сұйықтыққа қатысты ортақ семантикалық белгі төңірегінде қарастыруға болады.

Қазіргі медициналық дискурста *қан сарысуы* тіркесі нақты зерттеу нысанын білдіреді. Мәселен, Ақмола облысының санитариялық-эпидемиологиялық бақылау департаментінің «Қызылша ауыр асқынулармен қауіпті» атты мақаласында: «*Науқастарда келесі биоматериал алынады: қан сарысуы, толық қан, зәр, бөртпе пайда болғаннан кейінгі алғашқы 3 күн ішінде мұрын-жұтқыншақтың бөліну үлгілері*», – деп көрсетілген (Gov.kz). Бұл контексте *қан сарысуы* зертханалық зерттеуге алынатын биоматериал атауы ретінде қолданылған.

Демек, *сарысу* лексемасының жаңғыру сипаты сұйықтықты білдіретін атаудың қазіргі ғылыми ұғымға бейімделуімен байланысты. Тұрмыстық мағынасы сақтала отырып, медицинада терминдік жаңа мағына үстелген. Тарихи дерек оның денедегі сұйықтыққа қатысты ертеректегі қолданысын танытса, қазіргі мысал медицинада терминдік тұрақтануын көрсетеді.

Зембіл сөзі араб-парсы тілдік қабаты арқылы енген ескі кітаби лексема қатарына жатады. Оның тарихи тұлғасы XIV ғасырдағы «Нәһж әл-Фарадис» шығармасынан алынған деректе *zenbīl* түрінде кездеседі. Зерттеуші Р. Кайгусуз келтірген мәтінде «*bir zenbīl ṭa'ām*» тіркесі беріліп, ол «*бір себет тағам*» деп түсіндіріледі (Kaygusuz, 2025). Бұл дерек тарихи мәтіннің зерттеу еңбегінде берілген транскрипциясы бойынша алынды. Осы контексте лексема тағам салынатын ыдысты білдіреді.

Қазақ тіліндегі сөздіктерде оның «қамыстан, талдан тоқылған себет» және «ауыр затты немесе адамды таситын құрал» деген анықтамасы берілген (Мамырбекова, Сейітбекова, 2013). Қазіргі медицинада «зембіл» науқасты немесе жарақаттанған адамды қауіпсіз тасымалдауға арналған құрал атауы ретінде қолданылады. Бұрынғы кең тұрмыстық мағынаның медициналық тасымалдау құралы мәнінде нақтылануы мағыналық тарылу мен функционалдық қызметтің нәтижесі болып саналады. Терминнің тілімізге сіңіп, түсінікті әрі орыс тіліндегі *носилка* атауына толық балама бола алатындығы оның бірден-бір артықшылығы дей аламыз.

Медициналық салада зембілдің бірнеше түрі бар: қатты негізді зембіл (металдан жасалып, көбінесе аурухана мен жедел жәрдем көліктерінде пайдаланылады), жұмсақ немесе мата негізді зембілдер (төтенше жағдайлар мен әскери-құтқару жұмыстарында қолданылады), дөңгелекті зембіл (ауруханаларда пациентті бөлімдер арасында тасымалдайды). Сонымен қатар, жиналмалы және көпфункциялы үлгілері де бар.

Қазіргі таңда зембіл сөзінің қолданысын көптеген медициналық сайттар мен БАҚ-тан аңғара аламыз. Оған мысал: *Бұл зембілдер сыналған және 93/42/ЕЕС медициналық құрылғы директивасына сәйкес келеді. Бұл зембілдерде CE белгісі бар* (Medikal.com). *12 қаңтар күні Делиден Алматыға ұшып келген жолаушыға зембіл мен медициналық көмек қажет болды* (Kaz.inform.kz). *Сарыөзек стансасына жеткен жедел жәрдем мәйітті көрпеге орап алып кетті. Зембіл болған жоқ», деп бөлісті жолаушы* (Egemen.kz).

Байқағанымыздай, зембілді медициналық практикада пайдалану науқасты дер кезінде, қауіпсіз әрі реттелген түрде медициналық көмек көрсету орнына жеткізуге мүмкіндік береді. Зембіл жедел жәрдем қызметінің маңызды құралдарының бірі болып саналады. Оның артықшылықтары – құрылысының қарапайым болуы, қолдануға ыңғайлылығы және төтенше жағдайларда тез әрі оңай іске қосылу мүмкіндігі.

Сөздік қорымызда бұрыннан бар, қазір термин дәрежесіндегі ескі кітаби лексеманың бірі – парсы тілінен енген *тәж* сөзі. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дидактикалық шығармасында (Kutadgu Bilig, 1070): ay milletka *tac* ay şeriˈatka din), Қожа Ахмет Яссауидің хикметтерінде («Диуани хикмет» 135-хикмет: Расулға уахи келді,басынан *тәжін* алды, тұрды, қызметшілік қылды, дәруіштер сұхбаты(н)да) (qazcorpus.kz) «тәж» сөзі кездеседі. Негізгі мағынасы әсем безендірілген патшалардың, хандардың, билеушілердің бас киімі. «Тәж» сөзінің тараған аумағы өте кең, қазіргі таңда қазақ (тәж), өзбек (toj), ұйғыр (taj), башқұрт (таж), түрік (taç), бенгалий (taj), шешен (taž), урду (tāj), хинди (tāj), серб-хорват (tädž/täȁ) және т.б тілдерде «бас әшекейі», «диадема» мағынасында актив қолданыста. Қазір елімізде мемлекеттік деңгейде «тәж кигізу», «таққа отыру» рәсімдері болмағанымен, Еуропаның кейбір монархиялы елдерінде күні бүгінге дейін бұл дәстүр сақталған. Сонымен қатар еліміз тәуелсіздік алғаннан бері рухани және діни сананың жаңғыруы нәтижесінде кейбір сөздеріміздің діни мағыналары да қайта жаңғырып келеді.

Баяғы Ғазизаның күйеуімін,
Қылатын арқа-қуат сүйеуімін.
Атамның тартып алып *тәж* бен тағын,
Мен келдім көз жасының тілеуімен.
(Ғаріп пен Ғазиза) (Сағынтаев, 2019).

Берілген мысалдардан байқағанымыздай, «тәж» сөзінің бұйымнан бөлек билікке, дәрежеге, ел басқаруға байланысты мағыналарын аңғара аламыз. Қазіргі қазақ тілінде екі мағынасы да сақталып, белсенді қолданылады. Дегенмен, қазақ тілінде «тәж» сөзінің медицина саласындағы қолданысын жұртшылық біле бермейді. Терминжасамның алғышарттарында бірінші кезекте қазақ тілінің сөздік қорын сарқа пайдалануға мән беріледі. Осы кезекте «тәж» сөзінің динамикасы мен мағынасының артуын байқай аламыз.

А.Б. Жиекбаева «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі» атты зерттеуінде парсы тілінен енген «тәж» сөзінің терминденуін қарастырады. Зерттеуші жалпыхалықтық тілде билеушінің арнаулы бас киімін білдіретін бұл сөздің медицинада «жүректен шыққан қанды барлық денеге тарататын қызыл қантамыр, артерия» мағынасында қолданылатынын көрсетеді (Жиекбаева, 2014). «Тәж» сөзі орыс. «венец, корона», ағыл. “crown” сөздерінің баламасы ретінде

терминжасамда қарқынды қолданылып жүр. Яғни, үш тілде де оның сақина тәріздес пішініне байланысты, кигізуге болатын функциясына байланысты термин атаулары жасалған. Әлемді дүрліктірген індет короновирустың → *тәжвирус, тәжді вирус* деп *(Жуырда ел басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев тиісті орындарға жандарың шығып кетсе де тәжвирус пен пневмонияның статистикасын біріктіріңдер деп пәрмен беріпті),* тіс коронкаларының → *тіс тәжі* (*Тіс тәжі – бұл пломба немесе инклюзия бұдан былай көмектеспесе, өз сүйікті тағамдарыңызды қайта жеуіңізге көмектеседі*) деп аударылуы – сөзіміздің дәлелі (www.instagram.com). Әсіресе, БАҚ құралдары мен әлеуметтік желілердегі жаңалықтар мен жарнамаларда терминдердің қазақша баламасы кең етек алуда. Төмендегі кестеде медициналық терминдердің аналитикалық жолмен, яғни тіркесу арқылы жасалғанын *тәждік ... – коронарный ..., венечный ...* және т.б. терминдердің көпшілігі қан тамырларына байланысты атаулар екенін байқай аламыз.

Кесте 2 – «Тәж» сөзінің тіркесімі
Таблица 2 – Сочетаемость слова «тәж»
Table 2 – Collocations of the Word «тәж»

Қазақ тілінде	*Орыс тілінде*
Тәж	Венец, корона
Тәждік артерияның бітелуі	Закупорка коронарной артерии
Тәждік жетіспеушілік	Коронарная недостаточность
Тәждік артерияның тарылуы	Коронаростеноз
Тәждік артерия	Венечная артерия
Тәждік артериялардың қабынуы	Коронарит
Тәждік қойнау	Венечный синус
Тәждік артериясын түсіру	Коронография
Тәждік артерияның түйілуі	Коронароспазм
Тәждік ангиопластика	Ангиопластика коронарная
Тәждік шұңқыр	Венечная ямка
Тәждік қойнаудың жапқышы	Заслонка венечного синуса
Тәждік қанайналым	Коронарное кровообращение
Тәждік артериясының шунтын түсіру	Коронарошунтография
Тәждік қойнауды сүмбілеу	Катетеризация коронарного синуса

«Тәж» сөзінің терминденуі ескі кітаби жазба ескерткіштерде қолданылған сипатымен салыстырғанда медицина саласының жаңа термині ретінде танылып, жаңғырғанын дәлелдейді.

Келесі *«камфара»* сөзі түркі тіліне араб тіліндегі كافور (kāfūr) сөзінен енген. Төркіні ескі латын тіліндегі *camfora* сөзінен келген деген де деректер бар. Камфора – табиғи эфир майлары бар органикалық қосылыс, негізінен камфора ағашынан алынады. Оны көне заманнан бері медицинада пайдаланып келген. Кітаби әдебиетте немесе ежелгі жазба деректерде «камфара» көбінесе дәрілік, хош иістендіргіш зат ретінде аталған. 1899 ж. осман тілінің «Kamus-ı Türki» сөздігінде келесідей анықтама беріледі: *кішкентай ағаштың желімінен тұратын ақ және әдемі иісті емдік қасиеті күшті май* (Sami, 1900). Ал отандық сөздіктерде: 1) камфара, хош иісті ағаш (Мамырбекова, Сейітбекова, 2013); 2) камфора ағашынан дәрілік заттарды дайындау мақсатымен, сондай-ақ техникада қолдану үшін синтетикалық жолмен алынатын, өзіне тән иісі бар, түссіз, кристалды зат (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2019).

«Камфара» сөзі ескі кітаби мәтіндерде дәрі-дәрмек, емдік зат ретінде кеңінен қолданылған. Ол уақыт өте келе, медициналық тәжірибелерде өзінің антисептикалық, тыныштандыратын және жылытатын қасиеттерімен танылған. Көне жазбаларда қолданылған бұл термин бүгінгі күні де медициналық контексте сақталып отыр. Мысал ретінде: *Грыжаға камфора майын жағып, бетіне қарағай шайырын жабыстырып қойыңыз. Сыртынан жылы орап, 15-20 минуттай жатасыз. Ал кішкентай нәрестелердегі грыжаны да камфора майымен емдеуге болады. Ол*

үшін ауырған тұсқа сағат тілімен жұқа етіп майды жағасыз. 3-5 минуттай баяу қимылмен массаж жасайсыз (Ernur.kz). *Гевкамен – жақпамайдың құрамында эфир майы, камфара, парафин, вазелин бар. Ауруды тез басатын күшті көмекші бола алады* (Massaget.kz).

«Камфара» сөзі жалпытүркілік тіл кеңістігінде де бар. Мысалы, өзбек тілінде – kamfora, қырғызша – камфора, түрік тілінде – kâfur, татар тілінде – камфара түрінде, яғни ұқсас нұсқаларда кездеседі. Бұл сөздің көне шығыстық мәдениетпен қатар, қазіргі халықаралық ғылыми-медициналық дәстүрлермен де ұштасып жатқандығын көрсетеді.

Келесі жаңғырған лексемаға *қандауыр* сөзін жатқызуға болады. «Қандауыр» сөзі ескіден қолданыста денеден қан алуға арналған үшкір, шағын пышақты білдірген. Ал қазіргі медицинада кескіш аспаптар құрамындағы хирургиялық пышақтарға жататын «скальпель» сөзінің баламасы ретінде алынған *«қандауыр», «қандауыр пышақтар*» сөзінің лексика-семантикалық тәсілмен жасалғаны арнайы көрсетіледі: екі ұғымды жақындастыратын белгілер – екеуінің де кішкене пышақ болуы, кесу не тесу қызметін атқаруы және емдеу мақсатында қолданылуы. Ресми бекітілген терминдер қатарында «скальпель – қандауыр» деген нұсқаның орнығуы бұл сөздің қазіргі хирургиялық тілде қайта жаңғырғанын дәлелдейді. Сондықтан «қандауыр» сөзінің жаңғыру көрінісі дәстүрлі емшілік құралының атауының заманауи хирургиялық аспап атауына ауысуынан байқалады.

Қандауыр сөзінің қазіргі тұлғасында ортағасырлық жазба мұраларда қолданылғаны туралы, қаралған деректер негізінде анықтай алмаймыз. Дегенмен М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде 2568 قَنَاغُو *ḳanaġu: ḳanaġu* “Neşter, kan alacak alet (mibdaʿ)” атауы кездеседі (Kaşgarlı Mahmud, 2023).

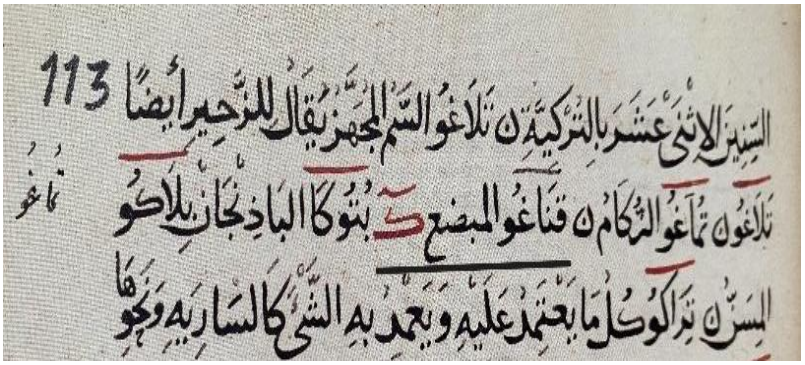

Сурет 1 – М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің
факсимилелік көшірмесінен үзінді
Рисунок 1 – Фрагмент факсимильной копии труда М. Кашгари «Диван лугат ат-турк»
Figure 1 – An excerpt from the facsimile copy of Mahmud al-Kashgari’s Dīwān Lughāt al-Turk

Түркиялық зерттеушілер Т. Йылдырым мен М. Чифджи бұл сөзді *қана-* етістігі мен құрал атауын жасайтын *-ғу* жұрнағынан таратып түсіндіреді (Yıldırım, Çifci, 2012). Осы талдауға сүйенсек, *қанағу* мен *қандауыр* атауларының жақындығы олардың сыртқы тұлғасынан ғана емес, қан алу әрекетіне негізделген ортақ атау уәжінен де байқалады. Бұл ұқсастық екі сөздің тарихи байланысы болуы мүмкін деген болжамды қуаттайды. Сонымен бірге олардың құрамындағы айырмашылықтар қанағу тұлғасынан қандауыр атауына тікелей ауысу болған деп толық тұжырым жасай алмаймыз. Әзірге бізге анығы – екі сөздің мағыналық және қызметтік жақындығы олардың тарихи тұрғыда бір салада қолданылып, лексикалық және фонетикалық ұқсастықтары болып табылады.

«Қандауыр» сөзінің жаңғыруы халық емшілігі құралы атауының қазіргі хирургия терминіне айналуы арқылы байқалады. Сондықтан бұл екі сөз де ұлттық терминжасамдағы жаңғырудың сәтті үлгілері ретінде бағалану керек. Сондай-ақ «қандауыр» сөзі метафоралық мағынада әдеби шығармалар мен мақалаларда жиі кездеседі. Мысалы: *«Қош бол, қандауыр», «Қандауыр – қалам», «Операция – қандауыр жүзіндегі арпалыс»* секілді т.б. тақырыптарды айтсақ болады.

«Қандауыр» сөзінің медициналық мағыналық негізден ажырамастан публицистикада жиі қолданылуын лексика-семантикалық жаңғырудың және терминнің бейнелі-публицистикалық әлеуетінің көрінісі дей аламыз. Бұл сөз публицистикалық мәтінде бастапқы медициналық семасын толық жоғалтпай, керісінше сол сема арқылы қоғамдық, әлеуметтік, рухани немесе саяси құбылыстарды өткір сипаттаудың экспрессивті құралы ретінде қолданылады.

Бұл сөз қай мәтінде қолданылса да, оның мағыналық өзегінде *кесу, ашу, ота жасау, жараны тазарту, дәлдік, өткірлік, ауырсыну, емдеу* сияқты семалар сақталады. Публицистикада осы семалар ауыспалы мағынаға негіз болады. Мысалы, қоғамдағы дертті «*қандауырмен кесу*», мәселені «*қандауырдай өткір көтеру* (мәселені)», шындықты «*қандауырдай тілу*» сияқты қолданыстарда сөз медициналық мағынасынан толық алыстамайды, қайта сол мағына арқылы әлеуметтік талдаудың бейнелі тіліне айналады.

Келесіден, бұл құбылыс терминнің детерминденуімен байланысты. Арнаулы салаға тән термин жалпы қолданысқа өтіп, публицистикалық мәтінде бағалауыштық, экспрессивтік қызмет атқарады. Алайда *қандауыр* толықтай бейтарап сөзге айналып кетпейді; оның медициналық-терминдік ізі сақталады. Сондықтан ол публицистикада жай ғана «пышақ» немесе «құрал» мағынасында емес, емдеу үшін жасалатын ауыр, бірақ қажетті әрекеттің символы ретінде жұмсалады.

Сонымен қатар медицинада қандауыр денедегі ауру ошағын ашу, кесу, емдеу мақсатында қолданылса, публицистикада ол қоғамдағы «*дертті (проблема)*» ашып көрсету, кемшілікті әшкерелеу, күрделі мәселені батыл қозғау мағынасында жұмсалады. Мұнда медициналық ұғым қоғамдық санаға көшеді:

адам денесі → қоғам денесі;
ауру → әлеуметтік мәселе;
ота → сын немесе шешім іздеу;
қандауыр → өткір сөз, сын, батыл әрекет.

Сондай-ақ сөздің экспрессивтік қуаты оның жиі қолданылуына себеп болады. *Қандауыр* сөзі публицистикалық мәтінде бейтарап ақпарат бермейді, ол мәтінге эмоциялық салмақ және өткірлік қосады. Бұл сөз арқылы автор мәселенің жай ғана айтылып отырғанын емес, оның ауыр, шұғыл, шешілуі тиіс қоғамдық *«дерт»* екенін аңғартады. Сондықтан да публицистикада көбіне сын, мәселе көтеру, әлеуметтік әділетсіздік, рухани дағдарыс, ұлт тағдыры, денсаулық сақтау тақырыптарымен қабыса қолданылады.

Қандауыр публицистикада жаңа мағынаға ие емес, керісінше өзінің бастапқы медициналық мағынасына сүйене отырып, бейнелі қолданыс өрісін кеңейтуде. Сондықтан оны мағыналық негізін сақтаған метафоралық қолданыс деп танығанымыз дұрыс.

Сонымен, бұл сөздің публицистикалық мәтіндерде жиі қолданылуы оның медициналық-терминдік семантикасынан ажырауымен емес, сол семантикалық негіздің қоғамдық-әлеуметтік дискурсқа метафоралық түрде көшуімен түсіндіріледі. Сөздің бастапқы мағынасындағы *кесу, ота жасау, емдеу* семалары публицистикада әлеуметтік мәселені әшкерелеу, қоғамдағы кемшілікті өткір сынға алу, күрделі құбылысты батыл талдау мағыналарын тудырады. Осылайша, бұл лексика арнайы медициналық терминнен публицистикалық экспрессия құралына айналғанымен, өзінің негізгі медициналық мағыналық өзегін сақтайды.

Жоғарыдағы мысалдар орта түркі және кейінгі кітаби дәстүрден жеткен медициналық атаулардың қазіргі тілде әртүрлі жолмен жаңғырғанын көрсетеді. «Обыр» мен «тәж» сөзінде метафоралық уәждену басым болса, сарысу мен зембілде семантикалану айқын; «камфорада» тарихи фармаконимнің сақталуы, «қандауырда» құрал атауының функционалдық кеңеюі байқалады. Бұл айырмашылықтарды ескермей, барлық лексеманы бірдей «жаңғырған сөз» деп атау ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды. Әр атаудың тарихи дерегі, бастапқы мағынасы, қазіргі терминдік қызметі және қолданыс жиілігі жеке-жеке дәлелденіп көрсетілуі керек.

Түйіндей келе, орта түркі медициналық лексикасының жаңғыруын үш негізгі бағытта қарастыруға болады: біріншісі – тарихи тұлғасы сақталған атаулардың қазіргі таңда жаңа мағынаға ие болуы; екіншісі – бейнелі немесе заттық ұқсастыққа негізделген метафоралық терминденуі; үшіншісі – ескі кітаби және кірме лексемалардың қазіргі медициналық

терминологияда орнығуы. Бұл үдерістер қазақ медицина терминологиясында ұлттық тілдік қорды ғылыми мақсатта пайдалануға нақты негіз бола алады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, орта түркі медициналық мәтіндердегі лексика – тек көне сөздер мен атаулар жиынтығы емес, тарихи жад пен терминжасамдық тәжірибені қатар сақтаған күрделі тілдік қабат дей аламыз. Бұл қабатта төл түркілік атаулар, араб-парсы кірме лексемалары, сакралды-қорғаныстық ұғымдар мен тәжірибелік емдеу әдістерінің атаулары кең қолданылған. Сондықтан оны жүйелі зерттеу қазақ тілінің тарихи терминологиясын байытуға және қазіргі ғылыми тілдің ұлттық негізін күшейтуге әрі жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау бойынша *обыр, сарысу, зембіл, тәж, камфара/камфора, қандауыр* секілді атаулардың әртүрлі семантикалық жолмен қазіргі медицина тіліне бейімделгенін көре аламыз. «Обыр» мен «тәж» атауларында метафоралық уәждену, «сарысу» мен «зембілде» семантикалану, «қандауырда» құралдық мағынаның кеңеюі, «камфорада» тарихи фармаконимнің ғылыми қолданыста сақталуы басым болғандығын байқадық.

Нәтижесінде орта түркі медициналық лексикасының қазіргі қазақ терминжасамына қызмет ете алатын белсенді ресурс екенін дәлелдейді. Алайда мұндай атауларды ғылыми айналымға енгізуде олардың тарихи дерегі, мағыналық дамуы, қазіргі салалық қолданысы және терминологиялық нормаға сәйкестігі қатар ескерілуі қажет.

Болашақта орта түркі және ескі кітаби медициналық атаулардың электронды корпусын жасау, оларды жалпы медицина салалары бойынша жіктеу, тарихи тұлғасы мен қазіргі баламасын салыстырмалы түрде көрсету маңызды. Мұндай жұмыс ұлттық медицина терминологиясының бірізділігін, тарихи сабақтастығын және ғылыми негізділігін нығайтады.

Әдебиеттер

Алекторов А.Е. Болезни киргизов и средства врачевания их // Оренбургский Листок. – 1891. – №2. – В кн.: Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань, 1900. – 985 с.

Джанабеков Қ., Джанабекова Г. Орысша-қазақша ветеринариялық сөздік. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2013. – 288 б.

Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 168 б.

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы. – Qazcorpus.kz

Қайыржанұлы К. «Шипагерлік баянның» терминологиядағы маңызы / дайындаған Ә. Әшімұлы // Abai.kz. – 2024. – 18 шілде. – Электрондық ресурс. – URL: https://abai.kz/post/185277 (қаралған күні: 24.09.2026).

Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 480 б.

Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.

Сағынтаев Б.Ж. Ескі сөз ел мұрасы (Торғай өңірінің фольклорлық мұралары). – Қостанай: «Қарлығаш» баспасы, 2019. – 424 б.

Сейтханова Б.Т. Жалпы иммунология: оқулық. – Алматы: Эверо, 2022. – 176 б.

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

Терминологиялық хабаршы: Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетені. – 2022. – №1 (62). – URL: https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf (қаралған күні: 24.09.2026).

Терминологиялық хабаршы: Мемлекеттік терминология комиссиясының бюллетені. – 2023. – №2 (65). – URL: https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf (қаралған күні: 24.09.2026).

Шадкам З., Қыдырбаева Ү.Т., Тұяқбаев Ө.О. Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы, 2021. – № 3 (102).

Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О., Қыдырбаева Ү.Т., Абдраханов Д.М. «Дастур ал-‘илāж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – Алматы, 2021. – №3 (98).

Ягмин А. Киргиз-кайсакские степи и их жители. – Санкт-Петербург, 1845. – Т. VI. – С. 77.

Atalay, B. Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. 491 s.

Etimoloji Türkçe. www.etimolojiturkce.com

Kaşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü. Çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023.

Kaygusuz, R. Nehcü'l Ferâdîs'te "Ya'nî" ve "Ma'nî" Bağlaçlarıyla Kavram Açıklaması // 7. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı / editörler: M. Şen, M. S. Bakıcı. Elazığ: Asos

Yayınevi, 2025. S. 52–62.

Şemseddin Sami. Kamus-ı Türki. 1900. Osmanlicasozlukler.com

Yıldırım, T., Çifci, M. Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan alet-eşya adları // Turkish Studies. 2012. Cilt 7. Sayı 2. S. 1229–1249.

References

Alektorov, A.E. (1900) Bolezni kirgizov i sredstva vrachevanija ih. Orenburgskij Listok. No.2. V kn.: Ukazatel' knig, zhurnal'nyh i gazetnyh statej i zametok o kirgizah. Kazan'. 985 s. [Alektorov, A.E. (1900) Diseases of the Kirghiz and methods of their treatment. Orenburg Leaflet. No.2. In: Index of books, journal and newspaper articles and notes about the Kirghiz. Kazan. 985 p.] (in Russian)

Atalay, B. (1986) Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 491 s. (in Turkish)

Dzhanabekov, Q., Dzhanabekova, G. (2013) Oryssha-qazaqsha veterinarijalyq sozdik. Almaty: Sozdik-Slovar'. 288 b. [Dzhanabekov, Q., Dzhanabekova, G. (2013) Russian-Kazakh veterinary dictionary. Almaty: Sozdik-Slovar. 288 p.] (in Kazakh)

Etimoloji Türkçe. www.etimolojiturkce.com (in Turkish)

Kaşgarlı Mahmud. (2023) Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü. Çev. Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları. (in Turkish)

Kaygusuz, R. (2025) Nehcü'l Ferâdîs'te "Ya'nî" ve "Ma'nî" Bağlaçlarıyla Kavram Açıklaması. 7. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES) Tam Metin Kitabı / ed. M. Şen, M.S. Bakıcı. Elazığ: Asos Yayınevi. S. 52–62. (in Turkish)

Mamyrbekova, G., Sejtbekova, A. (2013) Abilgazy bahadur hannyng «Turki shezhiresining» tezaurus sozdigi. Almaty: Firma Ornak. 480 b. [Mamyrbekova, G., Seitbekova, A. (2013) Thesaurus dictionary of Abulgazi Bahadur Khan's "Genealogy of the Turks". Almaty: Firma Ornak. 480 p.] (in Kazakh)

Nurmagambetov, A. (1994) Bes zhuz bes soz. Almaty: Rauan. 304 b. [Nurmagambetov, A. (1994) Five Hundred and Five Words. Almaty: Rauan. 304 p.] (in Kazakh)

Qajyrzhanuly, K. (2024) «Shipagerlik bajannyng» terminologijadagy mangyzy / dajyndagan A. Ashimuly. Abai.kz. 18 shilde. URL: https://abai.kz/post/185277 [Kairzhanuly, K. (2024) The significance of "Shipagerlik Bayan" in terminology / prepared by A. Ashimuly. Abai.kz. 18 July.] URL: https://abai.kz/post/185277 (in Kazakh)

Qazaq tilining kirme sozder sozdigi (2019) / Qurast.: Sh. Qurmanbajuly, S. Isaqova, B. Mizamhan zhane t.b. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy qogamdyq qory. 596 b. [Dictionary of borrowed words in the Kazakh language (2019) / Comp.: Sh. Kurmanbaiuly, S. Issakova, B. Mizamkhan et al. Almaty: National Translation Bureau Public Foundation. 596 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ulttyq korpusy. www.qazcorpus.kz [National Corpus of the Kazakh Language.] (in Kazakh)

Sagyntaev, B.Zh. (qurast.) (2019) Eski soz el murasy (Torgaj ongirining fol`klorlyq muralary). Qostanaj: Qarlygash baspasy. 424 b. [Sagintayev, B.Zh. (comp.) (2019) Old word – heritage of the people (Folklore heritage of the Torgai region). Kostanay: Karlygash Publishing House. 424 p.] (in Kazakh)

Seithanova, B.T. (2022) Zhalpy immunologija: oqulyq. Almaty: Evero. 176 b. [Seitkhanova, B.T. (2022) General Immunology: textbook. Almaty: Evero. 176 p.] (in Kazakh)

Shadkam, Z., Qydyrbaeva, U.T., Tujaqbaev, O.O. (2021) Ortagasyrlyq turki shipagerlik dasturi zhane zhazba zhadigerleri. QazUU Habarshysy. Tarih serijasy. Almaty. No. 3(102). [Shadkam, Z., Kydyrbayeva, U.T., Tuyakbayev, O.O. (2021) Medieval Turkic healing tradition and written monuments. KazNU Bulletin. History series. Almaty. No. 3(102).] (in Kazakh)

Shadkam, Z., Tujaqbaev, O.O., Qydyrbaeva U.T., Abdrahanov, D.M. (2021) «Dastur al-'ilaj» medicinalyq traktaty zhane qolzhazba nusqalary. QazUU Habarshysy. Shygystanu serijasy. Almaty. No. 3(98). [Shadkam, Z., Tuyakbayev, O.O., Kydyrbayeva, U.T., Abdrakhanov, D.M. (2021) The medical treatise "Dastur al-'ilaj" and its manuscript versions. KazNU Bulletin. Oriental Studies series. Almaty. No. 3(98).] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Astana: Elorda. 532 b. [Syzdyq, R. (2000) Guide to the Kazakh language (orthography, punctuation, pronunciation). Astana: Elorda. 532 p.] (in Kazakh)

Şemseddin Sami (1900) Kamus-ı Türki. www.osmanlicasozlukler.com [Şemseddin Sami (1900) Kamus-i Turki.] (in Turkish)

Terminologijalyq Habarshy: Memlekettik terminologija komissijasynyng bjulleteni (2022) No. 1 (62). URL: https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf [Terminological Bulletin: Bulletin of the State Terminology Commission (2022). No.
1(62). URL:https://termincom.kz/assets/pdf/5886a98d209754125cf4d959c23ab791.pdf (in Kazakh)

Terminologijalyq Habarshy: Memlekettik terminologija komissijasynyng bjulleteni (2023). No. 2 (65). URL: https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf [Terminological Bulletin: Bulletin of the State Terminology Commission (2023). No.
2 (65). URL: https://termincom.kz/assets/pdf/238396fe8d8a9937c8f9c720741f8249.pdf (in Kazakh)

Yagmin, A. (1845) Kirgiz-kajsakskie stepi i ih zhiteli. Sankt-Peterburg. T. VI. S. 77. [Yagmin, A. (1845) Kirghiz-Kaisak steppes and their inhabitants. Saint Petersburg. Vol. VI. P. 77.] (in Russian)

Yıldırım, T., Çifci, M. (2012) Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan alet-eşya adları. Turkish Studies. Cilt 7. Sayı 2. S. 1229–1249. (in Turkish)

Zhiekbaeva, A.B. (2014) Qazaq tilindegi arab, parsy sozderining termindenui. Almaty: Qazaq universiteti. 168 b. [Zhiyekbayeva, A.B. (2014) Terminologization of Arabic and Persian words in the Kazakh language. Almaty: Kazakh University. 168 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 27.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Қайрат А.А., 2026

CC BY 4.0

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-121-132

Назира Серікқызы Әміржанова[1*], Анар Мұратқызы Фазылжан[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университеті,
Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-3068-5907 E-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ МЕҢГЕРУШІЛЕРДІҢ КОЛЛОКАЦИЯЛЫҚ ҚАТЕЛЕРІ: ҰЛТТЫҚ КОРПУС ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Қазақ тілін екінші тіл (L2) ретінде меңгерушілердің жазба жұмыстары бүгінге дейін корпустық тәсілмен зерттелген жоқ. Осымен байланысты зерттеудің мақсаты – қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеретін оқушылардың жазба мәтіндеріндегі коллокациялық қателерді оқушылар корпусы негізінде анықтау, жіктеу және себептерін интерпретациялау. Осы зерттеуде оқушылар корпусы арқылы коллокациялық қателерді анықтауға, жіктеуге және интерпретациялауға назар аударылады. Жұмыс екінші тілді меңгеру теориясына (SLA, Second Language Acquisition) жалғамалы түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі материалы бойынша үлес қосады. Алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып, мақалада «мәдени коллокация» деген теориялық категория ұсынылады. Зерттеу материалы ретінде орта мектеп деңгейіндегі 25 оқушының «Наурыз мейрамы» тақырыбына жазған 65 эссесінен құралған корпус (жалпы көлемі 12500 – 14000 сөз) алынды. Эссе мәтіндері қолмен аннотацияланып, қателерді талдау (Error Analysis) әдістемесі қолданылды. Корпустан 94 коллокациялық қате анықталып, олар лексикалық алмастыру (47%), етістік пен зат есім тіркестеріндегі ауытқулар (24%), бірінші тілдің ықпалына байланысты қателер (18%) және сын есім мен зат есім тіркестеріндегі қателер (11%) деп төрт санатқа жіктелді. Талдау грамматикалық дұрыстық пен коллокациялық құзыреттіліктің бір-бірінен ажырайтынын көрсетеді. Нәтижелер қазақ тілін L2 ретінде оқыту бағдарламаларын, лексикографиялық ресурстарды және мұғалімдерді даярлауды жетілдіру үшін эмпирикалық негіз ұсынады.

Тірек сөздер: коллокациялық қателер; оқушылар корпусы; лексикалық алмастыру; қазақ тілі; эмпирикалық негіз.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Әміржанова Н.С., Фазылжан А.М. Қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгерушілердің коллокациялық қателері: Ұлттық корпус деректері негізінде. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 121-132-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-121-132

Назира Сериковна Амиржанова[1*], Анар Муратовна Фазылжан[2]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Назарбаев Университет,
Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0002-3068-5907 E-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru

КОЛЛОКАЦИОННЫЕ ОШИБКИ ИЗУЧАЮЩИХ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК КАК ВТОРОЙ: АНАЛИЗ ДАННЫХ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА

Аннотация. Письменные работы изучающих казахский язык как второй (L2) до сих пор не исследовались с применением корпусного подхода. Цель исследования – выявить и классифицировать коллокационные ошибки в письменных текстах учащихся, изучающих казахский язык как второй, а также интерпретировать причины их возникновения на основе данных ученического корпуса. В данном исследовании внимание сосредоточено на

выявлении, классификации и интерпретации коллокационных ошибок на материале корпуса учащихся. Работа вносит вклад в теорию усвоения второго языка (SLA, Second Language Acquisition) на материале агглютинативных тюркских языков, в том числе казахского. Опираясь на предшествующие исследования, автор предлагает теоретическую категорию «культурной коллокации». Материалом послужил корпус из 65 эссе на тему «Праздник Наурыз», написанных 25 учащимися средней школы (общий объём 12500 – 14000 слов). Тексты эссе были размечены вручную, применялась методика анализа ошибок (Error Analysis). В корпусе выявлено 94 коллокационные ошибки, классифицированные по четырём категориям: лексические замены (47%), отклонения в глагольно-именных сочетаниях (24%), ошибки, связанные с влиянием первого языка (18%), и ошибки в сочетаниях прилагательного с существительным (11%). Анализ показывает, что грамматическая правильность и коллокационная компетенция расходятся между собой. Результаты дают эмпирическую основу для совершенствования программ обучения казахскому языку как L2, лексикографических ресурсов и подготовки учителей.

Ключевые слова: коллокационные ошибки; корпус учащихся; лексическая замена; казахский язык; эмпирическая база.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993244 «Совершенствование национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахоязычного искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов».

Для цитирования: Амиржанова Н.С., Фазылжан А.М. Коллокационные ошибки изучающих казахский язык как второй: анализ данных Национального корпуса. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 121-132. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-121-132

Nazira Amirzhanova[1*], Anar Fazylzhan[2]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Nazarbayev University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-3068-5907 E-mail: nazira.amirzhanova@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru

COLLOCATIONAL ERRORS OF LEARNERS OF KAZAKH AS A SECOND LANGUAGE: BASED ON THE NATIONAL CORPUS DATA

Abstract. The written production of learners of Kazakh as a second language (L2) has not yet been examined with corpus-based methods. The aim of this study is to identify and classify collocational errors in the written texts of learners of Kazakh as a second language and to interpret their causes using learner corpus data. This study focuses on identifying, classifying and interpreting collocational errors in a learner corpus. It contributes to second language acquisition (SLA) theory with evidence from agglutinative Turkic languages, Kazakh in particular. Building on previous research, the article proposes the theoretical category of “cultural collocation”. The data consist of a corpus of 65 essays on the topic “The Nauryz Holiday” written by 25 secondary school students (12,500-14,000 words in total). The essays were annotated manually and analysed using the Error Analysis approach. A total of 94 collocational errors were identified and classified into four categories: lexical substitution (47%), deviations in verb-noun combinations (24%), errors related to first language influence (18%) and errors in adjective-noun combinations (11%). The analysis shows that grammatical accuracy and collocational competence diverge. The findings provide an empirical basis for improving L2 Kazakh curricula, lexicographic resources and teacher training.

Keywords: collocational errors; Learner corpus; lexical substitution; Kazakh language; empirical basis.

Funding: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 “Improving the National Corpus of the Kazakh Language as a Mega-project of Smart Texts and a Basis for Kazakh-language Artificial Intelligence, and Developing its Subcorpora”.

For citation: Amirzhanova, N., Fazylzhan, A. Collocational Errors of Learners of Kazakh as a Second Language: Based on the National Corpus Data. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 121-132. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-121-132

Кіріспе

Екінші тілді (L2) меңгеру (Second Language Acquisition, SLA) теориясында грамматикалық дұрыстық пен лексикалық ұқыптылық бірін-бірі алмастырмайтын дербес құзыреттілік салалары ретінде ажыратылады (Chomsky, 1965; Hymes, 1972). Қолданбалы лингвистика мен лексикология зерттеулері сөздерді оқшау меңгерудің коммуникативтік дискурс үшін жеткіліксіз екенін көрсетті: жатық әрі аутентикалық жазба тіл үшін сөздерді тілдің тарихи қалыптасқан тіркесу заңдылықтарына сай біріктіру, яғни коллокациялық құзыреттілік қажет (Nation, 2001; Lewis,

2000; Hoey, 2005). Firth (1957: 11) ұсынған «сөзді оның серіктестерінен таны» (you shall know a word by the company it keeps) деген тұжырым лексиканы меңгерудің мәнін білдіретін теориялық позиция ретінде бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Грамматикалық құрылым мен мағынаның арақатынасы туралы генеративтік грамматика ішіндегі пікірталас та синтаксистік дұрыстықтың мағыналық табиғилықты толық қамтамасыз ете алмайтынын көрсетті (Harris, 2021). Sinclair (1991) корпустық зерттеулер негізінде тілдік дискурста еркін тіркестерден гөрі алдын ала қалыптасқан формулалық бірліктердің, соның ішінде коллокациялардың басым болатынын көрсетті.

Коллокация лексикалық бірліктердің бірге жүру заңдылығын білдіреді, ал бұл заңдылық кездейсоқтыққа емес, тілдің ішкі нормасына негізделеді. Коллокацияның еркін сөз тіркесінен айырмашылығы сол, екі немесе одан да көп сөздің тіркесу таңдауын тілдің ішкі логикасы реттейді, оны аударма немесе ұқсастық арқылы болжау мүмкін емес (Granger, Meunier, 2008). Қазақ тілінде *мейрам ұйымдастыру, бақыт тілеу, дастарқан жаю, той өткізу* тіркестері нормаға сай, ал *мейрам жасау, бақыт сыйлау, дастарқан ашу* тіркестері грамматикалық тұрғыдан мүмкін болғанымен, тілдің табиғи жүйесінен алшақ.

Зерттеуде коллокациялық қате деп грамматикалық тұрғыдан мүмкін, бірақ нысаналы тілдің нормативтік лексикалық жүйесіне сәйкес келмейтін сөз тіркесі түсініледі (Howarth, 1998; Nesselhauf, 2003).

Алайда қазақ тілін L2 ретінде меңгерушілердің жазба жұмыстарындағы коллокациялық қателер корпустық тәсіл арқылы әлі жүйелі зерттелмеген (толығырақ «Әдебиетке шолу» бөлімін қараңыз).

Зерттеудің мақсаты: қазақ тілін L2 ретінде меңгеретін оқушылардың жазба мәтіндеріндегі коллокациялық қателерді оқушылар корпусы арқылы анықтау, жіктеу және интерпретациялау.

Зерттеу мынадай төрт сұраққа жауап іздейді:

1) L2 қазақ тілінде жазатын оқушылардың мәтіндерінде қандай коллокациялық қате санаттары кездеседі және олардың сандық үлесі қандай?

2) Анықталған қателерді қандай себептермен түсіндіруге болады?

3) «Мәдени коллокация» категориясын L2 қазақ тілі контексінде дербес ішкі жүйе ретінде негіздеуге бола ма?

4) Зерттеу нәтижелері қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесіне қандай үлес қоса алады?

Материал және әдістер

Жұмыс Learner Corpus Research (LCR) парадигмасына негізделген сипаттамалы корпустық зерттеу болып табылады (Granger, 1996, 2003). Талдау әдісі ретінде қателерді талдау (Error Analysis) қолданылды. Корпустық лингвистика деректерге негізделген талдауға мүмкіндік беретіндіктен, қате үлгілерін сандық тұрғыдан анықтауға және оларды нормативтік дереккөздермен салыстыруға жағдай жасайды (McEnery, Wilson, 2001; Hunston, 2022).

Зерттеу материалы орта мектеп деңгейіндегі 25 оқушының «Наурыз мейрамы» тақырыбына жазған 65 эссесінен тұрады. Корпустың жалпы көлемі 12500 – 14000 сөз, бір эссенің орташа көлемі шамамен 200 сөз. Оқушылардың басым бөлігі үшін бірінші тіл орыс тілі, қазақ тілі екінші тіл болып табылады. Барлық мәтін бірыңғай тапсырма бойынша бірдей жағдайда жазылды, бұл тақырыптық лексиканың салыстырмалы болуын қамтамасыз етеді. Мәтіндер Қазақ тілінің ұлттық корпусының (https://qazcorpus.kz/) оқушылар ішкорпусына енгізілді. Ұлттық корпус деректері соңғы жылдары қазақ тілінің лексикалық-грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуде белсенді қолданылып келеді (Omarova et al., 2025).

Материалдың бірыңғай тақырыпқа негізделуі әдейі таңдалған шешім. Ол тақырыптық лексика мен мәдени фондық білімді талап ететін тіркестерді бір ізбен салыстыруға мүмкіндік береді, алайда бұл шешім нәтижелердің жалпылану аясын шектейді, себебі басқа тақырыптарда қате үлестірімі өзгеше болуы ықтимал.

Мәтіндер қолмен аннотацияланды. Аннотациялау мынадай кезеңдермен жүргізілді. Алдымен, әрбір мәтіннен тіркес деңгейіндегі күмәнді қолданыстар бөліп алынды. Содан кейін әр қолданыс нормативтік дереккөздермен салыстырылды: «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011),

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (2008) және Ұлттық корпустың негізгі ішкорпусындағы тіркесу деректері. Тіркес нормативтік дереккөздерде тіркелмеген немесе олардағы қолданыс аясына сәйкес келмеген жағдайда ғана коллокациялық қате деп белгіленді.

Грамматикалық қателер (септік, жіктік, шақ формаларының қателері) талдаудан шығарылды, өйткені зерттеу нысаны тіркесу нормасы болып табылады. Емле және пунктуация қателері де есепке алынбады.

Анықталған қателер тіркестің құрылымдық типі бойынша төрт санатқа бөлінді: лексикалық алмастыру, етістік пен зат есім тіркесі, сын есім мен зат есім тіркесі, бірінші тілдің ықпалы. Санаттар бір-бірін толық жоққа шығармайды: бір қатеде бірнеше фактор қатар байқалуы мүмкін, мұндай жағдайда контексте басым көрінген белгі бойынша шешім қабылданды. Осы шектеу нәтижелерді талқылау кезінде ескерілді.

Зерттеудің бірнеше шектеуін алдын ала атап өткен жөн. Корпус көлемі шағын және бір тақырыппен шектелген, сондықтан пайыздық үлестерді жалпы қазақ тілін L2 ретінде меңгерушілерге таратуға болмайды. Бақылау тобы, яғни ана тілі қазақ тілі болатын оқушылардың дәл сондай тапсырма бойынша жазған мәтіндері жоқ, сондықтан анықталған тіркестердің тек L2 меңгерушілерге тән екені салыстырмалы түрде тексерілген жоқ. Қате себептері мәтіндегі деректер мен нормативтік дереккөздерге сүйене отырып түсіндіріледі, алайда себеп туралы тұжырымдар интроспективтік деректермен, мысалы оқушылардан алынған сұхбатпен расталған жоқ. Сондықтан төменде келтірілетін себеп-салдарлық түсіндірмелер дәлелденген қорытынды емес, қолда бар деректерге негізделген интерпретация ретінде ұсынылады.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде бұл мәселенің өзіндік зерттелу тарихы бар. Құдайберген Жұбанов тілдегі тұрақты тіркестердің лексикалық жүйедегі орнын айқындай отырып, формулалық қабатты зерттеудің іргетасын қалады (Жұбанов, 1999). Әсет Болғанбаев (1970, 1988) синонимдік қатардағы сөздердің тіркесу мүмкіндіктері бірдей емес екенін, яғни мағынасы жақын сөздердің лексикалық серіктестері сәйкес келмейтінін нақты тілдік бірліктер арқылы көрсетті. Сейілбек Исаев (1998) мәселені семантика тұрғысынан жалғастырып, коллокациялық нормадан ауытқудың тіл ішіндегі себептерін қарастырды. Дегенмен аталған еңбектер негізінен қазақ тілін ана тілі ретінде қарастыру тұрғысынан жазылған. Олардың теориялық қорытындылары лексикалық үйлесімділік нормаларының зерттелгенін көрсетсе де, екінші тіл ретінде меңгеру контексіне тікелей қатысты емес, әрі коллокациялар, оның ішінде мәдени коллокациялар жеке сараланбаған.

Халықаралық зерттеулерде коллокациялық қателер ағылшын (Nesselhauf, 2003, 2005; Howarth, 1998), неміс (Bahns, Eldaw, 1993) және испан (Alonso Ramos, 2006) тілдерін L2 ретінде үйренушілер арасында жан-жақты қарастырылған. Granger (1996, 2003) ICLE (International Corpus of Learner English) корпусына сүйене отырып, L2 үйренушілердің коллокациялық қателерінде тілдік трансфер мен шамадан тыс жалпылаудың жүйелі үлгілер құрайтынын анықтады. Nesselhauf (2005) ең жиі кездесетін коллокациялық қате мағынасы жақын, бірақ тіркесу нормасы ерекшеленетін сөздің таңдалуы екенін көрсетті. Кейінгі корпустық зерттеулер L2 үйренушілердің жиі кездесетін тіркестерді артық, ал сирек, бірақ өзара тығыз байланысқан коллокацияларды жеткіліксіз қолданатынын (Durrant, Schmitt, 2009), бұл үрдістің тілді меңгеру деңгейіне қарай өзгеретінін (Granger, Bestgen, 2014) және фразеологиялық құзыреттіліктің дамуын жазба мәтіндерде сандық тұрғыдан бақылауға болатынын (Bestgen, Granger, 2014, 2018) көрсетті. Соңғы жылдардағы зерттеулер бастауыш және орта деңгейдегі үйренушілердің коллокацияларды қолдануы жоғары деңгейдегілерден айтарлықтай ерекшеленетінін (Xia, Chen, Pae, 2023), көпсөзді құрылымдардың жазбада уақыт өте келе біртіндеп дамитынын (Candarli, 2021) және оқушылар корпустары L2 фразеологиясын зерттеудің негізгі дереккөзіне айналғанын (Granger, 2021) көрсетеді. Wray (2002) формулалық тіл тұжырымдамасы бойынша L2 үйренушілер жеке лексемаларды меңгергенімен, олардың коллокациялық серіктестерін ішкі құрылымға айналдыра алмайды, ал бұл олқылық жазба тілде нормадан ауытқыған тіркестер арқылы көрінеді деген тұжырым жасайды (Wray, 1999; Wray, Perkins, 2000; Wray, 2012).

Johanson және Csató (1998) түркі тілдерінің типологиялық ерекшеліктерін сипаттай отырып, морфологиялық күрделілікті атап өткенімен, L2 меңгерудің лексикалық аспектілерін арнайы зерттеген жоқ.

Аталған зерттеулердің барлығы дерлік еуропалық тілдерге қатысты, ал агглютинативтік морфологиясы, синтетикалық сөзжасамы және мәдени лексикасы дамыған қазақ тілі бұл зерттеу өрісінен тыс қалып отыр. Осымен байланысты бірнеше олқылық байқалады. Біріншіден, қазақ тілін L2 ретінде меңгерушілердің жазба жұмыстарындағы коллокациялық қателер корпустық тәсіл арқылы жүйелі зерттелмеген. Екіншіден, қазақ тілі L2 бойынша коллокациялық қате түрлерінің типологиясы жасалмаған. Үшіншіден, бірінші тіл (L1) ретіндегі орыс тілінің қазақ тіліндегі коллокациялық таңдауға тигізетін ықпалы эмпирикалық материалда қаралмаған. Төртіншіден, мәдени-белгіленген тіркестер лексикалық құзыреттілік теориясында дербес санат ретінде айқындалмаған. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) нормативтік тіркестерді жүйелі беретін маңызды ресурс болғанымен, оның деректері оқушылардың нақты жазу практикасымен салыстырылмаған.

Нәтижелер және талқылау

Корпусты талдау барысында жалпы саны 94 коллокациялық қате анықталды. Қателер төрт негізгі санатқа топтастырылды (Кесте 1).

Кесте 1 – Коллокациялық қателердің санаттары мен сандық үлестірімі
Таблица 1 – Категории коллокационных ошибок и их количественное распределение
Table 1 – Categories and Quantitative Distribution of Collocational Errors

Санат	*Жиілік (n)*	*Үлес (%)*
Лексикалық алмастыру	44	47
Етістік пен зат есім тіркесі	23	24
Бірінші тілдің ықпалы	17	18
Сын есім мен зат есім тіркесі	10	11
Барлығы	94	100

Бұл үлестірім Nesselhauf (2005) пен Howarth (1998) ағылшын тілі материалында анықтаған жалпы бағытпен, атап айтқанда, лексикалық алмастыру санатының басым болуымен, үйлеседі. Дегенмен корпустардың көлемі мен құрамы әртүрлі болғандықтан, бұл сәйкестікті сандық салыстыру ретінде емес, бағыттас үрдіс ретінде қарастырған жөн.

Лексикалық алмастыру

Бұл санат корпустағы ең жиі кездесетін топ (n=44, 47%). Мұндай қателерде оқушы мағынасы жақын немесе категориялық жағынан ұқсас, бірақ нысаналы контексте нормативтік тұрғыдан орынсыз лексеманы таңдайды. Талданған мысалдар оқушының сөздің денотаттық мағынасын білгенімен, оның нақты контекстегі тіркесу мүмкіндіктерін толық меңгермегенін көрсетеді.

«Мереке» және «мейрам» лексемаларының алмасуы. Корпустағы ең жиі кездесетін жеке үлгі – осы. Қате 11 оқушы мәтінінде (№2, №6, №7, №11, №14, №18, №22, №24, №26, №27, №28) барлығы 18 рет тіркелді, бұл – оны жекелеген стилистикалық сәтсіздік емес, қайталанатын үлгі деп қарауға негіз береді.

Корпуста мынадай қолданыстар кездесті: *22 наурыз шығыс өңірінің мерекесі*; *Наурыз ол қазақтың ұлттық мерекесі*; *Наурыз, жалпы халықтардың мерекесі*. Аталған контекстерде нормативтік нұсқа «мейрам» лексемасын талап етеді: *22 наурыз, шығыс халықтарының мейрамы*; *Наурыз, қазақтың ұлттық мейрамы*; *Наурыз, жалпыхалықтық мейрам*.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011) мен Уәли (2007) бойынша бұл екі лексеманың арасында стилистикалық және семантикалық айырмашылық бар. «Мереке» жалпы бейтарап атау ретінде күнделікті қуанышты оқиғаны білдіреді (туған күн мерекесі, отбасылық мереке). «Мейрам» сөзі – ресми, ұлттық немесе діни сипаттағы, тарихи тамыры бар мерекелерге қатысты қолданылатын жоғары регистрдегі лексема. Демек, Наурыз сияқты ұлттық мейрамды сипаттауда «мереке» сөзін қолдану – коллокациялық қана емес, прагматикалық-мәдени тұрғыдан да орынсыз. Nation (2001)

ұсынған лексикалық тереңдік ұғымы тұрғысынан бұл қатені оқушының екі сөздің денотаттық мағынасын білгенімен, олардың стилистикалық коннотациясын ажырата алмауымен түсіндіруге болады.

«Азық» және «дәм» лексемаларының алмасуы. Екінші жиі кездесетін үлгі – «азық», «азық-түлік» сөздерінің «дәм» орнына жұмсалуы. Қате №3, №4, №5, №10, №15, №19, №23 мәтіндерінде барлығы 9 рет тіркелді. Корпустағы қолданыстар: *Наурыз көжеге 7 қоспа қосылады*; *Наурыз көже жеті түрлі азықпен жасалады*; *Наурыз көже жеті азық-түліктен дайындалғаннан кейін*. Нормативтік нұсқа: *Наурыз көжеге жеті түрлі дән қосылады*; *Наурыз көже жеті түрлі дәмнен жасалады*; *Наурыз көже жеті дәмнен дайындалады*.

Уәли (2007) көрсеткендей, «дәм» сөзі – қазақтың дәстүрлі тағам мәдениетінде жай ғана ас атауы емес, дәстүрлік мазмұны бар лексема. «Жеті түрлі дәм» тіркесінде жеті саны киелі ұғым ретінде қабылданады және әр дәмнің өзіндік мәні бар. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай алмастыруды тек сөз таңдау қатесі емес, мәдени-танымдық кодты меңгермеудің көрінісі деп қарастыруға болады. Бұл интерпретация төменде ұсынылатын мәдени коллокация категориясының эмпирикалық негіздерінің бірі болып табылады.

«Жалғыз рет» және «бір-ақ рет» тіркестерінің алмасуы. Үшінші үлгі – «жалғыз рет» тіркесінің «бір-ақ рет» орнына қолданылуы. Қате №38, №43, №49, №51, №52 мәтіндерінде 7 рет кездесті. Мысалы: *Бізге жалғыз рет қана берлетін өмірді жақсы өткүзу керек*. Норма бойынша: *Бізге бір-ақ рет берілетін өмірді мәнді өткізу керек*.

Қазақ тілінде «жалғыз» сөзі «жеке, дара, серіксіз» мағынасын береді және кеңістіктік немесе сандық жекеленуді білдіретін контекстерде қолданылады: *жалғыз бала*, *жалғыз үй*. Өмірдің қайталанбайтынын білдіруде «бір-ақ рет» немесе «бір рет» тіркестері нормативтік болып табылады (Уәли, 2007). «Жалғыз рет» тіркесі сандық мөлшерді емес, даралықты меңзейді, сондықтан бұл контексте орынсыз.

Регистрлік және морфологиялық сипаттағы басқа қателер. Лексикалық алмастыру санатына жататын тағы үш үлгі корпуста жалпы 15 рет кездесті (Кесте 2).

Кесте 2 – Регистрлік және морфологиялық сипаттағы лексикалық алмастыру мысалдары (n=15)
Таблица 2 – Примеры лексических замен регистрового и морфологического характера (n=15)
Table 2 – Examples of Register-related and Morphological Lexical Substitutions (n=15)

Қате нұсқа	*Нормативтік нұсқа*	*Мәтін №*	*Жиілік*	*Түсіндірме*
Наурыз тұжырымдамасы бірлік пен жаңарудың рәмізін білдіреді.	Наурыз *бірлік* пен *жаңарудың* мағынасын білдіреді.	№9, №12, №16, №21	5	Регистрлік сәйкессіздік: ғылыми-ресми стильге тән лексема мәдени сипаттамада қолданылған.
Наурыз қазақ халқының ең ірі мейрамы болып келеді.	Наурыз – қазақ халқының ең ірі мейрамы.	№13, №27, №33, №41, №44, №58	7	Аспекттік сәйкессіздік: динамикалық форма тұрақты сипаттамада қолданылған.
Мұндай мінез-құлық кешірулі.	Мұндай мінез-құлық кешірілуі мүмкін.	№9	3	Морфологиялық ауытқу: «-улі» жұрнағы пассивтік рұқсат мағынасын бермейді.

«Тұжырымдама» сөзінің нормативтік коллокаторлары – «жасау», «әзірлеу», «бекіту», «ұсыну»; ол мәдени мейрамның мазмұнын білдіру үшін қолданылмайды. Бұл контексте нормативтік нұсқалар: *мағынасын білдіреді*, *мәнін ашады*, *рухын жеткізеді*, *мазмұнын қамтиды*.

«Болып келеді» аналитикалық формасы үдерістің біртіндеп жүзеге асуын білдіреді, сондықтан тұрақты, уақытқа тәуелсіз сипаттамаларды беруге жарамайды. Орыс тіліндегі «является» сөзінің қазақша баламасы «болып табылады» немесе «болады». Бұл қатені Jarvis және Pavlenko (2008) сипаттаған семантикалық калькалау механизмімен түсіндіруге болады, дегенмен

интроспективтік дерек болмағандықтан, оқушының нақты қандай үлгіге сүйенгенін біржақты айту мүмкін емес.

«Кешірулі» тұлғасы қазақ тілінің морфологиялық жүйесінде тіркелмеген. Пассивтік рұқсат мағынасы аналитикалық конструкциямен беріледі: *кешірілуі мүмкін*, *жол берілуі мүмкін*.

Етістік пен зат есім тіркестеріндегі қателер

Бұл санаттағы қателер (n=23, 24%) мағына жағынан күрделі топ құрайды. Мұндай тіркестерді Howarth (1998) рестриктивті коллокациялар деп атаған. Қазақ тілінде *киім киеміз*, бірақ *орамал тағамыз*: айырмашылық тілдік дәстүрмен қалыптасқан және оны семантикалық ұқсастықтан болжау мүмкін емес. Етістік пен зат есім коллокацияларының L2 жазбада ерекше қиындық тудыратыны кейінгі зерттеулерде де көрсетілген (Garner, 2022).

«Жаңалық сыйлау» (№42, №47). *Әлемге жаңалық сыйлауды армандайды* тіркесінде коллокациялық ауытқу бар; нормативтік нұсқалар: *жаңа идея ұсыну*, *жаңалық ашу*. «Сыйлау» етістігінің нормативтік коллокаторлары – «сый», «сыйлық», «құрмет» сияқты нақты немесе әлеуметтік құндылығы бар зат есімдер. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» (2008) сәйкес «жаңалық» сөзімен тіркесетін етістіктер: *ашу*, *жасау*, *ұсыну*.

«Бақыт жаяды» (№11). *Мол бақыт тілеп жаяды* тіркесіндегі «жаяды» етістігі нормативтік тұрғыдан нақты физикалық нысандармен тіркеседі: *дастарқан жаяды*, *кілем жаяды*. Абстрактілі «бақыт» сөзімен тіркесуі метафоралық кеңейтудің сәтсіз үлгісі болып табылады.

«Апарады» (№8). *Оның аяғы ойын-сауық, ән-күйге апарады* сөйлеміндегі «апарады» етістігі негізінен жағымсыз нәтижені білдіретін контекстерде қолданылады: *апатқа апарады*, *сотқа апарады*. Бейтарап немесе жағымды үдерісті білдіру үшін «ұласады» етістігі сәйкес келеді.

Осы санатта тағы үш үлгі тіркелді. *Ойын-сауықтар болады* тіркесінде «болады» етістігі оқиғаның өздігінен жүзеге асуын білдіреді, ал ойын-сауық ұйымдастыруды талап етеді, сондықтан нормативтік нұсқа: *ойын-сауық ұйымдастырылады*. *Деп атайды* тіркесі тілек айту контексінде қолданылған, ал «атау» етістігі ат қою немесе санатқа жатқызу мағынасын береді; нормативтік нұсқа: *деген тілек айтылады*. *Жақсылық әкелуде* тіркесі орыс тіліндегі «приносить добро» құрылымына сәйкес келеді; қазақ тілінде «жақсылық» сөзі «жасау» және «тигізу» етістіктерімен тіркеседі.

Бұл санаттағы қателердің ортақ белгісі: нақты әрекетті білдіретін етістіктер абстрактілі ұғымдармен тіркестірілген. Мұны оқушылардың етістіктің семантикалық аясын кеңейтуге бейімділігімен түсіндіруге болады.

Сын есім мен зат есім тіркестеріндегі қателер

Бұл санат сандық жағынан ең аз (n=10, 11%), дегенмен сын есімнің семантикалық аясын меңгеру мәселесін айқын көрсетеді.

«Асқарлы наурыз көже» (№17). «Асқарлы» сын есімінің нормативтік қолданыс аясы биіктік пен тау жоталарын сипаттау: *асқарлы тау*, *асқарлы шың*. Тағам атауымен тіркесуі семантикалық аяның бұзылуын білдіреді. Мәтін мазмұнынан оқушының «ерекше, керемет» мағынасын беруді көздегені байқалады. Нормативтік нұсқа: *дәмді наурыз көже дайындап*.

«Ұлы наурыз көже» (№8). «Ұлы» сын есімі мейрам атауымен тіркескенде нормативтік болып табылады: *Ұлы Наурыз*, *ұлы мейрам*. Тағам атауымен тіркесуі семантикалық үйлесімсіздік тудырады, өйткені тағам «дәмді», «қою», «хош иісті» сияқты сипаттамаларды қабылдайды. Бұл жағдайда сын есімді алып тастау жеткілікті.

«Халықаралық күн» (№22). *Наурыз ол Қазақстанда халықаралық күн* деген қолданыс лексикалық-семантикалық деңгейден бөлек, энциклопедиялық білім деңгейіндегі ауытқуды да көрсетеді. «Халықаралық» сын есімі халықаралық ұйымдар белгілеген күндерге қатысты қолданылады. Наурыздың бірнеше елде тойлануы оны бұл санатқа жатқызуға негіз болмайды.

Бірінші тілдің ықпалына байланысты қателер

Бұл санаттағы қателер (n=17, 18%) тілдік трансфердің үлгілерін көрсетеді. Jarvis және Pavlenko (2008) тілдік трансферді үш механизмге бөліп қарастырады: тікелей лексикалық ауысу, калькалау және категориялық шатасу. Талдауда осы жіктеме негізге алынды.

Тікелей кодтық ауысу. №28 мәтінінде *мейрамханаға или қыдырады* тіркесі тіркелді; мұнда

орыс тіліндегі «или» жалғаулығы қазақша мәтінге тікелей енгізілген. Норма бойынша: *мейрамханаға барады немесе қыдырады*. Odlin (1989) мұндай ауыстыруды loanshift деп атаған.

Калькалау. №18 мәтінінде *жалпы халықтардың мерекесі* тіркесі қолданылған; бұл орыс тіліндегі «праздник всего народа» құрылымына сәйкес келеді, ал қазақша нормативтік нұсқа *жалпыхалықтық мейрам* болып табылады. Қасым (2013) көрсеткендей, қазақ тіліндегі күрделі сын есімдердің өзіндік сөзжасамдық моделі бар, ал оның аналитикалық үлгімен алмастырылуы тілдік табиғилықты жояды.

Мәдени-энциклопедиялық білім тапшылығымен астасқан қателер. №2 және №7 мәтіндерінде *күнмен ай теңесіп, күнмен ай теңеседі* тіркестері кездесті. Мұнда астрономиялық-мәдени білімнің жеткіліксіздігі байқалады: теңелетін күн мен түн, күн мен ай емес.

«Теңесу» және «теңелу» етістіктерінің алмасуы. №7 және №27 мәтіндерінде *күн мен түн теңесіп* тіркесі кездесті, норма бойынша *күн мен түн теңеліп*. «Теңесу» етістігі екі нәрсені белсенді тең ету мағынасында жұмсалады (*есепті теңестірді*), ал «теңелу» уақыт өте өздігінен тең болу үдерісін білдіреді. Астрономиялық контексте пассивтік, өздік мәндегі форма талап етіледі. Бұл жағдайда тіл ішіндегі семантикалық ажырату дағдысының жетіспеушілігі де, бірінші тілдің ықпалы да қатар әсер еткен болуы ықтимал; қолда бар деректер екеуін ажыратуға мүмкіндік бермейді.

Талдау нәтижелері L2 қазақ тілінде жазатын оқушылардың грамматикалық дұрыстығы мен коллокациялық құзыреттілігі арасында алшақтық барын көрсетеді. Мәтіндердің басым бөлігінде морфологиялық және синтаксистік ережелер сақталған, ал лексикалық тіркестерде нормадан ауытқу қайталанып отырады. Бұл байқау Nesselhauf (2005) ағылшын тілі материалында жасаған, коллокациялық қателер грамматикалық қателерден бөлек когнитивтік деңгейде орналасады деген тұжырымымен үйлеседі.

Зерттеуші Nation лексикалық білімнің екі өлшемін ажыратады: кеңдік, яғни оқушы қанша сөздің мағынасын білетіні және тереңдік, яғни сол сөздерді нақты контексте, коллокациялық нормаға сай, стилистикалық регистрді ескере отырып қолдана алу дағдысы (Nation, 2001: 27; Read, 2000; Qian, 2002). Анықталған қателердің сипаты оқушылардың лексикалық кеңдігі салыстырмалы түрде жеткілікті болғанымен, тереңдік деңгейінің төмен екенін көрсетеді.

Корпустық деректер қателердің төрт себебін көрсетеді. Бұл себептер бір-бірін жоққа шығармайды және бір қателе қатар әрекет етуі мүмкін.

Регистрлік шатасу. Оқушылар ауызекі сөйлеуде қолданатын лексиканы жазба мәтінде де сол күйінде пайдаланады (*мереке, тамақ, жасап берді*). Мұның бір ықтимал себебі, тілдік ортада мұндай қолданыстардың норма ретінде қабылдануы, алайда бұл болжамды тексеру үшін оқушылардың тілдік ортасы туралы қосымша дерек қажет.

Бірінші тілдің ықпалы. Интерференция негізінен екі жолмен көрінеді: тікелей лексикалық ауысу және семантикалық калькалау. Екінші жағдайда сөздер қазақ тілінде болғанымен, олардың орналасу үлгісі өзге тілдің құрылымына сәйкес келеді.

Шамадан тыс жалпылау. Барлық қатені бірінші тілдің ықпалымен түсіндіруге болмайды. *Теңесу* және *теңелу* (№2, №7, №27), *қайталанбай* және *қайталанбас* (№40), *талпыныс* және *ұмтылыс* (№52) жұптарында оқушылар жалпы мағынаны түсінеді, бірақ қай сөздің қай контексте қолданылатынын ажырата алмайды. Уәли (2007) синонимдердің айырмашылығы тек мағыналық өріске емес, стильдік, прагматикалық және мәдени қабаттарға да тірелетінін көрсеткен болатын; корпус материалы осы тұжырымға сәйкес мысалдар береді.

Мәдени коллокациялар. Аталған үш себептен бөлек, қолданыстағы жіктемелерге қиын орналасатын қателер тобы анықталды. *Күн мен ай теңеледі* (№2, №7), *жеті азық* (№3-№19), *сырға киеді* (№24) сияқты мысалдарда тіркестің дұрыс не бұрыс болуы тілдік нормамен қатар мәдени-танымдық білімге тәуелді. *Жеті дәм* тіркесінде жеті саны сандық мөлшер ғана емес, мәдени мазмұны бар белгі; «дәм» сөзін «азықпен» алмастырғанда тіркестің мәдени мазмұны жоғалады.

Осы негізде мәдени коллокация деп тіркесу нормасы тек тіл ішіндегі заңдылықпен емес, тілдік ұжымның мәдени-танымдық білімімен айқындалатын коллокацияны атауды ұсынамыз. Мұндай тіркестерді меңгеру лексикалық білімнен бөлек, этномәдени білімді талап етеді (Schmitt,

2000). Бұл категорияның дербестігін толық негіздеу үшін оны басқа тақырыптық материалда және басқа мәдени салаларда тексеру қажет; осы зерттеу оны ұсынуға жеткілікті эмпирикалық негіз береді, бірақ түпкілікті бекітуге жеткіліксіз.

Зерттеу нәтижелері оқыту практикасына қатысты бірнеше бағыт ұсынады.

Біріншіден, оқу бағдарламасының мазмұнын қайта қарау қажет. Қазіргі бағдарламаларда лексика көбіне жеке сөздер тізімі түрінде беріледі, ал коллокациялық құзыреттілік оқу мақсаттарының қатарынан орын алуы тиіс. Бұл оқытудың бірлігі жеке сөз емес, тіркес болуын білдіреді.

Екіншіден, зерттеу барысында жинақталған қателер базасы (қате нұсқа, нормативтік нұсқа, түсіндірме) сыныпта тікелей қолданылатын дидактикалық материалға айналдырылуы мүмкін.

Үшіншіден, мұғалімдердің лексикологиялық және лексикографиялық дайындығын тереңдету қажет, өйткені коллокациялық норманы оқыту нормативтік дереккөздермен жүйелі жұмыс істеуді талап етеді.

Қорытынды

Зерттеу – L2 қазақ тілінде жазатын оқушылардың мәтіндеріндегі коллокациялық қателерді корпустық тәсілмен жүйелі анықтауға бағытталған алғашқы эмпирикалық жұмыстардың бірі. 65 эсседен тұратын корпустан 94 коллокациялық қате анықталып, төрт санатқа жіктелді.

Бірінші зерттеу сұрағы бойынша: лексикалық алмастыру қателері (47%) жиілік бойынша басым, одан кейін етістік пен зат есім тіркестері (24%), бірінші тілдің ықпалы (18%) және сын есім мен зат есім тіркестері (11%) орналасады.

Екінші сұрақ бойынша: қателерді төрт себеппен түсіндіруге болады, атап айтқанда, регистрлік шатасу, бірінші тілдің ықпалы, нысаналы тілдің ішкі жүйесін жеткілікті ажыратпаудан туындайтын шамадан тыс жалпылау және мәдени-танымдық білімнің тапшылығы. Бұл түсіндірмелер корпустық деректерге негізделген интерпретация болып табылады және интроспективтік әдістермен қосымша тексеруді қажет етеді.

Үшінші сұрақ бойынша: мәдени коллокация категориясын дербес ішкі жүйе ретінде қараудың эмпирикалық негізі бар, өйткені бұл топтағы тіркестердің нормативтілігі тілдік заңдылықпен ғана емес, мәдени-танымдық білімге тәуелділікпен айқындалады. Категорияны түпкілікті бекіту үшін оны басқа тақырыптық және мәдени материалда тексеру қажет.

Төртінші сұрақ бойынша: нәтижелер L2 қазақ тілін оқытудың бағдарламалық мазмұнын, оқушыларға арналған коллокациялық сөздікті, қателерге бағытталған жазу нұсқаулығын және мұғалімдерді даярлауды жаңарту үшін эмпирикалық негіз ұсынады.

Зерттеу SLA саласындағы лексикалық құзыреттілік зерттеулерінің типологиялық өрісін кеңейтіп, Nation (2001), Wray (2002) және Schmitt (2000) тұжырымдамаларының агглютинативтік морфологиялы түркі тілдерінде де қолданылатынын көрсетеді. Алдағы зерттеулерде корпус көлемін ұлғайту, тақырыптық аясын кеңейту және ана тілі қазақ тілі болатын оқушылардың мәтіндерінен бақылау корпусын құру қажет.

Әдебиеттер

Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 214 б.

Болғанбаев Ә. Лексикология. – Алматы: Мектеп, 1988. – 184 б.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. – Алматы: Арыс, 2011.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

Қасым Б. Қазақ тілінің лексикологиясы мен лексикографиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 272 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 342 б.

Alonso Ramos, M. Towards the synthesis of combinatorial information in the dictionary entry. Phraseology in foreign language learning and teaching / ed. by F. Meunier, S. Granger. Amsterdam: John Benjamins, 2006. Pp. 87–104.

Bahns, J., Eldaw, M. Should we teach EFL students collocations? System. 1993. Vol. 21. No. 1. Pp. 101–114. DOI: 10.1016/0346-251X(93)90010-E.

Bestgen, Y., Granger, S. Quantifying the development of phraseological competence in L2 English writing: an automated approach. Journal of Second Language Writing. 2014. Vol. 26. Pp. 28–41. DOI: 10.1016/j.jslw.2014.09.004.

Bestgen, Y., Granger, S. Tracking L2 writers' phraseological development using collgrams: evidence from a

longitudinal EFL corpus. Corpora and lexis / ed. by S. Hoffmann, A. Sand, S. Arndt-Lappe, L.M. Dillmann. Leiden; Boston: Brill, 2018. Pp. 277–301.

Candarli, D.A longitudinal study of multi-word constructions in L2 academic writing: the effects of frequency and dispersion. Reading and Writing. 2021. Vol. 34. No. 5. Pp. 1191–1223. DOI: 10.1007/s11145-020-10108-3.

Chomsky, N. Aspects of the theory of syntax. Cambridge, MA: MIT Press, 1965. 261 p.

Durrant, P., Schmitt, N. To what extent do native and non-native writers make use of collocations? International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. 2009. Vol. 47. No. 2. Pp. 157–177. DOI: 10.1515/iral.2009.007.

Firth, J.R. A synopsis of linguistic theory, 1930–1955. Studies in linguistic analysis. Oxford: Blackwell, 1957. Pp. 1–31.

Garner, J. The cross-sectional development of verb-noun collocations as constructions in L2 writing. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. 2022. Vol. 60. No. 3. Pp. 909–935. DOI: 10.1515/iral-2019-0169.

Granger, S. From CA to CIA and back: an integrated approach to computerized bilingual and learner corpora. Languages in contrast / ed. by K. Aijmer, B. Altenberg, M. Johansson. Lund: Lund University Press, 1996. Pp. 37–51.

Granger, S. Error-tagged learner corpora and CALL: a promising synergy. CALICO Journal. 2003. Vol. 20. No. 3. Pp. 465–480.

Granger, S. (ed.) Perspectives on the L2 phrasicon: the view from learner corpora. Bristol: Multilingual Matters, 2021.

Granger, S., Meunier, F. (eds.) Phraseology: an interdisciplinary perspective. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2008. 422 p. DOI: 10.1075/z.139.

Granger, S., Bestgen, Y. The use of collocations by intermediate vs. advanced non-native writers: a bigram-based study. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. 2014. Vol. 52. No. 3. Pp. 229–252. DOI: 10.1515/iral-2014-0011.

Harris, R.A. The linguistics wars: Chomsky, Lakoff, and the battle over deep structure. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2021. 568 p.

Hoey, M. Lexical priming: a new theory of words and language. London: Routledge, 2005. 202 p.

Howarth, P. Phraseology and second language proficiency. Applied Linguistics. 1998. Vol. 19. No. 1. Pp. 24–44. DOI: 10.1093/applin/19.1.24.

Hunston, S. Corpora in applied linguistics. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. DOI: 10.1017/9781108616218.

Hymes, D. On communicative competence. Sociolinguistics: selected readings / ed. by J.B. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin, 1972. Pp. 269–293.

Jarvis, S., Pavlenko, A. Crosslinguistic influence in language and cognition. New York: Routledge, 2008. 264 p. DOI: 10.4324/9780203935927.

Johanson, L., Csató, É.Á. (eds.) The Turkic languages. London; New York: Routledge, 1998. 480 p. DOI: 10.4324/9780203066102.

Lewis, M. Teaching collocation: further developments in the lexical approach. Hove: Language Teaching Publications, 2000. 256 p.

McEnery, T., Wilson, A. Corpus linguistics: an introduction. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. 235 p.

Nation I.S.P. Learning vocabulary in another language. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 477 p. DOI: 10.1017/CBO9781139524759.

Nesselhauf, N. The use of collocations by advanced learners of English and some implications for teaching // Applied Linguistics. 2003. Vol. 24. No. 2. Pp. 223–242. DOI: 10.1093/applin/24.2.223.

Nesselhauf, N. Collocations in a learner corpus. Amsterdam: John Benjamins, 2005. 331 p. DOI: 10.1075/scl.14.

Odlin, T. Language transfer: cross-linguistic influence in language learning. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 210 p.

Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., Tokenkyzy, G., Ormanova, A., Alshynbekova, M. A corpus approach in language discovery: a word frequency analysis based on the corpus outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies. 2025. Vol. 7. No. 2. Pp. 869–881. DOI: 10.30564/fls.v7i2.8317.

Qian, D.D. Investigating the relationship between vocabulary knowledge and academic reading performance: an assessment perspective. Language Learning. 2002. Vol. 52. No. 3. Pp. 513–536. DOI: 10.1111/1467-9922.00193.

Read, J. Assessing vocabulary. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 292 p. DOI: 10.1017/CBO9780511732942.

Schmitt, N. Vocabulary in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 224 p.

Sinclair, J. Corpus, concordance, collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. 179 p. DOI: 10.1093/oso/9780194371445.001.0001.

Wray, A. Formulaic language in learners and native speakers. Language Teaching. 1999. Vol. 32. No. 4. Pp. 213–231. DOI: 10.1017/S0261444800014154.

Wray, A., Perkins, M.R. The functions of formulaic language: an integrated model. Language & Communication. 2000. Vol. 20. No. 1. Pp. 1–28. DOI: 10.1016/S0271-5309(99)00015-4.

Wray, A. Formulaic language and the lexicon. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 330 p. DOI: 10.1017/CBO9780511519772.

Wray, A. What do we (think we) know about formulaic language? An evaluation of the current state of play. Annual

Review of Applied Linguistics. 2012. Vol. 32. Pp. 231–254. DOI: 10.1017/S026719051200013X.

Xia, D., Chen, Y., Pae, H.K. Lexical and grammatical collocations in beginning and intermediate L2 argumentative essays: a bigram study. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. 2023. Vol. 61. No. 4. Pp. 1421–1453. DOI: 10.1515/iral-2021-0188.

References

Alonso Ramos, M. (2006) Towards the synthesis of combinatorial information in the dictionary entry. In: Meunier, F., Granger, S. (eds.) Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam: John Benjamins. Pp. 87-104. (in English)

Bahns, J., Eldaw, M. (1993) Should we teach EFL students collocations? System. Vol. 21. No. 1. Ppp. 101-114. DOI: 10.1016/0346-251X(93)90010-E (in English)

Bestgen, Y., Granger, S. (2014) Quantifying the development of phraseological competence in L2 English writing: an automated approach. Journal of Second Language Writing. Vol. 26. Pp. 28-41. DOI: 10.1016/j.jslw.2014.09.004 (in English)

Bestgen, Y., Granger, S. (2018) Tracking L2 writers' phraseological development using collgrams: evidence from a longitudinal EFL corpus. In: Hoffmann, S., Sand, A., Arndt-Lappe, S., Dillmann, L.M. (eds.) Corpora and Lexis. Leiden, Boston: Brill. Pp. 277-301. (in English)

Bolganbaev, A. (1970) Qazaq tilindegi sinonimder. Almaty: Gylym. 214 b. [Bolganbayev, A. (1970) Synonyms in the Kazakh Language. Almaty: Gylym. 214 p.] (in Kazakh)

Bolganbaev, A. (1988) Leksikologija. Almaty: Mektep. 184 b. [Bolganbayev, A. (1988) Lexicology. Almaty: Mektep. 184 p.] (in Kazakh)

Candarli, D. (2021) A longitudinal study of multi-word constructions in L2 academic writing: the effects of frequency and dispersion. Reading and Writing. Vol. 34. No. 5. Pp. 1191-1223. DOI: 10.1007/s11145-020-10108-3 (in English)

Chomsky, N. (1965) Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press. 261 p. (in English)

Durrant, P., Schmitt, N. (2009) To what extent do native and non-native writers make use of collocations? International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Vol. 47. No. 2. Pp. 157-177. DOI: 10.1515/iral.2009.007 (in English)

Firth, J.R. (1957) A synopsis of linguistic theory, 1930-1955. In: Studies in Linguistic Analysis. Oxford: Blackwell. Pp. 1-31. (in English)

Garner, J. (2022) The cross-sectional development of verb-noun collocations as constructions in L2 writing. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Vol. 60. No. 3. Pp. 909-935. DOI: 10.1515/iral-2019-0169 (in English)

Granger, S. (1996) From CA to CIA and back: an integrated approach to computerized bilingual and learner corpora. In: Aijmer, K., Altenberg, B., Johansson, M. (eds.) Languages in Contrast. Lund: Lund University Press. Pp. 37-51. (in English)

Granger, S. (2003) Error-tagged learner corpora and CALL: a promising synergy. CALICO Journal. Vol. 20. No. 3. Pp. 465-480. (in English)

Granger, S. (ed.) (2021) Perspectives on the L2 Phrasicon: The View from Learner Corpora. Bristol: Multilingual Matters. (in English)

Granger, S., Meunier, F. (eds.) (2008) Phraseology: An Interdisciplinary Perspective. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 422 p. DOI: 10.1075/z.139 (in English)

Granger, S., Bestgen, Y. (2014) The use of collocations by intermediate vs. advanced non-native writers: a bigram-based study. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Vol. 52. No. 3. Pp. 229-252. DOI: 10.1515/iral-2014-0011 (in English)

Harris, R.A. (2021) The Linguistics Wars: Chomsky, Lakoff, and the Battle over Deep Structure. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 568 p. (in English)

Hoey, M. (2005) Lexical Priming: A New Theory of Words and Language. London: Routledge. 202 p. (in English)

Howarth, P. (1998) Phraseology and second language proficiency. Applied Linguistics. Vol. 19. No. 1. Pp. 24-44. DOI: 10.1093/applin/19.1.24 (in English)

Hunston, S. (2022) Corpora in Applied Linguistics. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781108616218 (in English)

Hymes, D. (1972) On communicative competence. In: Pride, J.B., Holmes, J. (eds.) Sociolinguistics: Selected Readings. Harmondsworth: Penguin. Pp. 269-293. (in English)

Isaev, S. (1998) Qazaq tilindegi sozderding grammatikalyq sipaty. Almaty: Rauan. 304 b. [Issayev, S. (1998) Grammatical Characteristics of Words in the Kazakh Language. Almaty: Rauan. 304 p.] (in Kazakh)

Jarvis, S., Pavlenko, A. (2008) Crosslinguistic Influence in Language and Cognition. New York: Routledge. 264 p. DOI: 10.4324/9780203935927 (in English)

Johanson, L., Csató, É.Á. (eds.) (1998) The Turkic Languages. London, New York: Routledge. 480 p. DOI: 10.4324/9780203066102 (in English)

Lewis, M. (2000) Teaching Collocation: Further Developments in the Lexical Approach. Hove: Language Teaching Publications. 256 p. (in English)

McEnery, T., Wilson, A. (2001) Corpus Linguistics: An Introduction. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press. 235 p. (in English)

Nation, I.S.P. (2001) Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 477 p. DOI: 10.1017/CBO9781139524759 (in English)

Nesselhauf, N. (2003) The use of collocations by advanced learners of English and some implications for teaching. Applied Linguistics. Vol. 24. No. 2. Pp. 223-242. DOI: 10.1093/applin/24.2.223 (in English)

Nesselhauf, N. (2005) Collocations in a Learner Corpus. Amsterdam: John Benjamins. 331 p. DOI: 10.1075/scl.14 (in English)

Odlin, T. (1989) Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press. 210 p. (in English)

Omarova, S., Ospanova, D., Aitova, N., Tokenkyzy, G., Ormanova, A., Alshynbekova, M. (2025) A corpus approach in language discovery: a word frequency analysis based on the corpus outcomes in Kazakh. Forum for Linguistic Studies. Vol. 7. No. 2. Pp. 869-881. DOI: 10.30564/fls.v7i2.8317 (in English)

Qasym, B. (2013) Qazaq tilining leksikologijasy men leksikografijasy. Almaty: Qazaq universiteti. 272 b. [Kassym, B. (2013) Lexicology and Lexicography of the Kazakh Language. Almaty: Kazakh University. 272 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi: on bes tomdyq (2011) Almaty: Arys. [Dictionary of the Kazakh Literary Language: in 15 volumes (2011) Almaty: Arys.] (in Kazakh)

Qazaq tilining tusindirme sozdigi (2008) Almaty: Dajk-Press. 968 b. [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language (2008) Almaty: Dyke-Press. 968 p.] (in Kazakh)

Qian, D.D. (2002) Investigating the relationship between vocabulary knowledge and academic reading performance: an assessment perspective. Language Learning. Vol. 52. No. 3. Pp. 513-536. DOI: 10.1111/1467-9922.00193 (in English)

Read, J. (2000) Assessing Vocabulary. Cambridge: Cambridge University Press. 292 p. DOI: 10.1017/CBO9780511732942 (in English)

Schmitt, N. (2000) Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 224 p. (in English)

Sinclair, J. (1991) Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press. 179 p. DOI: 10.1093/oso/9780194371445.001.0001 (in English)

Uali, N. (2007) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Almaty: Dajk-Press. 342 b. [Uali, N. (2007) Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture. Almaty: Dyke-Press. 342 p.] (in Kazakh)

Wray, A. (1999) Formulaic language in learners and native speakers. Language Teaching. Vol. 32. No. 4. Pp. 213-231. DOI: 10.1017/S0261444800014154 (in English)

Wray, A., Perkins, M.R. (2000) The functions of formulaic language: an integrated model. Language & Communication. Vol. 20. No. 1. Pp. 1-28. DOI: 10.1016/S0271-5309(99)00015-4 (in English)

Wray, A. (2002) Formulaic Language and the Lexicon. Cambridge: Cambridge University Press. 330 p. DOI: 10.1017/CBO9780511519772 (in English)

Wray, A. (2012) What do we (think we) know about formulaic language? An evaluation of the current state of play. Annual Review of Applied Linguistics. Vol. 32. Pp. 231-254. DOI: 10.1017/S026719051200013X (in English)

Xia, D., Chen, Y., Pae, H.K. (2023) Lexical and grammatical collocations in beginning and intermediate L2 argumentative essays: a bigram study. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Vol. 61. No. 4. Pp. 1421-1453. DOI: 10.1515/iral-2021-0188 (in English)

Zhubanov, Q. (1999) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Gylym. 581 b. [Zhubanov, K. (1999) Research on the Kazakh Language. Almaty: Gylym. 581 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Әміржанова Н.С., Фазылжан А.М., 2026

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.01.33 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-133-142

Карлыгаш Жамалбековна Айдарбек[1], Памела Фабер[2], Айгерим Султановна Жунусова[3*]
[1]доктор филологических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9850-5255 E-mail: aidarkar_10@mail.ru
[2]почётный профессор, Университет Гранады, Испания, г. Гранада,
ORCID: 0000-0003-0581-0005 E-mail: pfaber@ugr.es
[3*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0005-0059-9169 E-mail: aigera.kz777@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ БИЗНЕСА: ЛЕКСИКА ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА

Аннотация. Данная статья посвящена анализу заимствованных терминов в лексике цифрового маркетинга, с акцентом на их адаптацию и функционирование в казахском языке. В условиях всеобщей цифровой трансформации бизнеса, активное присутствие компаний в социальных сетях становится неотъемлемым условием успешной предпринимательской деятельности. Терминология данной области охватывает новые понятия, связанные с онлайн-платформами, маркетинговыми стратегиями и рекламой в социальных сетях. Кроме того, обосновывается необходимость изучения терминов цифрового маркетинга с научной, практической и социальной точек зрения. С научной точки зрения, это исследование важно для понимания развития языка через заимствование новой лексики, а также для изучения принципов заимствования (транслитерация, калькирование и т.д.) в новой отрасли. Практическая значимость заключается в обеспечении терминологической последовательности, что важно для диджитал-маркетологов, которые нуждаются в терминологической базе. Социальная значимость исследования проявляется в поддержке государственных языковых программ, таких как «Цифровой Казахстан» и «Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы», которые требуют разработки соответствующей диджитал-терминологии для успешного использования государственного языка в современном коммуникативном пространстве и развитию языковой бизнес культуры. В статье рассматриваются различные этапы адаптации англицизмов в казахском языке. Методология исследования включает метод сплошной выборки, корпусный, контекстуальный, семантический, этимологический и лексикографический анализы, а также метод количественного подсчета. Материалом послужили учебные пособия по маркетингу и тексты из социальных сетей, посвященные бизнесу и цифровому маркетингу на казахском языке, что позволило выявить более 100 заимствованных терминов-англицизмов. Активное заимствование лексики является естественным процессом развития языка в условиях глобализации, обеспечивающим эффективную профессиональную коммуникацию и отражающим адаптационную способность казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык; цифровой маркетинг; англицизмы; заимствования; социальные сети.
Для цитирования: Айдарбек К.Ж., Фабер П., Жунусова А.С. Современные заимствования в казахской терминосистеме бизнеса: лексика цифрового маркетинга. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 133-142.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-133-142

Қарлыгаш Жамалбекқызы Айдарбек[1], Памела Фабер[2], Айгерім Сұлтанқызы Жунусова[3*]
[1]филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-9850-5255 E-mail: aidarkar_10@mail.ru
[2]құрметті профессор, Гранада университеті, Испания, Гранада қ.
ORCID: 0000-0003-0581-0005 E-mail: pfaber@ugr.es
[3*]автор-корреспондент, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0005-0059-9169 E-mail: aigera.kz777@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БИЗНЕС ТЕРМИНЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗІРГІ КІРМЕ СӨЗДЕР: ЦИФРЛЫҚ МАРКЕТИНГ ЛЕКСИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала цифрлық маркетинг лексикасындағы кірме терминдерді талдауға арналған, олардың қазақ тілінде бейімделуі мен қызмет етуіне баса назар аударылады. Бизнестің жалпы цифрлық трансформациясы жағдайында компаниялардың әлеуметтік желілердегі белсенді қатысуы табысты кәсіпкерлік қызметтің ажырамас шартына айналуда. Бұл саланың терминологиясына онлайн платформаларға, маркетингтік стратегияларға және әлеуметтік желілердегі жарнамаға қатысты жаңа ұғымдар жатады. Сонымен қатар, цифрлық маркетинг терминдерін ғылыми, практикалық және әлеуметтік тұрғыдан зерттеу қажеттілігі негізделеді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл

зерттеу жаңа лексиканың кіріктіруі арқылы тілдің дамуын түсіну, сондай-ақ жаңа саладағы кірме сөздердің (транслитерация, калька жасау және т.б.) қабылдау принциптерін зерттеу үшін маңызды. Практикалық маңызы – цифрлық маркетологтарға қажет терминологиялық базаны қамтамасыз ете отырып, терминологиялық бірізділікті сақтау. Зерттеудің әлеуметтік маңызы – «Цифрлық Қазақстан» және «Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған тіл саясатын дамыту тұжырымдамасы» сияқты мемлекеттік тіл бағдарламаларын қолдауда көрініс табады. Бұл бағдарламалар қазіргі коммуникациялық кеңістікте мемлекеттік тілді тиімді пайдалану және іскерлік тіл мәдениетін дамыту үшін сәйкес цифрлық терминологияны жасауды талап етеді. Зерттеу әдістемесіне тұтас іріктеу әдісі, корпус әдісі, контекстік, семантикалық, этимологиялық және лексикографиялық талдау, сондай-ақ сандық есептеу әдісі кіреді. Зерттеу материалы ретінде маркетингке арналған оқулықтар мен қазақ тіліндегі бизнес пен цифрлық маркетингке қатысты әлеуметтік желілер мәтіндері алынған, нәтижесінде 100-ден астам ағылшын кірме терминдері анықталды. Лексиканы белсенді түрде кіріктіру – жаһандану жағдайында тіл дамуының табиғи үдерісі және ол кәсіби коммуникацияның тиімділігін қамтамасыз етіп, қазақ тілінің бейімделу қабілетін көрсетеді.

Тірек сөздер: қазақ тілі; цифрлық маркетинг; англицизмдер; кірме сөздер; әлеуметтік желілер.

Сілтеме жасау үшін: Айдарбек Қ.Ж., Фабер П., Жунусова А.С. Қазақ тілінің бизнес терминжүйесіндегі қазіргі кірме сөздер: цифрлық маркетинг лексикасы. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 133-142-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-133-142

Karlygash Aidarbek[1], Pamela Faber[2], Aigerim Zhunussova[3*]

[1]Doctor of Philological Science, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9850-5255 E-mail: aidarkar_10@mail.ru

[2]Professor Emeritus, University of Granada, Spain, Granada, ORCID: 0000-0003-0581-0005 E-mail: pfaber@ugr.es

[3*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0005-0059-9169 E-mail: aigera.kz777@mail.ru

MODERN BORROWINGS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF KAZAKH BUSINESS: THE LEXICON OF DIGITAL MARKETING

Abstract. This article analyzes borrowed terms in the lexicon of digital marketing, focusing on their adaptation and functioning in the Kazakh language. In the context of the global digital transformation of business, an active company presence in social networks becomes an indispensable condition for successful entrepreneurial activity. The terminology of this area encompasses new concepts related to online platforms, marketing strategies, and social media advertising. Furthermore, the necessity of studying digital marketing terms from scientific, practical, and social perspectives is substantiated. From a scientific viewpoint, this research is crucial for understanding language development through the borrowing of new vocabulary, as well as for studying the principles of borrowing (transliteration, calque, etc.) in a new industry. The practical significance lies in ensuring terminological consistency, which is important for digital marketers who require a robust terminological base. The social significance of the research is manifested in its support for state language programs, such as “Digital Kazakhstan” and the “Concept for the Development of Language Policy in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029”, which necessitate the development of appropriate digital terminology for the successful use of the state language in modern communicative space. The research methodology includes continuous sampling, corpus analysis, contextual analysis, semantic analysis, etymological analysis, lexicographical analysis, and quantitative counting. The empirical material was drawn from marketing textbooks and texts from social media dedicated to business and digital marketing in the Kazakh language, which allowed for the identification of over 100 borrowed Anglicism terms. Active lexical borrowing is a natural process of language development in the context of globalization, ensuring effective professional communication and reflecting the adaptive capacity of the Kazakh language.

Keywords: Kazakh language; digital marketing; Anglicisms; borrowings; social networks.

For citation: Aidarbek, K., Faber, P., Zhunussova, A. Modern Borrowings in the Terminological System of Kazakh Business: the Lexicon of Digital Marketing. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 133-142. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-133-142

Введение

Научное обоснование необходимости исследования терминологии диджитал-маркетинга заключается в современном уровне развития языка путем заимствования новой лексики. Это важно для изучения новой лексической системы языка, а именно принципов заимствования (транслитерация, калькирование и т.д.) терминов новой отрасли. Практическая значимость заключается в выявлении терминологической последовательности, т.к. специалистам данной сферы (SMM (Social Media Marketing)-менеджерам, копирайтерам и маркетологам) нужны четкие и понятные термины. Перевод таких заимствований требует системности, как основного

требования, предъявляемого к терминам. Перевод терминов, используемых в учебниках, курсах, рекламных текстах на казахском языке, должен быть точным. Это важно для осуществления государственной программы «Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы», целью которой является развитие государственного языка и цифровизации, которые не смогут работать без разработки терминологической базы.

Для улучшения работы с терминами, а также для более гибкого и лингвистически обоснованного подбора казахских эквивалентов, требуется создание научно обоснованной терминологической базы. Такая база позволит стандартизировать термины, что, в свою очередь, даст возможность разрабатывать обязательные нормативные терминологические словари и унифицировать использование терминов.

Англицизмы проходят несколько адаптационных этапов:

– фонетическую адаптацию (startup → *стартап*);

– графическую адаптацию (integration → интегрирование→ *интегралдау*);

– грамматическое освоение (to like → лайкать → *лайк басу*);

– семантическую адаптацию, при которой слово приобретает новые значения в контексте казахского языка (stream (от англ. «поток») → *стрим* → ғаламтор арқылы нақты уақыт режиміндегі тікелей бейне трансляциясы).

В условиях глобализации заимствованная лексика активно используется средствами массовой информации и в социальных сетях как инструмент привлечения внимания и установления контакта с целевой аудиторией. Следует отметить, что значительное увеличение заимствованной лексики произошло именно за последние двадцать лет из-за активного развития социальных сетей. Это обусловлено не только общим ускорением ритма жизни и развитием информационно-коммуникационных технологий, но и стремительным ростом интереса к казахскому цифровому контенту. Платформы, такие как Instagram, TikTok, YouTube, Telegram, Facebook и др. стали основными каналами потребления и создания информации на казахском языке. Это, в свою очередь, обусловило повышенный спрос на специалистов цифрового маркетинга: SMM-менеджеров, мобилографов, таргетологов, копирайтеров, специалистов, создающих так называемые «продающие тексты».

Все большее число соотечественников отдает предпочтение подкастам, обучающим видеоматериалам, онлайн-курсам и тренингам, ориентированным на казахскую аудиторию. Цифровое пространство трансформировалось в полноценную коммуникативную и коммерческую платформу, где активные пользователи стремятся продвигать личные и коммерческие бренды, продукты, проекты через социальные сети.

Материалы и методы

В статье для анализа англицизмов и их адаптации в казахской терминосистеме бизнеса использовались следующие методы исследования: метод сплошной выборки, корпусный анализ, контекстуальный анализ – для выявления значения и функции заимствований в контексте или конкретных коммуникативных ситуациях, семантический анализ – для определения значения (семы) заимствованных слов в процессе их заимствования в казахском языке, этимологический анализ – для установления происхождения (этимологии) терминов и отслеживания их морфологической и фонетической адаптации, лексикографический метод, а также метод количественного подсчета.

Материалом исследования послужили учебные пособия по маркетингу, а также тексты и речи с обучающих программ в социальных сетях (Instagram, TikTok, YouTube, Facebook), посвященные бизнесу и цифровому маркетингу на казахском языке. В рамках исследования было собрано и проанализировано более 100 единиц терминов-англицизмов, активно используемых в лексике диджитал-маркетинга.

Обзор литературы

Теоретическую основу современных исследований в области терминологии, заимствования и адаптации терминов составляют труды ученых, таких как В. фон Гумбольдт, У. Уинфорд, С. Себастьян, Э. Кинан, В. Фромкин, Н. Баскаков, А. Суперанская и др. Научные подходы этих исследователей к изучению природы языка, межъязыковых контактов и принципов

терминообразования находят широкое применение в казахстанской лингвистике. Основоположником казахской терминологии по праву считается А. Байтурсынулы, который одним из первых разработал принципы создания и систематизации новых терминов на основе казахского языка, учитывая особенности его лексической и грамматической систем. Его научную деятельность продолжили такие лингвисты, как К. Жубанов, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, А. Кайдар, Ш. Сарыбаев, И. Кенесбаев, С. Абдрахманов, О. Айтбайулы и Ш. Курманбайулы, внёсшие значительный вклад в развитие теоретических и практических аспектов казахской терминологии.

Активный процесс заимствования английской лексики в казахский язык восходит к периоду XX – XXI веков и продолжается по настоящее время.

Результаты и обсуждения

В современных условиях бизнес-деятельность практически невозможно представить без активного присутствия в социальных сетях. Увеличение онлайн-аудитории напрямую коррелирует с ростом коммерческой успешности, что делает цифровые инструменты продвижения ключевыми в стратегиях развития малого и среднего бизнеса. Объектом настоящего исследования выступает терминология диджитал-маркетинга. В классическом понимании маркетинг охватывает изучение потребительских предпочтений, поведения и рыночной конъюнктуры с последующим использованием полученных данных для разработки и совершенствования продуктов и услуг. С.И. Ожегов трактует «маркетинг» как систему организации хозяйственной деятельности, основанную на анализе рыночного спроса и возможностях реализации продукции и услуг (Ожегов, 2015).

Толкование термина «маркетинг» в учебном пособии Рахимбаева, где он определяет его следующим образом: «Маркетинг – адам қызметінің бір түрі ретінде өндірісті, ұсыныстыы, тауарлар айырбасын осы тауарлар қоғамның әрбір мүшесіне және оның жекелеген топтарына қажет болатындай дәрежеде басқару дегенді білдіреді». [Маркетинг – как вид человеческой деятельности означает управление производством, предложением, обменом товаров, так, чтобы эти товары были необходимы каждому члену общества и его отдельным группам.] (Рахимбаев, 2009: 5).

Проанализировав и сопоставив различные трактовки понятий «маркетинг» и «цифровой маркетинг», мы пришли к определению, которое, по нашему мнению, наиболее точно отражает сущность рассматриваемого явления и соответствует задачам нашего исследования.

Цифровой маркетинг – это интерактивная и целенаправленная деятельность, ориентированная на выявление и удовлетворение рыночных потребностей посредством цифровых инструментов. Цифровой маркетинг представляет собой систему продвижения товаров и услуг посредством использования цифровых коммуникационных средств для увеличения охвата аудитории и повышения эффективности взаимодействия с потребителями. В профессиональных источниках данный термин встречается также как «онлайн-маркетинг», «интернет-маркетинг», «электронный маркетинг» и др., однако все эти понятия обозначают схожие процессы, связанные с привлечением потенциальных клиентов к продуктам или услугам компании посредством цифровых инструментов.

Целью настоящего исследования является изучение функционирования терминологии цифрового маркетинга. В рамках анализа были рассмотрены учебные пособия по маркетингу, словари и глоссарии по диджитал-маркетингу, речь из аудио- и видео-подкастов с представителями бизнеса в результате чего было выявлено более 100 заимствованных терминов цифрового маркетинга.

Примеры англицизмов: *«контент»* – мазмұн, *«таргетинг»* – нысаналы жарнама, «*сторис»* – Инстаграмдағы уақытша жарияланған фото/видео, *«паблик»* – әлеуметтік парақша, *«инфлюенсер»* – ықпал етуші тұлға, «*хэштег»* – атаулар тобын біріктіретін «#» белгісінен кейін тұрған сөз немесе сөз тіркесі.

Английские заимствования в казахском языке поддаются морфологической и семантической трансформации согласно грамматическим и лексическим нормам языка-реципиента.

Этапы адаптации англицизмов можно разделить на 4 основные:

1. *Морфемная адаптация:*

– нулевая адаптация – заимствование корневой морфемы без изменений: *бренд, блог, стартап, тренд;*

– частичная адаптация – присоединение казахского аффикса к английскому корню: *таргеттеу (от target), контент жасау, брендтеу, маркетингтік;*

– полная адаптация – трансформация заимствования в соответствии со словообразовательными моделями: *анимация (от anitmation), мотивация, инновация.*

2. *Морфологическая адаптация*

Заимствованные части речи приобретают грамматические формы: блогер – *блогердің табысы, блогерге сұрақ қою*; диджитал-маркетинг – *диджитал-маркетинг саласы*; таргетинг – *таргетинг жоспары, таргетинг арқылы жарнама жасау*.

3. *Адаптация сокращений и аббревиатур*

Заимствование английских аббревиатур происходит с частичным или полным сохранением, например, *IT (Information Technology), SMM (Social Media Marketing), SEO (Search Engine Optimization), KPI (Key Performance Indicator), CRM (Customer Relationship Management)*. При этом в казахском языке редко, но можно встретить адаптированные формы: *айтиші, пиаршы.*

4. *Адаптация глагольных форм*

Глаголы англицизмы адаптируются в казахском языке путём присоединения словообразовательных суффиксов: *копипасттау, пиарлау, шаринг жасау, посттау, брендинг жасау.* Например*: Шет елдерде әншілер өз әндерімен қоса түрлі ұлттық, коммерциялық, басқа да өнімдерін пиарлайды* (Портал Matritca.kz, 2017).

Формируются также различные временные и видовые формы: *посттау – посттадым – посттаймын; таргеттеу – таргеттеген – таргеттелді.* Подобная адаптация англицизмов является результатом естественного процесса взаимодействия языков. Изучение этапов и принципов адаптации важно, как для теории лингвистических учений, так и для утверждения стандартов и норм для терминов в сфере цифрового маркетинга.

Термины-аббревиатуры диджитал-маркетинга чаще всего в текстах встречаются в оригинальной английской графике. Это связано с тем, что такие термины соответствуют международным стандартам, и пользователи, особенно в официальных и письменных источниках, предпочитают использовать исходную английскую форму. Мы считаем, что это также связано с отсутствием нормы записи таких аббревиатур. Мы нашли подтверждение этому при анализе корпуса казахского языка. Подтверждение представлено в примере, приведенном на Рисунке 1.

Рисунок 1 – Употребление англицизмов в Национальном корпусе казахского языка
Сурет 1 – Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы англицизмдердің қолданысы
Figure 1 – Use of Anglicisms in the National Corpus of the Kazakh Language

Современный диджитал-маркетинг ориентирован не только на увеличение объёмов продаж, но и на укрепление конкурентоспособности бренда, его узнаваемости и лояльности аудитории. Для достижения этих целей применяются разнообразные инструменты и механизмы – начиная от стратегий и тактик взаимодействия с пользователем до использования интернет-сервисов, платформ, алгоритмов, методов удержания клиентов и механизмов анализа потребительского поведения. К числу ключевых характеристик цифрового маркетинга можно отнести следующее: децентрализация источников информации. В условиях цифровой среды информация о товаре или услуге нередко инициируется и распространяется самими потребителями, благодаря чему обратная связь приобретает особую ценность. Сейчас актуальна мультимедийность контента, поскольку современные цифровые платформы позволяют интегрировать в продвижение текст, изображение, видео, графику и даже тактильные элементы, формируя тем самым комплексное воздействие на аудиторию.

Особую значимость приобретают рекламные тексты, основная функция которых заключается не только в информировании, но и в формировании эмоционального отклика, а также привлечении целевой аудитории. Коммерческая реклама, как особый вид речевой деятельности, ориентирована на продвижение товаров и услуг с целью побуждения потребителя к совершению покупки и извлечению прибыли. Современная реклама характеризуется рядом ключевых признаков, к которым относятся: информативность, лаконичность, экспрессивность, оценочность, целевая направленность и выраженная прагматическая установка на побуждение к действию (Ягодкина, 2007: 163). В настоящее время рекламный дискурс занял особое положение в сфере диджитал-маркетинга, поскольку выходит далеко за рамки простого информирования. Приведем примеры специалистов диджитал-маркетинга, пользующихся высоким спросом на рынке труда:

SMM маманы (Social Media Marketing маманы) – әлеуметтік желідегі парақшаларды басқарумен, контент жасау мен мақсатты аудитория жинаумен айналысатын маман. *SEO маманы* (Search Engine Optimization маманы) – Іздеу жүйесін оңтайландыруымен айналысатын маман (мысалы, Google, Yandex). *Таргетолог* – әлеуметтік желіде нақты мақсатты аудиторияға бағытталған жарнамалық науқан жүргізетін маман. Копирайтер – сайттар және әлеуметтік желілер үшін мәтін жазушы. *Email-маркетолог* – электрондық пошта арқылы жарнама таратып, тұтынушылармен байланыс орнататын маман. *PPC маманы* (Pay-Per-Click) – кликке төлеу жүйесі арқылы (мысалы, Google Ads) жарнамалық науқандарды жоспарлап, оңтайландыратын маман. Web-аналитик – желіде алынған деректерді талдап, тиімді ұсыныстар жасайтын маман. *UX/UI (User Experience/User Interface) дизайнер* – сайттар мен мобильді қосымшалардың қолданушы интерфейсін және ыңғайлылығын оңтайландыратын маман. *Маркетингтік стратег* – мекеменің мақсаттарын және маркетингтік құралдарын жоспарлап, тиімді стратегия жасайтын маман.

В отличие от традиционных средств маркетинга, ориентированных на широкую аудиторию, диджитал-коммуникации чаще фокусируются на целевую аудиторию через использование таргетинга и микронастройки сообщений. *Таргетинг* – белгілі бір аудиторияға бағытталған жарнама. *CTR* – (Click Through Rate) жарнаманы көргендердің оны басу үлесін пайызбен көрсетеді. *CPC* – (Cost Per Click) бір шерту бағасы, жарнамаға бір рет басқан үшін төленетін нақты сома.

Плюсы цифрового маркетинга заключаются в том, что информация распространяется и обновляется в режиме реального времени. Большинство компаний развивает диджитал-маркетинг, т.к. значительная часть потребителей перешла в онлайн-пространство. Цифровые технологии повышают эффективность маркетинга путем обращения только к той аудитории, которая действительно заинтересована в продукте. Благодаря этому у компаний есть возможность анализировать большие объемы данных о потребителях и персонализировать предложения. Надо отметить, что в условиях информационного перенасыщения большинство пользователей перестали воспринимать текстовый контент, это заставляет копирайтеров искать новые способы влияния на потребителей. Одним из эффективных приёмов становится ритмически выверенная структура текста с четким абзацным делением, которая облегчает

восприятие с экранов мобильных устройств и способствует оперативному извлечению ключевой информации. Основная цель коммуникации заключается не в просто уведомлении о товарах и услугах, а в установлении взаимовыгодных отношений и лояльного отношения потребителя к бренду. Англицизмы используются без прямого перевода, при этом иногда им даются пояснения на казахском языке. Например, такой перевод мы встретили на сайте freedompay.kz: *конверсия* – бұл келушілер немесе жетекшілер саны мен сіздің сайтыңыздағы нақты сатып алулар немесе жасалған мақсатты әрекеттер саны арасындағы пайыздық қатынас.

Примечательно, что многие англицизмы, активно используемые в сфере диджитал-маркетинга, до сих пор не зафиксированы в официальных источниках, таких как Termincom.kz, или же отсутствуют в терминологических словарях. При этом большинство существующих толкований представляют собой не что иное, как прямой перевод с русского языка. Это создает своего рода «вторичное заимствование», когда английский термин сначала адаптируется в русском, а затем в этой форме переносится в казахский, часто теряя при этом свою специфику и возможность органично интегрироваться в систему казахского языка.

Таблица 1 – Список основных терминов диджитал-маркетинга
Кесте 1 – Цифрлық маркетингтің негізгі терминдерінің тізімі
Table 1 – List of Key Digital Marketing Terms

Термин	*Перевод*	*Толкование*
Сандық маркетинг	Digital marketing / Цифровой маркетинг	Интернет, әлеуметтік желілерде жүргізілетін маркетинг
Мақсатты аудитория	Target audience / Целевая аудитория	Өнімге қызығушылығы бар тұтынушылар тобы
Контент-маркетинг	Content marketing / Контент-маркетинг	Мақсатты аудиторияны көбейтетін маркетинг әдістерінің жиынтығы
Іздеу жүйесіне оңтайландыру	SEO / Поисковая оптимизация	Іздеу нәтиже тізімінде алдыңғы қатарда көрінуіне бағытталған іс-шаралар жиынтығы
Іздеу жүйесіне арналған жарнама	SEA / Поисковая реклама	Іздеу жүйесінде төлем арқылы жарнама көрсету
Нәтижеге егізделген маркетинг	Performance marketing	Нақты мақсатқа жетуге бағытталған интернет-маркетинг тұжырымдамасы
Қайта жарнама	Retargeting / Ретаргетинг	Сайтқа кіргендерге қайта жарнама көрсету
Электрондық пошта маркетингі	Email marketing	Электрондық пошта арқылы жарнама жүргізу
Аналитика	Analytics / Аналитика	Науқанның тиімділігін өлшеу
Клик мөлшері	CTR / Click Through Rate	Жарнаманы көргендер ішінен сілтемеге басқан тұтынушылар пайызы
Араласу коэффициенті	Engagement rate	Лайк, пікір, бөлісу секілді белсенділік көрсеткіші
SMM	Social Media Marketing	Әлеуметтік желілердегі маркетинг
Аффилиаттық маркетинг	Affiliate marketing	Серіктестерге сатылым үшін комиссия төлеу
Конверсия	Conversion	Қолданушының нақты әрекетке көшуі
Influencer маркетингі	Influencer marketing	Белгілі тұлғалар арқылы өнімді жарнамалау

Заключение

Проведенное исследование позволило достичь поставленной цели – выявить, систематизировать и охарактеризовать заимствованную лексику английского происхождения, функционирующую в терминосистеме цифрового маркетинга казахского языка. Применение комплексной методологии (сплошная выборка, корпусный, контекстуальный, семантический, этимологический и лексикографический анализ, а также количественный подсчёт) обеспечило достоверность полученных результатов и позволило выявить и проанализировать свыше 100 терминов-англицизмов, извлеченных из учебных пособий по маркетингу и текстов социальных сетей на казахском языке.

Анализ показал, что заимствованная терминология цифрового маркетинга проходит четыре основных этапа адаптации в казахском языке – морфемный, морфологический, адаптацию сокращений и аббревиатур, а также адаптацию глагольных форм, – каждый из которых отражает специфические механизмы взаимодействия языка-донора и языка-реципиента. Процесс заимствования носит закономерный и системный характер, обусловленный стремительным развитием цифровых коммуникационных платформ и объективной потребностью профессионального сообщества в точных, однозначных и общепринятых терминах.

Теоретическая значимость работы заключается в углублении представлений о механизмах лексического заимствования и адаптации англицизмов в условиях активной цифровизации казахскоязычного коммуникативного пространства. Практическая ценность исследования состоит в возможности использования его результатов при разработке нормативных терминологических словарей и глоссариев цифрового маркетинга, что напрямую соответствует задачам, поставленным в «Концепции развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023–2029 годы» и государственной программе «Цифровой Казахстан».

Кроме того, работа в данном направлении будет способствовать расширению сферы применения государственного языка в цифровом пространстве, сознательному и активному использованию языка молодежью. В этой связи системное изучение терминов диджитал-маркетинга важно не только для представителей языковой науки, но и для бизнесменов. В перспективе в этой области остается актуальным пополнение терминологического фонда, определение рациональных принципов терминологии для составления словарей с целью правильного и точного перевода терминов диджитал-маркетинга. Подобная ситуация с заимствованиями наблюдается и в русском языке, где англицизмы из сферы IT и маркетинга также широко распространены и часто используются без перевода.

Полученные результаты не претендуют на исчерпывающее решение проблемы, но задают вектор для дальнейших исследований: расширение эмпирической базы, углублённое изучение принципов создания казахскоязычных эквивалентов заимствованных терминов, а также разработка единых нормативных рекомендаций для специалистов диджитал-маркетинга, переводчиков и составителей терминологических словарей. Системное решение данных задач будет способствовать укреплению статуса государственного языка в цифровой профессиональной коммуникации.

Литература

Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии / Ө. Айтбайұлы. – Алматы: Издательство «Абзал-Ай», 2014. – 384 с.

Голубков Е.П. О некоторых понятиях и терминологии маркетинга журнале «Маркетинг в России и за рубежом». №5, 2003. – 10 с.

Жукова А.Г. «Маркетинговое красноречие»: о риторическом облике дискурса телепродаж // Русский язык за рубежом. – 2018. – №2. – С. 29–35.

Казахско-русский словарь: Ок. 50000 слов. Под ред. член-корр. НАН РК Р.Г.Сыздыковой, проф. К.Ш.Хусаин. Институт языкознания им.А.Байтурсынова Министерства образования и науки РК. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 1008 с.

Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 16 октября 2023 года №914. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31956658 (дата обращения: 20.05.2025)

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 1, 4, 6, 7 том. – Алматы, 2011.

Қошанов А. Экономикалық орысша-қазақша сөздік. Экономический русско-казахский словарь (100 тыс. терминов). – 2008. – 1164 б.

Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

Лебедева С.В., Дмитриева Е.В. Специфика контекста цифрового маркетинга // Теория языка и межкультурная коммуникация. – №2. – 2020. – 37 с.

Лошакова Н.А., Павленко В.Г. История и адаптация англицизмов в русском языке // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2019. – №5 (май). – С. 199–205. – URL: http://e-koncept.ru/2019/195016.htm.

Новостной электронный портал Матрица.кз URL: https://matritca.kz/old/news/45910-n1200rlan-zhanay-91-tobyn-1178oldaytyn-7-sebebm.html (дата обращения: 20.05.2025)

Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений [Электронный ресурс]. 28-е изд., перераб. – Москва: Мир и образование, 2015. – 1375 с. URL: https://slovarozhegova.ru/ (дата обращения: 20.04.2025).

Рахимбаев А.Б. Маркетинг теориясы және практикасы: Оқу құралы. – Алматы: «Нұр-пресс», 2009. – 372 б.

Суперанская А.В. Общая терминология. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 248 с.

Улискина, Т.К. Дескриптивно-семантический анализ терминологии маркетинга в современном немецком и русском языках // Лесной вестник / Forestry bulletin, 2013. – С. 157-164.

Электронный сайт Фридом Пэй URL: https://freedompay.kz/kz-kz/blog/konversiya-prodaj-i-kak-uvelichit (дата обращения: 20.05.2025)

Ягодкина М.В. Трансформация реальности в языке рекламы // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2007. – 9 с.

Dodson, I. «The Art of Digital Marketing. The Definitive Guide to Creating Strategic, Targeted, and Measurable Online Campaigns». John Wiley & Sons, Inc., Hoboken. New Jersey, 2019. 313 p.

Lindner, T. History of Linguistic Terminology,Reference Module in Social Sciences // Elsevier, 2024. ISBN 9780443157851, https://doi.org/10.1016/B978-0-323-95504-1.00378-1 URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780323955041003781)

References

Ajtbajuly, O. (2014) Osnovy kazahskoj terminologii. Almaty: Abzal-Aj Publishing. 384 s. [Aitbaiuly, O. (2014) Fundamentals of Kazakh terminology. Almaty: “Abzal-Ai” Publishing House. 384 p.] (in Kazakh)

Dodson, I. (2019) The art of digital marketing: The definitive guide to creating strategic, targeted, and measurable online campaigns. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc. (in English)

Golubkov, E.P. (2003) O nekotoryh ponjatijah i terminologii marketinga. Marketing v Rossii i za rubezhom. [Golubkov, E.P. (2003) On Some Concepts and Terminology of Marketing. Marketing in Russia and Abroad.] (in Russian)

Jagodkina, M.V. (2007) Transformacija real'nosti v jazyke reklamy. Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena. P. 9 [Yagodkina, M.V. (2007) Transformation of reality in the language of advertising. Proceedings of the Russian State Pedagogical University named after A I. Herzen. 9 p.] (in Russian)

Jelektronnyj sajt Fridom Pey [Freedom Pay website] https://freedompay.kz/kz-kz/blog/konversiya-prodaj-i-kak-uvelichit Retrieved 20 May 2025 (in Russian)

Kazahsko-russkij slovar' (2002) Okolo 50000 slov (R.G. Syzdykova, K.Sh. Husain, Eds.). Almaty: Dajk-press. 1008 s. [Kazakh-Russian dictionary (2002) Approx. 50,000 words. Edited by corresponding member. NAS RK R.G.Syzdykova, professor K.S. Khussain. A.Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty: Dyke Press. 1008 p.] (in Russian)

Koncepcija razvitija jazykovoj politiki v Respublike Kazahstan na 2023-2029 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 16 oktjabrja 2023 goda. No. 914 [Concept of development of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 16, 2023. No. 914], URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31956658 Retrieved 20 May 2025. (in Russian)

Lebedeva, S.V., Dmitrieva, E.V. (2020) Specifika konteksta cifrovogo marketinga. Teorija jazyka i mezhkul'turnaja kommunikacija, No. 2. [Lebedeva, S.V., Dmitriyeva, E.V. (2020) The specifics of the digital marketing context. Theory of language and intercultural communication. No. 2. 37 p.] (in Russian)

Lindner, T. (2024) History of Linguistic Terminology,Reference Module in Social Sciences. Elsevier. ISBN 9780443157851, https://doi.org/10.1016/B978-0-323-95504-1.00378-1 URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780323955041003781) (in English)

Loshakova, N.A., Pavlenko, V.G. (2019) Istorija i adaptacija anglicizmov v russkom jazyke. Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal “Koncept”, No.5. Pp. 199–205. [Loshakova, N.A., Pavlenko, V.G. (2019) The history and adaptation of Anglicisms in Russian. Scientific and methodological electronic journal “Concept”. No.5 (May). Pp. 199-205.] http://e-koncept.ru/2019/195016.htm Retrieved 20 May 2025 (in Russian)

Novostnoj jelektronnyj portal Matrica.kz [News electronic portal Matritsa.kz] https://matritca.kz/old/news/45910-n1200rlan-zhanay-91-tobyn-1178oldaytyn-7-sebebm.html Retrieved 20 May 2025 (in Kazakh)

Ozhegov, S.I. (2015) Tolkovyj slovar' russkogo jazyka: 100 000 slov, terminov i vyrazhenij (28 vyp.). Moskva: Mir i obrazovanie. 1375 s. [Ozhegov, S.I. (2015) Explanatory Dictionary of the Russian language: 100,000 words, terms and expressions [Electronic resource]. 28th ed., revised Moscow: Mir i obrazovanie. 1375 p.] https://slovarozhegova.ru/ Retrieved 20 May 2025 (in Russian)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011). On bes tomdyq. Almaty. [Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011). 15 Volumes. Almaty.]

Qoshanov, A. (2008) Jekonomikalyq oryssha-qazaqsha sozdik. (100 myng termin) Almaty. 1164 b. [Koshanov, A. (2008) Economic Russian–Kazakh Dictionary. (100 thousand terms). Almaty. 1164 p.]

Qurmanbajuly, Sh. (2005) Terminqor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi. Almaty: Sozdik-Slovar`. 240 b. [Kurmanbayuly, Sh. (2005) Sources of term formation and methods of term formation. Almaty: Sozdik-Slovar. 240 p.] (in Kazakh)

Rahimbaev, A.B. (2009) Marketing teorijasy zhane praktikasy: Oqu quraly. Almaty: Nur-press. 372 b. [Rakhimbayev, A.B. (2009) Theory and practice of Marketing: a textbook. Almaty: Nur-Press. 372 p.] (in Kazakh)

Superanskaja, A.V. (2003) Obshhaja terminologija. Moskva: Editorial URSS. 248 s. [Superanskaya, A.V. (2003) General terminology. Moscow: Unified URSS. 248 p.] (in Russian)

Uliskina, T.K. (2013) Deskriptivno-semanticheskij analiz terminologii marketinga v sovremennom nemeckom i russkom jazykah. Lesnoj vestnik / Forestry Bulletin. S. 157–164. [Uliskina, T.K. (2013) Descriptive and semantic analysis of marketing terminology in modern German and Russian languages. Forest Bulletin / Forestry bulletin. Pp. 157-164.] (in Russian)

Zhukova, A.G. (2018) Marketingovoe krasnorechie: o ritoricheskom oblike diskursa teleprodazh. Russkij jazyk za rubezhom, No.2. S. 29–35. [Zhukova, A.G. (2018) Marketing eloquence: on the rhetorical appearance of the television broadcast discourse. Russian language abroad. No.2. Pp. 29-35.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 13.06.2026.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 22.09.2026.
Доступно онлайн / Интернетте қолжетімді /Available online: 30.09.2026.

© Айдарбек К.Ж., Фабер П., Жунусова А.С., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.55 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-143-157

Azimkhan Ybyraiym[1], Aizhan Yessenbayeva[2*], Aiman Suyuberdiyeva[3]
[1]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent,
ORCID: 0000-0003-4616-7140 Email: azimkhanybyray@gmail.com
[2*]Corresponding Author, Doctoral Student,
Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent,
ORCID: 0009-0001-4105-0018 Email: aizhanyessenbayeva@gmail.com
[3]Candidate of Pedagogical Sciences,
Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent,
ORCID: 0000-0002-2511-4800 Email: aiman.suyuberdiyeva@mail.ru

PRAGMATIC FUNCTIONS OF EVALUATIVE STYLISTIC DEVICES IN MEDIA DISCOURSE

Abstract. In media communication stylistic devices function not only as expressive or descriptive elements of discourse but also as mechanisms of implicit evaluation and ideological framing. Therefore, this study aims to identify the pragmatic functions of stylistic devices in the verbalization of evaluative meaning in Kazakh- and English-language media discourse. It demonstrates how different stylistic devices shape interpretive frameworks and influence the recipient's perception. The research is based on functional-pragmatic and cognitive-discursive approaches. Its scientific and practical significance lies in expanding the theoretical understanding of evaluative language and identifying the role of stylistic mechanisms in constructing social reality through mass media. The empirical data consist of a comparative corpus of 340 evaluative fragments taken from 100 articles published between 2020 and 2026 on Kazakh and English-language online news platforms. The methodology combines comparative qualitative discourse analysis, contextual-interpretive analysis and discursive frame analysis. The results show that metaphor structures the interpretation of socio-political processes through conceptual transfer and framing, irony creates implicit critical evaluation through the discrepancy between expected meaning and contextual reality and metonymy shifts agency from individual actors to institutional or abstract entities. Epithets establish presuppositional evaluation, whereas hyperbole and simile intensify the perceived significance and emotional salience of represented events. Comparative analysis shows that English-language texts contain relatively more cases of irony, while Kazakh-language texts contain relatively more epithets and hyperboles. Qualitative analysis also reveals recurrent vertical metaphors in the Kazakh-language data. These patterns are interpreted as tendencies within the selected corpus. The study contributes to the development of media linguistics and critical discourse analysis by offering an analytical model that relates the formal realization of stylistic devices to the mechanisms of evaluative construction and their pragmatic functions. The findings can be applied to research on media communication, discourse analysis and ideological framing in contemporary media texts.

Keywords: media discourse; evaluative meaning; implicit evaluation; stylistic device; pragmatic functions.
For citation: Ybyraiym, A., Yessenbayeva, A., Suyuberdiyeva, A. Pragmatic Functions of Evaluative Stylistic Devices in Media Discourse. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 143-157.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-143-157

Әзімхан Оразбайұлы Ыбырайым[1], Айжан Ералханқызы Есенбаева[2*], Айман Абдыразаққызы Суюбердиева[3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент,
ORCID: 0000-0003-4616-7140 Email: azimkhanybyray@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, докторант,
Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент,
ORCID: 0009-0001-4105-0018 Email: aizhanyessenbayeva@gmail.com
[3]педагогика ғылымдарының кандидаты,
Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент,
ORCID: 0000-0002-2511-4800 Email: aiman.suyuberdiyeva@mail.ru

МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ БАҒАЛАУЫШ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аңдатпа. Медиакоммуникацияда стилистикалық құралдар мәтіннің тек экспрессивті немесе сипаттаушы құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар олар мәтіннің бағалауыштық және идеологиялық мағынасын жеткізуші механизмдер ретінде де қолданылады. Осыған орай бұл зерттеу жұмысы қазақ және ағылшын тілдеріндегі медиадискурста бағалау мағынасын вербалдаушы стилистикалық құралдардың прагматикалық функцияларын анықтауға бағытталады. Зерттеу жұмысы түрлі стилистикалық құралдар арқылы шынайылықты интерпретациялау механизмдерін және оны аудиторияның қабылдауына қалай әсер ететінін айқындауды мақсат етеді. Бұл жұмыс функционалды-прагматикалық және когнитивті-дискурсивтік тәсілдерге негізделген. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы бағалау тілін теориялық тұрғыдан түсініп, БАҚ арқылы әлеуметтік шындықты қалыптастыруда стилистикалық құралдардың рөлін анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысының эмпирикалық дерекқорын 2020 – 2026 жылдар аралығында қазақ және ағылшын тілдеріндегі онлайн жаңалық платформаларында жарияланған 100 мақаладан іріктелген 340 бағалау мағынасы бар мысалдардан тұратын корпус құрайды. Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы сапалық дискурс анализі, контекстуалды-интерпретациялық анализ және дискурстық фреймдер анализін қамтиды. Зерттеу нәтижелері метафораның әлеуметтік-саяси үдерістердің концептуалдық модельдерін құрылымдайтынын, ал ирония күтілетін мағына мен шындық арасындағы сәйкессіздік негізінде имплицитті сыни бағалауды қалыптастыратынын және метонимия іс-әрекет субъектісін жекелеген субъектілерден институционалдық немесе абстрактілі құрылымдарға ауыстыратынын көрсетеді. Эпитеттер көбіне пресуппозициялық бағалау қызметін атқарса, ал гипербола мен теңеу сипатталған оқиғалардың қабылдану маңыздылығы мен эмоциялық әсерін күшейтеді. Зерттеу корпусын салыстырмалы талдау барысында ағылшын медиа мәтіндерде ирониямен берілген бағалауыш фрагменттерінің көбірек кездесетіні, ал қазақ медиа мәтіндерінде эпитеттер мен гиперболалардың салыстырмалы түрде көбірек қолданылатыны анықталды. Сапалық талдау барысында қазақ тіліндегі мәтіндерде билікті вертикалды кеңістік арқылы бейнелейтін метафоралар да кездесті. Бұл заңдылықтар зерттеу барысында жиналған корпус аясында анықталған тенденциялар ретінде қарастырылады. Зерттеу жұмысы бағалаудың жүзеге асу механизмдері мен олардың прагматикалық қызметін байланыстыратын аналитикалық модель ұсына отырып, медиалингвистика мен сыни дискурс талдауының дамуына үлес қосады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер медиакоммуникация, дискурстық талдау және сондай-ақ қазіргі медиамәтіндердегі идеологиялық фреймингті зерттеулерде қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: медиадискурс; бағалауыш мағына; имплицитті бағалау; стилистикалық құрал; прагматикалық қызметтер.

Сілтеме жасау үшін: Ыбырайым Ә.О., Есенбаева А.Е., Суюбердиева А.А. Медиадискурстағы бағалауыш стилистикалық тілдік құралдардың прагматикалық қызметтері. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 143-157-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-143-157

Азимхан Оразбаевич Ыбырайым[1], Айжан Ералхановна Есенбаева[2*], Айман Абдыразаковна Суюбердиева[3]

[1]кандидат филологических наук, доцент,
Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0000-0003-4616-7140 Email: azimkhanybyray@gmail.com

[2*]автор-корреспондент, докторант,
Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0009-0001-4105-0018 Email: aizhanyessenbayeva@gmail.com

[3]кандидат педагогических наук,
Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауезова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0000-0002-2511-4800 Email: aiman.suyuberdiyeva@mail.ru

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ОЦЕНОЧНЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В МЕДИАДИСКУРСЕ

Аннотация. В современной медиакоммуникации стилистические средства реализуются не только как элементы передачи эмоционально-выразительных характеристик текста, но и выступают механизмами скрытой оценки и формирования идеологической рамки высказывания. В связи с этим целью данной исследовательской работы является определение прагматических функций стилистических языковых средств в процессе вербализации оценочного значения в казахоязычном и англоязычном медиадискурсе. В основу данной работы положены функционально-прагматический и когнитивно-дискурсивный подходы исследования языка. Исследование направлено на выявление того, каким образом различные стилистические средства языка формируют интерпретационные рамки реальности и влияют на восприятие реципиента. Значимость исследования с научной и практической стороны заключается в расширении теоретического осмысления понятий оценочности и оценочной лексики, а также в демонстрации роли стилистических оценочных механизмов в конструировании реальности посредством массмедиа. Материалом исследования послужили 340 примеров с оценочными значениями, которые были отобраны из 100 казахоязычных и англоязычных статей онлайн-новостных платформ за период с 2020 по 2026 годы. Методологическую основу составляют качественный дискурс-анализ, контекстуально-интерпретационный

анализ и анализ дискурсивных фреймов. Результаты исследования показывают, что метафора в медиатексте структурирует интерпретацию социально-политических процессов посредством концептуального переноса и фрейминга, ирония формирует скрытую критическую оценку вследствие расхождения между ожидаемым значением и контекстуальной реальностью, а метонимия переносит агентность с индивидуальных субъектов на абстрактные или институциональные образования. Эпитеты формируют пресуппозиционную оценку, а гипербола и сравнение усиливают воспринимаемую значимость и эмоциональную выразительность событий. Сопоставительный анализ корпусов показывает, что в англоязычных текстах относительно чаще встречается ирония, тогда как в казахоязычном корпусе чаще всего встречаются эмоционально усиленные эпитеты и гиперболы. Качественный анализ показал также использование вертикальных метафор в казахоязычном материале. Данные закономерности рассматриваются как тенденции, выявленные в рамках отобранного корпуса. Исследование вносит вклад в развитие медиалингвистики и критического дискурс-анализа, предлагая аналитическую модель, которая связывает формальную реализацию стилистических средств с механизмами конструирования оценочного значения и их прагматическими функциями. Полученные результаты данного исследования могут быть использованы в исследованиях медиакоммуникации, дискурс-анализа и идеологического фрейминга в современных медиатекстах.

Ключевые слова: медиадискурс; оценочное значение; имплицитная оценка; стилистическое средство; прагматические функции.

Для цитирования: Ыбырайым А.О., Есенбаева А.Е., Суюбердиева А.А. Прагматические функции оценочных стилистических средств в медиадискурсе. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 143-157. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-143-157

Introduction

Contemporary media discourse plays a central role in shaping public opinion. Media language not only informs the audience but also influences how events in society are interpreted, as mass media actively participate in forming social reality through evaluative meaning and discursive strategies. In the context of an increasingly diverse and competitive media environment, great attention is being paid to implicit mechanisms of evaluation that influence audience perception without explicit authorial judgement.

In linguistics, the category of evaluation is examined within the frameworks of pragmalinguistics, cognitive stylistics and critical discourse analysis. Research on linguistic issues increasingly moves beyond the study of isolated language units and focuses on how they function within discourse and broader processes of social communication (Van Dijk, 2006; Fairclough, 2010; Wodak, 2006). According to a cognitive-discursive approach, metaphorical constructions and evaluative nomination act as discursive regulators, shaping interpretive frames and thereby guiding the audience's interpretation of reality (Lakoff et al., 1990; Charteris-Black, 2004). Despite considerable research on evaluation and evaluative meaning in media discourse, stylistic devices are often studied as elements of expressiveness of the text, whereas the pragmatic functions of stylistic devices in the expression of evaluation within comparative media discourse remain less systematically explored (Bednarek, 2006). Comparative studies of the pragmatic functions of stylistic devices in Kazakh- and English-language media discourse remain limited, which underscores the relevance of further research in this area.

The relevance of our study is determined by the need for a comprehensive study of stylistic mechanisms as means of shaping the semantic framework of media messages and as tools of implicit axiological influence. A comparison of the selected Kazakh- and English-language media texts makes it possible to identify common and context-specific patterns of evaluation, thereby broadening the understanding of the role of language in the construction of social reality.

The main aim of our study is to identify and compare the pragmatic functions of stylistic devices as mechanisms for conveying evaluation and discursive framing in selected Kazakh- and English-language media texts. In order to achieve this aim, the following research objectives were defined:

- to compile a comparative corpus of Kazakh- and English-language media texts and select fragments that verbalize evaluation;
- to identify and classify stylistic devices involved in the verbalization of evaluation;
- to analyze semantic, pragmatic and discursive functions of stylistic devices in media communication;
- to compare how evaluation is realized in selected Kazakh- and English-language media texts;
- to examine context-specific patterns in the functioning of stylistic devices as mechanisms of evaluative framing.

The scientific novelty of this research lies in the development and application of an analytical

model that links the formal realization of evaluative stylistic devices to the mechanisms through which evaluative meaning is constructed and to the pragmatic functions these devices perform in context. The model distinguishes several interrelated mechanisms, including conceptual framing, inferential discrepancy, redistribution of agency, presuppositional categorization, intensity amplification and sensory concretization.

Materials and methods

The empirical basis of our study consists of a comparative corpus of Kazakh- and English-language media texts, including 340 fragments of evaluative expressions identified in 100 articles (50 in Kazakh and 50 in English) published between 2020 and 2026. The corpus was compiled using purposive sampling to ensure thematic comparability across both linguistic contexts. The selection procedure took into account the chronological period, type of media source, genre and communicative orientation of publications. Articles were selected according to three criteria: 1) publication on widely recognized online news platforms with national or international audiences; 2) relevance to socio-political and economic issues characterized by a high density of evaluative expressions; 3) publication within the selected chronological period. The preference was given to texts serving primarily informative or analytical-interpretive communicative goals. The material was organized into socio-political and economic categories to ensure coverage of the main areas of public communication.

The Kazakh-language corpus was created from online publications of *ZhasAlash, Tengrinews.kz, Ulysmedia.kz, Egemen Qazaqstan* while English-language data was gathered from *The Guardian, The Washington Post, TIME*. The selection was guided by thematically relevant keywords (*crisis/дағдарыс, reform/реформа, conflict/қақтығыс, war/соғыс, development/даму, social issues/қоғамдық проблемалар, etc*.), which supported the thematic comparability of two corpora. The genre composition of the corpus was also considered in the comparative design. The English-language corpus included 20 news articles (40%) and 30 opinion and analytical publications (60%), whereas the Kazakh-language corpus included 16 news articles (32%) and 34 (68%) analytical publications. Although the genre composition was not identical, the proportions were relatively close across two corpora. This distribution was taken into account when interpreting differences in the use and pragmatic realization of evaluative stylistic devices.

The methodological framework of the research is based on qualitative comparative discourse analysis grounded in functional-pragmatic and cognitive-discursive approaches. Within this framework, stylistic devices are viewed as discursive tools for shaping the interpretation of events and exerting pragmatic influence on the recipient. Accordingly, the comparative analysis was focused not only on the formal occurrence of stylistic devices but also on their contextual and pragmatic realization within the selected media texts.

To ensure methodological transparency, a coding scheme was developed for the identification and classification of stylistic devices. The corpus was coded manually by the second author according to the following three parameters: a) the type of stylistic device; b) its evaluative function; c) its pragmatic role in shaping discursive meaning. The identification and classification of stylistic devices were based on their communicative and pragmatic functions as well as their linguistic realization. Potentially ambiguous cases were re-examined in their broader discursive context and checked against the established coding criteria to maintain coding consistency.

The analysis was conducted in three stages: 1) identifying examples of stylistic devices conveying evaluative meaning; 2) providing a contextual and interpretive description of these stylistic devices, taking into account the communicative situation and genre-specific features of media discourse; 3) identifying the pragmatic function of stylistic devices, including evaluative categorization, ideological framing, redistribution of agency and emotional intensification.

The study employed contextual-interpretive, comparative-contrastive and discursive frame analysis methods. Although the research is predominantly qualitative, it is complemented by descriptive quantitative analysis to identify recurrent patterns in the distribution of stylistic devices across both corpora. The quantitative analysis was used to identify distributional patterns within the selected corpus rather than to establish statistically significant differences between two corpora. The 340 fragments were treated as analytical units identified within the 100 selected articles, not as a statistically

representative sample of Kazakh- and English-language media discourse as a whole. Illustrative examples were selected according to the principle of analytical relevance. Quotations are presented with the original spelling and punctuation preserved, where necessary, translations were provided by the authors. The differences between two corpora were interpreted with consideration of thematic, genre and editorial characteristics of the selected media sources, while linguistic and cultural factors were considered as possible explanatory dimensions.

Literature review

The expansion of the research scope in contemporary linguistics and the establishment of the anthropocentric paradigm have contributed to the development of axiological linguistics, which focuses on the study of values and the ways they are expressed through language. Its central concept is the category of evaluation, reflecting the speaker's value-based attitude towards objects, events and different phenomena of reality. Evaluation goes beyond the neutral description of facts and involves their interpretation through socially and culturally shaped norms and values. Unlike purely descriptive meaning, evaluative meaning reflects a degree of subjectivity and expresses the speaker's axiological perspective (Volf, 2002). As N.D. Arutyunova (1999) argues, evaluation emerges at the intersection of semantics and pragmatics and reflects the speaker's position, communicative intentions and orientation towards the recipient. Its semantic foundation is connected with its binary and gradable nature, expressed through opposing categories such as "*good/bad*" or "*acceptable/unacceptable*". E.M. Volf (2002) notes that such oppositional categories appear in language through stable lexico-grammatical and syntactic patterns. At the same time, evaluation is closely connected with the system of cultural and ideological values characteristic of a particular linguistic community (Karasik, 2002). From a cognitive perspective, evaluation forms part of a value-based worldview in which objects and events are interpreted in relation to normative or ideal models.

The cultural dimension of evaluation is particularly relevant to the Kazakh-language material examined in this study. In the intellectual heritage of Abai Qunanbayev, the concept of *«толық адам»* ("*the holistic person*") denotes an axiological ideal based on the harmony of reason, will and heart. The recent studies relate this concept to cultural norms and ethical guidelines relevant to the interpretation of social reality and the evaluative understanding of the world (Sartayeva, 2021; Syzdykova et al., 2021). *«Толық адам»* represents a person striving for spiritual perfection, knowledge and social responsibility and can be viewed as one element of the axiological worldview represented in Kazakh intellectual tradition. In turn, in the works of Akhmet Baitursynuly, language is conceptualized as a national value and an instrument for preserving the cultural identity of the people (Baitursynuly, 1992). These perspectives provide a cultural and axiological background for interpreting evaluative meanings in Kazakh-language discourse.

The pragmatic aspect of evaluation is closely connected to its orientation toward the recipient and the communicative context in which it is used. As emphasized by V.N. Teliya (1986) and N.D. Arutyunova (1999), evaluative expressions convey the speaker's attitude toward events and perform pragmatic and regulatory functions by shaping their interpretation. Within the pragmatic approach, evaluation is viewed not only as a means of expressing a speaker's position but also as an instrument of persuasion, legitimization and other forms of discursive influence. Similar ideas are developed in the works of V.I. Karasik (2002), Z.K. Temirgazina (2020), A. Ashirova (2017), D. Alkebayeva (2020), where the category of evaluation is analyzed in the context of speech interaction and pragmatically conditioned meaning.

Studies of Kazakhstani newspaper discourse also demonstrate that the linguistic means of media texts perform not only an informative but also an evaluative and pragmatic function. Seidamat (2022) shows that the expressive and evaluative marked headlines attract attention while establishing a specific axiological perspective for interpreting information (Seidamat, 2022). This finding indicates that stylistic devices may contribute to implicit evaluation even before the recipient engages with the main content of a publication.

Evaluative meaning is particularly important in media discourse, because the media not only report events of social reality but also participate in their interpretation through the selection, nomination and framing of information. Media authors express their perspectives through evaluative

linguistic resources that can guide the recipient's interpretation of described events. This conceptual position correlates with M.M. Bakhtin's idea that the author acts as the "sole active form-shaping energy" whose activity is manifested primarily as the "activity of expressed evaluation" (Bakhtin, 1979). From a critical discourse perspective, evaluative strategies may also contribute to ideological framing and the organization of social meanings (Van Dijk, 2006). The pragmatic potential of media texts is manifested through linguistic means characterized by expressiveness, emotiveness and evaluative orientation. In this context, lexical and stylistic mechanisms are particularly relevant to the implicit evaluation. According to A. Absattar et al. (2022), emotive vocabulary contributes to the cognitive processing and interpretation of events and reinforces the evaluative orientation of media messages.

Most previous research has focused largely on the lexical level of evaluation, while stylistic devices have received comparatively less systematic attention from a functional-pragmatic perspective. Such devices can be approached not simply as formal techniques but in terms of the mechanisms through which they construct evaluative meaning in context. Within this framework, cognitive-discursive studies demonstrate that metaphor shapes the perception of events by constructing evaluative linguistic frames and guiding the recipient's interpretation (Lakoff et al., 1990). Irony functions as a pragmatically driven mechanism of implicit evaluation, where meaning emerges from incongruity between expressed and intended content, enabling authors to maintain discursive distance while subtly directing recipients' evaluation (Attardo, 2000). These examples show that stylistic devices may construct evaluative meaning through different interpretive mechanisms.

Despite the considerable body of research on evaluation, media discourse and individual stylistic devices, their pragmatic functions in constructing evaluative meaning have not been systematically related within a single analytical framework. Present studies describe the evaluative potential of particular stylistic devices, but less attention has been paid to how their linguistic realization relates to mechanisms of evaluation and to the pragmatic functions they perform in context. Moreover, comparative research on these functions in Kazakh- and English-language media texts also remains limited. The present study addresses this gap by relating the realization of stylistic devices to the mechanisms through which evaluative meaning is constructed and to their pragmatic functions in the selected media texts.

Results and discussions

Considering stylistic devices from a discursive and pragmatic perspective makes it possible to examine how evaluative meaning is constructed and communicated in the selected media texts. The analysis relates the formal realization of stylistic devices to the mechanisms through which evaluation is constructed and to their pragmatic functions in discourse. To provide empirical support for the qualitative findings, Table 1 presents a descriptive frequency summary of the stylistic devices identified in the corpus.

Table 1 – The frequency distribution of stylistic devices identified in the Kazakh- and English-language corpora

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі корпустардан анықталған стилистикалық құралдардың жиілік бойынша таралуы

Таблица 1 – Частотное распределение стилистических средств, выявленных в казахско- и англоязычных корпусах

Stylistic device	*English-language corpus*	*Kazakh-language corpus*	*Total*	*Distribution %*
Metaphor	48	46	94	27.6
Irony	41	28	69	20.3
Metonymy	18	23	41	12.1
Epithet	33	42	75	22.1
Hyperbole	17	28	45	13.2
Simile	10	6	16	4.7
Total	167	173	340	100

Table 1 demonstrates that metaphor is the most frequently used stylistic device in both corpora (27.6%), followed by the epithet (22.1%) and irony (20.3%). Together, these three stylistic devices account for the largest proportion of evaluative stylistic devices in the analyzed sample. Metonymy accounts for 12.1% of the cases, while hyperbole represents 13.2% and simile 4.7%. The English-language corpus has relatively more instances of irony (41 vs. 28), whereas the Kazakh-language corpus contains more epithets (42 vs. 33) and hyperboles (28 vs. 17). These findings are treated as distributional patterns within the selected corpus rather than as statistically established characteristics of two media discourses. The following qualitative analysis examines how these devices construct evaluative meaning through different pragmatic mechanisms.

The analysis of two corpora shows that, within the selected sample, metaphor functions not merely as a figurative device but as an important tool for shaping the semantic and evaluative framing of social reality. According to the framing theory, metaphoric constructions offer a particular angle through which socio-economic processes are perceived and interpreted within a specific axiological orientation (Entman, 1993). In the analyzed material, this evaluative effect is achieved through a sequence in which metaphorical transfer activates a particular conceptual image, structures the interpretation of the represented situation and thereby performs a specific pragmatic function. For example, consider the following fragment from *The Guardian*: *"…as wealth shifts inexorably upwards, basic universal services are outsourced-disability support, early education, aged and health care-shifting shareholders into the role of primary beneficiaries, and the corporatization of not-for-profits has social services providers placing increased market share higher in their priority list than improving the lives of the Australians doing it toughest"* (https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/dec/24/christmas-peace-a-more-equal-australia-cost-of-living-wealth). Here, the evaluative meaning is conveyed through a cluster of metaphors that frame economic processes in moral and ideological terms. Thus, the metaphor *"wealth shifts inexorably upwards"* activates a vertical spatial scheme typically associated with power and privilege, representing inequality as a systematic movement of resources towards those positioned "above". This spatial conceptualization makes inequality more salient and supports the pragmatic function of ideological framing. Other metaphorical constructions here, such as *"shifting shareholders into the role of primary beneficiaries"* and *"the corporatization of not-for-profits",* reinforce this critical frame by presenting market logic as incompatible with social care. Together, these metaphors guide the reader toward a critical interpretation of the described socio-economic transformations without requiring an explicit evaluative statement.

A similar mechanism of evaluative framing can also be observed in selected Kazakh media texts, where social and political processes are often described through images of vertical space. Thus, in the article fragment: *«Жиналған адамдардың алдына қала әкімі шыққан. Ол «талапты қағазға түсіруді» сұрап, оны «жоғарыға жеткізуге» уәде берді» ("The akim of the city came out to address the gathered people. He asked them to put their demands in writing and promised to "deliver them upwards")* (https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/3556-zhanaozennen-zhana-kazakstan-zhaily-uranga-deiin-kantar-okigasynyn-khronologiiasy) the vertical metaphor *«жоғарыға жеткізу»* ("to *deliver upwards"*) represents power as being located "above" and inaccessible to direct interaction. Unlike the English example metaphor "*wealth shifts inexorably upwards",* where vertical movement illustrates the redistribution of resources as a systemic and inevitable process, the Kazakh media text uses verticality within the pragmatics of symbolic access to power. From a cognitive-discursive perspective, this metaphor activates an "up-down" spatial model that conceptualizes authority as hierarchical, distant and institutionally mediated. In this case, the conceptual spatialization of authority makes institutional distance salient and provides the basis for the subsequent redistribution of agency. The city akim's promise "*to deliver upwards" («жоғарыға жеткізу»)* the citizens' demands constructs a presuppositional evaluative frame in which the very possibility of solving the problem is transferred beyond the local level, thereby shifting responsibility away from the immediate actor. Thus, the metaphor operates through the sequence of spatial conceptualization to perceived institutional distance and then to redistribution of agency, with the latter constituting its central pragmatic effect in this context.

In addition to spatial metaphors, metaphors of violence, physical force and war also play a significant role in both media corpora. Social and political processes are frequently conceptualized through images of coercion, destruction and bodily harm, which lends the described events a distinctly negative axiological orientation. For example, in the expression *"...ruled Belarus with an iron fist"*, from *The Guardian*, power is depicted through the image of physical pressure, framing political governance as authoritarian coercion rather than as a legitimate institutional process. A similar pragmatic function is performed by the metaphor *"elimination of challengers*" from the same publication, which constructs an image of power as a repressive force aimed at suppressing opposition (https://www.theguardian.com/world/2024/jan/04/belarusian-president-alexander-lukashenko-signs-law-granting-him-lifelong-immunity-from-prosecution). Metaphors of destruction and bodily damage, such as *"gutting of a key watchdog"* (https://www.theguardian.com/us-news/2025/nov/30/us-watchdog-human-rights-department-homeland-security), present institutional reforms through the imagery of physical violence. The transfer from physical harm to institutional processes makes abstract political actions perceptually concrete. This negative conceptualization then provides the basis for the pragmatic function of delegitimization, as political actors and their actions are represented through a frame of harm rather than through institutional justification.

A similar mechanism can be observed in the Kazakh-language corpus. The figurative expressions grounded in images of weapons and physical destruction, including the metaphor *«жүйе қылышынан қан тамып тұрған кез» ("a time when the system ruled with a blood-soaked sword")* (https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/35760-urei-bilegen-zhuie-kazakstanda-nege-li-kunge-deiin-kozhamzharov-pen-onyn-komekshilerinen-olerdei-korkady/) and the event labeled as *«Қанды қаңтар»* ("*Bloody January")* (https://zhasalash.kz/news/-8ba5d9/?ysclid=mm1r31kenz516921036), used in media coverage of the January 2022 events in Kazakhstan, frame political reality through imagery of violence and crisis. Such expressions represent power and social conflict through images of threat, intensifying their negative axiological interpretation. The anthropomorphic metaphor *«үрей билеген жүйе»* ("*a system consumed by fear*") represents political institutions as a living entity acting under the influence of fear, which contributes to their indirect delegitimization without explicit evaluative statements. In these examples, the transfer from physical harm to political reality makes abstract processes emotionally salient, intensifies negative evaluation and supports the pragmatic function of implicit delegitimization.

According to the corpus analysis, irony emerges as a consistent pragmatic tool of implicit evaluation, enabling media authors to critically reflect on social and political processes without making direct accusations. In the analyzed corpus, ironic meaning is primarily constructed through a discrepancy between an expected or explicitly stated value and the contextual reality in which it is presented. In the English-language corpus, this mechanism can be observed in the contrast between apparently legitimate statements and the context in which they are used. For example, in the following extract from the article, the biblical phrase "*Peace on Earth and goodwill to all*" is reinterpreted ironically through its juxtaposition with the expression *"goodwill to those like us and "please stay peaceful" to those who aren't",* where the supposedly universal value of goodwill is presented as selective and reserved for "insiders" (https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/dec/24/christmas-peace-a-more-equal-australia-cost-of-living-wealth). The gap between the proclaimed moral ideal and the social reality described, including rising inequality and the commercialization of social services, generates an implicit negative evaluation of the existing system. The evaluative effect does not arise from an explicitly negative lexical item but from the recipient's recognition of the discrepancy between the proclaimed ideal and the reality represented in the text. Irony therefore functions through a sequence in which contextual discrepancy leads to an inferred negative evaluation and subsequently to critical framing. Its pragmatic function in this example is implicit criticism without direct expression of the author's position.

A comparable evaluative pattern can be observed in the Kazakh-language corpus, where irony frequently emerges through the framing of unrealistic promises and the mismatch between declared ambitions and real-life conditions. For example, statements such as *«Кедейлер үш жылдан кейін бай болады» ("In just three years, the poor will all be rich")* (https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/32731-

kedeiler-ush-zhyldan-keiin-bai-bolady-deputattar-men-ministrdin-talkysy/) take on an ironic resonance in contexts of socio-economic instability, implicitly expressing skepticism toward official rhetoric. Here, the evaluative mechanism is based on the contrast between the categorical promise expressed in the statement and the contextual conditions against which it is interpreted. The ironic effect here arises from the inferential gap between what is presented as achievable and what the surrounding context makes difficult to accept as realistic. This discrepancy creates a critical evaluative frame in which institutional communication is represented as disconnected from everyday reality. These findings are consistent with the understanding of irony as a pragmatic mechanism of implicit evaluation (Attardo, 2000), while the analyzed examples indicate how this mechanism operates in both corpora through contextual discrepancy and the subsequent inference of critical evaluation.

The analysis of the Kazakh- and English-language corpora shows that metonymy functions as a recurrent stylistic mechanism of evaluation in the analyzed texts. While metaphor reshapes the conceptual understanding of social reality by linking different cognitive domains, metonymy operates through the redistribution of agency and responsibility within discourse. Through metonymic substitution, an individual actor is replaced by an institutional or abstract entity, which changes the way agency and responsibility are represented and may present political and economic processes as impersonal or systematic (Tokmakov, 2000). The evaluative effect is therefore produced not primarily through explicit evaluation but through a shift in the representation of who acts and who is held responsible. A clear example of this can be found in the headline from the news portal *TIME: "Buckingham Palace ready to support police if contacted over Andrew allegations amid Epstein row"* (https://time.com/7373053/prince-william-kate-middleton-address-epstein-files-andrew-scandal), where the institutional name *"Buckingham Palace"* functions as a metonymy and serves as a framing device that backgrounds individual agency while distancing the monarchy as an institution from personal accusations against Prince Andrew. Similar metonymic patterns appear in conventional media expressions such as *"the White House has decided…", "the Kremlin responded…" or "the markets reacted nervously".* In such constructions, actions are attributed to institutions rather than to particular individuals, reducing the salience of personal agency and representing events as outcomes of broader institutional processes. Metonymic substitution thus displaces individual agency, reduces the visibility of personal responsibility and contributes to the institutional framing of the event.

In the Kazakh-language corpus, political authority is also represented through metonymic nominations such as *Ақорда (Akorda is an official residence of the President of RK), үкімет ("the government"), билік ("the authority"), жүйе ("system"), орталық ("the center"), жоғары ("the top", "above").* In the analyzed examples, these nominations may replace concrete decision-makers with institutional or abstract representations of authority or central power. For example, in the statement *«Билік пен бұқара арасындағы диалогты дамытады»* ("*Dialogue between the authorities and the public is developing*") (http://egemen.kz./article/205380-bilik-pen-buqara-arasyndagy-dialogty-damytady), the focus shifts from individual actors to an institutional entity *«билік» ("the authorities")*. This shift produces two related effects i.e. it foregrounds institutional authority while backgrounding individual agency. In expressions involving *«жоғары» ("above/the top")*, the spatial representation may also make hierarchical distance more salient by positioning decision-making at a higher institutional level. In these cases, metonymy constructs evaluation through the reorganization of agency i.e. institutional authority becomes more visible, while the individual actors responsible for particular decisions remain less explicit.

Overall, within the analyzed corpus, metonymy functions as a mechanism of implicit evaluative framing through the redistribution of agency. Its evaluative potential lies not necessarily in explicit positive or negative characterization of an event. By shifting attention from individuals to institutions or abstract entities, metonymic constructions can reduce the salience of individual responsibility and frame political or social processes as part of broader institutional dynamics.

The next stylistic linguistic device identified across both media corpora is the epithet. In media discourse, epithets typically function at the presuppositional level. They introduce an axiological perspective in which the evaluation of the described object is treated as already established and therefore does not require further explanation. The evaluative mechanism of the epithet lies in

embedding the author's judgement directly into the description of the referent, so that evaluation is presented as an attribute, but not as a separate proposition requiring justification. In the English-language corpus, epithets are frequently realized as evaluative attributes accompanying the names of social actors, political decisions and institutional practices. This is illustrated by combinations such as *controversial reform, deeply flawed policy, brutal crackdown, sham election, toxic political climate, toxic society, toxic culture* and *grave abuse*, which can be embedded in otherwise informational narratives and introduce evaluation without separate argumentation. In these examples, the evaluative element is not argued but presented as an already established characteristic. For example, in the statement: *"A Republican-led congressional committee has subpoenaed documents from the estate of the disgraced late financier Jeffrey Epstein"* (https://www.theguardian.com/us-news/2025/aug/25/jeffrey-epstein-documents-subpoena-congress) where the epithet *disgraced* functions as a presuppositional marker of moral evaluation, framing a negative interpretation of the person even before factual information is presented. In this case, the epithet performs moral categorization and directs the reader toward a particular evaluative perspective. It combines evaluative categorization with condensation, i.e. a complex judgement is incorporated into a single descriptive attribute, reducing the need for explicit argumentative evaluation.

In the analyzed Kazakh-language corpus, epithets show a somewhat different pragmatic realization. Whereas the English-language examples tend to rely on presuppositionally loaded evaluative attributes, the Kazakh-language examples more frequently employ emotionally coloured and journalistically expressive epithets, such *as «шулы іс» ("a high-profile case"), «қауіпті үрдіс» ("a dangerous trend"), «әділетсіз жүйе» ("an unjust system"), «қатал саясат» ("a harsh policy") and «қауіпті шешім» ("a dangerous decision")*. Such epithets not only characterize the described object but also intensify its emotional evaluation. Here, the evaluative mechanism shifts from presuppositional condensation towards more explicit emotional intensification, creating the effect of an evaluative stance shared with the audience and also reducing the communicative distance between author and recipient.

Thus, epithets in both media corpora convey evaluative meaning by incorporating judgement into the description of the referent. In the English-language media texts, they more often operate through the presuppositional categorization and evaluative condensation, whereas in the Kazakh-language texts analyzed here, they more often intensify emotional evaluation and create an effect of alignment with the audience. The comparison therefore suggests that the same stylistic device can construct evaluative meaning through different realizations of the underlying mechanism. Thus, epithet functions as a mechanism of implicit evaluative framing within the analyzed corpus.

According to analysis of our data, hyperbole and simile emerge as comparatively less frequent but at the same time significant stylistic devices for conveying implicit evaluative meaning in both corpora. In the English-language corpus, hyperbole is often realized through high-intensity vocabulary that amplifies the perceived significance of events and creates a sense of urgency, threat or public importance. For example, in the statement: "*A Trump endorsement, though, would be a seismic event-one that Trump might see as too tempting to skip"* (https://time.com/7373241/james-talarico-jasmine-crockett-ken-paxton-john-cornyn-texas-senate-polls/), hyperbole is expressed through the phrase "*a seismic event*" which presents the potential political endorsement of Donald Trump as an occurrence of an almost catastrophic scale. The lexeme *seismic*, borrowed from the geological domain, transfers political action into the sphere of physical intensity and increases the evaluative force of the statement. Such hyperbole dramatizes the situation, frames the endorsement as a turning point and guides the recipient toward perceiving the event as critically significant without the author's explicit evaluation. In this example, the mechanism operates through intensity amplification, which heightens the perceived significance of the event and then contributes to its interpretive framing.

The analysis of the Kazakh-language corpus demonstrates that hyperbole is more frequently employed as a means of emotional-evaluative intensification and crisis framing. The hyperbolic examples identified in this corpus tend to rely on vocabulary of extreme scale, such as *«қауіпті фазаға жетті» ("has reached a dangerous phase"), «мәдени бум» ("a cultural boom"), «өлердей қорқады» ("are terrified to death") and «тұтас ауылдарды шайып кетеді» ("it washes away entire villages")*, where evaluative meaning is conveyed through imagery of threat, massiveness or existential risk. Thus,

in the statement: *«Қазақстанда неге әлі күнге дейін Қ. пен оның көмекшілерінен өлердей қорқады»* (the name is given in abbreviated form – *Қ.) (“Why in Kazakhstan people are still terrified to death of Q. and his associates”)* (https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/35760-urei-bilegen-zhuie-kazakstanda-nege-li-kunge-deiin-kozhamzharov-pen-onyn-komekshilerinen-olerdei-korkady/), the hyperbolic phrase *«өлердей қорқады»* conveys the negative axiological frame by shifting the description of emotion from ordinary fear to existential threat. This amplification of fear dramatizes the political situation and contributes to the delegitimization of actors in power by framing fear as an outcome of presumed repression. The evaluative mechanism therefore proceeds through intensity amplification, the construction of an extreme threat image and subsequent emotional-evaluative intensification.

In addition to hyperbole, simile also functions as an important stylistic mechanism of implicit evaluation, contributing to emotional dramatization and interpretative framing. In the Kazakh-language corpus, simile is used to intensify crisis perception and construct imagery of large-scale destruction. For example, in the analytical article *«Соғыс Ресейге емес, Путинге керек немесе саяси амбиция мұңкіген режим»* from the Kazakh corpus, the following expression *«әскердің қынадай қырылуы» (“the army was cut down like grass”*) (https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/12930-sogys-reseige-emes-putinge-kerek-nemese-saiasi-ambitsiia-munkigen-rezhim/) presents military losses through an explicit comparative image. The comparison with grass converts the abstract description of military losses into a concrete and visually accessible image of mass destruction. It emphasizes the scale and inevitability of destruction, reinforces a strongly negative evaluative frame and increases the recipient’s emotional engagement, guiding the reader toward perceiving the event as catastrophic rather than routine.

A similar function of simile can be seen in the English-language corpus. In the following article from *The Guardian* about resurgence of measles in the UK, the statement: “*Importations of measles found unvaccinated pockets and took off like wildfire*” (http://www.theguardian.com/society/2026/feb/15/life-threatening-rise-of-measles-in-the-uk) uses the simile *“took off like wildfire”* to represent the spread of the disease not merely as rapid but as dangerous, unpredictable and difficult to control. The comparison with wildfire adds a threat frame to an otherwise factual description of disease spread and makes its speed and uncontrollability more perceptually salient. Thus, the mechanism moves from sensory comparison to the concretization of threat, which intensifies evaluation and contributes to interpretive framing.

The differences observed between the Kazakh- and English- language corpora may be partially associated with socio-cultural factors that shape communicative traditions and evaluative practices. However, the present corpus does not allow this difference to be attributed exclusively to national-cultural factors. Within the analyzed sample, the English-language corpus contains relatively more instances of irony, whereas the Kazakh-language corpus contains relatively more epithets and hyperboles. The qualitative analysis also reveals recurrent vertical metaphors in the Kazakh-language material and instances of institutional metonymy in both corpora. These patterns may reflect differences in communicative priorities, journalistic practices and ways of representing authority and social relations. Expressions such as *«жоғарыға жеткізу»*, *«жоғарыдағылар» and «биіктегі»* illustrate a vertical conceptualization of authority in the Kazakh-language material, where institutional distance is represented through spatial relations. In the English-language examples analyzed here, irony contributes to indirect criticism, while institutional metonymy provides a mechanism for the redistribution of agency. These patterns suggest different modes of constructing evaluation within the selected texts, i.e. emotional intensification and more explicit alignment with the audience in some Kazakh-language examples and implicit framing and indirect criticism in some English-language examples. These tendencies should be interpreted in relation to the genre, thematic and editorial characteristics of the selected articles, while socio-cultural factors remain a possible explanatory dimension rather than a direct causal explanation.

Conclusion

The results of the present study allow us to conclude that stylistic devices play a significant role in the formation of evaluative meaning in both analyzed Kazakh- and English-language media texts. The function of stylistic devices goes beyond textual expressiveness, as they operate as pragmatic mechanisms that shape the recipient’s interpretation and participate in evaluative and ideological

framing.

The findings of the study demonstrate that metaphor, irony, metonymy, epithet, hyperbole and simile function as means of implicit evaluation within the selected corpus. The analysis shows that metaphors structure the interpretation of social and political processes through conceptual transfer and framing, while irony constructs evaluation through a discrepancy between expected meaning and contextual reality. Metonymy redistributes discursive agency by shifting attention from individual actors to different institutional or abstract entities. Epithet functions as a marker of presuppositional evaluation, whereas hyperbole and simile intensify the perceived significance or emotional salience of represented events.

The comparative analysis of selected data also revealed differences in the distribution and pragmatic realization of stylistic devices. English-language texts in the analyzed sample contain relatively more examples of irony, while Kazakh-language texts contain relatively more epithets and hyperboles. Qualitative analysis additionally reveals recurrent vertical metaphors in the Kazakh-language material and instances of institutional metonymy in both corpora. These patterns show different tendencies in the construction of evaluation within the selected material. However, they should not be interpreted as stable or universal characteristics of English- or Kazakh-language media discourse, since the study is based on a limited corpus and the observed differences may also be related to genre, thematic focus, journalistic practices and editorial orientation. Therefore, the socio-cultural factors represent a possible explanatory dimension rather than a conclusively established causal relationship.

Thus, the main contribution of the study is the proposed analytical model that relates the formal realization of stylistic devices to the mechanisms of evaluative construction and their pragmatic functions. The analysis shows that the same stylistic device can realize evaluation through different mechanisms, such as conceptual framing, inferential discrepancy, redistribution of agency, presuppositional categorization, intensification of emotions and sensory concretization.

The study has several limitations. Firstly, the corpus is restricted to online media articles and does not include other media formats, such as social media pages, interviews or television programs, which may employ different evaluative patterns. In addition, the corpus size and its purposive sampling limit the extent to which the results of study can be generalized to Kazakh- and English-language media discourse as a whole. Therefore, the findings should be understood as tendencies identified in the selected corpus rather than as statistically established features of two media systems.

Future research may extend the corpus, include a more systematically balanced selection of genres and media formats and examine additional languages. Such research could further test whether the evaluative patterns identified in the present study are sustained across different communicative, genre-specific and socio-cultural contexts.

References

Absattar, A. (2022) The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage. Humanities and Social Sciences Communications. Vol. 9, 222 p. https://doi.org/10.1057/s41599-022-01232-2 (in English)

Alkebaeva, D. (2020) Qazaq tilining pragmastilistikasy: oqulyq. Almaty: Qazaq universiteti. 247 b. [Alkebayeva, D. (2020) Pragmastylistics of the Kazakh language: textbook. Almaty: Kazakh University. 247 p.] (in Kazakh)

Arutyunova, N.D. (1999) Jazyk i mir cheloveka: monografija. 2-e izd. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury. 895 s. [Arutyunova, N.D. (1999) Language and the Human World: monograph. 2nd ed. Moscow: Languages of Russian Culture. 895 p.] (in Russian)

Ashirova, A. (2017) Gazet maqalalarynyng taqyryptary qurylymy funkcijasy pragmatikasy: monografija. Almaty: Qazaq universiteti, 120 b. [Ashirova, A. (2017) Newspaper headlines structure functions pragmatics: monograph. Almaty: Kazakh University, 120 p.] (in Kazakh)

Attardo, S. (2000) Irony as relevant inappropriateness. Journal of Pragmatics. Vol. 32. No.6. Pp. 793-826. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00070-3 (in English)

Bajtursynuly, A. (1992) Til tagylymy. Almaty: Ana tili, 448 b. [Baitursynuly, A. (1992) Language Heritage. Almaty: Ana tili, 448 p.] (in Kazakh)

Bahtin, M.M. (1979) Jestetika slovesnogo tvorchestva. Moskva: Iskusstvo, 424 s. [Bakhtin, M.M. (1979) Aesthetics of verbal creativity. Moscow: Iskusstvo, 424 p.] (in Russian)

Bednarek, M. (2006) Evaluation in media discourse Analysis of a newspaper corpus. London: Continuum. (in English)

Belarusian president signs law granting him lifelong immunity from prosecution. URL: https://www.theguardian.com/world/2024/jan/04/belarusian-president-alexander-lukashenko-signs-law-granting-him-lifelong-immunity-from-prosecution [Accessed: 10.05.2025] (online resource) (in English)

Bilik pen buqara arasyndagy dialogty damytady. [Develops a dialogue between the authorities and the masses.] URL:https://egemen.kz/article/205380-bilik-pen-buqara-arasyndaghy-dialogty-damytady [Accessed: 20.01.2025] (online resource) (in Kazakh)

Buckingham Palace 'Ready to Support' Police If Contacted Over Andrew Allegations Amid Epstein Row. URL: https://time.com/7373053/prince-william-kate-middleton-address-epstein-files-andrew-scandal [Accessed: 10.02.2026] (online resource) (in English)

Charteris-Black, J. (2004) Corpus approaches to critical metaphor analysis. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 293 p. (in English)

Entman, R.M. (1993) Framing Toward clarification of a fractured paradigm. Journal of Communication. Vol. 43. No. 4. Pp. 51-58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x (in English)

Fairclough, N. (2010) Critical discourse analysis: The critical study of language. 2nd ed. Harlow: Longman. (in English)

Gutting of key US watchdog could pave way for grave immigration abuses, experts warn. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/nov/30/us-watchdog-human-rights-department-homeland-security [Accessed: 10.12.2025] (online resource) (in English)

How Texas Ended Up With the Wildest Senate Race in the Country. URL: https://time.com/7373241/james-talarico-jasmine-crockett-ken-paxton-john-cornyn-texas-senate-polls/ [Accessed:10.02.2026] (online resource) (in English)

Karasik, V.I. (2002) Jazyk social`nogo statusa. Moskva: Gnozis. 333 s. [Karasik, V.I. (2002) Language of social status. Moscow: Gnozis. 333 p.] (in Russian)

Kedejler ush zhyldan kejin baj bolady: deputattar men ministrding talqysy. [The poor will become rich in three years: deputies and the minister's talismans.] URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/32731-kedeiler-ush-zhyldan-keiin-bai-bolady-deputattar-men-ministrdin-talkysy/ (in Kazakh) [Accessed: 20.10.2025] (online resource) (in Kazakh)

Lakoff, D., Dzhonson, M. (1990) Metafory kotorymi my zhivem. Moskva: Progress. S. 387-415. [Lakoff, D. Johnson, M. (1990) Metaphors we live by. Moscow: Progress. Pp. 387-415.] (in Russian)

Republican-led committee subpoenas documents from Jeffrey Epstein estate. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/aug/25/jeffrey-epstein-documents-subpoena-congress [Accessed: 10.09.2025] (online resource) (in English)

Sartaeva, R.S. (2021) Uchenie Abaja "tolyq adam" i sovremennye tendencii. Adam alemi. No. 3. S. 76-91. https://doi.org/10.48010/2021.3/1999-5849.07 [Sartayeva, R.S. (2021) Abay's concept of the complete human and modern trends. Adam alemi. No. 3. Pp. 76-91.] (in Russian)

Sejdamat, A. (2022) Gazet taqyrybynyng aserliligi zhane leksika semantikalyq erekshelikteri. *Tiltanym*. No. 1. 97-106-bb. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-97-106 [Seidamat, A. (2022) Expressiveness of newspaper headlines. *Tiltanym*. No. 1. Pp. 97-106.] (in Kazakh)

Sogys Resejge emes, Putinge kerek nemese sajasi ambicija mungkigen rezhim. [The war is not for Russia, but for Putin, or a regime in which political ambitions are mired.] URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/12930-sogys-reseige-emes-putinge-kerek-nemese-saiasi-ambitsiia-munkigen-rezhim/ [Accessed: 20.10.2025] (online resource) (in Kazakh)

Syzdyqova, D.T., Tashimova, A.T. (2021) Zhahandanu dauirindegi Abajdyng tolyq adam tuzhyrymdamasy. Al-Farabi. No. 2. B. 46-55. https://doi.org/10.48010/2021.2/1999-5911.04 [Syzdykova, D.T., Tashimova, A.T. (2021) Abay's concept in the globalization era. Al-Farabi. No. 2. Pp. 46-55.] (in Kazakh)

Telija, V. N. (1986) Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnyh edinic. Moskva: Nauka. 143 s. [Teliya, V. N. (1986) Connotative aspect of semantics. Moscow: Nauka. 143 p.] (in Russian)

Temirgazina, Z.K. (2020) Lingvisticheskaja aksiologija ocenochnye vyskazyvanija v russkom jazyke. Moskva: Flinta. 247 s. [Temirgazina, Z.K. (2020) Linguistic axiology evaluative statements. Moscow: Flinta. 247 p.] (in Russian)

This Christmas, peace won't come from the politics of envy. It will come only by building a more equal Australia. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/dec/24/christmas-peace-a-more-equal-australia-cost-of-living-wealth [Accessed: 25.12.2025] (online resource) (in English)

Tokmakov, A.N. (2000) Metonimija kak sredstvo pragmaticheskogo vozdejstvija. Moskva. 23 s. [Tokmakov, A.N. (2000) Metonymy as a pragmatic tool. Moscow. 23 p.] (in Russian)

Urej bilegen zhuje: Qazaqstanda nege ali kunge dejin Qozhamzharov pen onyng komekshilerinen olerdej qorqady. [The terrible system: why Kazakhstan is still afraid of Kozhamzharov and his assistants.] URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/35760-urei-bilegen-zhuie-kazakstanda-nege-li-kunge-deiin-kozhamzharov-pen-onyn-komekshilerinen-olerdei-korkady [Accessed: 10.01.2026] (online resource) (in Kazakh)

Van Dijk, T.A. (2006) Discourse and manipulation. Discourse and Society. Vol. 17. No. 3. Pp. 359-383. https://doi.org/10.1177/0957926506060250 (in English)

Volf, E.M. (2002) Funkcional`naja semantika ocenki. Moskva: Editorial URSS. 280 s. [Volf, E.M. (2002) Functional semantics of evaluation. Moscow: Editorial URSS. 280 p.] (in Russian)

"We almost lost you in the night" – the life-threatening rise of measles in the UK. URL: https://www.theguardian.com/society/2026/feb/15/life-threatening-rise-of-measles-in-the-uk [Accessed: 15.03.2026] (online resource) (in English)

Wodak, R. (2006) Blaming and denying. Encyclopedia of Language and Linguistics. Vol. 2. Pp. 59-64. https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/04307-8 (in English)

Zhangaozennen «Zhanga Qazaqstan» zhaily uranga dejin: Qangtar oqigasynyng hronologijasy. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/3556-zhanaozennen-zhana-kazakstan-zhaily-uranga-deiin-kantar-okigasynyn-khronologiiasy [From Zhanaozen to the slogan about “New Kazakhstan”: chronology of January events.] [review date: 20.01.2025] [Accessed: 20.01.2025] (electronic resource) (in Kazakh)

Әдебиеттер

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека: монография. – 2-е изд. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 895 с.

Аширова А. Газет мақалаларының тақырыптары: құрылымы, функциясы, прагматикасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 120 б.

Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы: оқулық. – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 247 б.

Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979. – 424 с.

Билік пен бұқара арасындағы диалогты дамытады. URL: https://egemen.kz/article/205380-bilik-pen-buqara-arasyndaghy-dialogty-damytady [Қаралған күні: 20.01.2025] (электронды ресурс)

Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – 2-е изд. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

Жаңаөзеннен «Жаңа Қазақстан» жайлы ұранға дейін: Қаңтар оқиғасының хронологиясы. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/3556-zhanaozennen-zhana-kazakstan-zhaily-uranga-deiin-kantar-okigasynyn-khronologiiasy [Қаралған күні: 20.01.2025] (электронды ресурс)

Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва: Гнозис, 2002. – 333 с.

Кедейлер үш жылдан кейін бай болады: депутаттар мен министрдің талқысы. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/32731-kedeiler-ush-zhyldan-keiin-bai-bolady-deputattar-men-ministrdin-talkysy/ [Қаралған күні: 20.10.2025] (электронды ресурс)

Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 387-415.

Сартаева Р.С. Учение Абая «толық адам» и современные тенденции в решении проблемы целостного человека // Адам әлемі. – 2021. – № 3(88). – С. 76-91. https://doi.org/10.48010/2021.3/1999-5849.07

Сейдамат Ә. Газет тақырыбының әсерлілігі және лексика-семантикалық ерекшеліктері // *Tiltanym,* 2022. № 1(85). 97-106-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-97-106

Соғыс Ресейге емес, Путинге керек немесе саяси амбиция мүңкіген режим. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/12930-sogys-reseige-emes-putinge-kerek-nemese-saiasi-ambitsiia-munkigen-rezhim/ [Қаралған күні: 20.10.2025] (электронды ресурс)

Сыздыкова Д.Т., Ташимова А. Т. Жаһандану дәуіріндегі Абайдың «толық адам» тұжырымдамасы // Әл-Фараби. – 2021. – Т. 74. – № 2. https://doi.org/10.48010/2021.2/1999-5911.04

Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Наука, 1986. – 143 с.

Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: оценочные высказывания в русском языке: монография. – 3-е изд., стер. – Москва: Флинта, 2020. – 247 с.

Токмаков А.Н. Метонимия как средство прагматического воздействия: на материале французской кинокритики: автореф. дис. канд…филол. наук. – Москва, 2000. – 23 с.

Үрей билеген жүйе: Қазақстанда неге әлі күнге дейін Қожамжаров пен оның көмекшілерінен өлердей қорқады. URL: https://qaz.ulysmedia.kz/saraptama/35760-urei-bilegen-zhuie-kazakstanda-nege-li-kunge-deiin-kozhamzharov-pen-onyn-komekshilerinen-olerdei-korkady [Қаралған күні: 10.01.2026] (электронды ресурс)

Absattar, A. The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage. Humanities and Social Sciences Communications. 2022. Vol. 9. Article 222. https://doi.org/10.1057/s41599-022-01232-2

Attardo, S. Irony as relevant inappropriateness. Journal of Pragmatics. 2000. Vol. 32. No. 6. Pp. 793-826. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00070-3

Bednarek, M. Evaluation in media discourse: Analysis of a newspaper corpus. London: Continuum, 2006. ISBN: 082649126X.

Belarusian president signs law granting him lifelong immunity from prosecution. URL: https://www.theguardian.com/world/2024/jan/04/belarusian-president-alexander-lukashenko-signs-law-granting-him-lifelong-immunity-from-prosecution [Accessed: 10.05.2025] (online resource)

Buckingham Palace ‘Ready to Support’ Police If Contacted Over Andrew Allegations Amid Epstein Row. URL: https://time.com/7373053/prince-william-kate-middleton-address-epstein-files-andrew-scandal [Accessed: 10.02.2026] (online resource)

Charteris-Black, J. (2004) Corpus approaches to critical metaphor analysis. Basingstoke Palgrave Macmillan. 293 p.

Entman, R.M. Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. Journal of Communication. 1993. Vol. 43. No. 4. Pp. 51-58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Fairclough, N. (2010) Critical discourse analysis The critical study of language. 2nd ed. Harlow Longman.

Gutting of key US watchdog could pave way for grave immigration abuses, experts warn. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/nov/30/us-watchdog-human-rights-department-homeland-security [Accessed:

10.12.2025] (online resource)

How Texas Ended Up With the Wildest Senate Race in the Country. URL: https://time.com/7373241/james-talarico-jasmine-crockett-ken-paxton-john-cornyn-texas-senate-polls/ [Accessed: 10.02.2026] (online resource)

Republican-led committee subpoenas documents from Jeffrey Epstein estate. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/aug/25/jeffrey-epstein-documents-subpoena-congress [Accessed: 10.09.2025] (online resource)

This Christmas, peace won't come from the politics of envy. It will come only by building a more equal Australia. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/dec/24/christmas-peace-a-more-equal-australia-cost-of-living-wealth [Accessed: 25.12.2025] (online resource)

Van Dijk, T.A. Discourse and manipulation. Discourse & Society. 2006. Vol. 17. No. 3. Pp. 359-383. https://doi.org/10.1177/0957926506060250

"We almost lost you in the night" – the life-threatening rise of measles in the UK. URL: https://www.theguardian.com/society/2026/feb/15/life-threatening-rise-of-measles-in-the-uk [Accessed: 15.03.2026] (online resource)

Wodak, R. Blaming and denying. Encyclopedia of Language and Linguistics. Elsevier, 2006. Vol. 2. Pp. 59-64. https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/04307-8

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 27.02.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Ybyraiym, A., Yessenbayeva, A., Suyuberdiyeva, A., 2026

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-158-171

Малика Муратовна Аймагамбетова[1*], Гульсезим Конысбайкызы Халел[2]
[1*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-7886-4982 E-mail: aimagambetovamalika@gmail.com
[2]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4806-798X E-mail: gulsezimkpl@gmail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАЗАХСТАНА КАК ПОСРЕДНИКА МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ В АМЕРИКАНСКИХ АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕДИА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности репрезентации Казахстана в американском медиадискурсе через призму его посреднической роли между Востоком и Западом. Актуальность исследования обусловлена возрастающим вниманием зарубежных средств массовой информации к Центральной Азии в условиях трансформации международных отношений, усиления геополитической конкуренции и формирования новых транспортно-логистических маршрутов в Евразии. В связи с этим особый интерес представляет анализ языковых и дискурсивных механизмов международного образа Казахстана. Цель исследования заключается в выявлении языковых и дискурсивных средств формирования образа Казахстана как государства-посредника в американских медиа. Научная значимость работы состоит в расширении представлений о механизмах формирования международного имиджа государств в современном медиапространстве, а практическая значимость связана с возможностью использования результатов в исследованиях медиалингвистики, политической коммуникации и международных отношений. Материалом исследования послужили десять публикаций американских аналитических и общественно-политических изданий Foreign Policy, The Diplomat, Forbes и Radio Free Europe/Radio Liberty, опубликованные в 2021-2026 гг. Методологическую основу работы составили методы дискурс-анализа, лингвосемантического анализа и анализа концептуальных метафор. Установлено, что в исследуемом корпусе американских аналитических медиа Казахстан преимущественно представлен как государство, обеспечивающее взаимодействие между различными политическими, экономическими и географическими пространствами. Ключевую роль в формировании данного образа играют концепты bridge, diplomacy, neutrality, balancing, Middle Corridor, connectivity и hub, образующие единую дискурсивную модель посредничества. Выявлено, что посредническая функция Казахстана реализуется в геополитическом, дипломатическом и экономико-инфраструктурном измерениях. Научная новизна исследования заключается в систематизации основных дискурсивных моделей репрезентации Казахстана как государства-посредника в американских аналитических медиа. Результаты показывают, что в ряде исследуемых публикаций формируется позитивный образ страны, связанный с представлениями о стабильности, открытости и конструктивном международном сотрудничестве. Полученные выводы могут быть использованы при изучении международного медиадискурса и формировании стратегий продвижения позитивного имиджа Казахстана.

Ключевые слова: репрезентация Казахстана; государство-посредник; американский медиадискурс; медиаобраз страны; посредничество.

Для цитирования: Аймагамбетова М.М., Халел Г.Қ. Репрезентация Казахстана как посредника между востоком и западом в американских аналитических медиа. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 158-171.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-158-171

Малика Муратовна Аймагамбетова[1*], Гүлсезім Қонысбайқызы Халел[2]
[1*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-7886-4982 E-mail: aimagambetovamalika@gmail.com
[2]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4806-798X E-mail: gulsezimkpl@gmail.com

АМЕРИКАЛЫҚ АНАЛИТИКАЛЫҚ МЕДИАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ ДЕЛДАЛ ЕЛ РЕТІНДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның американдық медиадискурсындағы Шығыс пен Батыс арасындағы делдалдық рөлі тұрғысынан репрезентациялану ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі халықаралық қатынастардың трансформациялануы, геосаяси бәсекелестіктің күшеюі және Еуразиядағы жаңа көлік-логистикалық бағыттардың қалыптасуы жағдайында шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының Орталық Азияға деген

қызығушылығының артуымен айқындалады. Осыған байланысты Қазақстанның халықаралық бейнесін қалыптастыратын тілдік және дискурстық механизмдерді талдау ерекше ғылыми қызығушылық тудырады. Зерттеудің мақсаты – американдық аналитикалық медиасындағы Қазақстанның делдал мемлекет ретіндегі бейнесін қалыптастыратын тілдік және дискурстық құралдарды анықтау. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазіргі медиакеңістікте мемлекеттердің халықаралық имиджін қалыптастыру механизмдері туралы түсініктерді кеңейтумен сипатталса, практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін медиалингвистика, саяси коммуникация және халықаралық қатынастар салаларындағы зерттеулерде пайдалану мүмкіндігімен айқындалады. Зерттеу материалы ретінде 2021-2026 жылдары жарияланған Foreign Policy, The Diplomat, Forbes және Radio Free Europe/Radio Liberty басылымдарындағы он аналитикалық және қоғамдық-саяси мақала алынды. Зерттеудің методологиялық негізін дискурс-талдау, лингвосемантикалық талдау және концептуалдық метафораларды талдау әдістері құрайды. Зерттеу нәтижесінде американдық аналитикалық медиакорпуста Қазақстан әртүрлі саяси, экономикалық және географиялық кеңістіктер арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін мемлекет ретінде басым түрде репрезентацияланатыны анықталды. Аталған бейнені қалыптастыруда bridge, diplomacy, neutrality, balancing, Middle Corridor, connectivity және hub концептілері шешуші рөл атқарып, делдалдық қызметтің біртұтас дискурстық моделін құрайды. Сонымен қатар Қазақстанның делдалдық қызметі геосаяси, дипломатиялық және экономикалық-инфрақұрылымдық өлшемдерде жүзеге асатыны айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстанның делдал ел ретіндегі бейнесін американдық аналитикалық медиада репрезентациялаудың негізгі дискурстық модельдерін жүйелеуден көрінеді. Зерттеу нәтижелері қарастырылған жарияланымдардың бірқатарында елдің тұрақтылық, ашықтық және сындарлы халықаралық ынтымақтастық ұғымдарымен сабақтасатын оң бейнесі қалыптасатынын көрсетеді. Алынған қорытындылар халықаралық медиадискурсты зерттеуде және Қазақстанның жағымды имиджін ілгерілету стратегияларын қалыптастыруда қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: Қазақстанның репрезентациясы; делдал ел; американдық медиадискурс; елдің медиабейнесі; делдалдық.

Сілтеме жасау үшін: Аймагамбетова М.М., Халел Г.Қ. Американдық аналитикалық медиадағы Қазақстанның шығыс пен батыс арасындағы делдал ел ретіндегі репрезентациясы. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 158-171-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-158-171

Malika Aimagambetova[1*], Gulsezim Khalel[2]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-7886-4982 E-mail: aimagambetovamalika@gmail.com
[2]Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4806-798X E-mail: gulsezimkpl@gmail.com

REPRESENTATION OF KAZAKHSTAN AS A MEDIATOR BETWEEN EAST AND WEST IN AMERICAN ANALYTICAL MEDIA

Abstract. This article examines the representation of Kazakhstan in American media discourse through the lens of its mediating role between East and West. The relevance of the research is determined by the growing attention of international media to Central Asia amid the transformation of international relations, intensifying geopolitical competition, and the emergence of new transport and logistics routes across Eurasia. Accordingly, the analysis of the linguistic and discursive mechanisms underlying Kazakhstan's international image is of primary concern. The aim of the study is to identify the linguistic and discursive means employed by American media to construct the image of Kazakhstan as a mediating state. The scientific significance of the work lies in expanding the idea of the mechanisms through which the international image of states is constructed in the contemporary media environment; its practical significance is associated with the potential application of the findings in the fields of media linguistics, political communication, and international relations. The research material is based on ten publications from the American analytical and public affairs media outlets Foreign Policy, The Diplomat, Forbes, and Radio Free Europe/Radio Liberty, published between 2021 and 2026. The methodological framework of the research involves discourse analysis, linguistic-semantic analysis, and conceptual metaphor analysis. The findings demonstrate that, within the examined corpus of American analytical media, Kazakhstan is predominantly portrayed as a state facilitating interaction among diverse political, economic, and geographical spaces. The construction of this image is primarily based on the concepts of bridge, diplomacy, neutrality, balancing, Middle Corridor, connectivity, and hub, which collectively constitute a coherent discursive model of mediation. The study further reveals that Kazakhstan's mediating role is articulated across three principal dimensions: geopolitical, diplomatic, and economic-infrastructural. The novelty of the study lies in the systematization of the principal discursive models through which Kazakhstan is represented as a mediating state in American analytical media. The results show that several of the analyzed publications construct a positive image of the country associated with stability, openness, and constructive international cooperation. The findings may be used in the study of international media discourse and in developing strategies to promote a positive image of Kazakhstan.

Keywords: representation of Kazakhstan; intermediary state; American media discourse; media image of the country; mediation.

For citation: Aimagambetova, M., Khalel, G. Representation of Kazakhstan as a Mediator between East and West in American Analytical Media. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 158-171. (in Russian)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-158-171

Введение

В условиях глобализации и усиления информационного взаимодействия средства массовой информации (СМИ) становятся одним из ключевых инструментов формирования международного имиджа государств. Современные медиа не только отражают политические, экономические и культурные процессы, происходящие в мире, но и активно участвуют в конструировании образов стран посредством отбора фактов, интерпретации событий и использования определенных языковых и дискурсивных средств (Van Dijk, 2008; Fairclough, 2015). В связи с этим исследование медиаобразов государств в зарубежном информационном пространстве является одним из актуальных направлений современной медиалингвистики, политической лингвистики и дискурс-анализа (Anholt, 2007; Buhmann, 2015). Особый интерес в данном контексте представляет изучение репрезентации Казахстана в американском медиадискурсе. За годы независимости Казахстан сформировал многовекторную внешнюю политику, ориентированную на поддержание конструктивных отношений с ведущими мировыми центрами силы (Clarke, 2020). Географическое положение страны, расположенной на пересечении европейского и азиатского пространства, а также ее участие в международных дипломатических и экономических инициативах способствовали формированию специфического образа Казахстана как государства, выполняющего посредническую функцию между Востоком и Западом (Kassen, 2023; Laruelle, 2022). Несмотря на возрастающий интерес исследователей к вопросам международного имиджа Казахстана, большинство существующих работ сосредоточено преимущественно на политологических, международно-правовых и геополитических аспектах. При этом лингвистические механизмы формирования медиаобраза Казахстана в зарубежном аналитическом медиадискурсе остаются недостаточно изученными. В частности, отсутствуют комплексные исследования, посвященные анализу языковых и дискурсивных средств репрезентации Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом. Данный исследовательский пробел определяет научную актуальность настоящей работы.

Актуальность исследования обусловлена возрастающим вниманием американских СМИ к Центральной Азии и Казахстану, в частности. Геополитические изменения последних лет, трансформация международных торговых маршрутов (Middle Corridor), а также стремление Казахстана сохранять сбалансированную внешнеполитическую позицию способствовали появлению значительного количества публикаций, в которых страна рассматривается как важный элемент евразийского взаимодействия (Kassen, 2023; Laruelle, 2022).

Анализ современных американских медиа показывает, что образ Казахстана формируется посредством концептов bridge, diplomacy, neutrality, balancing, Middle Corridor, connectivity и hub. Использование данных лексических единиц способствует формированию представления о стране как о связующем звене между различными политическими, экономическими и культурными пространствами. Вместе с тем несмотря на наличие исследований, посвященных международному имиджу Казахстана и особенностям политического медиадискурса, комплексный анализ языковых и дискурсивных механизмов репрезентации Казахстана как государства-посредника в американских СМИ до настоящего времени не проводился. Данное обстоятельство обусловило выбор темы исследования.

Цель статьи заключается в выявлении особенностей репрезентации Казахстана как посредника между Востоком и Западом в американском медиадискурсе.

Для достижения поставленной цели решаются следующие задачи:

- определить основные тематические контексты репрезентации Казахстана в американских СМИ;

- выявить ключевые дискурсивные модели формирования образа страны как посредника между Востоком и Западом;

- проанализировать языковые средства и концептуальные метафоры, участвующие в

конструировании данного медиаобраза;

- определить основные концепты, посредством которых американские СМИ интерпретируют международную роль Казахстана.

Объектом исследования выступают публикации американских общественно-политических и аналитических изданий, посвященные Казахстану. Предметом исследования являются языковые и дискурсивные средства репрезентации Казахстана как посредника между Востоком и Западом.

Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении языковых и дискурсивных механизмов репрезентации Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом на материале американских аналитических медиа 2021-2026 гг. В отличие от существующих исследований, посвященных метафорической репрезентации Казахстана в других национальных медиадискурсах, в настоящей работе систематизируются ключевые концепты и дискурсивные модели, посредством которых в исследуемом корпусе конструируется посредническая роль Казахстана. Теоретическая значимость исследования определяется его вкладом в развитие медиалингвистики, политической лингвистики и исследований международного медиадискурса. Практическая значимость работы заключается в возможности использования ее результатов при изучении медиаобразов государств, международной политической коммуникации, межкультурного взаимодействия и механизмов формирования национального имиджа в зарубежном информационном пространстве.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили десять публикаций американских общественно-политических и аналитических изданий Foreign Policy, The Diplomat, Forbes, Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), опубликованных в 2021-2026 гг. Корпус исследования сформирован методом целенаправленной выборки, что обусловлено необходимостью отбора публикаций, наиболее полно отражающих исследуемую проблему. В корпус были включены материалы, соответствующие следующим критериям: принадлежность к аналитическому жанру; публикация в авторитетных международных изданиях; выход в период 2021-2026 гг.; наличие тематического дискурса о международной роли Казахстана; репрезентация Казахстана как государства-посредника или ключевого участника международных политических и экономических процессов. В исследовательский корпус вошли статьи, в которых Казахстан рассматривается как связующее звено между Востоком и Западом, дипломатический посредник или транспортно-логистический центр Евразии.

Таблица 1 – Состав исследовательского корпуса
Кесте 1 – Зерттеу корпусының құрамы
Table 1 – Composition of the Research Corpus

№	*Автор(ы)*	*Название публикации*	*Издание*	*Дата*
1	Iskander Akylbayev, Brian Y.S. Wong	What Kazakhstan Can Teach About Medium-State Diplomacy	Foreign Policy	4 May 2021
2	---	Balancing Between East and West	Foreign Policy (sponsored)	2023
3	Lynne O'Donnell	Kazakhstan's Leader Makes Neutrality an Art	Foreign Policy	7 Nov 2023
4	Roman Vassilenko	Kazakhstan and Europe: Building the Backbone of a Resilient Global Economy	The Diplomat	9 Apr 2025
5	Reid Standish	China In Eurasia Briefing: Is The Middle Corridor Set To Take Off?	RFE/RL	29 Nov 2023
6	Reid Standish, Wojtek Grojec, Ivan Gutterman	How The Ukraine War Could Revamp Trade In Eurasia	RFE/RL	19 Jul 2024
7	Reid Standish	China's Belt And Road Focuses On New Eurasian Trade Routes Due To	RFE/RL	18 Jul 2022

		Ukraine War		
8	Reid Standish, Rikard Jozwiak, Mukhtar Senggirbay	EU Readies New Trade Routes — And A Challenge To Beijing And Moscow — At Luxembourg Summit	RFE/RL	20 Oct 2025
9	Zamira Eshanova	Hormuz Crisis Has Supercharged The Middle Corridor Trade Route	RFE/RL	20 Apr 2026
10	Ken Rapoza	Kazakhstan Revamps Its Economic Forum Amongst New East-West Divide	Forbes	16 Jun 2023

Представленный корпус охватывает публикации 2021-2026 гг. и позволяет проследить особенности репрезентации посреднической роли Казахстана в американских аналитических медиа в рассматриваемый период.

Отбор публикаций осуществлялся по ключевым словам: *Kazakhstan, bridge between East and West, mediator, Middle Corridor, connectivity, Eurasian hub, neutrality, diplomacy* и другим лексическим единицам, отражающим международную роль Казахстана. В исследование включались материалы, содержащие оценку геополитического положения страны, ее внешнеполитической стратегии, участие в транспортно-логистических проектах и развитие сотрудничества между государствами Европы и Азии.

Исследовательский вопрос заключается в определении того, каким образом в американском медиадискурсе формируется образ Казахстана как посредника между Востоком и Западом и какие языковые средства обеспечивают его репрезентацию.

Гипотеза исследования состоит в том, что в американских аналитических медиа Казахстан репрезентируется преимущественно как государство-посредник, обеспечивающее политическую, экономическую и инфраструктурную связанность различных регионов мира, а формирование данного образа осуществляется посредством комплекса взаимосвязанных концептов и концептуальных метафор.

Методологическую основу исследования составил комплекс взаимодополняющих методов, включающий дискурс-анализ (Van Dijk, 2008; Fairclough, 2015), лингвосемантический анализ и анализ концептуальных метафор (Lakoff, Johnson, 2003; Скоробогатова, 2017). Дискурс-анализ позволил выявить основные модели интерпретации образа Казахстана в американском медиадискурсе и определить особенности интерпретации его международной роли. Лингвосемантический анализ использовался для изучения ключевых лексических единиц и концептов, формирующих международный имидж страны как посредника между Востоком и Западом. В рамках лингвосемантического анализа осуществлялась сплошная выборка контекстов, содержащих лексические единицы и словосочетания, репрезентующие посредническую роль Казахстана. Выделенные единицы группировались по семантическому принципу в соответствии с доминирующим значением контекста. Для количественной оценки использовался показатель документной частотности: фиксировалось количество публикаций корпуса, в которых соответствующий концепт был представлен хотя бы в одном семантически релевантном контексте. Единицей количественного учета являлась публикация, что позволило избежать искажения результатов вследствие различий в объеме анализируемых материалов. Дополнительно учитывалось распределение концептов по годам публикации. Анализ концептуальных метафор был направлен на выявление метафорических моделей, лежащих в основе репрезентации Казахстана в исследуемых публикациях. Комплексное применение указанных методов обеспечило всесторонний анализ языковых и дискурсивных средств формирования образа Казахстана, а также позволило выявить взаимосвязь ключевых концептов и концептуальных метафор, лежащих в основе его репрезентации в американском аналитическом медиадискурсе.

Исследование проводилось в несколько этапов. На первом этапе был сформирован корпус публикаций и определены критерии отбора материала. На втором этапе осуществлялся анализ тематических контекстов и ключевых концептов. На третьем этапе были выявлены основные дискурсивные модели и концептуальные метафоры, формирующие образ Казахстана как

государства-посредника. На заключительном этапе проведена интерпретация полученных результатов и их систематизация.

Полученные результаты были систематизированы в соответствии с выявленными дискурсивными моделями репрезентации Казахстана, что позволило определить основные языковые средства, концептуальные метафоры и механизмы формирования образа страны в современном американском аналитическом медиадискурсе.

Исследовательский корпус носит целенаправленный характер и ограничен десятью публикациями, поэтому полученные результаты рассматриваются как характеристика выявленных тенденций в отобранном материале и не претендуют на статистическую репрезентативность всего американского медиадискурса. Вместе с тем сочетание качественного дискурс-анализа с количественной оценкой распространенности ключевых концептов позволяет установить повторяющиеся способы репрезентации Казахстана в пределах исследуемого корпуса.

Обзор литературы

Проблема формирования медиаобраза государства занимает важное место в современных исследованиях медиалингвистики, политической лингвистики и дискурс-анализа. В научной литературе медиаобраз рассматривается как совокупность представлений о стране, формируемых СМИ посредством отбора, интерпретации и оценки событий. СМИ выступают не только каналом передачи, но и важным инструментом конструирования социальной и политической реальности, оказывая влияние на формирование общественного мнения и международного восприятия государств (Van Dijk, 2008; Fairclough, 2015).

Теоретические основы исследования политического и медиадискурса представлены в работах Е.И. Шейгал, Т. ван Дейка и Н. Фэрклоу. Е.И. Шейгал рассматривает политический дискурс как особую форму коммуникации, направленную на формирование общественного восприятия политических акторов и событий (Шейгал, 2004). Существенный вклад в изучение механизмов формирования общественных представлений внес Т. ван Дейк, который подчеркивает роль СМИ в производстве и распространении социальных значений и оценок (Van Dijk, 2008). В рамках критического дискурс-анализа Н. Фэрклоу рассматривает медиадискурс как форму социальной практики, посредством которой осуществляется интерпретация общественно значимых событий и формирование определенных моделей восприятия социальной реальности (Fairclough, 2015).

В современных зарубежных исследованиях международный образ государства рассматривается как многомерный дискурсивный конструкт, формирующийся под влиянием политических, культурных и информационных факторов. Так, С. Анхольт связывает формирование международной репутации государства с механизмами национального брендинга и стратегического позиционирования страны в глобальном информационном пространстве (Anholt, 2007). Я. Мелиссен рассматривает публичную дипломатию как важный инструмент формирования международного имиджа посредством коммуникации с зарубежной аудиторией (Melissen, 2005). Р. Водак подчеркивает, что политический дискурс отражает не только социальную реальность, но и механизмы воспроизводства власти, идентичности и идеологических установок через языковые практики (Wodak, 2009).

В последние годы в отечественной науке наблюдается устойчивый интерес к вопросам формирования имиджа Казахстана. Так, Г.Ш. Аширбекова и А.К. Абылханова рассматривают эволюцию медиаобраза Казахстана и выделяют основные этапы его формирования в отечественном и международном пространстве (Әшірбекова, Абылханова, 2022). Исследователи подчеркивают влияние исторических, политических и культурных факторов на конструирование образа страны в СМИ. Значимым для настоящего исследования является вывод авторов о динамическом характере медиаобраза Казахстана и его зависимости от изменений общественно-политического контекста.

Важный вклад в изучение языковых механизмов формирования образа Казахстана внесли Б.Г. Смагулова и Ш.К. Жаркынбекова. На материале российского медиадискурса авторы исследовали метафорическую репрезентацию страны и выявили основные концептуальные

модели, посредством которых осуществляется интерпретация страны в медиапространстве. Полученные результаты демонстрируют значимость метафорического моделирования при формировании международного образа государства и создают теоретическую основу для дальнейшего изучения аналогичных процессов в других национальных медиадискурсах (Смагулова, Жаркынбекова, 2022).

Несмотря на значительный вклад указанных исследований в изучение механизмов формирования международного образа государств, основное внимание в них уделяется общим вопросам политического дискурса, публичной дипломатии и национального брендинга. Лингвистические особенности репрезентации Казахстана в американских аналитических медиа, а также система концептов и дискурсивных моделей, посредством которых формируется образ страны как государства-посредника между Востоком и Западом, остаются недостаточно изученными.

В зарубежных исследованиях Казахстан все чаще рассматривается в контексте развития Среднего коридора (Middle Corridor), транспортной связанности Евразии, энергетической безопасности и региональной дипломатии (Kassen, 2023; Laruelle, 2022). Большинство подобных исследований выполнено в рамках политологии, международных отношений и экономики и посвящено анализу геополитического положения страны, ее внешнеполитической стратегии и роли в формировании новых транспортно-логистических маршрутов. Такой подход существенно расширяет представления о международной роли Казахстана, однако практически не затрагивает вопросы языковой репрезентации страны в зарубежном аналитическом медиадискурсе.

Таким образом, анализ отечественных и зарубежных исследователей показывает, что, несмотря на значительное внимание к вопросам международного имиджа государств, политического медиадискурса и публичной дипломатии, комплексный анализ языковых и дискурсивных механизмов формирования образа Казахстана как государства-посредника в американских аналитических медиа до настоящего времени не проводился. Недостаточно изученными остаются концептуальные метафоры, дискурсивные модели и система ключевых концептов, посредством которых американские СМИ интерпретируют посредническую роль Казахстана между Востоком и Западом. Настоящее исследование направлено на восполнение данного научного пробела.

Результаты и обсуждения

Анализ исследуемого корпуса публикаций американских аналитических и общественно-политических изданий за 2021-2026 гг. показал, что в отобранных материалах Казахстан преимущественно репрезентируется как государство, выполняющее посредническую функцию между Востоком и Западом. Данный образ представлен как в публикациях, посвященных международной дипломатии и внешней политике, так и в материалах, рассматривающих вопросы транспортно-логистического развития, регионального сотрудничества и международной торговли.

Проведенный анализ свидетельствует о том, что американские СМИ интерпретируют международную роль Казахстана через дискурсивную модель посредничества. В рамках данной модели страна представляется не как периферийный участник международных процессов, а как активный субъект, обеспечивающий взаимодействие различных политических, экономических и географических пространств. Наиболее значимыми средствами формирования данного образа выступают концепты *bridge, neutrality, diplomacy, balancing, Middle Corridor, connectivity* и *hub.* Их распространённость в исследовательском корпусе была установлена на основе показателя документной частотности.

Таблица 2 – Документная частотность ключевых концептов в исследовательском корпусе
Кесте 2 – Зерттеу корпусындағы негізгі концептілердің құжаттық жиілігі
Table 2 – Document Frequency of Key Concepts in the Research Corpus

Концепт	*Количество публикаций*	*Доля корпуса, %*	*Распределение по годам*
Bridge	3	30	2023 – 1; 2025 – 2

Diplomacy	4	40	2021 – 1; 2023 – 2; 2025 – 1
Neutrality	2	20	2021 – 1; 2023 – 1
Balancing	4	40	2021 – 1; 2023 – 3
Middle Corridor	8	80	2022 – 1; 2023 – 3; 2024 – 1; 2025 – 2; 2026 – 1
Connectivity	4	40	2023 – 1; 2024 – 1; 2025 – 1; 2026 – 1
Hub	2	20	2023 – 1; 2026 – 1

Количественные данные показывают, что наибольшей распространенностью в исследуемом корпусе характеризуется концепт Middle Corridor, представленный в восьми из десяти публикаций (80 %). Концепты diplomacy, balancing и connectivity зафиксированы каждый в четырех публикациях (40 %), bridge – в трех (30 %), тогда как neutrality и hub представлены в двух публикациях (20 %). Распределение по годам свидетельствует о различии функций данных концептов: дипломатические концепты наиболее заметны в материалах 2021-2023 гг., тогда как экономико-инфраструктурная модель, репрезентируемая прежде всего концептами Middle Corridor и connectivity, последовательно представлена в публикациях 2022-2026 гг. Полученные показатели позволяют говорить не о доминировании отдельной метафоры, а о сочетании нескольких взаимосвязанных способов репрезентации посреднической роли Казахстана.

Таблица 3 – Основные концепты формирования образа Казахстана в американских аналитических медиа
Кесте 3 – Американдық аналитикалық медиада Қазақстан бейнесін қалыптастыратын негізгі концептілер
Table 3 – Key Concepts Shaping the Image of Kazakhstan in American Analytical Media

Концепт	*Семантическое значение*	*Дискурсивная функция*
Bridge	Мост, связующее звено	Геополитическое посредничество
Diplomacy	Дипломатия	Политическое посредничество
Neutrality	Нейтралитет	Баланс интересов
Balancing	Балансирование	Баланс внешнеполитических интересов
Middle Corridor	Срединный коридор	Экономическое посредничество
Connectivity	Связанность	Интеграция регионов
Hub	Узел, центр	Инфраструктурное посредничество

Как показывают количественные и качественные данные, выделенные концепты формируют взаимосвязанное семантическое поле репрезентации посреднической роли Казахстана. При этом их распространенность в корпусе различается: наиболее широко представлен концепт Middle Corridor, тогда как bridge, diplomacy, neutrality, balancing, connectivity и hub имеют более ограниченное распределение. Концепты bridge, diplomacy, neutrality и balancing преимущественно отражают геополитическое и дипломатическое измерения посредничества, тогда как Middle Corridor, connectivity и hub репрезентируют экономико-инфраструктурный аспект международной роли страны. Их совокупное функционирование формирует целостную дискурсивную модель Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом.

Особое место в исследуемом медиадискурсе занимает концептуальная метафора *bridge (мост),* посредством которой Казахстан характеризуется как связующее звено между Востоком и Западом. Так, в публикации Foreign Policy «Balancing Between East and West» (2023) страна прямо определяется как “a bridge between East and West”. Аналогичная репрезентация прослеживается в статье Roman Vassilenko “Kazakhstan and Europe: Building the Backbone of a Resilient Global Economy” (The Diplomat, 2025), где Казахстан рассматривается как государство, традиционно выполняющее функцию моста между европейским и азиатским пространствами. Схожая интерпретация присутствует и в публикации RFE/RL “EU Readies New Trade Routes –

And A Challenge To Beijing And Moscow – At Luxembourg Summit" (2025), в которой Казахстан назван "genuine bridge between East and West".

В выявленных контекстах метафора моста используется не только для характеристики географического положения страны, но и приобретает политическое и экономическое содержание, актуализируя способность Казахстана поддерживать взаимодействие между различными центрами силы и участвовать в развитии международного сотрудничества. Таким образом, метафора моста представляет собой одну из значимых когнитивных моделей репрезентации Казахстана как посредника между Востоком и Западом (Lakoff, Johnson, 2003). В исследуемом корпусе она выявлена в трех из десяти публикаций (30 %).

Наряду с метафорой bridge значимую роль играет концепт посредничества, реализуемый через лексику diplomacy, neutrality и balancing. В статье Iskander Akylbayev и Brian Y. S. Wong "What Kazakhstan Can Teach About Medium-State Diplomacy" (Foreign Policy, 2021) Казахстан представлен как успешный пример дипломатии среднего государства, способного эффективно выстраивать отношения с различными международными акторами. Авторы подчеркивают, что страна "has found its niche in connecting trade and commerce", тем самым акцентируя внимание на ее способности обеспечивать взаимодействие между различными экономическими и политическими пространствами.

Развитие посреднической модели наблюдается и в публикациях, посвященных внешнеполитической стратегии Казахстана. В статье "Balancing Between East and West" (Foreign Policy, 2023) международная деятельность страны рассматривается через призму балансирования между различными политическими и экономическими центрами силы. Уже само название публикации акцентирует внимание на способности Казахстана поддерживать конструктивные отношения одновременно с несколькими государствами и международными объединениями. В данном случае концепт balancing выступает важным элементом репрезентации страны как посредника, способного сохранять устойчивость в условиях возрастающей геополитической конкуренции.

Сходная интерпретация представлена в статье Lynne O'Donnell "Kazakhstan's Leader Makes Neutrality an Art" (Foreign Policy, 2023). Автор подчеркивает, что президент Касым-Жомарт Токаев "has elevated pragmatic neutrality to an art form", характеризуя внешнеполитический курс Казахстана как пример прагматичного нейтралитета. Особенность данной репрезентации заключается в том, что нейтралитет рассматривается не как пассивная позиция государства, а как активная дипломатическая стратегия. Благодаря использованию лексем pragmatic и neutrality формируется образ страны, способной поддерживать диалог с различными международными акторами независимо от существующих между ними политических противоречий.

Следует отметить, что концепты *diplomacy, balancing* и *neutrality* образуют единое семантическое поле, связанное с идеями посредничества, сотрудничества и международного диалога. В отличие от традиционных геополитических нарративов, акцентирующих внимание на соперничестве государств, американские СМИ в рассматриваемых публикациях репрезентируют Казахстан как пространство взаимодействия и коммуникации. В результате формируется позитивный медиаобраз страны, основанный на представлениях о прагматизме, стабильности и способности к конструктивному сотрудничеству (Anholt, 2007; Buhmann, 2015; Әшірбекова, Абылханова, 2022). Следовательно, концепты *diplomacy, balancing* и *neutrality*, в отличие от концепта *bridge*, репрезентируют Казахстан прежде всего через стратегию внешнеполитического поведения, основанную на принципах многовекторности, прагматизма и конструктивного международного сотрудничества. Подобная интерпретация акцентирует внимание не только на географическом положении страны, но и на ее активной роли в обеспечении международного диалога.

Вместе с тем в исследуемом корпусе публикации 2022-2026 гг. расширяют экономико-инфраструктурное измерение посреднической функции Казахстана. В материалах этого периода значительное место занимает репрезентация транспортно-логистических возможностей Казахстана и его роли в развитии новых евразийских маршрутов. В данном контексте посредничество получает наряду с политическим также инфраструктурное и экономическое

содержание. Ключевым элементом данной модели является концепт Middle Corridor, посредством которого Казахстан характеризуется как важнейшее звено транспортной системы, соединяющей рынки Европы и Азии (Kassen, 2023). Посредством данного концепта в исследуемых публикациях Казахстан интерпретируется не только как дипломатический посредник, но и как один из центральных узлов современной евразийской связанности.

Экономическое измерение посреднической функции Казахстана наиболее ярко проявляется в публикациях, посвященных развитию Транскаспийского международного транспортного маршрута, более известного как Middle Corridor (Kassen, 2023; Laruelle, 2022). В исследуемом корпусе концепт Middle Corridor представлен в публикациях 2022-2026 гг. и выступает одним из ключевых средств репрезентации экономико-инфраструктурной роли Казахстана. В материалах этого периода акцентируется роль страны в обеспечении международной транспортной и экономической связанности. Особое внимание данной тематике уделяется в материалах Radio Free Europe/Radio Liberty. Так, в статье Reid Standish “China's Belt And Road Focuses On New Eurasian Trade Routes Due To Ukraine War” (2022) Казахстан рассматривается как центральный элемент транспортной сети, “stretching across Kazakhstan”, известной как Транскаспийский международный транспортный маршрут. В данном контексте страна выступает не только в качестве транзитной территории, но и как важный участник формирования новых экономических связей между Европой и Азией.

Схожая интерпретация наблюдается в статье “China In Eurasia Briefing: Is The Middle Corridor Set To Take Off?” (RFE/RL, 2023), где Срединный коридор характеризуется как маршрут, который “links Chinese and European markets”. Использование глагола links актуализирует идею соединения и взаимодействия, традиционно связанную с концептом посредничества. В отличие от дипломатических публикаций, где основное внимание уделяется политическому диалогу, здесь посредническая функция реализуется через обеспечение движения товаров, инвестиций и торговых потоков между различными регионами мира.

Значение Казахстана как ключевого элемента евразийской связанности подчеркивается в публикации Reid Standish, Wojtek Grojec и Ivan Gutterman “How The Ukraine War Could Revamp Trade In Eurasia” (RFE/RL, 2024). Авторы рассматривают Middle Corridor как одну из наиболее перспективных альтернатив традиционным маршрутам международной торговли. В данном случае Казахстан позиционируется как государство, обеспечивающее устойчивость и непрерывность трансрегиональных экономических связей в условиях изменяющейся геополитической ситуации.

Показательно, что в анализируемых публикациях представлены лексические единицы *connectivity, route, corridor, network* и *hub*. Их семантика связана с идеями инфраструктурной связанности, интеграции и взаимодействия. Таким образом, посредническая функция Казахстана получает также экономико-инфраструктурное содержание: страна выступает не только площадкой для дипломатического диалога, но и важным элементом международной транспортной инфраструктуры (Kassen, 2023; Lakoff, Johnson, 2003).

Особое значение в экономико-инфраструктурной модели имеет концепт hub, который отражает восприятие Казахстана как центрального узла евразийских коммуникаций. В статье Zamira Eshanova “Hormuz Crisis Has Supercharged The Middle Corridor Trade Route” (RFE/RL, 2026) Казахстан определяется как “a key hub of the Trans-Caspian Transport Route”. Использование определения key усиливает представление о стране как об одном из наиболее значимых участников современной транспортной системы Евразии. В отличие от метафоры bridge, предполагающей соединение двух сторон, концепт hub акцентирует внимание на центральном положении и координирующей функции государства в международных логистических процессах.

Экономическое измерение посреднической роли Казахстана также получает развитие в публикации Ken Rapoza “Kazakhstan Revamps Its Economic Forum Amongst New East-West Divide” (Forbes, 2023). Автор связывает перспективы развития страны с расширением Срединного коридора, который обеспечивает связь Казахстана с Азербайджаном, Грузией и Турцией. В данном случае Казахстан рассматривается как важный участник формирования

новых торговых маршрутов и экономических связей между регионами Евразии.

В публикациях 2025-2026 гг. посредническая роль Казахстана получает также позитивно маркированные характеристики в контексте международных транспортных процессов. Так, в статье “EU Readies New Trade Routes – And A Challenge To Beijing And Moscow – At Luxembourg Summit” (RFE/RL, 2025) Казахстан назван “genuine bridge between East and West”. В данном случае традиционная метафора *bridge* используется уже не только в политическом, но и в экономическом контексте, объединяя дипломатическое и инфраструктурное измерения посредничества.

Таким образом, анализ исследуемого корпуса показывает, что концептуальная модель посредничества включает как дипломатическое, так и экономико-инфраструктурное измерение. Наряду с концептами, связанными с дипломатическим взаимодействием и политическим балансом, значимую роль в публикациях 2022-2026 гг. играют концепты Middle Corridor, connectivity и hub. Их использование расширяет репрезентацию Казахстана как государства-посредника, включая в нее образ важного инфраструктурного центра Евразии, обеспечивающего взаимодействие между экономическими пространствами Востока и Запада.

Таблица 4 – Основные модели формирования образа Казахстана в американском медиадискурсе
Кесте 4 – Американдық медиадискурста Қазақстан бейнесін қалыптастырудың негізгі модельдері
Table 4 – Main Models of Shaping the Image of Kazakhstan in American Media Discourse

Модель	*Ключевые концепты*	*Характеристика*
Геополитическая	Bridge	Казахстан как связующее звено между Востоком и Западом
Дипломатическая	Diplomacy, Neutrality, Balancing	Казахстан как посредник международного диалога
Экономико-инфраструктурная	Middle Corridor, Connectivity, Hub	Казахстан как центр евразийской связанности

Данные Таблицы 4 показывают, что интерпретация международной роли Казахстана как посредника реализуется через три взаимосвязанные модели – геополитическую, дипломатическую и экономико-инфраструктурную. Совокупность указанных моделей формирует целостное представление о международной роли страны в современном американском медиадискурсе.

Рисунок 1 – Концептуальная модель формирования образа Казахстана как посредника между Востоком и Западом

Сурет 1 – Қазақстан бейнесін Шығыс пен Батыс арасындағы делдал ел ретінде қалыптастырудың тұжырымдамалық моделі
Figure 1 – Conceptual Model of Shaping the Image of Kazakhstan as a Mediator between East and West

Рисунок 1 обобщает выявленные в исследуемом корпусе способы репрезентации посреднической роли Казахстана. Концептуальная модель включает три взаимосвязанных измерения: геополитическое, реализуемое посредством концепта bridge; дипломатическое, представленное концептами diplomacy, neutrality и balancing; экономико-инфраструктурное, репрезентируемое концептами Middle Corridor, connectivity и hub. Центральным элементом модели выступает образ Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом. Полученные результаты в целом согласуются с современными исследованиями международного образа государств, согласно которым медиаобраз страны формируется посредством концептуальных моделей и повторяющихся дискурсивных стратегий. В случае Казахстана такой моделью выступает посредничество, объединяющее геополитическое, дипломатическое и экономико-инфраструктурное измерения международной деятельности государства (Anholt, 2007; Buhmann, 2015; Isaacs, 2021).

Совокупность выявленных концептов и дискурсивных моделей формирует целостную концептуальную модель репрезентации Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом. Данная модель объединяет представление о Казахстане как геополитическом и дипломатическом посреднике с его репрезентацией как одного из участников обеспечения экономической и инфраструктурной связанности Евразии.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить особенности репрезентации Казахстана в американском медиадискурсе на материале публикаций американских аналитических и общественно-политических изданий за 2021-2026 гг. Анализ показал, что в рассматриваемом медиакорпусе Казахстан преимущественно представлен как государство, выполняющее посредническую функцию между Востоком и Западом.

Установлено, что образ Казахстана формируется посредством комплекса взаимосвязанных концептов и метафор, среди которых наиболее значимыми являются *bridge, diplomacy, neutrality, balancing, Middle Corridor, connectivity* и *hub.* Совокупность указанных концептов формирует целостную систему репрезентации Казахстана как государства-посредника, обеспечивающего взаимодействие различных политических, экономических и культурных пространств.

Научная значимость исследования заключается в систематизации ключевых концептов и дискурсивных моделей, посредством которых в американском аналитическом медиадискурсе конструируется современный образ Казахстана как государства-посредника между Востоком и Западом. Предложенная концептуальная модель позволяет рассматривать посредничество как системообразующий принцип репрезентации Казахстана, объединяющий геополитическое, дипломатическое и экономико-инфраструктурное измерения его международной роли.

В ряде исследуемых публикаций международная роль Казахстана получает позитивную аксиологическую оценку: страна ассоциируется со стабильностью, прагматизмом, открытостью и способностью обеспечивать конструктивное взаимодействие между различными центрами силы. Такая репрезентация способствует формированию благоприятного медиаобраза Казахстана как участника политических и экономических процессов Евразии.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением медиакорпуса и сопоставительным изучением репрезентации Казахстана в американском, европейском и азиатском медиадискурсе. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях медиалингвистики и политической коммуникации, а также при разработке стратегий международного имиджевого позиционирования Казахстана.

Литература

Әшірбекова Г.Ш., Абылханова Ә.К. Қазақстанның медиаобразы: тарихи тәжірибе және қалыптасу жолдары // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Журналистика». – 2022. – №1(138). – С. 68-78.

Скоробогатова Л.В. Концептуальная метафора в политическом дискурсе: проблемы перевода // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 9. – 2017. – Вып. 15. – С. 69-72.

Смагулова Б.Г., Жаркынбекова Ш.К. Метафорическая репрезентация образа Казахстана в российском медиадискурсе (за период с 2010 по 2021 гг.) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Филология». – 2022. – №1(138). – С. 96-111.

Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва: Гнозис, 2004. – 326 с.

Anholt, S. Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. New York: Palgrave Macmillan, 2007. 134 p.

Buhmann, A., Ingenhoff, D. The 4D Model of the Country Image: An Integrative Approach from the Perspective of Communication Management. International Communication Gazette, 2015. Vol. 77. No. 1. Pp. 102-124.

Clarke, M. Kazakhstan's Multi-Vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power Competition? Asia Policy, 2020. Vol. 15. No. 4. Pp. 65-84.

Fairclough, N. Language and Power. 3rd ed. London: Routledge, 2015. 274 p.

Isaacs, R., Marat, E. Media and Politics in Central Asia. London: Lexington Books, 2021. 256 p.

Kassen, M. Understanding Kazakhstan's Transit Potential and the Middle Corridor. Journal of Eurasian Studies, 2023. Vol. 14. No. 2. Pp. 155-169.

Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 276 p.

Laruelle, M. Central Asia and the New Silk Road. Asian Affairs, 2022. Vol. 53. No. 1. Pp. 75-91.

Melissen, J. (Ed.). The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2005. 221 p.

Van Dijk, T.A. Discourse and Power. London: Palgrave Macmillan, 2008. 308 p.

Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. The Discursive Construction of National Identity. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. 288 p.

References

Anholt, S. (2007) Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. New York: Palgrave Macmillan. 134 p. (in English)

Ashirbekova, G.Sh., Abylhanova, A.K. (2022) Qazaqstannyng mediaobrazy: tarihi tazhiribe zhane qalyptasu zholdary. Vestnik Evrazijskogo nacional`nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija Zhurnalistika. No.1(138). 68-78-bb. [Ashirbekova, G.Sh., Abylkhanova, A.K. (2022) Kazakhstan's media image: historical experience and ways of formation. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series. No.1(138). Pp. 68-78.] (in Kazakh)

Buhmann, A., Ingenhoff, D. (2015) The 4D Model of the Country Image: An Integrative Approach from the Perspective of Communication Management. International Communication Gazette. Vol. 77(1). Pp. 102-124. (in English)

Clarke, M. (2020) Kazakhstan's Multi-Vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power Competition? Asia Policy. Vol. 15. No. 4. Pp. 65-84. (in English)

Fairclough, N. (2015) Language and Power. 3rd ed. London: Routledge. 274 p. (in English)

Isaacs, R., Marat, E. (2021) Media and Politics in Central Asia. London: Lexington Books. 256 p. (in English)

Kassen, M. (2023) Understanding Kazakhstan's Transit Potential and the Middle Corridor. Journal of Eurasian Studies. Vol. 14. No. 2. Pp. 155-169. (in English)

Lakoff, G., Johnson, M. (2003) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press. 276 p. (in English)

Laruelle, M. (2022) Central Asia and the New Silk Road. Asian Affairs. Vol. 53. No. 1. Pp. 75-91. (in English)

Melissen, J. (Ed.) (2005) The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan. 221 p. (in English)

Shejgal, E.I. (2004) Semiotika politicheskogo diskursa. Moskva: Gnozis. [Sheigal, E.I. (2004) Semiotics of Political Discourse. Moscow: Gnosis.] (in Russian)

Skorobogatova, L.V. (2017) Konceptual`naja metafora v politicheskom diskurse: problemy perevoda. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 9. Vol. 15. S. 69-72. [Skorobogatova, L.V. (2017) Conceptual metaphor in political discourse: problems of translation. Bulletin of Volgograd State University. Series 9. Vol. 15. Pp. 69-72.] (in Russian)

Smagulova, B.G., Zharkynbekova, Sh.K. (2022) Metaforicheskaja reprezentacija obraza Kazahstana v rossijskom mediadiskurse (za period s 2010 po 2021 gg.). Vestnik Evrazijskogo nacional`nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Serija Filologija. No. 1(138). S. 96-111. [Smagulova, B.G., Zharkynbekova, Sh.K. (2022) Metaphorical representation of Kazakhstan's image in the Russian media discourse (2010–2021). Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. No. 1(138). Pp. 96-111.] (in Russian)

Van Dijk, T.A. (2008) Discourse and Power. London: Palgrave Macmillan. 308 p. (in English)

Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. (2009) The Discursive Construction of National Identity. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press. 288 p. (in English)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 16.07.2026.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 22.09.2026.
Доступно онлайн / Интернетте қолжетімді /Available online: 30.09.2026.

© Аймагамбетова М.М., Халел Г.Қ., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-172-182

Konstantin Myachin[1], Irina Olkova[2*], Raushan Koilybayeva[3]
[1]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk,
ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru
[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk,
ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru
[3]Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-6261-3441 E-mail: 007_raushan@mail.ru

REPRESENTATION OF TIME AND SPACE CATEGORIES IN SOCIOLINGUISTIC RESEARCH

Abstract. The study aims to identify and systematize the linguistic approaches and principles used to represent time and space categories in recent sociolinguistic research and to examine respondents' perceptions of the sociolinguistic factors influencing language functioning and development. The article presents the results of an analytical review of linguistic approaches and principles underlying the representation of the categories of time and space in sociolinguistic studies published between 2024 and 2026, as well as the findings of an empirical study conducted in 2025-2026 among university teachers and master's students from the North Kazakhstan Region with the participation of several international scholars. The results of the literature review are systematized in a table, while the findings of the empirical study are presented in the form of diagrams and subjected to further analysis. The study employed the methods of analysis, synthesis, structuring, and generalization of both the data collected by the authors and the findings reported in previously published research. The results indicate that the majority of the fifty-two respondents prefer the diachronic approach as one of the principal approaches to conducting research. The respondents tend to take into account the relationship between language and social context and regard neologisms and borrowings as significant factors influencing language functioning. The authors conclude that, despite acknowledging the impact of language digitalization and artificial intelligence, the respondents continue to rely on the traditional historical (diachronic) perspective as one of the stable mental frameworks for conceptualizing time and space.

Keywords: time and space categories; language functioning; linguistic principles; diachronic approach; panchronic approach.

For citation: Myachin, K., Olkova, I., Koilybayeva, R. Representation of Time and Space Categories in Sociolinguistic Research. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 172-182.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-172-182

Константин Александрович Мячин[1], Ирина Александровна Олькова[2*], Раушан Куанышовна Койлыбаева[3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.,
ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.,
ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru
[3]философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-6261-3441 E-mail: 007_raushan@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Андатпа. Зерттеудің мақсаты – қазіргі социолингвистикалық зерттеулерде уақыт пен кеңістік категорияларын репрезентациялауға негіз болатын лингвистикалық тәсілдер мен қағидаттарды анықтап, жүйелеу, сондай-ақ респонденттердің тілдің қызмет етуі мен дамуына ықпал ететін социолингвистикалық факторлар туралы көзқарастарын зерделеу. Мақалада 2024-2026 жылдары жарияланған социолингвистикалық зерттеулердегі уақыт пен кеңістік категорияларының репрезентациясына қатысты лингвистикалық тәсілдер мен қағидаттарға жүргізілген аналитикалық шолудың нәтижелері, сондай-ақ 2025-2026 жылдары Солтүстік Қазақстан облысының оқытушылары

мен магистранттары және бірқатар шетелдік ғалымдардың қатысуымен жүргізілген эмпирикалық зерттеудің нәтижелері ұсынылған. Әдебиеттерге жасалған шолу нәтижелері кесте түрінде жүйеленіп, эмпирикалық зерттеу нәтижелері диаграммалар арқылы ұсынылып, талданды. Зерттеу барысында талдау, синтездеу, құрылымдау, авторлар жинақтаған деректерді және бұрын жарияланған ғылыми зерттеулердің нәтижелерін жалпылау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері елу екі респонденттің басым бөлігі ғылыми зерттеулерді жүргізудің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде диахрониялық тәсілге басымдық беретінін көрсетті. Респонденттер тіл мен әлеуметтік контекстің өзара байланысын ескеруге бейім, сондай-ақ неологизмдер мен кірме сөздерді тілдің қызмет етуіне ықпал ететін маңызды факторлар ретінде қарастырады. Авторлар тілдің цифрлануы мен жасанды интеллектінің ықпалын ескергеніне қарамастан, респонденттердің уақыт пен кеңістікті ұғынудың орнықты менталдық негіздерінің бірі ретінде дәстүрлі тарихи (диахрониялық) көзқарасқа әлі де сүйенетіндігі туралы қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: уақыт пен кеңістік категориялары; тілдің қызмет етуі; тілдік қағидаттар; диахрондық тәсіл; панхрондық тәсіл.

Сілтеме жасау үшін: Мячин К.А., Олькова И.А., Койлыбаева Р.К. Әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулердегі уақыт пен кеңістік категорияларының репрезентациясы. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 172-182-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-172-182

Константин Александрович Мячин[1], Ирина Александровна Олькова[2*], Раушан Куанышовна Койлыбаева[3]

[1]кандидат филологических наук, доцент,
Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск,
ORCID: 0000-0002-2454-0242 E-mail: konstmya1@mail.ru

[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск,
ORCID: 0000-0002-1045-0887 E-mail: irina_m_a@mail.ru

[3]доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-6261-3441 E-mail: 007_raushan@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. Целью настоящего исследования является выявление и систематизация лингвистических подходов и принципов репрезентации категорий времени и пространства в современных социолингвистических исследованиях, а также изучение представлений респондентов о социолингвистических факторах, влияющих на функционирование и развитие языка. В статье представлены результаты аналитического обзора лингвистических подходов и принципов репрезентации категорий времени и пространства в социолингвистических исследованиях, опубликованных в 2024-2026 годах, а также результаты эмпирического исследования, проведенного в 2025-2026 годах среди преподавателей и магистрантов Северо-Казахстанской области с участием ряда зарубежных ученых. Результаты литературного обзора систематизированы в таблице, а результаты эмпирического исследования представлены в виде диаграмм и подвергнуты анализу. При подготовке статьи использовались методы анализа, синтеза, структурирования и обобщения данных, полученных авторами, а также результатов ранее опубликованных исследований. Установлено, что большинство из пятидесяти двух респондентов отдают предпочтение диахроническому подходу как одному из основных подходов к проведению исследований. Респонденты склонны учитывать взаимосвязь языка и социального контекста, а также рассматривают неологизмы и заимствования как значимые факторы, влияющие на функционирование языка. Авторы приходят к выводу, что, несмотря на учет процессов цифровизации языка и развития искусственного интеллекта, респонденты по-прежнему опираются на традиционную историческую (диахроническую) перспективу как на одну из устойчивых ментальных основ осмысления времени и пространства.

Ключевые слова: категории времени и пространства; функционирование языка; языковые принципы; диахронический подход; панхронический подход.

Для цитирования: Мячин К.А., Олькова И.А., Койлыбаева Р.К. Репрезентация категорий времени и пространства в социолингвистических исследованиях. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 172-182. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-172-182

Introduction

The given article contains an overview of linguistic approaches and principles of accounting temporal and spatial frames in socio-linguistic research. *Time* can be viewed diachronically, synchronically or panchronically; the particular society is bound to a certain spatial location, and historical time as well. Having read the articles by contemporary scholars from different countries and

universities, we made an attempt to find, extract and systematize the generic knowledge concerning linguistic approaches and principles, related to linguistic researchers' understanding of *time* and *space* in the years of 2024-2026. The problem of objective and adequate interpretation of *deixis* in the linguistic research is certainly not new, though it still bothers the researchers of the present time. The reason for that might be in the necessity to follow a particular approach in the research for the deduction of particular linguistic principles and universals. Herein, various ideas concerning issues accounting *temporal* and *spatial* features in and outside the language are presented. They are, by far, better viewed considering the inner systematic lay-out of the language and its social domain of existence. This article also contains the discussion of the results of the survey, conducted in 2025-2026 to find out the opinion of referents on socio-linguistic factors affecting *the life* of a language.

This study presents a novel approach that integrates an analytical review of recent sociolinguistic research (2024 to 2026) with empirical survey data from 52 multilingual academic respondents to examine the relationship between temporal and spatial perspectives and language functioning. The results indicate a significant discrepancy between the increasing emphasis on digitalization and artificial intelligence in linguistic research and the respondents' sustained preference for a traditional diachronic perspective. These results provide empirical insights into how time, space, and sociolinguistics are currently conceptualized as factors within language research.

Materials and methods

Materials used in the article are represented by the analysis of literature sources, the majority of which have been published in recent time, and several classical works in the field of linguistics. Methods of the performed research include: analysis of scientific data gained from articles and literature sources; synthesis of data with inference of generic knowledge; structuring of this knowledge in a schematic form; using *Google Form* tools for automatic calculation and diagramming of data gained from the survey; inference of the conclusion as a product of application of above mentioned methods.

In 2025-2026 we conducted a descriptive survey for our empirical study using Google Forms, that served as another source of data for this research. The majority of participants were affiliated with the academic community at M. Kozybayev North Kazakhstan University and were selected through convenience sampling. The sample comprised 52 individuals, including university lecturers, postgraduate students, and several researchers from other countries. All participants were multilingual, with proficiency in English, German, French, Russian, and Kazakh. Each participant demonstrated advanced knowledge of at least two of these languages and possessed basic or intermediate skills in two or three additional languages.

The survey examined participants' perspectives on sociolinguistic factors influencing language function and change, as well as approaches to studying language across temporal and spatial contexts. The questions addressed four primary areas: the influence of social factors on language, the most significant sociolinguistic variables, the role of internal language changes in linguistic evolution, and the language features most likely to change. Additionally, the survey explored cross-cutting methodological approaches for studying language across time and space, including synchronic, diachronic, and panchronic perspectives.

We collected and processed the survey data electronically using Google Forms, which automatically calculated response frequencies and generated graphical representations. Subsequently, we interpreted the quantitative results in relation to the sociolinguistic theories outlined in the literature review. This approach enabled the survey to contribute to our analytical review by illustrating how academically knowledgeable participants perceive key sociolinguistic factors, language change, and methodological approaches to studying language across temporal and spatial dimensions.

Literature Review

In (Vakhovska, 2024) the researcher discusses synchronic, diachronic and panchronic perspectives on linguistic patterns. The scholar objectivates the relevance of panchronic approach – "the area of intersection and overlap between synchrony and diachrony (a hybrid approach)", which liberates the analysis from the restrictions of time and space and introduces extralinguistic factors into linguistic research.The researcher refers to the fundamental works of Ferdinand de Saussure (Saussure, 1983), which include mention of panchrony, and the polish linguist Przemyslaw Lozowski (Lozowski, 2023)

who explains panchrony in terms of “functional universals (cognitive and experiential patterns of human behaviour, culture included (“inseparable from human cognition and experience”)) and suggests that panchrony is possible, and even imperative, due to the fact that language is not an autonomous but a cognition-and culture-dependent system of motivated signs”. Panchrony is presented in the article as a “change in the methodological approach” and “a new understanding of language which primarily involves the need to account for the extralinguistic, i.e. cognitive and cultural factors that shape the language” and is also defined as “multi-directional progression of non-discreet categorization processes in language” (Vakhovska, 2024). Thus we see that Vakhovska O. turns her attention to the panchronic perspective on the language, pointing at its cognitive, functional and extralinguistic aspects.

The researcher in (Collart, 2024) draws attention to the grammatical agreement between words in a sentence: *person – number* or *decisis – verb(tense)* which “rely on different processing mechanisms” (Collart, 2024). It is exemplified that the deictic adverb *yesterday* finds concord with past tense verbs, and deictic *tomorrow* with future, otherwise is unacceptable in English and in other languages too, such as Spanish, German, Russian or Kazakh. The author makes a point that different types of agreement of words in a sentence involve different types of cognitive processing mechanisms. The proposed in (Collart, 2024) model “integrating cross-linguistic analyses of tense and aspect markers from five languages” suggests “anaphoric *vs* non-anaphoric feature of the markers” and that “integration of the temporal frame depends on consideration of potential alternatives” (Collart, 2024).

In the article by Malakhova V.L. A synergetic approach to linguistic data is viewed as one that makes it possible to study the language as a complex holistic multilayered and self-developing system – “synergetics determined holistic perception of the world where everything is connected and constantly changing. Within this approach the reality is viewed “as an open constantly changing non-linear system with infinite alternatives of its development” (Malakhova, 2021). Since language is an open, complex and self-developing system the synergetic approach to its development is not only possible but also a necessary one. The peculiarities of methods of synergetics consist in studying the processes of development of a certain entity as a multilayered self-developing structure. Interestingly enough, various complex systems (biological, physical, economical, historical, social, linguistic *etc*.) follow similar, if not to say universal, principles of their evolution enabling synergetics to establish interdisciplinary connections and synthesize knowledge.

The notion of the “linguistic landscape” and its graphic constituents is presented in (Ivanov, 2023) where the researcher views the perspectives on visual linguistic signs by various sociolinguists. The author distinguishes “top-down” (performed by government institutions) and “bottom-up” (performed by private companies and people) signs, which are capable of mirroring the sociolinguistic situation, state, status and vitality of languages of corresponding ethnic groups of people residing on the same territory.

In the research (Sugiarto, 2024) scholars use “the principles and tools of systematic functional linguistic analysis to identify language structure, communicative function, and meaning in web content”. This research uses functional linguistic approach and *Semantic Web* technology, “focusing on the relationship between language and its social context”. This approach endeavours to include many nuances of human language representing them in a language understanding system with reference to compositionality, implicature and lexical meaning linguistic theories. Researchers explain that semantic analysis “can provide insight into the root of the problem (intolerant actions or speech, for example) and assist in formulating appropriate solutions” (Sugiarto, 2024).

Among the principles of ELT and applied linguistics research the author in (Pandey, 2024) highlights the necessity for a “structured approach, ensuring that data is collected, analyzed, and interpreted systematically”. Pandey G.P. refers to Best and Kahn (Best, Kahn, 2012) who see the research as a “systematic and objective analysis and recording of controlled observations” (Best, Kahn, 2012) and cites the fundamental ethical considerations – "researchers are expected to maintain integrity, honesty, and transparency in their work, ensuring that findings are valid, reliable, and contribute positively to the field” (Brown, 2014).

In the book review (Wu, 2023) the author communicates the ideas of “how corpus data can be most effectively relied on to advance our understanding of language in digital humanities”. The

researcher discusses the ideas expressed in (McEnery, Brezina, 2022) on how corpus linguistics can contribute to the development of linguistics in the domain of social science. The author sees the mission of research of corpora in generating "probabilistic, observable, logical, repeatable, and replicable evidence to support the inductive reasoning of language phenomenon" (Wu, 2023). As is also reported in (Wu, 2023), corpora consists of finite and conditioned language samples "bound by space and time" and corpus analysis should be organized intuitively and consistently like a "searchlight, which can guide us to specific areas of enquiry in conditional falsification of language". Repetition and replication of data are proclaimed in (Wu, 2023) as cornerstones of corpus study.

In the article by (Hasanova, 2022) the author discusses the linguistic principle of reduction as the result of the historical development of the language. A number of examples from Azerbaijani language are provided in (Hasanova, 2022) that quite vividly illustrate letter-sound omissions, such as: "oloğ → oloq → uluğ → ulu (great); the change of *ol* to *o* and *u* occurred due to the tendency of the language to reduce". These and other examples and observations led the researcher to conclude that "the language has moved from complexity to simplicity due to historical development…the manifestation of the principle of reduction within the word occurs primarily due to the ellipsis of one or another sound of the word" (Hasanova, 2022).

The authors in (Krivoruchko, Kan, 2024) discuss principles of linguistic typology of translation process. They draw their attention to the *language of spatial objects* by Florensky P.A. (Florensky, 2009) with its intersections to the translation. In this work, it is referred to the words by Fursova I.N.,which describe the cognitive aspect of translation as "the intersection of the external situational context with the translator's internal knowledge set… it is the interaction of the internal translation space and external socio-oriented practices that, in our opinion, gives rise to a new format of the translation process – ecotranslation... By the end of the 20th century, research devoted to the study of the category of space and everything related to it or mediated by it became especially intensive (Fursova, 2013)". The researchers further cite Florensky's words concerning space and dimensions – "the structure of matter, as its temporal and spatial form, *i.e.* form in motion and change, characterizes the properties of a given material formation and is the cause of the unfolding phenomena. All processes take place on the surface, on the boundary between inside and outside, but this boundary is much more complicated than it seems on inattentive examination. Understanding the world is a space of understanding. Therefore, when creating in space, a person reproduces it in his work, both in form and in organization" (Florensky, 2002). This thesis led the researchers to the idea that "translation should be ordered from the point of view of space and time, as well as material objects (Krivoruchko, Kan, 2024)".

Results and discussions

In the literature review above, we have analyzed a number of articles consisting discussions of factors influencing the approaches to linguistic research. In the table below, we attempted to systematize these ideas as social realia, linguistic facts, approaches and socio-linguistic principles. The social realia such as particular time and space of the context, digital contexts and ethical considerations influence the language from the outside consequencing inner development. Linguists, in the literature review above, follow particular approaches in their investigations of the principles of the life of a language to control the socio-linguistic (on the outside of the language system) and the linguistic (on the inside of the language system) factors (Table 1).

Table 1 – Social Realia and Linguistic Facts Affecting Socio-linguistic Principles of Language Functioning

Кесте 1 – Әлеуметтік реалия және тілдің қызмет етуінің әлеуметтік-лингвистикалық принциптеріне әсер ететін лингвистикалық факторлар

Таблица 1 – Социальные реалии и лингвистические факты формирующие социо-лингвистические принципы функционирования языка

Viewed social realia	*The linguistic facts*	*The approaches*	*Supposed principles*
Restrictions of	Language – a system of signs	Panchronic	Rules and principles of language

time and space			make-up that exist independently of concrete linguistic facts and of individual language speakers
Integration of the temporal frame considering potential alternatives	Grammatical agreement between words: person – number or decisis – verb (tense); deictic past agrees with past tense verb and deictic tomorrow with future	Temporal: synchronic, diachronic, panchronic	Physical space and time are reflected in the linguistic deictic place and tense
Entities as multilayered self-developing structures	The language – complex holistic, multilayered and self-developing system	Synergetic approach to linguistic data	Universal principles of evolution
Ethnic groups of people residing on the same territory	Coexistence of languages	Variety of perspectives on linguistic signs	Mirroring the sociolinguistic state, status and vitality of languages
Social context / Ethical considerations of integrity, honesty, and transparency	Recording of facts of controlled observations – applied linguistics research	Functional and structural approaches – data is collected analyzed, and interpreted	Relationship between integral and structured language and the social context – compositionality, implicature and lexical meaning
Digital humanities	Corpus data – finite and conditioned language samples bound by space and time	Intuition and consistency	Repetition and replication of data
Historical development	The linguistic principle of reduction	Functional approach	Language has moved from complexity to simplicity due to historical development
External situational context	Translator's internal knowledge set	The intersection of the external context with the internal knowledge set	Principles of linguistic typology of translation process; language of spatial objects

In the works of the authors referred to in this article, certain supposed language principles related to socio-linguistic context seem to be uncovered (summarized in Table 1). The scholars seem to follow the approach related to time and place scales, representing horizontal and vertical perspectives, and the one which is either top-down or bottom-up. The universal traits in the approaches represent *structure, function and system* organization, considering external situational context and language user's internal knowledge set.

The questionnaire

We have conducted a *Google survey* among lecturers and postgraduate students of M. Kozybayev North-Kazakhstan University, including some foreign researchers to find out their perspectives on socio-linguistic factors influencing the language. The languages that the individual respondents had linguistic competence of were English, German, French, Russian and Kazakh, so that one individual respondent was proficient in at least two languages and demonstrated intermediate or basic knowledge of two or three more languages. In the survey we operated the term *Language*, capitalizing "L", not being attributed to any specific language, but meaning language as a system. More to that, this meaning is attached to the word *language* throughout this article, even when it is not capitalized (not in case when the specific language is indicated though). The fifty-two respondents of the survey were asked the following questions: *Do social factors influence the Language functioning and development? Which socio-linguistic factors influencing the life of a Language would you allocate? Do the dynamic linguistic factors of the inner lay-out of the Language influence the language evolution and development? Which dynamic linguistic factors of the inner lay-out of the Language are more active and/or malleable to changes and influence on the language?* et cetera.The results of the

questionnaire are presented further.

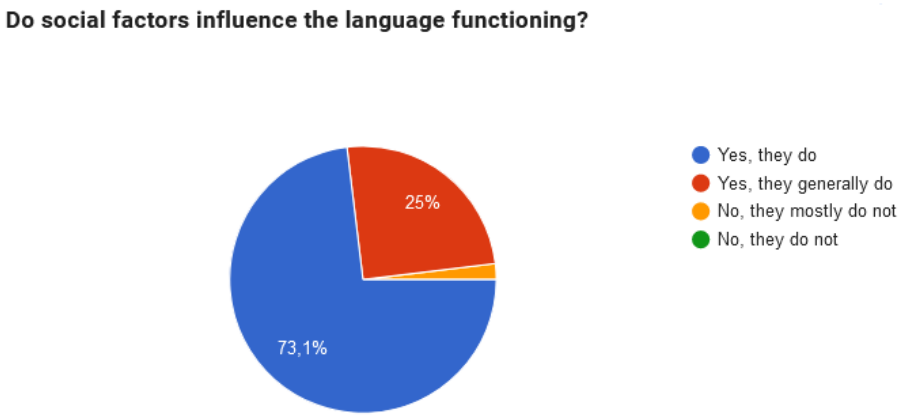

Figure 1 – Social Factors Influencing the Language as a System
Сурет 1 – Тілге жүйе ретінде әсер ететін әлеуметтік факторлар
Рисунок 1 – Социальные факторы, влияющие на язык как систему

73,1% of respondents think that *social factors* (repeated representations of the language, pronounced or written) *influence the language functioning* as a system; 25% agree that they *generally do so* and only 1,9% believe that they *mostly do not*. None of the respondents thinks that *social factors have no influence* on the language (Figure 1).

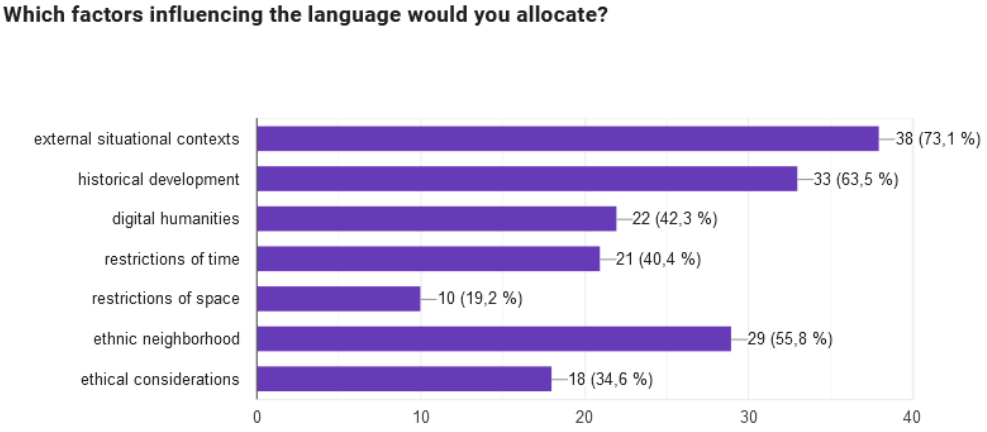

Figure 2 – Allocation of Factors Influencing Language as a System
Сурет 2 – Тілге жүйе ретінде ықпал ететін факторлардың бөлінуі
Рисунок 2 – Распределение факторов, влияющих на язык как систему

The factors influencing the language allocated by the respondents include: *external situational contexts* (73,1%), *historical development* (63,5%), *ethnic neighborhood* (55,8%), *digital humanities* (42,3%) etc. (Figure 2).

The next diagram shows that the majority of respondents (40,4%) show their preference to *diachronic approach to research with relation to space and time in the language* while 35,1% *choose the synchronic* one and only the remaining 24,6% lean towards *the panchronic approach* (Figure 3).

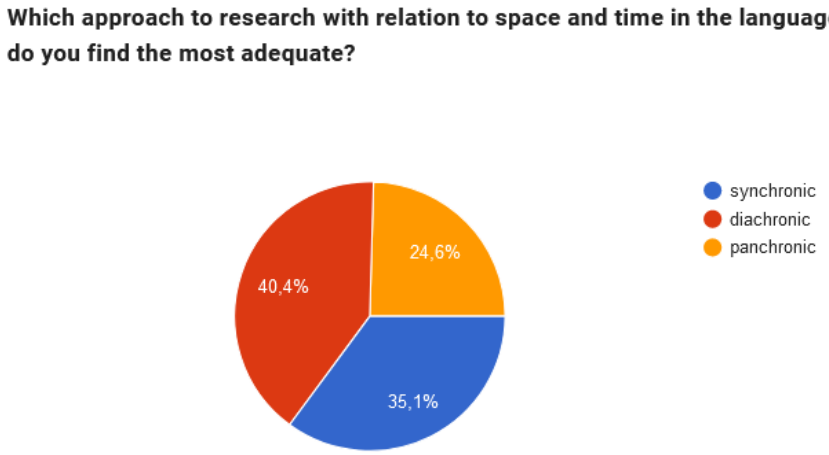

Figure 3 – Approaches to the Representation of Time and Space Categories in Language as a System
Сурет 3 –Тілдегі уақыт пен кеңістік категорияларын репрезентациялауға қатысты тәсілдер
Рисунок 3 – Подходы к репрезентации категорий времени и пространства в языке как системе

This proves that the notional time, or in other words understanding and feeling of time (i.e. deixis), is important for the respondents, and it serves as one of the bases for thinking and orientation in space, both notional and real. The reasons for that the respondents show the tendency for diachronic approach might be that it gives the impression of a larger span in attributing the thought, preserving the notion of time which provides the support in thinking. We believe that the synchronic approach was chosen for nearly the same reasons (it is also time bound but provides the alternative perspective), while the panchronic approach might appear to be excessively wide and thus a bit abstract, which, in our opinion, explains it being a less preferred option.

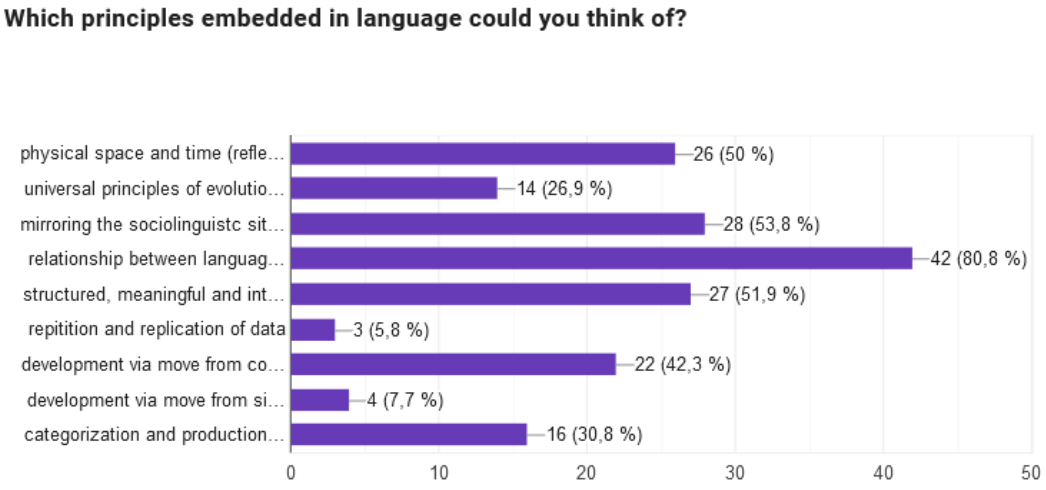

Figure 4 – Principles Embedded in Language as a System
Сурет 4 – Тіл жүйесінде қамтылған қағидаттар
Рисунок 4 – Принципы, заложенные в языке как системе

Considering principles embedded in language the respondents primarily think of *relationship between language and its social context* (80,8%) then *mirroring the sociolinguistic situation, status and vitality of languages* (53,8%) followed by *structured, meaningful and integral nature of the language, its symbolism* (51,9%) and *physical space and time reflected in the linguistic deictic tense and place* (50%) (Figure 4).

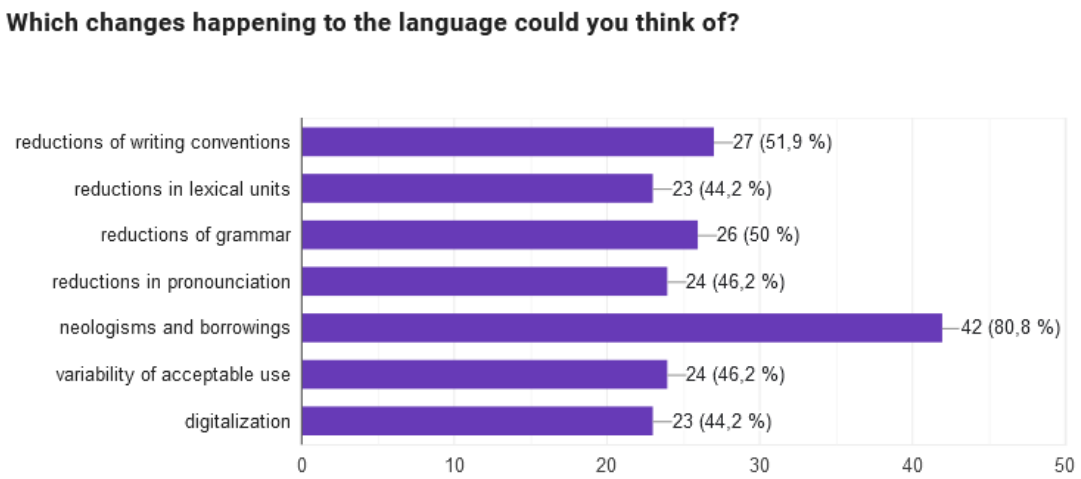

Figure 5 – Changes Occurring in Language as a System
Сурет 5 – Тіл жүйесінде болып жатқан өзгерістер
Рисунок 5 – Изменения, происходящие в языке как системе

The respondents see the following changes happening to the language: *neologisms and borrowings* (80,8%), *reductions of writing conventions* (51,9%), *reductions of grammar* (50%), *reductions in pronunciation* (46,2%) and *variability of acceptable use* (46,2%) (Figure 5). These findings suggest that sociolinguistics curricula should retain the diachronic approach as a core component while explicitly integrating synchronic and panchronic perspectives and linking them to contemporary issues such as language digitalization, neologisms, borrowings, and the influence of artificial intelligence.

Conclusion

After the analysis of the data of the research presented in this article the following inference can be drawn. The scholars (according to their works published in 2022-2024) seem to follow one of the approaches related to time and space dimensions, representing horizontal and vertical perspectives, and either top-down or bottom-up approaches. The commonly mentioned traits in the approaches represent their structure, function and system, considering external situational contexts and an individual's mind set. The social realia commonly viewed are time and space bound, consider ethnic and ethical issues, as well as historic, external and new digital contexts. The linguistic facts that are commonly viewed reflect the language as a complex, corpus, holistic and multi-layered, self-regulating system.

The 73,1% of respondents indicate that social factors influence the language functioning as a system *via* such factors as external situational contexts (73,1%), historical development (63,5%), ethnic neighborhood (55,8%) and digital humanities (42,3%). Considering principles embedded in language, the respondents primarily chose the relationship between language and its social context (80,8%), and saw the changes happening to the language, such as: neologisms and borrowings (80,8%), reductions of written and pronounced language writing conventions (51,9%, 46,2%) and emerging variability of acceptable use (46,2%). The majority of respondents (40,4%) show their preference for a diachronic approach to research, proving that the notional time serves as bases for thinking and orientation in notional and real deictic dimensions. This fact also displays the traditional *time and history bound* perspective of the respondents in 2025-2026 rather than the *innovative digitalized* perspective, notwithstanding the artificial intelligence (AI) developments.

References

Best, J.V., Kahn, J.W. (2012) Research in Education. Boston: Pearson Education. (in English)

Brown, J.D. (2014) Research Methods for Applied Linguistics: Scope, Characteristics, and Standards. London: Routledge. (in English)

Collart, A. (2024) Mind your language and your cues when judging the past: conference proceedings. [S.l.]: Academia Sinica. URL: https://aymeric-collart.github.io/talks/ (in English)

de Saussure, F. (1983) Course in General Linguistics. London: Duckworth. (in English)

Eko, Sugiarto, I. Ketut, Suardana, Ni, Nyoman Ayu, Tri Hidayanti, Komang, Astiari. (2024) Systemic functional linguistic based on semantic web. Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan. Pp. 465–479. https://doi.org/10.54371/jiip.v7i11.6162 (in English)

Florenskij, P.A. (2002) Stat'i i issledovanija po istorii i filosofii iskusstva i arheologii. Moskva: Mysl'. 446 s. [Florensky, P.A. (2002) Articles and Research on the History and Philosophy of Art Archaeology. Moscow: Mysl. 446 p.] (in Russian)

Florenskij, P.A. (2009) Mnimosti v geometrii. Rasshirenie oblasti dvuhmernyh obrazov geometrii (opyt novogo istolkovanija mnimostej). Moskva: URSS. 69 s. [Florensky, P.A. (2009) The Imaginary in Geometry. Expansion of the Field of Two-Dimensional Images of Geometry. An Experiment in New Interpretation of Imaginaries. Moscow: URSS. 69 p.] (in Russian)

Fursova, I.N. (2013) Kognitivnyj podhod v perevodovedenii. Lingua Mobilis. No .6 (45). S. 66–73. [Fursova, I.N. (2013) Cognitive approach to translation. Lingua Mobilis. Pp. 66–73.] URL: https://elibrary.ru/rictaa (in Russian)

Hasanova, K.N. (2022) Historical-comparative linguistic analysis of the reduction principle in prose texts. Path of Science. Pp. 4017–4022. URL: https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/1243 (in English)

Ivanov, V.V. (2023) Razvitie teoreticheskih principov issledovanija jazykovogo landshafta v kontekste gorodskogo mnogojazychija. Polilingvial'nost' i transkul'turnye praktiki. T. 20. No.3. S. 426–435. [Ivanov, V.V. (2023) Development of theoretical principles for the study of the linguistic landscape in the context of urban multilingualism. Polylinguality and Transcultural Practices. Vol. 20. No.3. Pp. 426–435.] https://doi.org/10.22363/2618-897X-2023-20-3-426-435 (in Russian)

Krivoruchko, A.I., Kan, Sin'yun'. (2024) Lingvotopologicheskoe modelirovanie processa perevoda: k obshchim osnovanijam. Virtual'naja kommunikacija i social'nye seti. T. 3. No.4. S. 309–315. [Krivoruchko, A.I., Kan S. (2024) Modeling the linguistic topology of translation process: general principles. Virtual Communication & Social Networks. Vol. 3. No. 4. Pp. 309–315.] https://doi.org/10.21603/2782-4799-2024-3-4-309-315 (in Russian)

Lozowski, P. (2023) In search of panchrony: Saussure versus cognitive linguistics. Lublin Studies in Modern Languages and Literature. Vol. 47. No. 2. Pp. 153–164. https://doi.org/10.17951/lsmll.2023.47.2.153-164 (in English)

Malahova, V.L. (2021) Dinamiko-sistemnye principy sinergetiki v funkcional'noj lingvistike. Filologicheskie nauki v MGIMO. T. 7. No.3. S. 24–33. [Malakhova, V.L. (2021) Dynamic-and-systematic principles of synergetics in functional linguistics. Philology at MGIMO. Vol. 7. No. 3. Pp. 24–33]. https://doi.org/10.24833/2410-2423-2021-3-24-33 (in Russian)

McEnery, T., Brezina, V. (2022) The Fundamental Principles of Corpus Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781107110625 (in English)

Pandey, G.P. (2024) Foundations and frameworks of ELT and applied linguistics research: principles, processes and practices. International Journal of Social Sciences and Management. Pp. 126–135. https://doi.org/10.3126/ijssm.v11i4.70984 (in English)

Vakhovska, O. (2024) The continuity of panchrony in modern linguistics. International Humanitarian University Herald. Philology. Pp. 29–34. https://doi.org/10.32782/2409-1154.2024.68.7 (in English)

Wu, Chenghui. (2023) Book review: The Fundamental Principles of Corpus Linguistics. Tony McEnery and Vaclav Brezina. Digital Scholarship in the Humanities. Pp. 1–3. https://doi.org/10.1093/llc/fqad031 (in English)

Әдебиеттер

Иванов В.В. Развитие теоретических принципов исследования языкового ландшафта в контексте городского многоязычия // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2023. – Т. 20. №3. – С. 426–435. https://doi.org/10.22363/2618-897X-2023-20-3-426-435.

Криворучко А.И., Кан Синьюнь. Лингвотопологическое моделирование процесса перевода: к общим основаниям // Виртуальная коммуникация и социальные сети. – 2024. – Т. 3. №4. – С. 309–315. https://doi.org/10.21603/2782-4799-2024-3-4-309-315.

Малахова В.Л. Динамико-системные принципы синергетики в функциональной лингвистике // Филологические науки в МГИМО. – 2021. – Т. 7. №3. – С. 24–33. https://doi.org/10.24833/2410-2423-2021-3-24-33.

Флоренский П.А. Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. – Москва: Мысль, 2002. – 446 с.

Флоренский П.А. Мнимости в геометрии. Расширение области двухмерных образов геометрии (опыт нового истолкования мнимостей). – Москва: URSS, 2009. – 69 с.

Фурсова И.Н. Когнитивный подход в переводоведении // Lingua Mobilis. – 2013. – №6 (45). – С. 66–73. URL: https://elibrary.ru/rictaa.

Best, J.V., Kahn, J.W. Research in Education. Boston: Pearson Education, 2012. (in English)

Brown, J.D. Research Methods for Applied Linguistics: Scope, Characteristics, and Standards. London: Routledge, 2014.

Collart, A. Mind your language and your cues when judging the past: conference proceedings. [S.l.]: Academia Sinica, 2024. URL: https://aymeric-collart.github.io/talks/

de Saussure F. Course in General Linguistics. London: Duckworth, 1983. 236 p. (in English)

Eko, Sugiarto, I. Ketut, Suardana, Ni Nyoman, Ayu Tri Hidayanti, Komang, Astiari. Systemic functional linguistic based on semantic web // Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan. 2024. Pp. 465–479. https://doi.org/10.54371/jiip.v7i11.6162

Hasanova, K.N. Historical-Comparative Linguistic Analysis of the Reduction Principle in Prose Texts // Path of

Science. 2022. Pp. 4017–4022. https://doi.org/10.22178/pos.82-15.

Lozowski, P. In Search of Panchrony: Saussure versus Cognitive Linguistics // Lublin Studies in Modern Languages and Literature. 2023. Vol. 47. No. 2. Pp. 153–164. https://doi.org/10.17951/lsmll.2023.47.2.153-164

McEnery, T., Brezina, V. The Fundamental Principles of Corpus Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 326 p. https://doi.org/10.1017/9781107110625

Pandey, G.P. Foundations and Frameworks of ELT and Applied Linguistics Research: Principles, Processes and Practices // International Journal of Social Sciences and Management. 2024. Pp. 126–135. https://doi.org/10.3126/ijssm.v11i4.70984

Vakhovska, O. The Continuity of Panchrony in Modern Linguistics // International Humanitarian University Herald. Philology. 2024. Pp. 29–34. https://doi.org/10.32782/2409-1154.2024.68.7

Wu, Chenghui. Book Review: The Fundamental Principles of Corpus Linguistics. Tony McEnery and Vaclav Brezina // Digital Scholarship in the Humanities. 2023. Pp. 1–3. https://doi.org/10.1093/llc/fqad031

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 05.08.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 22.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Myachin, K., Olkova, I., Koilybayeva, R., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197

Ермұхамет Маралбек[1*], Айгерім Илясқызы Құралбай[2], Айнұр Аралбайқызы Қаршығаева[3]
[1*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com
[2]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТІЛТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа. Мақалада б.з.б. V ғасырдан бастап қазірге дейін Қазақстан территориясында қолданылған әліпбилерге, қазақ жазуының қалыптасу, даму, өзгеру тарихына шолу жасала отырып, қазір жүзеге асырылып жатқан латын әліпбиіне көшу ұлттық жоспарының нақты лингвистикалық қадамдары туралы ақпараттар, талдаулар ұсынылады. Латын әліпбиіне көшу Қазақстанның дамуы, қазақ тілінің болашағы үшін аса өзекті болса да, 1991 жылдан қазірге дейін жүзеге аспай келеді. Себебі бұл – аса күрделі қоғамдық-саяси мәселелерге байлаулы, көптеген лингвистикалық түйткілдерді шешуді қажет ететін күрделі мәселе. Зерттеуде Қазақстандағы қазіргі әліпби реформасы лингвистикалық аспектіде қарастырылады, сондай-ақ экстралингвистикалық фактор ретінде геосаяси және әлеуметтік себептері туралы да тұжырымдар ұсынылады. Латын әліпбиіне көшу үдерісінің нақты қадамдары ретінде 2017-2023 жылдар аралығында атқарылған ғылыми-лингвистикалық жұмыстар, қазірге дейін ресми ұсынылған 5 қазақ-латын әліпби нұсқалары және ол бойынша дайындалған емле ережелері мен орфографиялық сөздіктер туралы деректер айтылып, талдаулар жасалады. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшудің ғылыми мәселелері, туындаған лингвистикалық қиындықтар, қазақ лингвист ғалымдарының латын әліпбиі бойынша ғылыми айтыс-тартыстарының тақырыптары мен себептері талданады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан латын әліпбиіне көшу үдерісінің ғылыми-лингвистикалық мәні мен қоғамдық-саяси астары туралы толыққанды түсінік беріліп, нақты тұжырымдар ұсынылады. Мақалада жасалған тұжырымдар мен көтерілген түйткілдер қазіргі кирилнегізді қазақ әліпбиі мен оның емле ережелерін ұлттық сипатта реттеу және осы бағыттағы қиындықтарды шешу тұрғысынан да өзекті.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы; қазақ жазуы; қазақ әліпбиі; латын әліпбиі; қазақ емлесі.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Маралбек Е., Құралбай А.И, Қаршығаева А.А. Қазақстандағы әліпби реформасының тарихы мен тілтанымдық негізі. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 183-197-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197

Ермухамет Маралбек[1*], Айгерим Иляскызы Куралбай[2], Айнур Аралбайкызы Каршыгаева[3]
[1*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com
[2]Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, Университет Туран, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

ИСТОРИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕФОРМЫ АЛФАВИТА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен обзор алфавитов, использовавшихся на территории Казахстана с V века до н. э. до настоящего времени, а также история становления, развития и трансформации казахской письменности. Особое внимание уделяется конкретным лингвистическим этапам реализуемого в настоящее время национального плана перехода на латинскую графику; приводятся соответствующие сведения и аналитические материалы.

Несмотря на то что переход на латинский алфавит является чрезвычайно актуальным для развития Казахстана и будущего казахского языка, данный процесс, начавшийся после 1991 года, до настоящего времени не завершён. Это связано с тем, что данная реформа затрагивает сложный комплекс общественно-политических вопросов и требует решения целого ряда лингвистических проблем. В исследовании современная алфавитная реформа в Казахстане рассматривается прежде всего в лингвистическом аспекте, при этом в качестве экстралингвистических факторов анализируются также её геополитические и социальные причины. В качестве конкретных этапов перехода на латинскую графику рассматриваются научно-лингвистические работы, проведённые в 2017-2023 годах, пять официально представленных к настоящему времени вариантов казахского алфавита на латинской основе, а также подготовленные на их основе орфографические правила и орфографические словари. Анализируются научные проблемы перехода на новый казахский алфавит на латинской графике, возникшие лингвистические трудности, а также тематика и причины научных дискуссий казахстанских лингвистов по вопросам латинизации казахской письменности. В результате исследования получено полное представление о научно-лингвистической сущности и общественно-политической подоплеке процесса перехода на латиницу, реализуемого в Казахстане, и предложены конкретные выводы. Сделанные в статье заключения и обозначенные проблемы актуальны также с точки зрения национально ориентированного упорядочения современного казахского алфавита на кириллической основе и его орфографических правил, а также поиска путей решения существующих в этой сфере трудностей.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы; казахская письменность; казахский алфавит; латинский алфавит; казахская орфография.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его деятельности в развитии языковых основ учебных текстов».

Для цитирования: Маралбек Е., Куралбай А.И., Каршыгаева А.А. История и лингвистические основы реформы алфавита в Казахстане. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 183-197. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197

Yermukhamet Maralbek[1*], Aigerim Kuralbay[2], Ainur Karshigayeva[3]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD),
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com

[2]Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Turan University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

HISTORY AND LINGUISTIC FOUNDATIONS OF ALPHABET REFORM IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article provides an overview of the alphabets used in the territory of Kazakhstan from the 5th century BC to the present day, as well as the history of the formation, development, and transformation of Kazakh writing. Particular attention is paid to the specific linguistic stages of the national plan for the transition to the Latin script currently being implemented, with relevant data and analytical observations presented. Although the transition to the Latin alphabet is of considerable importance for the development of Kazakhstan and the future of the Kazakh language, the process, initiated after 1991, has not yet been completed. This is due to the fact that the reform involves a complex set of socio-political issues and requires the resolution of a number of linguistic problems. The study examines the current alphabet reform in Kazakhstan primarily from a linguistic perspective, while its geopolitical and social causes are also considered as extralinguistic factors. The specific stages of the transition to the Latin script include linguistic research conducted between 2017 and 2023, five officially proposed versions of the Kazakh Latin-based alphabet, as well as the spelling rules and orthographic dictionaries developed on their basis. The article analyzes the scholarly issues associated with the transition to a new Latin-based Kazakh alphabet, the linguistic difficulties that have arisen, and the topics and causes of academic debates among Kazakhstani linguists concerning the Latinization of Kazakh writing. As a result of the study, a comprehensive understanding of the linguistic essence and socio-political background of the ongoing transition to the Latin script in Kazakhstan is provided, and specific conclusions are formulated. The conclusions and issues raised in the article are also relevant to the nationally oriented standardization of the current Cyrillic-based Kazakh alphabet and its orthographic rules, as well as to identifying ways of addressing the existing challenges in this field.

Keywords: Akhmet Baitursynuly; Kazakh writing; Kazakh alphabet; Latin alphabet; Kazakh orthography.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993133 “Study of the Kazakh language in linguo-synergetic, linguo-ecological, linguodidactic aspects and its activities in the development of the linguistic foundations of educational texts”.

For citation: Maralbek, Ye., Kuralbay, A., Karshigayeva, A. History and Linguistic Foundations of Alphabet Reform

in Kazakhstan. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 183-197. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197

Кіріспе

Қазақстан территориясы – жазу ерте пайда болған көне мәдениет ошақтарының бірі. Қазақ-түркілердің арғы ата-бабалары «Бір адамның кеткен бағытын басқаларға білдіру үшін жолға бұтақ тастау, жебені ағашқа шаншып қою, ағаш ою, санды білдіру үшін қатар-қатар сызық сызу, маржан тізу, ағаш ою, жіп түю» (Мырзаханов, 2006: 53-54) арқылы тілдік қарым-қатынастың ежелгі формасын пайдаланған. Кейінгі ғасырларда жартасқа суреттер салу арқылы дүниетаным мен құндылықтарын бейнелеп отырды. Бұл ізденістер өрістей келе, ерте, орта ғасырларда жүйелі жазуға айналды. Қазақстан территориясындағы ең ертедегі жазба жәдігер – Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы 26 таңбалы жазу. Бұл ғылымға «Есік жазуы» деген атпен белгілі және б.д.б. V ғасырға тиесілі. Б.з.-дың II-VIII ғасырларында Қазақстан мен Монғолия және Батыс Сібір кеңістігінде көне түркі жазуы кеңінен қолданылды. 9-ғасырдан бастап Оңтүстік және Батыс Қазақстан аумағында араб жазуы, Шығыс Оңтүстік Қазақстан аумағында соғды жазуы (көне ұйғыр) таралды. Ислам дінін қабылдаған түркі халқы араб жазуын төл жазуы ретінде қабылдап, ондаған ғасыр бойы қолданды. IX-XX ғасыр аралығында қолданылған араб графикасы жүйелі үш даму кезеңнен тұрады: IX-XIII ғасырларда харакат жүйелі араб жазуы; XIII-XIX ғасырларда харакаттар қолданылмайтын парсы жазуы негізіндегі қадім немесе шағатай жазуы; XIX ғасыр соңынан 1912 жылға дейін қадім немесе шағатай жазуына ішінара түзетулер мен толықтырулар енгізілген жәдит жазуы.

1911-1912 жылдардан бастап Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы бұған дейін кеңінен қолданылған қадім, жәдит жазуларына түзету енгізіп, ұлттық жазу жүйесін қалыптастырды. Байтұрсынұлының жазу реформасы 12 жылды қамтиды. 1912-1924 жылдар аралығында таңбалар мен емле ережелер 3 рет (1912, 1923, 1924 жылдары) жүйелі толықтырды. Осы кезеңде жүйеге түскен жазу мәдениеті қазіргі заманауи қазақ тілі емле ережелерінің кодификациялық негізіне айналды.

1929-1940 жылдары қазақ жазуы латын әліпбиіне саяси айламен көшірілді. Десек те, Одақ көлемінде латын әліпбиіне көшуге СССР-дің саяси жетекшілері мен миссионер ғалымдары бастамашы болғанымен, ол Телжан Шонанұлы, Ораз Жандосов, Нәзір Төреқұлов сияқты қазақ зиялыларының бір бөлігі тарапынан қолдау тапты. Ал Байтұрсынұлы бастаған қазақ ғалымдары бұған үзілді-кесілді қарсы болды (Байтұрсынов, 1926: 287-289). Алайда әліпби ауысқанымен, оның емле ережелері Байтұрсынұлының 1913-1927 жылдардағы емле ережелері негізінде дайындалды.

1940 жылдан бастап қазақ жазуы екінші рет кирил әліпбиіне күштеп көшірілгені белгілі. 1939-1940 жылдары Сәрсен Аманжолов бастаған ғалымдар 42 қаріптен тұратын кирилграфикалы қазақ әліпбиін жасады. Ол 28 төл дыбыс және 14 кірме дыбыс қаріптерінен түзілді. Кирил әліпбиі қолданылған кезеңде де Байтұрсынұлы ұсынған емле ережелерінің негізгі бөлігі төл сөздердің жазылуында кеңінен сақталып, қолданылды. Сонымен қатар бұған дейін назардан тыс қалып келген жазудың көптеген күрделі мәселелері көтеріліп, қазақ жазуы жаңа мазмұнымен, емле ережелер жаңа тармақтармен толықты және көптеген ортологиялық құралдар мен сөздіктер, ғылыми зерттеулер жарық көрді. Десе де, бұл кезеңде қазақ тілінің емле ережелерінде көптеген пункттер орыс сөздері мен дыбыстарын жазуға арналды. Осының салдарынан қазақ тілінің ең қуатты үндестік заңы бұзылып, қазақ тілінің ішкі иммунитеті әлсіреді, төл табиғатына сәйкес дамуы тежеліп, ұлттық жүйеден алшақтай бастады. Қазақ жазуының мұндай күрделі даму жолы қазіргі таңда жаңа бағыт пен жаңа жүйені қажет етуде.

Материал және әдістер

Қазақ жазуының тарихы мен теориялық мәселелерін, қазір жүзеге асырылып жатқан латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің ғылыми негіздерін жалаң зерттеумен ашу мүмкін емес. Зерттеудің мақсатына жету үшін ең әуелі Қазақстан мен шетелдік кітапханалар мен архивтерден ғылыми еңбектер жинақталды. Әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстанда жоқ еңбектері РФ Мәскеу қаласындағы Ресей мемлекеттік кітапханасы (Маралбек, 1924), Баку қаласындағы «Әзербайжан ұлттық архивінен» (Байтұрсынов, 1926), Ташкент қаласындағы «Өзбекстан ұлттық

архивінен» (Байтұрсынұлы, 1922) жинақталып, мұрағаттық зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде ғылыми түсініктемесі берілген 584 беттік материалдар жинағы құрастырылып, баспадан шықты (Маралбек, 2023). Бұл еңбек осы мақала тұжырымдарының теориялық негізін қалыптастырды.

Келесі кезеңде РФ-ның «Орынбор облысының Біріккен мемлекеттік мұрағатынан» Қазақ хандары мен Ресей императорларының, губернаторларының бір-біріне жазған 30-ға жуық хатының графикалық еркшелігі текстологиялық әдіспен зерттелді. Нәтижесінде бұған дейін толық ашылмаған XV-XIX ғасырларда Қазақстан территориясында қолданылған «Қадім жазуы», «Жәдит жазуларының» графикалық ерекшелігі, әліпби құрамы, қолданылған кезеңдері анықталды.

Келесі кезеңде латын әліпбиіне көшу туралы көптеген ресми құжаттар мен ҚР Президенті жарлықтары, статистикалық мәліметтер жинақталып, сұрыпталды. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін дайындау мен талқылауға қатысқан лингвист ғалымдардың пікірлері мен ұстанымдары жеке-жеке зерделенді. Оларды салыстырмалы талдау және жіктеу қазақ лингвист ғалымдарын *тарихи-дәстүрлі бағыт* және *прогрессивті-заманауи бағыт* деп екі бағытқа бөлуге негіз болды.

Зерттеудің соңында тарихи-салыстырмалы әдіс пен құрылымдық әдіс арқылы қазақ жазуының барлық кезеңдері бойынша материалдар өзара салыстырыла зерттеліп, емле ережелер мен әліпбилердің даму динамикасы анықталды, қорытынды тұжырымдар шығарылды. Нәтижесінде қазіргі әліпби реформасы барысында қазақ лингвист ғалымдары арасында пікірталас тудырған лингвистикалық мәселелер мен дайындалған ғылыми өнімдерге объективті баға беруге, сондай-ақ олардың мәнін оқырманға түсіндіруге мүмкіндік туды.

Әдебиетке шолу

Қазақстан аумағында қолданылған жазу түрлерінің баршасын толық қамтып, ғылыми мәселелерін егжей-тегжейлі түсіндіретін көлемді зерттеулер жоқ деуге болады, тек шолу сипатында ғана болмаса. Ал жекелеген дәуірлері, кезеңдері, түрлері туралы зерттеулер бар. Төменде бұлардың басты-бастысына ғана шолу жасаймыз.

Көне түркі әліпбиі туралы зерттеулердің ішінде Ғ.Айдаровтың еңбегі айрықша маңызға ие (Айдаров, 1986). Өйткені ол – көне түркі жазуын алғаш және арнайы зерттеген алғашқы қазақ түрколог ғалым және кейінгі түркітанушы ғалымдар тобының қалыптасуы мен іргелі түркологиялық зерттеулердің жазылуына ықпал болды. Қазіргі кезде көне түркі жазуын жаңаша зерттеген ғалым А. Аманжоловтың да еңбектері ғылыми негіз бола алады (Аманжолов, 2019).

Көне түркі әліпбиінің орнын басқан араб әліпбиінің X-XIII ғасырлардағы құрамы мен емле ережелері туралы М. Қашқари сөздігінде мәліметтер кездеседі (Қашқари, 1997). Аталған жазудың одан кейінгі дәуірлердегі жетілдірілген нұсқалары деп тануға болатын парсы әліпбиі негізіндегі қадім жазуы, жәдит жазуы мен оның емле ережелері туралы арнайы зерттеулер жоқ. Себебі бұл – орта ғасырға тиесілі көптеген жазба жәдігерлерді толық, жан-жақты қарастыруды қажет ететін күрделі тақырып.

XX ғасыр басындағы қазақ әліпбиі, Байтұрсынұлы жазу реформасының теориялық мәселелері, оның ғылыми негіздері жан-жақты зерттелген көлемді еңбек өте аз. 2023 жылы біз құрастырған «Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері» (Маралбек, 2023) атты жинаққа қазақ ұлттық жазуы туралы Байтұрсынұлы еңбектерінің толық дереккөздері топтастырылған. Бұл тақырыпта маңызды зерттеулердің қатарына Б. Момынова (2022), Е. Маралбек (2019) мақалалары мен Н. Әміржановаңың монографиясын атауға болады (Әміржанова, 2012).

1940 жылдан қазірге дейін қолданылатын кирилграфикалы қазақ әліпбиі мен емле ережелері жөнінде зерттеулер аз емес. Бұлардың қатарында жазудың күрделі теориялық мәселелері мен қиындықтарын зерттеуге арналған Р. Сыздық (2018), Н. Уәли (2018), А. Алдаш (2021), Қ. Күдеринова еңбектерінің маңызы жоғары. Соңғы жылдарда әліпби реформасының лингвистикалық түйткілдері туралы көптеген зерттеу мақалалары жарияланды. Олардың қатарында З. Базарбаева (2013), А. Фазылжанова (2007) зерттеулерінің маңызы жоғары. Сондай-ақ Институт ғалымдары латын әліпбиінің өзекті тілтанымдық мәселелері бойынша 2007 жылдан бері терең зерттеулер жүргізіп, төрт ғылыми жинақ жарыққа шығарды.

2017 жылдан бастап «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері» жобасы жүзеге

асып, әлденеше рет талқыланып, түзетіліп, 2021 жылғы 9 ақпанда ҚР Үкіметі жанындағы Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия отырысында мақұлданды. Бұл емле ереже 9 тарау 105 баптан құралады. Тараулар жеке-жеке «Әріптердің емлесі», «Түбір сөздердің емлесі», «Қосымшалардың жалғануы», «Бөлек жазылатын сөздердің емлесі», «Бірге жазылатын сөздердің емлесі», «Дефиспен жазылатын сөздердің емлесі», «Бас әріптің емлесі», «Қысқарған сөздердің емлесі», «Кірме сөздердің емлесі», «Сөздердің тасымалдануы» деп аталады.

Алғашқы қазақ емлесінің авторы А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» (Байтұрсынұлы, 1914) еңбегінде 34 тармақты емле ереже бар. Олар – әріптердің емлесі және түбір мен қосымшаның емлесі туралы 2 үлкен тарауға жинақталған. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің емле ережесінде тараулардың аты, ереже саны көп болғанымен, оның көпшілігі Байтұрсынұлында «Түбір мен қосымша ережесіне» біріктірілген. Біз қазіргі қазақ емлесі мен Байтұрсынұлы емлесінің құрылымын, мазмұнын өзара салыстырып, ғылыми сабақтастығы мен өзіндік ерекшеліктерін анықтап, көлемді ғылыми мақала жарияладық (Маралбек, 2022).

Бір тілдегі емле ережелерден тыс қалған немесе ережемен реттеуге келмейтін орфограммалар, жекелеген сөздер, тіркестер, нақтылай түсуді қажет ететін графикалық мәселелер орфографиялық сөздік арқылы кодификацияланады. Қазақ тіл білімін, қазақтың ұлттық жазуын 20-ғасырдың басында А. Байтұрсынұлы қалыптастырғанын айттық. Бұл кезеңде қазақ тілінің емле ережесі жасалғанымен, қазақ тілінің орфографиялық сөздігі дайындалмады. Өйткені жалпы қоғамның дамуы, жазба коммуникацияның деңгейі, қаржылық және ғылыми әлеует оған мүмкіндік бермеді. Қазақ тілінің алғашқы орфографиялық сөздігі 1957 жылы баспадан шықты. Содан кейін 1964, 1978, 1988, 2003, 2005, 2007, 2013 жылдары жаңартылған 7 басылым жарық көрді. Орфографиялық сөздіктердің әр басылым сайын сөзтізбе құрамы толығып, сұрыпталып, жүйеленіп отырды.

2019-2021 жылдар аралығында, қазақ-кирил жазуын латын әліпбиіне көшіру міндетінің ғылыми базасын әзірлейтін басты ғылыми-ортологиялық құралдардың бірі ретінде, 19 лингвист ғалымның қатысуымен, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Кирил және латын графикасында параллель Орфографиялық сөздіктің» қолжазбасы дайындалды. Бұл қолжазба сөздікке 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі енді. Аталған ғылыми еңбектер мен ұжымдық монографиялар, сөздіктер осы зерттеуіміздің эмпирикалық және ғылыми базасын құрайды.

Қазіргі әлемдік интеграция заманында кез келген елдің саяси, мәдени, рухани өміріндегі елеулі оқиғаның шындығын әлем жұртшылығының назарына ұсыну маңызды. Сонымен қатар қазақ жазуының тарихын тұтас қамти отырып, қазіргі латын әліпбиі реформасының мәні мен қоғамдық-әлеуметтік астарын ашық талқылайтын мақалалар тапшы.

Нәтижелер және талқылау

Әліпби қаріп, таңбалар тобы ғана емес, бұл – жазу ережелері, жазу нормалары. Кең мағынада айтсақ, әліпби – ұлттық тілдің даму болашағы. Сондықтан да Қазақстандағы қазіргі әліпби реформасын қазақ тілінің жаңа даму бағытын айқындайтын тарихи кезең деуге болады.

1991 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сол кездегі директоры, ф.ғ.д., профессор Әбдуәли Қайдаров ҚР Президенті Н. Назарбаевқа латын әліпбиіне көшу туралы ашық хат жолдады. Соның нәтижесінде екі рет арнайы комиссия құрылып, латын әліпбиіне көшудің түйткілді мәселелері зерттелді.

1994-2013 жылдар аралығында ҚР Президенті Н. Назарбаевтың бастамасымен латын әліпбиіне көшу мәселесі бірде ресми, бірде бейресми түрде бірнеше рет қолға алынды.

1994 жылы Түркияның Анталия қаласында дүниежүзі түркологтары жиналған құрылтайда түркі елдері ортақ латын әліпбиін қабылдау туралы шешім қабылданып, 34 әріптен тұратын «Ортақ түрік әліпби» жобасы дайындалды. Дегенмен бұл әліпби бойынша емле ережелер, орфографиялық сөздік, оқу құралдары дайындалмады.

2006-2007 жылы бұл үдерістің екінші толқыны басталды. Сол кезде ҚР Президенті Н.Назарбаев өз жолдаулары мен маңызды кездесулерінде латын әліпбиіне көшу мәселесін көтерді. 2006 жылы Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12-сессиясында: «Қазақ әліпбиін

латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде Посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес», – деген болатын (Назарбаев, 2006). Бұл кезеңде латынграфикалық жаңа қазақ әліпбиіне көшудің 2008-2010, 2008-2012, 2008-2014 жылдарға арналған үш жылдық, бес жылдық және жеті жылдық жоспарлары жасалды. Әйтсе де, бұл да жоспар күйінде қалып, латын әліпбиіне көшуге нақты саяси шешім де, ғылыми әзірлемелер де дайындалмады.

2012 жылдың 14 желтоқсанында ҚР Президенті Н. Назарбаев: «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» (Назарбаев, 2012), – деді. Президенттің бұл сөзінен кейін 2013 жылдың басынан үшінші толқын басталды. Бұл жолы жоспардан гөрі, нақты қадамдар жасалды.

Қай кезде де Қазақстанда маңызды, ауқымды лингвистикалық мәселелерді шешетін басты әрі бірден-бір мекеме – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Сондықтан үшінші толқынды Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшудің нақты қадамы деп қабылдап, оның лингвистикалық негізін дайындауға кірісті. Латын әліпбиіне көшкен Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан сияқты бірнеше түркі елдеріне және Қытайдың Шыңжаң өлкесіне 2013 жылы шетелдік іссапарлар ұйымдастырылып, латынға көшу тәжірибесі, барысы, қазіргі жай-күйі зерттелді.

2013 жылы ҚР Үкіметі 2017 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу бағытында нақты қадамдар жасау міндетін белгіледі. Соның нәтижесінде латын әліпбиіне көшу мәселесіне республика халқы назар аударып, әртүрлі топтар мен тіл мамандары арасында кең көлемде зерттеу, талқылау басталды.

2017 жылы ҚР Президенті Н. Назарбаев «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлыққа қол қойды (ҚТ, 2017). ҚР Премьер-Министрінің өкімімен қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия құрылды. Қазақ әліпбиін латын графикасына кезең-кезеңмен көшірудің 2025 жылға дейінгі іс-шаралар жоспары әзірленіп, орфографиялық, әдістемелік, терминологиялық, техникалық-ақпараттық сүйемелдеу жөніндегі 4 жұмыс тобы құрылды.

Бұлардың ішінде Орфографиялық жұмыс тобының үйлестіруші орталығы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты белгіленіп, оған әліпби мен емле мәселелері бойынша қорытынды шешімдер әзірлеу құзыреті берілді. Дегенмен, бұл құзырет тек қағаз жүзінде қалды. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты дайындаған «Тілтанымдық әліпби жобасы» барына қарамастан, Институт ғалымдары «авторы белгісіз» әліпби жобаларына емле ережелерін жасаумен айналысты.

Осындай жобаның алғашқысы 2017 жылдың 11 қыркүйегінде ҚР Парламенті мінберінде таныстырылды. Бұл әліпбиде 8 дыбыс диграф арқылы таңбаланғандықтан, «Диграф әліпби» деп аталды. Бұл жоба қарапайым халық пен ғалымдар тарапынан тегіс сынға ұшырады. Өйткені бұл әліпбиде артық таңбалар көп әрі лингвистикалық талаптарға сәйкес келе бермейді. Мұның соңын ала 2017 жылы 9-қазанында 32 таңбадан тұратын екінші әліпби жобасы ұсынылып, 26-қазанда Президент жарлығымен бекітілді. Аталған жобада 9 қаріптің маңдайына қосымша белгілер қойылғандықтан, апостроф әліпби деп аталды. Аталған жобаның да тілтанымдық негізі әлсіздеу болғандықтан, ол да көп сынға ұшырады. 2018 жылғы 19-20 ақпанда Н. Назарбаевтың «Қазақ тілінің жаңа әліпбиі туралы Жарлығы» шығып (ҚТ, 2018), 32 таңбалы үшінші әліпби жобасы жарияланды. Бұл жобада 6 қаріптің төбесіне қосымша белгі қойылғандықтан, «Акут әліпби» деп аталды.

Кесте 1 – Ресми ұсынылған үш әліпбидің салыстырмалы кестесі
Таблица 1 – Сравнительная таблица трех официально предложенных алфавитов
Table 1 – Comparative Table of the Three Officially Proposed Alphabets

№	*Дыбыстар*	*Диграф әліпбиі*	*Апостроф әліпбиі*	*Акут әліпбиі*
1	/ә/ (ä)	Ae, ae	a'	á
2	/ө/ (ö)	oe	o'	ó
3	/ү/ (ü)	ue	u'	ú
4	/у/ ($^{\bar{u}}$w)	w	y'	ý
5	/ғ/ (ğ)	gh	g'	ǵ
6	/ш/ (sh)	sh	s'	Sh
7	/ч/ (ch)	ch	c'	Ch
8	/j/ (zh)	zh	j	j
9	/ң/ (ng)	ng	n'	ń
10	/й/	j	i'	ı

2019 жылдың маусым айында Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстанның екінші Президенті лауазымына кіріскеннен кейін 2019 жылдың 21 қазанында өзінің Twitter-дегі аккаунтында «Өткір әліпби» (үшінші жоба) әлі де талқылауды және жетілдіруді қажет ететінін ресми түрде мәлімдеді (Тоқаев, 2019). Содан кейін бұл жобаның да соңғы еместігі, әлі келесі нұсқалар таңдалатыны халыққа түсінікті болды. Қ. Тоқаев әліпби таңдау, емле жасау тіл мамандарының жұмысы екенін, солардың шешіміне жүгіну дұрыс болатынын ескертті және Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына әліпби жобасын жетілдіру бойынша арнайы тапсырмалар берді. Нәтижесінде сол жылдың соңына қарай «Жетілдірілген әліпби» жобасы атты төртінші нұсқа дайындалып, ҚР Үкіметінің қарауына берілді. Бұл жобаны жазу, емле мәселесімен арнайы айналысқан фонетист, грамматолог ғалымдар әзірледі.

«Жетілдірілген әліпби» жобасы 2021 жылғы 28-қаңтарда ҚР Үкіметінің мақұлдауынан өтіп, Президенттің бекітуіне жолданды. Бірақ ҚР Президенті оны бүгінге дейін бекітпеді. Латын әліпбиіне көшу мәселесі қаншалықты өзекті болғанымен, оны күн тәртібіне ашық әрі асығыс қоюды көтермейтін, байыппен жүзеге асыруды қажет ететін күрделі саяси мәселе екені аңғарылады.

Қазақстанның латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшуіне тікелей әсер етіп отырған үш үлкен астарлы фактор бар: 1) саяси мәні; 2) қоғамдық-әлеуметтік мәні; 3) тілтанымдық мәні. Ендігі кезекте осыларға жеке-жеке тоқталайық.

Бірінші, саяси астары: Әлемдегі қақтығыстар, нарықтық дағдарыс, зат бағасының өрлеуі, жаһандық пандемия сияқты күрделі геосаяси жағдайда жаңа қазақ әліпбиіне көшу шешімі Қазақстанның ішкі тұрақтылығына әсер ететін күтпеген мәселелерге себепші болуы мүмкін. Сондықтан бұған аса байсалдылық қажет.

Екінші, қоғамдық-әлеуметтік мәні: 2021 жылғы санаққа сәйкес Қазақстанның халық саны 20 миллион екені белгілі. Мұның ішінде 70,4% қазақ (Нұрданбекұлы, 2023), 15% – орыс, 14% – өзге ұлт өкілдері. Десе де, 2021 жылғы мәліметтерге сәйкес Қазақстан халқының 89%-ы орыстілді (ҚРҰСҚ, 2021). Ұсынылған факті Қазақстанда жалпы тілдік жағдаяттың күрделілігін көрсетеді. Десе де, жылдан-жылға қазақ тілінің үлесі артып келеді. Әліпби ауыстыру тек қазақ тіліне қатысты болғандықтан, қазақтардан басқа Қазақстан халқы мен өзге тілдер, орыстілді кеңістік ретінде, мұның сыртында қалып отыр. Әліпби ауысқан күнде де бұрынғы кирил-қазақ әліпбиі қатар қолданылады. Бұл тұрғыдан келгенде, Қазақстан халқының көп бөлігі латын әліпбиіне көшуге психологиялық, ұлттық мүдде тұрғысынан толық дайын емес. Мұндай жағдаяттар әліпби реформасының аяқ алысын баяулатып, жұмыс үдерісін күрделендіреді. Сондықтан да Қазақстандағы әліпби реформасы Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бері толық жүзеге аспай келеді.

Үшінші, тілтанымдық мәні: Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін таңдауда тілтанушы ғалымдар екі көзқарасқа жіктелді. Бірінші бағытты, шартты түрде, *прогрессивті-заманауи бағыт,* екіншісін *тарихи-дәстүрлі бағыт* деп атауға болады.

1. *Прогрессивті-заманауи* бағыт өкілдерінен ф.ғ.д., профессор Н. Уәли, ф.ғ.д., профессор, академик З. Базарбаева, ф.ғ.д., профессор А. Алдаш, ф.ғ.д., профессор Б. Момынова, ф.ғ.д., профессор Қ. Рысберген, ф.ғ.д., профессор Қ. Күдеринова, ф.ғ.к., қ.профессор А. Фазылжанова, ф.ғ.к., қ.профессор Г. Мамырбек, ф.ғ.к., қ.профессор А.Хабиева, ф.ғ.к. Н. Әміржанова, ф.ғ.к., қ.профессор Ж. Жұмабаева, PhD Е. Маралбек т.б. ғалымдарды атауға болады.

Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдері қазақ әліпбиі мен емлесін, соның нәтижесінде қазақ тілін заманға сай бейімдеуді көздейді: жазуды жеңілдетуді, техника мен технология сұранысына сәйкестендіруді, ағылшын, орыс, араб тілі сияқты әлемдік тілдердің ықпалын ескеруді қолдайды.

Бұл бағыт өкілдерінің кәсіби ерекшелігі – жазу мәселесінен арнайы диссертация қорғап, монографиялар жазған, қазіргі қолданыстағы кирил-қазақ жазуының емле ережелерін, бірнеше басылымдағы (1988, 2007, 2013, 2019) қазақ тілінің орфографиялық сөздігін дайындаған мамандар және орыс, ағылшын, француз, түрік т.б. шет тілді меңгерген, бұған дейінгі тарихи кезеңдерде Қазақстан аумағында қолданылған жазу түрлерін, ескі арабграфикалы жазба мұраларды оқи алатын мамандар.

2. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері: ф.ғ.д., профессор Ә. Жүнісбек, ф.ғ.д., профессор Б. Қали, ҚР халық жазушысы Б. Нұржеке, ф.ғ.д., профессор Е. Қажыбек, ф.ғ.д., профессор А. Салқынбай, ф.ғ.д., қ.профессор О. Жұбаева, ф.ғ.д. Қ. Қасабек, ф.ғ.к. Б. Қапалбек т.б.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері – тіл білімінің түркология, фонетика, грамматика, морфология т.б. салалары бойынша зерттеулер жасаған ғалымдар. Бұл бағыт өкілдері латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі мен емлесін қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына бағындыра отырып жасау, орыс тілі, араб тілі, ағылшын тілі сияқты әлемдік тілдердің ықпалынан қалыптасқан жаңа өзгерістерді қабылдамау, жою бағытын ұстанады.

Бұл ұстаным, әрине, идея тұрғысынан, сөз жүзінде өте орынды, бірақ адамның ішкі субъективті түйсіктері мен объективті тілдік жағдаят, қоғамдық өмір өзара сәйкес келе бермейтіндіктен, бұл бағыт өкілдері осы ұстанымды жүзеге асырудан туындайтын көптеген тілдік мәселелердің шешімін ұсынбайды.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері ф.ғ.д., профессор Ә. Жүнісбек дайындаған қазақ тілінің төл 28 дыбысы қаріптерінен тұратын «Ұлттық жоба» деп аталған әліпби жобасын жақтайды. Десе де, олар осы әліпби жобасы негізінде емле ереже, орфографиялық сөздік сияқты лингвистикалық өнім дайындамады.

Нақтырақ айтқанда, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері мен *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі тақырыбындағы айтыс-тартыстары төмендегі лингвистикалық мәселелер бойынша:

Кесте 2 – Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің пікірталас тудырған лингвистикалық түйткілдері

Таблица 2 – Спорные лингвистические вопросы нового казахского алфавита на латинской графике

Table 2 – Controversial Linguistic Issues of the New Latin-Based Kazakh Alphabet

№	*Талас тудырған лингвистикалық тақырыптар*	*Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдерінің ұстанымы*	*Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдерінің ұстанымы*
1	Қазақ тіліндегі /и/ ($^{\bar{i}}$y, ^{i}y), **/у/** ($^{\bar{u}}$w, $^{\ddot{u}}$w, $^{\bar{i}}$w, ^{i}w) дыбыстарының фонологиялық сипаты қандай? Олар жаңа емледе қалай жазылады?	Бұлар – жарты дауысты дыбыс (сонор дыбыс). Сондықтан /и/ ($^{\bar{i}}$y, ^{i}y), **/у/** ($^{\bar{u}}$w, $^{\ddot{u}}$w, $^{\bar{i}}$w, ^{i}w) дифтонгоидтарды толық таңбаламай, и/, **/у/** фонемасын ғана ағылшын әліпбиіндегі «i», «u» қаріптерімен таңбалау.	Бұлар – дауысты дыбыс. Сондықтан /и/ ($^{\bar{i}}$y, ^{i}y), **/у/** ($^{\bar{u}}$w, $^{\ddot{u}}$w, $^{\bar{i}}$w, ^{i}w) дыбыстарын дифтонг ретінде алдына дауысты дыбыс қосып, /ұу/ (ūw), /үу/ (üw), /ыу/ (īw), /іу/ (iw), /ый/ (īy), /ій/ (iy) түрінде екі қаріппен таңбалау.
2	/ұ/ (u), /ы/ (ī), /і/ (i) дыбыстары әліпбиде қалай	/ұ/ – ū, /ы/ – y, /і/ – ı қаріптерімен таңбаланады.	/ұ/ – u, /ы/ – ī, /і/ – i қаріптерімен таңбаланады.

	таңбаланады?		
3	Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі ортақ түрік әліпбиіне (Түркия әліпбиіне) сәйкес болу керек пе?	Сәйкес болу шарт емес, әр тілдің өз ерекшелігі болғандықтан, әліпби де өзіндік ерекшелікті сақтау керек.	Толық сәйкес болу керек, өйткені бұл түркі халықтарының бірін-бірі оқи алуына мүмкіндік беріп, байланысын күшейтеді.
4	Орыс және араб тілдерінен енген /в/ (v), /ё/ (io), /и/ (i), /ф/ (f), /х/ (h), /h/ (kh), /ц/ (ts), /ч/ (ch), /щ/ (shsh), /э/ (ie), /ю/ (iu), /я/ (ia) – 12 фонема мен «ь» (жіңішкерту белгісі) , «ъ» (жуандату белгісі) 2 белгіні латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі құрамында қалдыру керек пе, жоқ па?	Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі құрамында /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) төрт дыбысты ғана қалдырып, басқасын әліпбиден алып тастау керек.	Бұл дыбыстардың барлығын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінен шығарып, әліпбиге қосымша таңба ретінде ғана беру керек. Осы дыбыстар жазылатын орыс және өзге де шеттілдік сөздерді транскрипциямен жазу керек.
5	Шетел сөздері мен терминдерін қалай жазу керек?	Қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бейімдеп жазу керек. Бағынбайтын шетел сөздерін түпнұсқа бойынша жазу. Қазақ тілінің орфоэпиясын оқыту керек.	Ағылшындардың шеттілдік сөздерді транслитерациялау әдісімен оларға төл сөздерден бөлек емле ереже жасау керек.
6	Қазақ жазуының негізгі принципі қандай болу керек?	Қазақ жазуының негізгі принципі фонематикалық принцип болуы керек.	Қазақ жазуының негізгі принципі фонетикалық және морфологиялық принцип болуы керек.

Талас тудырған бұл мәселелердің қай-қайсысы да дұрыс шешім таппаған жағдайда, бұл қазақ грамматикасын қайта жазуға, қазақ жазуының тым күрделенуіне, тіпті қазақ тілінің өзге тілдің экспансиясына қайта түсуіне әкеліп соқтырады. Қазақ тілі агглютинативті тіл, сондықтан сөздің түбірі негізінен сақталып, қосымшалар түбірдің жуан-жіңішкелігіне қарай үндесіп жалғанады. Қазақ тілі XX ғасыр басына дейін ауызша дамып, әдеби тіл ауызша тіл негізінде қалыптасқандықтан, қазақтың жазба тілі мен ауызша тілі жақын, алайда бірдей емес. Талас тудырған жоғарыдағы мәселелер осыған тікелей байланысты.

Бірінші мәселеде /и/ ($^{\bar{i}}$у, ^{i}у), /у/ ($^{\bar{u}}$w, $^{\ddot{u}}$w, $^{\bar{i}}$w, ^{i}w) дифтонгоидтарды *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің ұстанымдарына сәйкес таңбалаған жағдайда, қазақ тілінің буын жүйесі ереже жүзінде дұрыс болғанымен, жазба мәтіндерде қаріптер 1%-ға көбейіп, баспа жұмысына, оқуға, жазуға, үйренуге ауырлық келтіріп, көп зардабын тигізеді. Бұдан бөлек бұл қазақ тілінде суффикстердің жаңа түрлерінің пайда болуына, сондай-ақ 1912 жылдан бері зерттеліп, қалыптасқан қазақ тілінің грамматикалық жүйесін қайта қарауға, тіпті оны басынан қайта жазуға әкелуі мүмкін.

Екінші мәселеде *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері «ортақ түркі әліпбиін» жасау керек деп санайтындықтан, ондағы базалық қаріптер ретінде Түркия әліпбиін алады. Қазақ тілінде 28 төл дыбыс бар, латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін дайындауда таңбалануы дау тудырған жоғарыдағы /и/, /у/, /ұ/, /ы/, /і/ 5 дыбыстан басқа 23 төл дыбыстың қаріптері туралы екі бағыт өкілдерінің пікірлерінде айырмашылық жоқ, таңбаларын бірдей мақұлдайды.

Үшінші мәселеде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері қазақ әліпбиінің өзге әліпбилерге ұқсамайтын бірегей болуын құптайды. Осы мәселеге келгенде бұл бағыт ұсынған «Жетілдірілген әліпби» жобасын шын мәніндегі «ұлттық әліпби» деп атауға болады. Ал *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері қазақ тіліндегі төл дыбыстардан тұратын әліпби ұсынғанымен, олардың қаріптері үшін түрік әліпбиін база ретінде пайдаланады. Бұл тұрғыдан келгенде *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері ұсынған әліпбиді «ұлттық әліпби» емес, «қазақ-түрік» әліпбиі деп атауға болады.

Төртінші және бесінші мәселе – қазақ әліпбиіндегі кірме дыбыстар мен кірме сөздерді,

шетел сөздерін қалай жазу турасындағы бір-бірімен байланысты мәселе. Сондықтан талас тудырған екі тақырыптың себебін өзара байланыстыра, біріктіріп түсіндірген ыңғайлы.

Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдері қазақ әліпбиіне орыс тілінен 1940 жылы енген /и/ (i), /ц/ (ts), /щ/ (shsh), /э/ (ie), /ю/ (iu), /я/ (ia), /ё/ (io) 7 дыбыс пен «ь», «ъ» екі шартты белгіні және араб тілінен енген көмей дауыссыз /h/ (kh) дыбысын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінен шығаруды құптайды. Өйткені бұл дыбыстар орыс тілінен енген сөздерде ғана жазылады және олардың қызметін қазақ тілінің төл дыбыстары толық атқара алады, ауыстыруға болады. Мысалы, /и/ – «i», /ц/ – «ts» және «s», /щ/ – «şş», /э/ – «ie», /ю/ – «iu», /я/ – «ia», /ё/ – «io», /h/ – «h» түрінде таңбаласа болады. Екі белгі «ь», «ъ» – фонема емес, дыбыстық мәні жоқ белгі. Ал IX ғасырдан бастап араб әліпбиінен енген /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстарын және 1940 жылы кирил әліпбиіне көшкенде орыс тілінен енген /в/ (v) дыбысын әліпбиде қалдырады. Өйткені /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстарының қазіргі қазақ тіліндегі функциясын ешбір төл дыбыс толық атқара алмайды. Бұларды әліпбиден алып тастау қазақ тілінің функционалдылығына кері әсер етеді. Бұл дыбыстар қазіргі қазақ мәтіндерінде белсенді қолданылатын аса көп кірме сөздерде кездеседі. Оларды әліпбиден шығарған жағдайда тілде омонимдер көбейіп, сөз тұрпаты мен дыбысталуы өзгеріп, сөз мағынасын дұрыс түсінуге аса көп кедергі келтіреді, оларды халықтың санасынан өшіру де қиын. Сонымен қатар /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстары әлемдік 6 тілде де бар, бұларды әліпбиде қалдыру қазақтардың әлемдік тілдерді жақсы меңгеруіне мүмкіндік береді. Мұны тілдің заманға сай өзгерісі ретінде қабылдап, қазақ тілінің дамуына мүмкіндік беретін жаңа өріс ретінде қарастыру керек.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері жоғарыдағы 12 кірме дыбыс пен 2 белгіні латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің негізгі құрамынан шығарып, әліпбидің қосымша таңбалары ретінде береді де, бұл дыбыстар келетін кірме сөздерді ағылшын тіліндегі шеттілді сөздерді жазу тәжірибесін үлгі етіп, транскрипциямен /ц/ – «ts», /ч/ – «ch», /х/ – «kh», /щ/ – «shsh», /h/ – «kh», /и/ – «iy», /я/ – «ya», /ю/ – «yu», /ё/ – «yo», /э/ – «ye», /в/ – «v», /ф/ – «f» түрінде жазуды құптайды. Бұлай болғанда төл сөздерге бөлек, кірме сөздерге бөлек, бір тілге екі емле ереже жасау керек болады. Сондай-ақ қазақ әліпбиі кірме дыбыстарды сақтаған транскрипция әліпбиіне айналуы мүмкін. Бұл ұстанымнан *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің «тіл» ұғымын «жазба тіл» деп түсінетіні, тілдің тазалығы мен ішкі заңдылығын жазуда сақтап, ережемен түзетуді дұрыс санайтыны анық көрінеді. Шын мәнінде «тіл» – жазба тіл емес, ауызша (дыбыстық) тіл. Сондықтан қазақша жазуды емес, қазақ тіліндегі айту нормасын сақтау керек. Жазу – дыбыстық тілдің графикалық формасы, ойды шартты таңбалар арқылы екінші бір адамға жеткізудің құралы ғана. Сондықтан тілді қорғау, сақтау үшін қазақ тілінің орфоэпиялық нормасын сақтау керек.

Екі бағыт өкілдері де кірме дыбыстар мен кірме сөздерді жазу мәселесін шешуде қазірше жеке қаріптер деңгейінде ұсыныстар айтып келеді. Кірме сөздерді жазудың жүйелі модельдері, толыққанды емле ережесі әлі жасалмады. Кейбір мамандар бұл мәселені шешуде Байтұрсынұлының XX ғасыр басындағы әдісіне сүйене отырып, оны қазақ тілінің буын түрлері мен дыбыс тіркесімі заңдылықтарына бағындыру қажеттігін негіздеп, соған сәйкес кейбір модельдерді де ұсынады. Бұл ұстанымның бағыты дұрыс болғанымен, Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят, қазақ тілі тұтынушыларының психологиялық және практикалық дағдысы, сөйлеу тіліндегі артикуляциялық базасы XX ғасыр басындағыдан мүлде басқа. Сондықтан XX ғасыр басындағы модельдерді әлі де жетілдіру керек.

Алтыншы мәселе бойынша *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері әліпбидің оқуға, үйренуге, заманауи техникаға икемді болуын, қолданушының уақыты мен энергиясын үнемдеу жағын көздей отырып, жазуды жеңілдетуді ұсынады. Сондықтан дыбыстардың негізгі реңкін, фонемаларды ғана таңбалауды, ол үшін қазақ жазуының негізгі принципі «фонематикалық принцип» болуы тиіс екенін айтады. Бұл ұстанымға сәйкес орфографияны орфоэпиядан бөлу ұсынылады.

Тіл дыбыстарының негізгі реңкі, фонемалар ғана таңбаланғанда, мағынаға әсер етпейтін кейбір дыбыстар таңбаланбай, ауызша тіл мен жазба тіл арасында аздаған өзгешеліктер орын алады. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері мұны қазақ тілінің өзгеруі, тілдің ішкі жүйесінің

бұзылуы деп санайды да, қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясын бірдей етуге тырысады. Сондықтан *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері қазақ жазуының негізгі принципі «фонетикалық принцип» пен «морфологиялық принцип» болуы керек деп санайды. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері жазу фонетикалық транскрипция емес екенін, жазудың басты қызметі ауызша тілді дәл таңбалау емес, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру екенін ескермейді. Бұл бағыт өкілдері үшін тілді өзгертпей қорғау – басты міндет. Мұндай ұстанымның орнығуы *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің морфолог, фонетист, грамматист болуымен де байланысты.

Ақиқатын айтқанда, екі бағыт өкілдерінің дұрыс ұстанымдары да, теріс ұстанымдары да бар. Жоғарыдағы талдаулардан әсіресе *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің ұстанымдары көбіне теріс болып көрінуі мүмкін. Десе де, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдерінің де ағат ұстанымдары бар. Мысалы, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері сөздердің дағдыға айналған графикалық нормасын бұзбауды тым көп дәріптеп, ескі нормалар мен орыс тілінің ықпалымен қалыптасқан тілдік стандарттардан арылуға батыл қадам жасай алмай отыр. Кирил-қазақ әліпбиінің 1988 жылдан бергі орфографиялық сөздіктері мен ортологиялық құралдарының, қазір қолданыстағы жазу теориясы туралы басты ғылыми еңбектердің авторлары *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері болғандықтан, оларда өз ғылыми негіздемелерін, еңбектерін қорғау үрдісі байқалады.

Әліпби ауыстыру мәселесінің кейінге қалдырылуына байланысты қазір бұл пікірталас бәсеңдеді. Соңғы 3-4 жыл ішінде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері жазу теориясының негізгі мамандары ретінде жаңа әліпбидің ғылыми базасын жасақтап, теориялық-практикалық өнімдер әзірледі. 2017-2021 жылдар аралығында *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері өздерінің «Жетілдірілген әліпби» жобасы бойынша 9 тарау 105 баптан тұратын «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелер» жобасы мен 50 мыңнан астам сөз енген кирил және латын графикасындағы «Қазақ тілінің параллель орфографиялық сөздігінің» қолжазбасын дайындады. Ал *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері оппонент ретінде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдерінің жұмыс нәтижелерін әлеуметтік желіде, қоғамдық ашық алаңдарда талқылап, пікір білдіріп, ағат тұстарын көрсетіп отырды. Сол арқылы жұмыс нәтижесінің сапалы болуына өз үлестерін қосты. Бірақ нәтижесінде ұлт болашағы, ел дамуы үшін аса қажет латын әліпбиіне көшу мәселесіне өзіндік кедергі де келтірді.

Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшу ұлттық жоспарына сәйкес мемлекеттің қаржыландыруымен Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында бірнеше мақсатты-нысаналы жоба жүзеге асырылып, ғылыми зерттеулер жүргізілді. Олар:

1) 2018-2020 жылдарда «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы жүзеге асырылды. Жоба аясында кирил және латын графикасында (параллель) маңызды еңбектердің қолжазбасы дайындалды. Олардың қатарында төмендегідей басты еңбектерді атауға болады: «Қазақ тілінің жарыспа сөздері сөздігі», «Жаңа сөздер сөздігі», «Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі», «Қазақ тілінің пунктуациялық анықтағышы», «Қазақ тіліндегі өзгетілді ономастикалық атаулар», «Антропонимдік сөздік», «Қазақ тілінің емле анықтағышы», «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» т.б. Бұл сөздіктер мен іргелі зерттеу нәтижелерінің баспадан шығуы жаңа қазақ әліпбиінің ресми бекуіне байланысты;

2) 2021-2022 жылдарда «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы жүзеге асты. Жоба аясында латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің бірнеше өзекті тақырыбы зерттеліп, ғылыми өнімдер дайындалды. Атап айтқанда:

- Қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктері мен анықтағыштары жетілдірілген әліпби негізінде толықтырылды;
- Қазақ тілінің академиялық грамматикасының қолжазбасы әзірленді;
- Қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздігінің қолжазбасы әзірленді;
- Латын графикасы негізінде қазақ тіліндегі экзонимдерді, шет мемлекеттердің, әлем елдері астаналарының, мұхиттар мен теңіздердің, сондай-ақ «Дүниежүзінің саяси картасындағы» басқа

да географиялық нысандардың атауларын транслитерациялау ережелері әзірленді;

- Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасындағы ономастикалық қызмет қағидалары әзірленді;

- Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасындағы терминологиялық жұмыс қағидалары әзірленді.

Жасалған бұл жұмыстар Қазақстанда қазақ әліпбиін латынграфикасына көшірудің ғылыми базасын толықтырып, дайындығын одан сайын күшейтті. Десе де, жаңа қазақ әліпбиіне көшуді қамтамасыз ететін ғылыми жұмыстар толық аяқталды деп айтуға болмайды. Алдағы жылдарда бұл бағытта жұмыстар жалғасын табуға тиіс.

Жоғарыда баяндалған түйткілді мәселелер бойынша қазақ тілтанушы ғалымдары 2017 жылдан бері қызу ғылыми пікірталас жүргізсе де, әлі ортақ шешімге келе алмады. Сондықтан жоғарыда аталған қазақ тілінің жаңа емле ережелері мен орфографиялық сөздіктеріне түзетулер мен толықтырулар енгізілуі мүмкін.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ жазба мәдениеті ертеден басталып, бүгінге дейін бірнеше тарихи дәуірлер мен кезеңдерді басып өтті. Бұл кезеңдердің ішінде ұлттық сипатымен аса терең маңызы бары – XX ғасыр басындағы Байтұрсынұлы кезеңі деуге болады. Бүгінгі таңдағы әліпби реформасы да XX ғасыр басындағы ұлттық кезеңнен теориялық негіз алып, қазіргі және болашақ жаһандану дәуіріндегі Қазақстанның, қазақ тілінің жаңаша тілдік қуатын тудыруға негіз бола алады.

Қазақстанның латынграфикасы кеңістігіне енуі, әліпби ауыстыруы – ғалымдар мен саяси қайраткерлер жан-жақты ойластырған, қазақ тілі мен елдің, ұлттың болашағын көздеуден туған тарихи шешім, қазақ қоғамының өз таңдауы бойынша жасалған қадамы. Сондықтан бұл әліпби реформасы нәтижесінде Қазақстан әлемдік өркениетке ілесуге мүмкіндік алады.

Қазақ жазуын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшіру кезеңінде талқыланған, пікірталас тудырған тілдік мәселелер қазіргі қолданыстағы кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі түйткілдерді шешу үшін де маңызды. Бұл, өз кезегінде, қазіргі кирилнегізді қазақ әліпбиін реформалау қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан мақаладағы тұжырымдар кирил-қазақ әліпбиін жетілдіру, қазақ емлесін жүйелеу жұмыстары үшін де маңызды.

Қазақстанның лалынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшуі – тілдік, қоғамдық-әлеуметтік және саяси мәселе. Бұл түйткілдердің қалай шешілуі Қазақстанның латын әліпбиіне қашан, қандай деңгейде және қандай жолмен көшетінін айқындайды. Латын әліпбиіне көшу Қазақстанның әлемдік интеграцияға, мәдени, саяси тұрғыдан ынтымақтасуына мүмкіндік береді. Лалынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі болашақта Қазақстан қоғамының ұйытқысына айналатын қазақ тілін жаһандық сұранысқа сай жаңғыртуға, функционалды әлеуетін арттыруға жол ашады.

Әдебиеттер

Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 170 б.

Алдаш А. Қазақ ортологиясы. – Алматы, Қазақ университеті, 2021. – 296 б.

Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Тараз: ТИГУ баспасы, 2019. – 160 б.

Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері: оқу құралы / Ғылыми түсініктемесін жазып, құрастырған Е. Маралбек. – Алматы: ЖК Асыл, 2023. – 584 б.

Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы (1919-1940). – Алматы, 2012. – 130 б.

Базарбаева З. О переходе казахского алфавита на латинскую графику // Abai.kz ақпараттық порталы, 29.01.2013. [Электронды ресурс] – URL https://abai.kz/post/15906 (Қаралған күні:16.07.2025)

Байтұрсынов А. Ахмет Байтұрсынұлының орфография туралы баяндамасы // Первый всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет). – Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926 ж. – 286-289-бб.

Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 1-басылуы – Орынбор: «Ғ.Ғ.Хусайынов ушркасының парауай матбуғасы», 1914. – 53 б.

Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» (Дыбыс заңы һәм түрлері. Бірінші тілтанытқыш кітап, 4-рет басылуы). – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасөз бөлімі, 1922 ж. – 46 б.

Байтұрсынұлы А. Әліпби тақырыпты Ахметтің баяндамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі (ҚБТС). – Орынбор: Қазмембас, 1924 ж. – 55-64-бб.

Күдеринова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. –

343 б.

Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. I – 588 б, II – 585 б, III – 597 б.

ҚРҰСҚ: 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы, 2021. [Электронды ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/national/2021/(Қаралған күні: 16.07.2025)

Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуы // Туған тіл. 2019. – №3. – 7-20-бб. https://abai.institute/assets/pdf/1ab5c894f48310ae03406162671cc778.pdf

Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегіндегі қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі және оның ғылыми негізі // «Аль-фараби» журналы, 2022. – №4 (80). – 90-105-бб. DOI:https://www.alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/777/137

Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.

Мырзаханов Ж. Қазақ мәдениетінің айдыны. – Үрімжі: «Шыңжаң жастар-өрендер» баспасы, 2006 ж. – 408 б.

Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Жолдау. 01.03.2006. [Электронды ресурс] – URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2006-zhylgy-1-nauryz (Қаралған күні: 16.07.2025)

Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Жолдау. 14.12.2012. [Электронды ресурс] – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevtyn-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza (Қаралған күні: 16.07.2025)

ҚТ, 2017: Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000569 (Қаралған күні: 16.07.2025)

ҚТ, 2018: Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 ақпандағы № 637 Жарлығы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637 (Қаралған күні: 16.07.2025)

Нұрданбекұлы Қ. Қазақ халқының саны 70,4%-ға жетті // Егемен Қазақстан. 2023 жыл, 2-қараша. 02.11.2023. [Электронды ресурс] – URL:https://egemen.kz/article/351995-qazaq-khalqynynh-ulesi-704-gha-dgetti (Қаралған күні: 16.07.2025)

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері). – Алматы: Ел-шежіре, 2018. – 384 б.

Тоқаев Қ. Жаңа әліпбиді жетілдіру туралы. 21.10.2019. [Электронды ресурс] – URL. https://x.com/TokayevKZ/status/ 1186179480404004864 (Қаралған күні: 16.07.2025)

Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018 ж. – 344 б.

Фазылжанова А. Әзербайжан, Түркия, Өзбекстанның латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу тәжірибелерін ғылыми-лингвистикалық талдау // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 410 б.

References

Ahmet Bajtursynulynyng alipbi, zhazu, emle turaly engbekteri (2023). Qurast.: E. Maralbek. Almaty: ZhK Asyl. 584 b. [Akhmet Baitursynuly's works on the alphabet, writing, spelling: textbook (2023). Scientific commentary written and compiled by Ye. Maralbek. Almaty: ZhK Asyl. 584 p.] (in Kazakh)

Ajdarov, G. (1986) Kone turki zhazba eskertkishterining tili. Almaty: Mektep Press. 170 b. [Aidarov, G. (1986) The Language of the Old Turkic Written Monuments. Almaty: Mektep Press. 170 p.] (in Kazakh)

Aldash, A. (2021) Qazaq ortologijasy, Almaty: Qazaq Universiteti. 296 b. [Aldash, A. (2021) Kazakh Orthology. Almaty: Kazakh University Press. 296 p.] (in Kazakh)

Amanzholov, A. (2019) Turki filologijasy zhane zhazu tarihy. Taraz: TIGU Press. 160 b. [Amanzholov, A. (2019) Turkic Philology and History of Writing. Taraz: TIGU Press.160 p.] (in Kazakh)

Amirzhanova, N. (2012) Qazaqstandagy latyn zhazuynyng tarihy tagylymy (1919-1940). Almaty: Development Press. 130 b. [Amirzhanova, N. (2012) Historical Study of Latin Script in Kazakhstan (1919-1940). Almaty: Development Press. 130 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1914) Til-qural. Orynbor: G.G. Husajnov shirkasining parauai matbugasy. 53 b. [Baitursynuly, A. (1914) Til-Kural. Orynbor: Printing house of G.Khussainov. 53 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1922) «Til-qural»: Dybys zangy ham turleri, Tashkent: Turkistan memlekettik baspasoz bolimi. 46 b. [Baitursynuly, A. (1922) Til-Kural: In Rules and Types of Sounds, Tashkent: Department of the State Press of Turkestan. 46 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1924) Alipbi taqyrypty Ahmetting bajandamasy. Orynbor: Qazmembas. 27-31-bb. [Baitursynuly, A. (1924) Akhmet's speech on the topic of the alphabet, In The First Congress of Kazakh Educators, Orynbor: Qazmembas. Pp. 27-31.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1926) Doklad Ahmeta Bajtursynuly ob orfografii. Pervyj vsesojuznyj tjurkologicheskij s`ezd

(stenograficheskij otchet) [Baitursynuly, A. (1926) Akhmet Baitursynuly's Report on Orthography. In First All-Union Turkological Congress Society for Survey and Study of Azerbaijan, Baku. Pp. 286-289.] (in Russian)

Bazarbaeva, Z. (2013) O perehode kazahskogo alfavita na latinskuju grafiku. Abai.kz aqparattyq portaly. [Bazarbayeva, Z. (2013) On Switching from the Kazakh Alphabet to the Latin Alphabet. Abai.kz information portal: https://abai.kz/post/15906. (Accessed: 16.07.2025)] (in Russian)

Fazylzhanova, A. (2007) Azerbajzhan, Turkija, Ozbekstannyng latyn grafikasy negizindegi zhanga alipbige koshu tazhiribelerin gylymi-lingvistikalyq taldau. Almaty: Arys. 410 b. [Fazylzhanova, A. (2007) Scientific and Linguistic Analysis of the Experiences of Azerbaijan, Turkey and Uzbekistan in Transitioning to a New Latin-Based Alphabet. Almaty: Arys. 410 p.] (in Kazakh)

Kashkari, M. (1997) Turki tilder sozdigi. Almaty: Hant, I - 588 b, II - 585 b, III - 597 b. [Kashkari, M. (1997) Dictionary of Turkic languages. Almaty: Hant Publishing House, I - 588 p, II - 585 p, III - 597 p.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q. (2013) Qazaq zhazuynyng tarihy men teorijasy. Oqu quraly. Almaty: Eltanym. 343 b. [Kuderinova, K. (2013) History and theory of Kazakh writing. Training manual. Almaty: Eltanym. 343 p.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q. (2017) Ulttyq alipbi ulttyq dybystarymyzga qijanat etpeui kerek. Minber.kz aqparattyq agenttigi, 08.09.2017. [Kuderinova, K. (2017) National Alphabet Should Not Harm Our National Sounds] Available at: https://www.minber.kz/2017/09/ulttyq-alipbi-ulttyq-dybystarymyzga/ (Accessed: 16 July 2025). (in Kazakh)

Maralbek, E. (2019) Ahmet Bajtursynulynyng tote zhazuy. Tugan til. No.3. 7–20-bb. [Maralbek, Ye. (2019) Akhmet Baitursynuly's Arabic-Based Script. Tugan Til. No.3. Pp. 7–20.] Available at: https://abai.institute/assets/pdf/1ab5c894f48310ae03406162671cc778.pdf (Accessed: 16 July 2025) (in Kazakh)

Maralbek, E. (2022) Ahmet Bajtursynulynyng «Til-qural» engbegindegi qazaq emle erezhelerining qurylymdyq ereksheligi zhane onyng gylymi negizi. Al-Farabi zhurnaly. No.4(80). 90-105-bb. [Maralbek, Ye. (2022) Structural Features and Scientific Basis of the Kazakh Orthographic Rules in Akhmet Baitursynuly's "Til-Qural". Al-Farabi Journal, No. 4(80). Pp. 90-105.] Available at: https://www.alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/777/137 (Accessed: 16 July 2025). (in Kazakh)

Momynova, B. (2022) «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy. Almaty: Qazaq tili. 256 b. [Momynova, B. (2022) Newspaper Kazakh (1913-1918): Alphabet, Spelling Features, Vocabulary and Grammar. Almaty: Qazaq tili Publishing House. 256 p.] (in Kazakh)

Myrzahanuly, Zh. (2006) Qazaq madenietining ajdyny. Urimzhi: Shyngzhan Zhastar-Orender Baspasy. 408 b. [Myrzakhanuly, Zh. (2006) Area of Kazakh culture. Urumji: Xinjiang Youth Oriented Publishing House. 408 p.] (in Kazakh)

Nazarbaev, N.A. (2006) Qazaqstannyng alemdegi basekege barynsha qabiletti 50 elding qataryna kiru strategijasy. Zholdau. [Nazarbayev, N.A. (2006) Strategy for Kazakhstan to Join the World's 50 Most Competitive Countries. Address.] Available at: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2006-zhylgy-1-nauryz (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

Nazarbaev, N.A. (2012) «Qazaqstan – 2050» Strategijasy – qalyptasqan memleketting zhanga sajasi bagyty. Zholdau. [Nazarbayev, N.A. (2012) «Kazakhstan–2050» Strategy: A New Political Course for the Established State. Address.] Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevtyn-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

Nurdanbekuly, Q. (2023) Qazaq halqynyng sany 70,4%-ga zhetti. Egemen Qazaqstan, 2 Qarasha. [Nurdanbekuly, K. (2023) The Share of the Kazakh Population Reached 70.4%. Egemen Kazakhstan, 2 November.] Available at: https://egemen.kz/article/351995-qazaq-khalqynynh-ulesi-704-gha-dgetti (Accessed: 16.07.2025). (in Kazakh)

QRUSQ: 2021 zhylgy Qazaqstan Respublikasy halqynyng ulttyq sanagynyng qorytyndylary (2021) [Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 2021]; Qazaqstan Respublikasy Strategijalyq zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyq statistika bjurosy [Agency for Strategic Planning and Reforms of the National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan] [Online resource] URL: https://stat.gov.kz/national/2021/ (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

QT, 2017: Qazaq tili alipbiin kirillicadan latyn grafikasyna koshiru turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2017 zhylgy 26 qazandagy No. 569 Zharlygy. [Nazarbayev, N. (2017) On the Transition of the Kazakh Alphabet from Cyrillic to Latin Script: Decree No. 569 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 26 October 2017.] Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000569 (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

QT, 2018: Qazaq tili alipbiin kirillicadan latyn grafikasyna koshiru turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2017 zhylgy 26 qazandagy No. 569 Zharlygyna ozgeris engizu turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2018 zhylgy 19 aqpandagy No. 637 Zharlygy. [Nazarbayev, N. (2018) On Amendments to Decree No. 569 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 26 October 2017 "On the Transition of the Kazakh Alphabet from Cyrillic to Latin Script". Decree No. 637 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 19 February 2018.] Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637 (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2018) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri). Almaty: El-Shezhire. 384 b.) [Syzdyk, R. (2018) Guide to the Kazakh language (spelling, punctuation). Almaty: El-Shezhire Publishing House. 384 p.] (in Kazakh)

Toqaev, Q.-Zh. (2019) Zhanga alipbidi zhetildiru turaly. [Tokayev, K.-Zh. (2019) On the Improvement of the New Alphabet.] [Electronic resource], 21 October. Available at: https://x.com/TokayevKZ/status/1186179480404004864 (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)

Uali, N. (2018) Grafika. Orfografija. Orfojepija. Almaty: A. Bajtursynuly atyndagi Til bilimi instituty baspasy. 344 b. [Uali, N. (2018) Graphics. Spelling. Orthography. Almaty: Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics Publishing House. 344 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Маралбек Е., Құралбай А.И, Қаршығаева А.А., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-198-211

Aliya Seksembayeva[1*], Huseyin Kyuchukov[2]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0001-6550-3210 E-mail: Seksembaeva91@mail.ru
[2]Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of MANPO,
Silesian University, Poland, Katowice,
ORCID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF AVIATION NEOLOGISMS IN ENGLISH

Abstract. The article examines the structural and functional-semantic features of aviation neologisms in contemporary English professional discourse, focusing on their emergence, consolidation, and variation in use. The study aims to determine how aviation designations are distributed across thematic domains, which structural models and discourse functions they realise, and how their status changes across professional contexts. The material comprises 96 neological units identified in official and industry-specific texts of ICAO, FAA, EASA, and IATA from 2021–2025 and checked against a 2016–2020 baseline and established terminological resources. The analysis combines lexical-semantic and contextual procedures, structural and functional classification, temporal comparison, coding of terminological variants, pragmatic cross-context checking, descriptive statistics, and Pearson's chi-square goodness-of-fit test. The thematic distribution did not differ significantly from an equal five-domain pattern, $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$, although unmanned aircraft systems, advanced air mobility, and digital management and navigation were descriptively prominent. Functional-semantic differentiation was significant, $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, Cohen's $w = .32$, with object-, process-, and technology-oriented units forming the largest groups. Multi-component phrases and abbreviations were recurrent structural patterns. The findings distinguish absolute lexical novelty from later terminological consolidation and link stable professional uptake to repeated use across regulatory, technical, and operational contexts.

Keywords: aviation neologisms; aviation terminology; professional discourse; term formation; terminological variation; consolidation.

For citation: Seksembayeva, A., Kyuchukov, H. Structural and Functional-Semantic Features of Aviation Neologisms in English. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 198-211.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-198-211

Әлия Асылжанқызы Сексембаева[1*], Хусейн Кючуков[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0001-6550-3210 E-mail: Seksembaeva91@mail.ru
[2]педагогика ғылымдарының докторы, профессор, МАНПО академигі,
Силезия университеті, Польша, Катовице қ.,
ORCID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АВИАЦИЯЛЫҚ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі кәсіби авиациялық дискурстағы неологизмдердің құрылымдық және функционалдық-семантикалық ерекшеліктері олардың пайда болуы, орныгуы және қолданыстағы жарыспалылығы тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – соңғы кезеңдегі авиациялық атаулардың тақырыптық салалар бойынша таралуын, олардың қандай құрылымдық үлгілер мен дискурстық қызметтерді іске асыратынын, сондай-ақ кәсіби қолданыс аясында мәртебесінің қалай өзгеретінін анықтау. Зерттеу материалы 2021–2025 жылдардағы ICAO, FAA, EASA және IATA ұйымдарының ресми және салалық мәтіндерінен анықталған 96 неологиялық бірліктен тұрады; олардың жаңалығы 2016–2020 жылдардағы базалық материалдармен және қалыптасқан терминологиялық ресурстармен салыстыру арқылы тексерілді. Талдау лексика-семантикалық және контекстік тәсілдерді, құрылымдық және функционалдық жіктеуді, кезеңаралық салыстыруды, терминологиялық варианттарды кодтауды, әртүрлі кәсіби мәтіндердегі қолданысын тексеруді, сипаттамалық статистиканы және Пирсонның χ^2 сәйкестік критерийін қамтыды. Тақырыптық үлестірім бес сала бойынша тең үлестірімнен статистикалық мәнді айырмашылық көрсетпеді, $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$, дегенмен ұшқышсыз авиациялық жүйелер, жетілдірілген әуе мобильдігі және цифрлық басқару мен навигация бағыттары сандық тұрғыдан алда болды. Функционалдық-семантикалық үлестірімде мәнді айырмашылық анықталды, $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, Cohen's $w = .32$; нысан, үдеріс және технология атаулары ең ірі топтарды құрады. Көпкомпонентті терминдік тіркестер мен

аббревиатуралар жиі кездесетін құрылымдық үлгілер болды. Нәтижелер абсолютті лексикалық жаңалық пен кейінгі терминологиялық орнығудың ара-жігін ашып, тұрақты кәсіби қолданыстың терминнің реттеуші, техникалық және операциялық мәтіндерде қайталанып жұмсалуымен байланысты екенін көрсетті.

Тірек сөздер: авиациялық неологизмдер; авиациялық терминология; кәсіби дискурс; терминжасам; жарыспалы терминдер; терминнің орнығуы.

Сілтеме жасау үшін: Сексембаева Ә.А., Кючуков Х. Ағылшын тіліндегі авиациялық неологизмдердің құрылымдық және функционалдық-семантикалық ерекшеліктері. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 198-211-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-198-211

Алия Асылжанкызы Сексембаева[1*], Хусейн Кючуков[2]

[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, ORCID: 0009-0001-6550-321 E-mail: Seksembaeva91@mail.ru

[2]доктор педагогических наук, профессор, академик МАНПО, Силезский университет, Польша, г. Катовице, ORCID: 0000-0002-1965-8908 E-mail: hkyuchukov@gmail.com

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АВИАЦИОННЫХ НЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются структурные и функционально-семантические особенности авиационных неологизмов в современном англоязычном профессиональном дискурсе с акцентом на их возникновение, закрепление и вариативность употребления. Цель исследования – определить распределение новых авиационных обозначений по тематическим областям, выявить реализуемые ими структурные модели и дискурсивные функции, а также проследить изменение их статуса в разных профессиональных контекстах. Материал составили 96 неологических единиц, выявленных в официальных и отраслевых текстах ICAO, FAA, EASA и IATA за 2021–2025 годы, проверенных по базовому периоду 2016–2020 годов и устоявшимся терминологическим ресурсам. Анализ объединяет лексико-семантические и контекстные процедуры, структурную и функциональную классификацию, временное сопоставление, кодирование терминологических вариантов, проверку употребления в разных типах профессиональных текстов, описательную статистику и критерий согласия χ^2 Пирсона. Тематическое распределение статистически не отличалось от равномерного распределения по пяти областям, $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$, хотя на описательном уровне выделялись беспилотные авиационные системы, передовая воздушная мобильность и цифровое управление и навигация. Функционально-семантическое распределение оказалось статистически значимым, $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, Cohen's $w = .32$; наиболее крупные группы составили единицы, называющие объекты, процессы и технологии. Среди структурных моделей регулярно встречались многокомпонентные терминологические словосочетания и аббревиатуры. Результаты позволяют разграничить абсолютную лексическую новизну и последующую терминологическую консолидацию и показывают, что устойчивое профессиональное закрепление связано с повторным употреблением единиц в нормативных, технических и операционных контекстах.

Ключевые слова: авиационные неологизмы; авиационная терминология; профессиональный дискурс; терминообразование; терминологическая вариативность; закрепление термина.

Для цитирования: Сексембаева А.А., Кючуков Х. Структурные и функционально-семантические особенности авиационных неологизмов в английском языке. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 198-211. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-198-211

Introduction

The vocabulary of aviation changes together with the technologies, operational practices, and regulatory frameworks that organise the sector. The expansion of unmanned aircraft systems, advanced air mobility, digital air traffic management, environmentally oriented technologies, and new forms of safety regulation has created concepts for which established aviation terminology has not always provided an adequate designation. As these concepts enter professional circulation, new lexical and terminological units emerge, existing forms acquire more specialised meanings, and competing designations may coexist before one form becomes standard. Aviation neology therefore reflects not only lexical renewal but also changes in the conceptual organisation of professional knowledge.

This process became particularly visible between 2021 and 2025. Designations such as *UAS*, *U-space*, *advanced air mobility*, *sustainable aviation fuel*, *trajectory-based operations*, and *remote ID* became increasingly prominent in regulatory, technical, and industry-specific materials. Their linguistic significance, however, cannot be established solely from their presence in recent documents. A

designation may be genuinely new, may represent a specialised reinterpretation of an earlier form, or may simply have become more visible because of changing institutional priorities. For this reason, the analysis of recent aviation neologisms requires comparison with earlier professional usage and attention to the contexts in which new units become established.

The practical relevance of such analysis is also connected with the range of communicative settings in which aviation terminology operates. Regulatory documents provide evidence of institutional recognition, but professional uptake also becomes visible in implementation guidance, operational manuals, technical notices, safety materials, and other texts used in aviation practice. The movement of a designation across these contexts is important for distinguishing occasional innovation from a unit that is becoming part of shared professional vocabulary. Temporal distribution is equally informative: a term recorded repeatedly across several years has a different status from a form confined to a short period or a limited set of documents.

Research on neology, terminology, specialised discourse, and aviation English has provided a substantial basis for describing lexical innovation in professional language. Aviation vocabulary has commonly been examined from the perspectives of technical communication, translation, standardisation, corpus linguistics, and English for Specific Purposes. Less attention has been paid to the combined relationship between the thematic concentration of recent aviation neologisms, their structural formation, their functional-semantic roles, and the way they become established over time. Terminological variation presents an additional issue. International aviation organisations may use different forms for closely related or identical concepts, while full forms and abbreviations may circulate in parallel. Without taking such variation into account, the emerging terminological system may appear more uniform than it is in actual professional use.

The present study addresses this gap by examining aviation neologisms as a developing layer within English-language professional aviation discourse. In this article, *aviation neologisms* refers to recently emerging units or established linguistic forms that have acquired a new aviation-specific meaning, whereas *aviation terminology* denotes the broader specialised lexical system in which these units may subsequently become consolidated. The expression *professional designation* is used only when referring to the naming function performed by a particular unit in context. Maintaining this distinction is necessary because not every recent designation has the same degree of terminological stability.

The aim of the study is to identify the structural and functional-semantic features of English aviation neologisms and to examine the conditions under which they become established in contemporary professional discourse. Four objectives follow from this aim: to identify neological units attested in aviation materials from 2021–2025 and distinguish them from terminology already established in the 2016–2020 baseline period; to classify the selected units according to thematic domain, structural type, and functional-semantic role; to examine their temporal distribution and degree of consolidation within the study period; and to analyse terminological variation and the use of selected units across different types of professional aviation texts.

The object of the study is English-language aviation neologisms attested in contemporary professional discourse. The subject is their thematic distribution, structural organisation, functional-semantic roles, temporal consolidation, and patterns of terminological variation.

The contribution of the study lies in examining these dimensions in an integrated manner rather than treating recent aviation vocabulary as a set of isolated lexical innovations. The 96 selected units are examined as elements of an emerging system in which thematic domain, linguistic form, professional function, temporal stability, and variation are interrelated. Comparison with earlier usage provides a basis for distinguishing recent developments from terminology already established before 2021, while analysis across professional contexts allows documentary attestation to be considered alongside broader patterns of professional uptake.

Theoretically, this perspective contributes to the description of sector-specific neology as part of the interaction between linguistic change, professional knowledge, and terminological development. Practically, the findings may support the systematisation of aviation terminology, specialised lexicography, translation, aviation English and ESP instruction, and the interpretation of recently

emerging terminology in professional communication.

Materials and methods

The study was based on a corpus of 96 English-language aviation neologisms identified in official and industry-specific materials published by ICAO, FAA, EASA, and IATA between 2021 and 2025. The period was selected because it covers the rapid institutionalisation of unmanned aircraft systems, advanced air mobility, digital air traffic management, new environmental technologies, and related regulatory practices. The main corpus included regulatory and guidance documents, technical and explanatory materials, industry reports, analytical publications, and terminological resources issued by the four organisations.

For the purposes of this study, an aviation neologism was defined as a lexical or terminological unit that was absent or only marginally represented in the selected pre-2021 aviation sources, or that acquired a new, clearly identifiable aviation-specific meaning during the study period. *Aviation term* was used as the broader category for established specialised vocabulary, whereas *professional designation* referred to the naming function of a unit in a particular professional context. This distinction was maintained throughout the analysis.

Identification of neological status involved three consecutive checks. First, a candidate unit had to designate a concept, object, process, technology, regulatory mechanism, or infrastructure element directly related to aviation. Second, its novelty was verified against earlier terminology and usage. Candidate units were checked against the ICAOTERM terminology database, the ICAO Lexicon (Doc 9294), the FAA Pilot/Controller Glossary, and archived ICAO, FAA, EASA, and IATA materials published between 2016 and 2020. A unit was retained if it was not attested, occurred only sporadically in the baseline material, or represented an established form used with a new specialised meaning after 2020. Third, each unit had to occur in at least two independent documents. Organisation-specific labels, isolated authorial formations, and one-off uses were excluded.

Materials from 2016–2020 served as a reference corpus and were not included in the final set of 96 units. This baseline was used to distinguish recent designations from terminology already established before 2021 and to compare their circulation across the two periods. Because the documents differed in length, temporal comparisons were based on document frequency, that is, the proportion of documents in which a unit occurred, rather than on raw token counts alone. Within the 2021–2025 corpus, occurrences were also recorded by year. Usage in 2021–2022 was compared with 2024–2025, with 2023 treated as an intermediate point, allowing more persistent units to be distinguished from designations with limited or short-lived circulation.

Terminological variation was coded separately. Where ICAO, FAA, EASA, or IATA materials contained alternative forms referring to the same concept, the forms were linked to a common conceptual referent and treated as parallel or competing designations. Full forms and abbreviations were likewise cross-referenced. The corpus count therefore refers to attested linguistic forms, while relations between conceptually equivalent variants constituted an additional analytical layer. To assess whether the selected units extended beyond policy and analytical texts, their use was additionally checked in operational manuals, implementation guidance, technical notices, safety-related materials, and other publicly available professional documents. Where relevant, the FAA Pilot/Controller Glossary was also used to verify operational terminology associated with pilot-controller communication. This pragmatic check made it possible to distinguish documentary occurrence from broader professional uptake.

The analysis proceeded in three stages. Candidate units were first extracted and screened against the inclusion criteria. Their meanings, conceptual relations, and contextual functions were then established through lexical-semantic and contextual analysis. Finally, the retained units were classified according to thematic domain, structural type, and functional-semantic role. The thematic categories comprised unmanned aircraft systems, advanced air mobility, digital management and navigation, safety and regulation, and environmental transformation. Structural coding distinguished single-word units, abbreviations, terminological phrases, and hybrid formations. Functional coding covered designations of objects, processes, technologies, regulatory regimes, and infrastructural or interactional elements.

Descriptive statistics were used to summarise category frequencies and percentages. For mutually exclusive categorical distributions, Pearson’s chi-square goodness-of-fit test was applied to determine

whether the observed frequencies differed significantly from an equal-distribution model. Statistical significance was set at $p < .05$, and Cohen's w was used to estimate effect size. These procedures complemented the qualitative analysis and provided a formal basis for interpreting differences in the distribution of neologisms across thematic, structural, and functional categories.

Literature review

The emergence of new terminological units is closely connected with changes in the conceptual structure of specialised domains. New objects, procedures, technologies, and regulatory arrangements create a need for designations that can encode distinctions not previously required in professional communication. Humbley (2018) emphasises that term formation is a process rather than a single act: new units may arise through word-formation, semantic change, borrowing, abbreviation, and other mechanisms before becoming stabilised in professional use. A cognitive perspective adds that terms should be treated not only as lexical labels but also as units through which specialised knowledge is organised. Faber (2012) therefore approaches terminology in relation to conceptual structure, knowledge representation, and contextual information. These positions are particularly relevant to aviation, where the introduction of a new designation often reflects both the appearance of a new referent and a reorganisation of relations among existing concepts.

Kazakhstani terminology studies provide an important theoretical basis for this interpretation. Aitbaiuly (2014) and Kurmanbaiuly (2014) describe terminology as a system that develops together with specialised knowledge and is shaped by principles of nomination, codification, and the resources of the language. Suleimenova (2011) situates linguistic renewal within broader social and scientific change, while Syzdyq (2009) treats lexical innovation as part of the natural dynamics of the language system. Azamatova (2012) develops the relationship between term and knowledge more explicitly by treating the term as a carrier of specialised information and as an element of professional-scientific communication. Her analysis is especially significant for the present study because it links the informational potential of a term with its internal structure, derivational form, abbreviation, and ability to organise professional knowledge. From this perspective, structural form is not an external feature of a term: it contributes to the way specialised information is compressed, differentiated, and transmitted.

The cognitive-pragmatic line of Kazakh terminology research further shifts attention from the isolated lexical unit to the processes of professional cognition and discourse in which terminology operates. Isakova, Zerkina, and Ermekbayeva (2023) describe the term as a cognitive-informational structure that verbalises professional-scientific knowledge and functions within professional discourse. Aidarbek, Imanberdiyeva, and Abdullina (2025) likewise connect terminological nomination with the interaction of language and thinking and draw attention to alternative naming forms and their competition within a specialised sphere. Nurmysheva (2013), examining terminological translation as a discourse problem, shows that the relation between a term, its concept, definition, and motivation is mediated by cognitive and communicative processing rather than by formal substitution alone. Together, these studies support an understanding of terminological change as a process in which naming, conceptualisation, professional use, and discursive acceptance are interdependent.

Recent Kazakhstani research also highlights the institutional and usage-based dimensions of terminological development. Aldasheva, Kondybayeva, and Serikbayeva (2021) address the codification of neologisms and the need to distinguish units that enter stable normative use from those that remain occasional. Zhambylkyzy and Yessaly (2021) examine the incorporation of borrowed units into the lexical system, showing that the expansion of terminology is related to adaptation as well as nomination. Corpus-oriented work by Ormanova, Anafinova, and Atanasova-Divitakova (2021) demonstrates the value of textual evidence for identifying frequency, combinability, and patterns of professional use. Aubakirova, Kurmanbayuly, and Atygayeva (2024) examine the entry of new linguistic terms into contemporary scientific discourse, while Bissengali et al. (2025) connect new word usages with cognitive mechanisms. These approaches indicate that neological status cannot be established solely from formal novelty; evidence of context, recurrence, and degree of acceptance is also required.

Terminological variation is therefore a central issue in the study of an emerging specialised vocabulary. A concept may circulate under a full form and an abbreviation, under institutionally

preferred alternatives, or through partially overlapping labels whose meanings are not completely identical. Aidarbek, Imanberdiyeva, and Abdullina (2025) explicitly relate alternative forms to the selection and competition of naming strategies, while Faber's (2012) knowledge-based approach explains why apparently synonymous terms may encode different conceptual perspectives or levels of specificity. Variation should consequently be analysed at the level of the conceptual referent and communicative context, not through raw form counts alone. This distinction is essential for aviation, where international organisations operate within a shared professional domain but may differ in terminological preferences, regulatory scope, and degree of formalisation. The movement from variation toward standardisation is thus better understood as a gradual process of repeated institutional use and conceptual stabilisation.

The discourse environment in which a term appears is equally important. Storjohann (2025) shows that neologisms can function as indicators of broader institutional and discursive change rather than merely as names for new objects. In specialised communication, this means that a designation gains analytical significance not only because it occurs in a recent text but also because it moves across document types and becomes usable in recurring professional tasks. Peixoto's (2023) corpus-based analysis of aeronautical meteorology terminology demonstrates the value of validating candidate terms through institutional and specialised corpora. Zhao (2024), in a multidimensional corpus study of Aviation English, likewise identifies precision, concision, and register-specific linguistic organisation as important features of aviation communication. These findings support the need to examine aviation neologisms across regulatory, technical, guidance, and operational materials rather than treating official occurrence in a single source as sufficient evidence of consolidation.

Research on rapidly developing aviation-related domains illustrates why such a multidimensional approach is necessary. Work on emerging scientific naming shows that formal innovation and semantic reorganisation often operate together when new objects and processes require designation (Ibáñez, Pérez Sobrino, 2024). In advanced air mobility, technological development is accompanied by new categories of vehicles, services, infrastructure, and operational models, all of which require stable professional labels (Smith et al., 2024). Environmental transformation produces a comparable effect: the institutionalisation of sustainable aviation fuel is linked to the wider decarbonisation agenda of the aviation sector (Wang, Ting, Zhao, 2024). These examples show that contemporary aviation neology is generated at the intersection of technology, regulation, infrastructure, and policy, which helps explain why its lexical structure includes not only names of objects but also process, system, monitoring, and institutional designations.

Taken together, previous studies provide strong foundations for analysing term formation, knowledge representation, professional discourse, corpus evidence, and sector-specific linguistic change. However, these strands have usually been investigated separately. Recent English aviation neologisms remain insufficiently described through a framework that simultaneously distinguishes recent prominence from absolute novelty, relates thematic domain to structural and functional-semantic organisation, tracks temporal consolidation, records competing or parallel designations, and tests whether selected units extend beyond strategic documentation into broader professional use. This gap is especially important in a highly standardised international field, where a designation may appear before a technology is fully implemented and may coexist with competing forms before becoming institutionally preferred. The present study addresses this gap by combining structural, semantic, temporal, variation-based, and pragmatic evidence in the analysis of 96 aviation neological units and by comparing the 2021–2025 material with a 2016–2020 baseline.

Results and discussions

Thematic distribution and the concentration of recent aviation designations

The 96 units retained for the main analysis were distributed across five thematic domains: unmanned aircraft systems, advanced air mobility, digital management and navigation, safety and regulation, and environmental transformation. The descriptive ranking was clear, but the differences were modest. Unmanned aircraft systems accounted for 24 units (25.0%), followed by advanced air mobility with 21 (21.9%), digital management and navigation with 19 (19.8%), safety and regulation with 17 (17.7%), and environmental transformation with 15 (15.6%). The thematic composition of the

corpus is summarised in Table 1, which presents the distribution of the 96 units across the five identified domains together with representative examples.

Table 1 – Thematic Distribution of Aviation Neological Units in the Corpus
Кесте 1 – Корпустағы авиациялық неологиялық бірліктердің тақырыптық үлестірімі
Таблица 1 – Тематическое распределение авиационных неологических единиц в корпусе

Thematic domain	*n*	*Share, %*	*Representative units*
Unmanned aircraft systems	24	25.0	UAS traffic management; remote pilot station; detect-and-avoid; drone corridor
Advanced air mobility	21	21.9	advanced air mobility; eVTOL; vertiport; air taxi
Digital management and navigation	19	19.8	digital tower; trajectory-based operations; AI-assisted flight operations; autonomous flight systems
Safety and regulation	17	17.7	remote ID; geo-awareness; U-space service provider; risk-based oversight
Environmental transformation	15	15.6	sustainable aviation fuel; net-zero aviation; green taxiing; hydrogen-powered aircraft
Total	96	100.0	—

Note. Goodness-of-fit test against an equal five-category distribution: $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$, Cohen's $w = .16$.

The inferential result is important for interpreting Table 1. Although the first three domains contain more units than the remaining two, the distribution does not differ significantly from an equal five-category pattern, $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$. The thematic profile should therefore not be described as sharply uneven or as evidence that one branch of aviation overwhelmingly drives lexical renewal. A more defensible interpretation is that recent terminology is spread across several areas of sectoral change, with a descriptive concentration in unmanned systems, advanced air mobility, and digital management.

The character of the units nevertheless differs across domains. In unmanned aviation, designations such as UAS traffic management, remote pilot station, detect-and-avoid, and drone corridor encode the management, control, safety, and spatial organisation of operations rather than the aircraft alone. Advanced air mobility is more strongly associated with names for new vehicles, services, and infrastructure, including eVTOL, vertiport, and air taxi. Digital management and navigation is dominated by process- and system-oriented expressions, whereas the safety and regulation block gives greater weight to monitoring, identification, institutional responsibility, and access to airspace. Environmental vocabulary, by contrast, links nomination with decarbonisation, alternative energy, and operational efficiency. The same overall level of thematic representation therefore masks different conceptual tasks performed by the terminology in each domain.

This pattern supports the view that specialised neology develops in response to changes in professional knowledge rather than through isolated lexical invention. Humbley (2018) treats term formation as a process in which linguistic form is shaped by the conceptual requirements of a specialised field, while Storjohann (2025) emphasises the role of neologisms in signalling wider institutional change. The present corpus follows both tendencies: technological change generates new referents, but regulatory and organisational change also creates a need for new or newly stabilised designations.

Structural organisation and formation patterns

Structural coding distinguished four recurrent patterns: multi-component terminological phrases, abbreviations, single-word designations, and hybrid formations. Their distribution across the corpus was not uniform in functional terms. Multi-component phrases were especially characteristic of unmanned

aircraft systems and digital management, where a designation often has to encode the object or process together with its operational, technological, or regulatory specification. UAS traffic management, trajectory-based operations, AI-assisted flight operations, and remote pilot stations illustrate this tendency. The structure of these units is semantically economical despite their length: each modifier narrows the concept and reduces ambiguity in a domain where terminological precision is operationally important.

Abbreviation operates differently. Forms such as AAM, UAS, UTM, and SAF compress already interpretable multi-word designations and facilitate repeated use in regulatory, technical, and professional texts. Their function is therefore not simply shortening. Once the expanded form has been established, the abbreviation becomes a stable textual handle for a concept that recurs across documents. This is consistent with Zhao's (2024) description of Aviation English as a register shaped by precision, concision, and standardisation. In the present material, abbreviation is most informative when considered together with the full form rather than as a separate conceptual unit.

Single-word formations are most visible where the referent can be lexicalised as a discrete object or infrastructural element. Vertiport is the clearest example in the corpus: the unit is compact, structurally transparent within the emerging mobility domain, and capable of functioning independently once the concept becomes familiar. Hybrid formations occur where aviation terminology intersects with digital technology, environmental policy, and transport logistics. Their analytical value lies less in frequency than in showing how aviation imports and recombines naming resources from neighbouring professional domains. The structural results also clarify an issue that was obscured in the earlier version of the analysis. A long expression is not necessarily less established than a short one, and an abbreviation is not automatically evidence of greater novelty. Structural form and terminological status describe different properties. The relevant question is how a form functions in professional communication and whether its use becomes stable across documents and contexts.

Functional-semantic distribution

Functional classification produced a clearer quantitative contrast than thematic classification. Of the 96 units, 28 (29.2%) named new or newly differentiated objects, 22 (22.9%) designated processes, 21 (21.9%) named technologies, 15 (15.6%) referred to regulatory regimes or monitoring mechanisms, and 10 (10.4%) denoted infrastructural elements or formats of interaction. Unlike the thematic distribution, this pattern departed significantly from an equal five-category distribution, $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, with a moderate effect size (Cohen's $w = .32$). The difference is driven mainly by the larger object/process/technology groups and the smaller infrastructural group. The functional-semantic classification yielded a more differentiated distribution of the corpus; the frequencies, proportions, representative units, and their primary discourse functions are presented in Table 2.

Table 2 – Functional-Semantic Distribution and Representative Units
Кесте 2 – Функционалдық-семантикалық үлестірім және репрезентативті бірліктер
Таблица 2 – Функционально-семантическое распределение и репрезентативные единицы

Functional type	*n*	*Share, %*	*Representative units*	*Primary discourse function*
Naming an object	28	29.2	eVTOL; remote pilot station; hydrogen-powered aircraft	identifies a technical object, vehicle type, or control element
Naming a process	22	22.9	detect-and-avoid; trajectory-based operations; green taxiing	encodes an operational procedure or management logic
Naming a technology	21	21.9	digital tower; autonomous flight systems; sustainable aviation fuel	identifies a technological solution or system
Regulatory regime / monitoring	15	15.6	remote ID; risk-based oversight; U-space service provider	defines monitoring, supervisory, or institutional arrangements

Functional type	*n*	*Share, %*	*Representative units*	*Primary discourse function*
Infrastructure / interaction	10	10.4	vertiport; drone corridor; advanced air mobility network	organises space, infrastructure, or interaction among actors

Note. Goodness-of-fit test against an equal five-category distribution: $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, Cohen's $w = .32$.

To make the differences between the functional-semantic categories more transparent, their quantitative distribution is visualised in Figure 1.

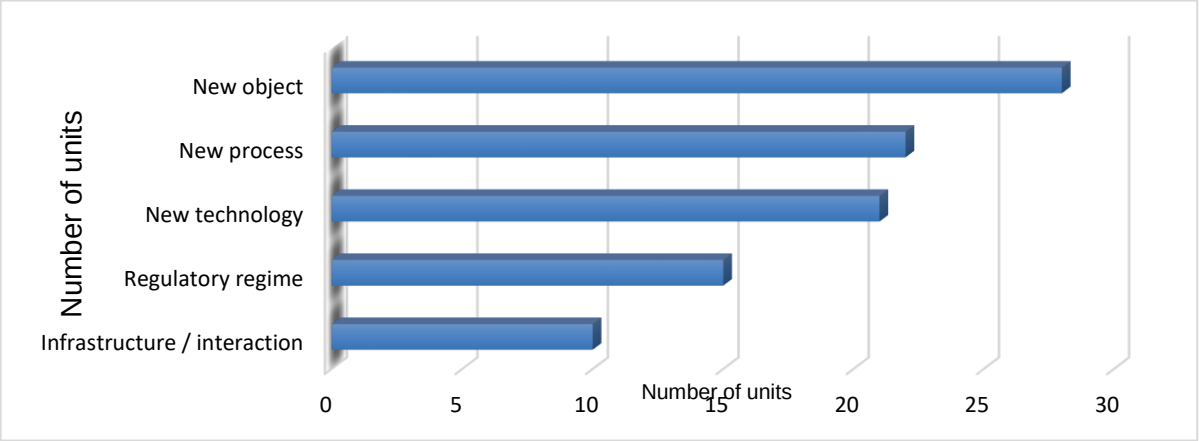

Figure 1 – Functional-Semantic Distribution of the 96 Units
Сурет 1 – 96 бірліктің функционалдық-семантикалық үлестірімі
Рисунок 1 – Функционально-семантическое распределение 96 единиц

The largest functional group contains designations for objects and materially identifiable components of the changing aviation system. eVTOL, remote pilot station, and hydrogen-powered aircraft differ semantically, but all lexicalise entities that must be distinguished from previously established categories. Process terms form the second group. Detect-and-avoid, trajectory-based operations, and green taxiing name procedures or operational logics rather than artefacts, which explains the high proportion of multi-component structures in this category.

Technology terms occupy a similar share. Their function is to stabilise a technical solution as a recognisable professional concept: digital tower and autonomous flight systems are examples in which the designation packages both the technological basis and the operational application. Regulatory units are fewer, but they are disproportionately important for institutional communication. Remote ID, risk-based oversight, and U-space service providers do not merely describe technology; they define who or what is monitored, by which mechanism, and within which regulatory arrangement. The smallest group concerns infrastructure and interaction. Vertiport, drone corridor, and advanced air mobility network encode the spatial organisation that allows new vehicles and procedures to operate as part of a wider transport system.

The significant functional distribution therefore does not indicate that aviation neology is simply technology-driven. The larger object and technology groups show the material side of innovation, whereas the process and regulatory groups reveal how the same changes are operationalised and institutionally controlled. This distinction strengthens the interpretation of aviation neologisms as units that organise professional knowledge, not merely names attached to new equipment.

Temporal status, professional uptake, and terminological variation

The comparison with the 2016–2020 baseline showed that recent prominence and absolute lexical novelty are not the same phenomenon. Some expressions that became highly visible in 2021–2025 had already been attested during the baseline period and therefore cannot be treated as post-2020 coinages

solely on the basis of their later frequency. The relevant distinction is between first attestation, renewed institutional salience, and consolidation in professional use. This was particularly important for terms associated with unmanned traffic management, U-space, and advanced air mobility, where technical concepts and labels began to circulate before the corresponding regulatory or operational frameworks became fully established.

For that reason, temporal interpretation was conservative. A unit was treated as evidence of recent neological development only when the baseline check showed absence, marginal representation, or a demonstrably new aviation-specific use. Earlier forms that became substantially more prominent after 2020 were interpreted as cases of terminological consolidation rather than as newly coined words. This distinction prevents the 2021–2025 corpus from being read as a list of first occurrences and better reflects how specialized terminology develops: professional labels may precede large-scale implementation by several years, while their status changes as they move from technical discussion to regulatory and operational use.

The temporal pattern identified in the corpus is summarised in Figure 2, distinguishing earlier attestation from increased post-2020 prominence and subsequent consolidation in professional use.

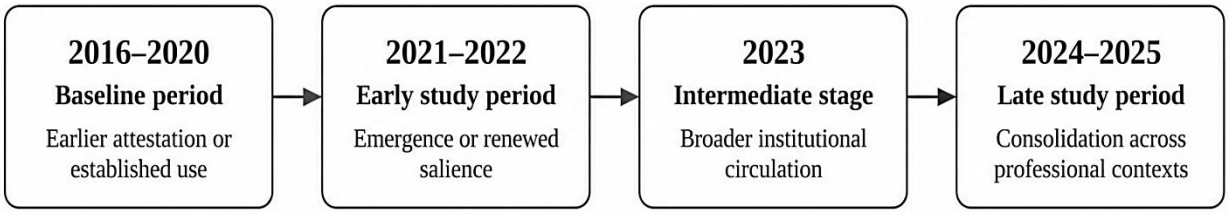

Figure 2 – Temporal Status and Consolidation of Aviation Neological Units across the Study Periods
Сурет 2 – Зерттеу кезеңдеріндегі авиациялық неологиялық бірліктердің уақыттық мәртебесі мен орнығуы
Рисунок 2 – Временной статус и закрепление авиационных неологических единиц по периодам исследования

The pragmatic check produced a related result. Units such as remote ID, U-space service provider, and UTM occur not only in strategic or analytical publications but also in implementation guidance, operational material, technical notices, and terminology used for routine professional reference. Their distribution across these document types indicates a shift from conceptual discussion toward practical uptake. By contrast, units confined to a narrow set of forward-looking or analytical documents were interpreted more cautiously, since documentary visibility alone does not demonstrate terminological stability. This difference is important for ESP and specialised lexicography: a term that occurs across regulatory and operational contexts has a stronger claim to inclusion in a professional glossary than an isolated innovation with limited circulation.

Terminological variation was also evident at two levels. The first involved full-form and abbreviated pairs, such as advanced air mobility/AAM, unmanned aircraft system/UAS, UAS traffic management/UTM, and sustainable aviation fuel/SAF. These pairs refer to the same concept but perform different textual functions; they were therefore cross-referenced rather than interpreted as independent concepts. The second level involved near-equivalent labels whose scope depends on institutional and communicative context. In the unmanned aviation domain, for example, UAS, UAV, and drone can overlap in reference but are not fully interchangeable in regulatory writing. Such forms did not collapse automatically. They were treated as equivalent only where contextual evidence supported the same conceptual referent.

This variation explains why terminological competition cannot be assessed by raw frequency alone. A more frequent form may reflect the preferences of a particular organisation, document type, or level of technical formality. The movement toward standardisation is visible when one designation is used consistently across organisations and document genres, or when a full form and its abbreviation become a stable pair. The corpus therefore suggests that standardisation in aviation proceeds through

both lexical selection and institutional repetition.

Relationship between thematic domain, structure, and function

The three analytical dimensions become most informative when considered together. Thematic domain constrains the concepts that require naming; structural form packages those concepts for professional use; functional-semantic role shows what the designation does within discourse. The relationship is summarised in Table 3.

Table 3 – Cross-Dimensional Relationship between Domain, Structural Pattern, and Function
Кесте 3 – Тақырыптық сала, құрылымдық үлгі және қызмет арасындағы өзара байланыс
Таблица 3 – Взаимосвязь тематической области, структурной модели и функции

Thematic domain	*Recurrent structural pattern*	*Main functional emphasis*	*Representative units*
Unmanned aircraft systems	multi-component phrases; abbreviations	management, safety, coordination, control	UAS traffic management; detect-and-avoid; remote pilot station
Advanced air mobility	single-word forms; abbreviations; phrases	vehicles, services, urban aviation infrastructure	eVTOL; vertiport; advanced air mobility
Digital management and navigation	multi-component phrases	processes, algorithms, digital control	digital tower; trajectory-based operations; AI-assisted flight operations
Safety and regulation	multi-component phrases; shortened forms	monitoring, institutional roles, regulatory regimes	remote ID; U-space service provider; risk-based oversight
Environmental transformation	multi-component phrases	energy solutions, decarbonisation, operational efficiency	sustainable aviation fuel; net-zero aviation; green taxiing

The unmanned aircraft domain combines expanded phrases with abbreviated forms because the terminology must identify both systems and the procedures that coordinate them. Advanced air mobility shows a different balance: compact forms such as eVTOL and vertiport coexist with broader category labels because the discourse must name discrete objects while also organising them within a new mobility model. Digital management favours multi-component phrases because the named concepts are often procedural and relational. Safety and regulation places greater emphasis on monitoring and institutional roles, while environmental terminology links technological naming with policy-oriented concepts such as decarbonisation and efficiency.

This cross-dimensional pattern is more informative than any single frequency table. The same structural mechanism can perform different functions in different domains, and the same function can be realised through different forms. Abbreviation, for example, contributes to textual economy in both AAM and UAS discourse, but its role depends on the degree to which the underlying concept has already been established. Similarly, multi-component phrases may name a process, a regulatory regime, or a technology. The relationship between structure and function is therefore systematic but not one-to-one.

Taken together, the results support a restrained interpretation of contemporary aviation neology. The corpus does not show one overwhelmingly dominant thematic source of new vocabulary; rather, lexical and terminological renewal is distributed across several areas of sectoral change. Functional differentiation is clearer, with object-, process-, and technology-oriented units forming the largest groups. Structural choices reflect the communicative demands of specialised aviation discourse, while temporal and pragmatic checks show that professional consolidation must be distinguished from first coinage. This combination of thematic, structural, functional, temporal, and contextual evidence gives a more reliable account of how recent aviation designations enter and stabilise within professional English.

Conclusion

The study demonstrates that recent English aviation neology is best understood not as a collection of isolated new words but as a developing layer of professional nomination shaped by technological, regulatory, environmental, and operational change. The 96-unit corpus did not reveal a statistically uneven thematic distribution across the five domains, $\chi^2(4) = 2.54$, $p = .637$, although unmanned aircraft systems, advanced air mobility, and digital management and navigation were descriptively the largest groups. This result is important because it suggests that lexical renewal is not driven by one single branch of aviation; rather, it accompanies several parallel transformations within the sector.

Structural and functional evidence provides a clearer account of how this renewal is organised. Multi-component terminological phrases and abbreviations were the most recurrent structural patterns, reflecting the need to combine semantic precision with economy in repeated professional use. Functional-semantic differentiation was statistically significant, $\chi^2(4) = 9.94$, $p = .041$, Cohen's $w = .32$: designations of objects, processes, and technologies formed the largest groups, while regulatory and infrastructural units, although fewer, performed distinct organisational and institutional functions. The relationship between domain, structure, and function is therefore systematic but not one-to-one: similar structural models may serve different communicative purposes, and the same functional role may be realised through different linguistic forms.

The temporal and pragmatic analysis further shows that recent prominence should not be equated with absolute lexical novelty. Comparison with the 2016–2020 baseline made it possible to distinguish newly emerging units from earlier designations that acquired stronger institutional visibility and became consolidated after 2020. The examples of UTM and SAF illustrate this process particularly clearly: their importance lies not simply in their abbreviated form, but in the way the corresponding concepts have become embedded in regulatory, technical, and operational discourse. Terminological variation also remains part of this development. Full forms and abbreviations may function as stable pairs, whereas near-equivalent forms such as UAS, UAV, and drone may retain different scopes depending on institutional and communicative context. Standardisation therefore emerges through repeated professional use, conceptual differentiation, and institutional selection rather than through lexical frequency alone.

The study contributes to sector-specific neology by integrating thematic, structural, functional-semantic, temporal, and pragmatic evidence within a single analytical framework. At the same time, its conclusions are limited by the size of the corpus, its focus on English-language materials, and the predominance of publicly available institutional and industry documents; the pragmatic analysis does not constitute direct observation of spoken professional interaction. Further research should extend the corpus, compare aviation terminology across languages and organisations, and examine longer diachronic trajectories of competing designations. Such work would clarify how emerging professional labels move from initial nomination through variation and institutional uptake toward broader terminological consolidation.

References

Ajdarbek, Q.Zh., Imanberdieva, A.B., Abdullina, N.U. (2025) Terminologijalyq atalym uderisindegi til men ojlaudyng birtutastygy maseleleri. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 19–29. [Aidarbek, Q.Zh., Imanberdiyeva, A.B., Abdullina, N.U. (2025) Problems of the unity of language and thinking in terminological nomination. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 19–29.] https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-19-29 (in Kazakh)

Ajtbajuly, U. (2014) Osnovy kazahskoj terminologii. Almaty: Abzal-Aj. [Aitbaiuly, U. (2014) Foundations of Kazakh terminology. Almaty: Abzal-Ai.] (in Russian)

Aldasheva, K.S., Kondybayeva, R.Zh., Serikbayeva, A.D. (2021) Potential possibilities of codification of neologisms in the modern Kazakh language. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 184(4). https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph1 (in English)

Aubakirova, A.E., Kurmanbajuly, Sh., Atygaeva, K.M. (2024) Novye lingvisticheskie terminy v sovremennom kazahskom jazyke. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 194(2), 4–13. [Aubakirova, A.E., Kurmanbaiuly, Sh., Atygayeva, K.M. (2024) New linguistic terms in the modern Kazakh language. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 194(2), 4–13.] https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph01 (in Russian)

Azamatova, A.H. (2012) Specifika terminologicheskoj informacii. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja, 3(137),

67–70. [Azamatova, A.Kh. (2012) Specificity of terminological information. KazNU Bulletin. The philological series, 3(137), 67–70.] (in Russian)

Bisengali, A.Z.-G., Burkitbaeva, Sh.D., Mankeeva, Zh.A., Kulmanov, S.K. (2025) Kognitivnye osnovy novyh slovoupotreblenij v sovremennyh kazahskom, tureckom i tuvinskom jazykah. Novye issledovanija Tuvy, (2), 200–215. [Bissengali, A.Z.-G., Burkitbayeva, Sh.D., Mankeyeva, Zh.A., Kulmanov, S.K. (2025) Cognitive foundations of new word usages in modern Kazakh, Turkish and Tuvan languages. Novye issledovaniya Tuvy, (2), 200–215.] https://doi.org/10.25178/nit.2025.2.11 (in Russian)

Faber, P. (2012) A cognitive linguistics view of terminology and specialized language. De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110277203 (in English)

Humbley, J. (2018) Term formation and neology. In J. Humbley, G. Budin, C. Laurén (Eds.). Languages for special purposes: An international handbook (Pp. 437–452). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110228014-022 (in English)

Ibáñez, M.S., Pérez Sobrino, P. (2024) Name it till you mean it: Intersections between formal and semantic neological procedures in naming emerging pandemic objects in Spanish. Language & Communication, 99. https://doi.org/10.1016/j.langcom.2024.10.010 (in English)

Isakova, S.S., Zerkina, N.N., Ermekbayeva, G. G. (2023) The problem of cognitive terminology in the works of A. Baitursynuly. Bulletin of K. Zhubanov Aktobe Regional University, 71(1), 53–61. (in English)

Nurmysheva, Sh.A. (2013) Terminderdi audaru – ekinshi denggejli diskurs maselesi. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy, 4(144), 147–150. [Nurmysheva, Sh.A. (2013) Translation of terms as a second-level discourse problem. Bulletin of KazNU. Philology Series, 4(144), 147–150.] (in Kazakh)

Ormanova, A.B., Anafinova, M.L., Atanasova-Divitakova, S.D. (2021) Corpus based research in terminology. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 184(4), 109–118. https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph10 (in English)

Peixoto, R.A.J.R. (2023) The interface between specialized translation and institutional translation: A selection of candidate terms validated by Aeronautical Meteorology corpora. Applied Corpus Linguistics, 3(2), Article 100051. https://doi.org/10.1016/j.acorp.2023.100051 (in English)

Qurmanbajuly, Sh. (2014) Qazaq terminologijasy: Zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografija. Almaty: Sardar baspasy. [Qurmanbaiuly, Sh. (2014) Kazakh terminology: Studies, textbook, dictionary, bibliography. Almaty: Sardar.] (in Kazakh)

Smith, A., Dickinson, J.E., Nadeem, T., Snow, B., Permana, R., Cherrett, T., Drummond, J. (2024) Supporting inclusive debate on Advanced Air Mobility: An evaluation. Transportation Research Part D: Transport and Environment, 136, Article 104471. https://doi.org/10.1016/j.trd.2024.104471 (in English)

Storjohann, P. (2025) Neologisms and their functions in critical discourse. Lexikos, 35. https://doi.org/10.5788/35-1-2040 (in English)

Sulejmenova, Je.D. (2011) Jazykovye processy i politika. Almaty: Qazaq Universiteti. [Suleimenova, E.D. (2011) Language processes and policy. Almaty: Qazaq Universiteti.] (in Russian)

Syzdyq, R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhangalyqtar. Almaty: Arys. [Syzdyq, R. (2009) Archaisms and innovations in the Kazakh language. Almaty: Arys.] (in Kazakh)

Wang, B., Ting, Z.J., Zhao, M. (2024) Sustainable aviation fuels: Key opportunities and challenges in lowering carbon emissions for aviation industry. Carbon Capture Science & Technology, 13, Article 100263. https://doi.org/10.1016/j.ccst.2024.100263 (in English)

Zhambylqyzy, M., Esaly, D.S. (2021) Qazaq tilindegi kirme sozderding bugini men ertengi. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja, 184(4), 24–32. [Zhambylkyzy, M., Yessaly, D.S. (2021) The present and future of loanwords in the Kazakh language]. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 184(4), 24–32. https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph3 (in Kazakh)

Zhao, W. (2024) A corpus-based multi-dimensional analysis of the linguistic features of Aviation English. English for Specific Purposes, 76, 57–73. https://doi.org/10.1016/j.esp.2024.05.004 (in English)

Әдебиеттер

Айдарбек Қ. Ж., Иманбердиева А. Б., Абдуллина Н.У. Терминологиялық аталым үдерісіндегі тіл мен ойлаудың біртұтастығы мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 1(150). – 19–29-бб. DOI: 10.32523/2616-678X-2025-150-1-19-29.

Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 382 с.

Азаматова А.Х. Специфика терминологической информации // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2012. – № 3(137). – С. 67–70.

Аубакирова А.Е., Курманбайулы Ш., Атыгаева К.М. Новые лингвистические термины в современном казахском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2024. – Т. 194. – №. 2. – С. 4–13. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph01.

Бисенгали А.З.-Г., Буркитбаева Ш.Д., Манкеева Ж.А., Кулманов С.К. Когнитивные основы новых словоупотреблений в современных казахском, турецком и тувинском языках // Новые исследования Тувы. – 2025. – № 2. – С. 200–215. – DOI: 10.25178/nit.2025.2.11.

Жамбылқызы М., Есалы Д.С. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің бүгіні мен ертеңі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – Т. 184. – № 4. – 24–32-бб. – DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph3.

Исакова С.С., Зеркина Н.Н., Ермекбаева Г.Г. Проблема когнитивного терминоведения в трудах А.

Байтұрсынұлы // Вестник Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова. – 2023. – № 1(71). – С. 53–61.

Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 927 б.

Нұрмышева Ш.А. Терминдерді аудару – екінші деңгейлі дискурс мәселесі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – № 4(144). –147–150-бб.

Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 115 с.

Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.

Aldasheva, K.S., Kondybayeva, R.Zh., Serikbayeva, A.D. Potential possibilities of codification of neologisms in the modern Kazakh language // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. 2021. Vol. 184. No. 4. DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph1.

Faber, P.A Cognitive Linguistics View of Terminology and Specialized Language. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2012. 307 p. DOI: 10.1515/9783110277203.

Humbley, J. Term Formation and Neology // Languages for Special Purposes: An International Handbook / ed. by J. Humbley, G. Budin, C. Laurén. Berlin; Boston: De Gruyter, 2018. Pp. 437–452. DOI: 10.1515/9783110228014-022.

Ibáñez, M. S., Pérez Sobrino, P. Name it till you mean it: Intersections between formal and semantic neological procedures in naming emerging pandemic objects in Spanish // Language & Communication. 2024. Vol. 99. DOI: 10.1016/j.langcom.2024.10.010.

Ormanova, A.B., Anafinova, M.L., Atanasova-Divitakova, S.D. Corpus based research in terminology // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. 2021. Vol. 184. No. 4. Pp. 109–118. DOI: 10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph10.

Peixoto, R.A.J.R. The interface between specialized translation and institutional translation: A selection of candidate terms validated by Aeronautical Meteorology corpora // Applied Corpus Linguistics. 2023. Vol. 3. Iss. 2. Article 100051. DOI: 10.1016/j.acorp.2023.100051.

Smith, A., Dickinson, J.E., Nadeem, T., Snow, B., Permana, R., Cherrett, T., Drummond, J. Supporting inclusive debate on Advanced Air Mobility: An evaluation // Transportation Research Part D: Transport and Environment. 2024. Vol. 136. Article 104471. DOI: 10.1016/j.trd.2024.104471.

Storjohann, P. Neologisms and Their Functions in Critical Discourse // Lexikos. 2025. Vol. 35. DOI: 10.5788/35-1-2040.

Wang, B., Ting, Z. J., Zhao, M. Sustainable aviation fuels: Key opportunities and challenges in lowering carbon emissions for aviation industry // Carbon Capture Science & Technology. 2024. Vol. 13. Article 100263. DOI: 10.1016/j.ccst.2024.100263.

Zhao, W. A corpus-based multi-dimensional analysis of the linguistic features of Aviation English // English for Specific Purposes. 2024. Vol. 76. Pp. 57–73. DOI: 10.1016/j.esp.2024.05.004.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 28.05.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 27.09.2026.
Available online / Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн: 30.09.2026.

© Seksembayeva, A., Kyuchukov, H., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.31 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-212-229

Балжан Қанатқызы Қамыза[1], Тыныштық Нұрдәулетқызы Ермекова[2*], Гульнар Амангельдиевна Ескермесова[3]
[1]докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-7760-5564 E-mail:kamyzanova.balzhan@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1184-2679 E-mail:yermekovat@gmail.com
[3]философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-7011-8862 E-mail: Gulnar_9.12.81@mail.ru

СОМАТИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТІ БАР ЭТНОБІРЛІКТЕРДІҢ ЖИ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬДЕНУІ МЕН АУДАРМАДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ АУЫТҚУЛАР

Аңдатпа. Мақала қазіргі компьютерлік лингвистика мен NLP саласындағы өзекті мәселе – ірі тілдік модельдердің (LLM) қазақ тіліндегі этномәдени кодтар мен ұлттық дүниетанымдық қабаттарды тану қабілетін зерттеуге арналған. Өйткені қазіргі қолданыста ЖИ-ге негізделген аударма жүйелеріндегі негізгі олқылықтың басым бөлігі – этномәдени бірліктерді дұрыс тани алмауында болып отыр, сонымен бірге дәл осы салаға қатысты зерттеулердің тапшылығы, мәдени мағыналарды дұрыс жеткізе алатын аударма эрратологиясына бейімді ЖИ үлгілерін жасауға деген сұраныстың артуы – зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ соматикалық этнографизмдерінің (жүрек жалғау, бауырымдау, аузына түкірту, т.б.) ChatGPT, Gemini, Claude жүйелерінде өңделуінің когнитивті механизмдерін айқындау және цифрлық ортадағы семантикалық ауытқуларды (аберрацияларды) жіктеу. Жұмыста когнитивті модельдеу, лингвомәдени талдау және салыстырмалы-эксперименттік әдістер кешені қолданылды. Эмпирикалық база ретінде Ә. Кекілбаев, М. Әуезов, Т. Әлімқұлов және Т. Ахтановтың классикалық шығармаларынан алынған соматикалық этнобірліктер іріктелді. Модельдердің контекске сезімталдығын тексеру үшін екі кезеңдік (лексикалық және контекстік-прагматикалық) лингвистикалық промпттар әзірленді. Эксперименттік талдау нәтижесі ЖИ жүйелерінің қазақ этносоматикалық кодтарын түсіндіруде «прагматикалық инверсия», «лингвомәдени деритуалдау» және «денотаттық буквализм» сияқты қателіктерге жиі бой алдыратынын көрсетті. Модельдерде сакралды мағыналарды батыстық этикалық нормалармен алмастыру және когнитивті инерция құбылысы байқалды. Жұмыстың құндылығы – генеративті қосымшалардың (ChatGPT, Gemini, Claude) этномәдени бейімсіздігін қазақ тілі материалында алғаш рет когнитивті-семантикалық тұрғыдан қарастыруында. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы ЖИ модельдерін қазақ тілінің этнографиялық деректер қоры негізінде мамандандырылған түрде баптауда (fine-tuning), сондай-ақ машиналық аударма сапасын арттыруда қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: этнографизм; жасанды интеллект (ЖИ); танымдық модельдеу; семантикалық ауытқу; лингвомәдени деритуалдау; аударма.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP26105015 «Этномәдени бірліктердің жасанды интеллект жүйесінде берілуі: тілдік ауытқулар және оны жүйелеу» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Қамыза Б.Қ., Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. Соматикалық компоненті бар этнобірліктердің ЖИ жүйелеріндегі когнитивтік модельденуі мен аудармадағы семантикалық ауытқулар. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 212-229-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-212-229

Балжан Канаткызы Камыза[1], Тыныштык Нурдаулетовна Ермекова[2*], Гульнар Амангельдиевна Ескермесова[3]
[1]докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-7760-5564 E-mail:kamyzanova.balzhan@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID:0000-0003-1184-2679 E-mail:yermekovat@gmail.com
[3]доктор философии (PhD), Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-7011-8862 E-mail: Gulnar_9.12.81@mail.ru

КОГНИТИВНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭТНОЕДИНИЦ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В СИСТЕМАХ ИИ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДЕВИАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме современной компьютерной лингвистики и NLP – исследованию способности крупных языковых моделей (LLM) распознавать этнокультурные коды и национально-мировоззренческие пласты казахского языка. Актуальность исследования обусловлена тем, что основным пробелом в существующих системах перевода на базе искусственного интеллекта является неспособность адекватно распознавать этнокультурные единицы. Кроме того, наблюдается дефицит исследований в данной области и растет спрос на создание моделей ИИ, адаптированных к переводческой эрратологии и способных точно передавать культурные смыслы. Цель исследования – выявление когнитивных механизмов обработки казахских соматических этнографизмов (*жүрек жалғау, бауырымдау, аузына түкірту* и др.) в системах ChatGPT, Gemini и Claude, а также классификация семантических отклонений (аберраций) в цифровой среде. В работе использован комплекс методов: когнитивное моделирование, лингвокультурный анализ и сравнительно-экспериментальный метод. В качестве эмпирической базы отобраны соматические этноединицы из классических произведений А. Кекилбаева, М. Ауэзова, Т. Алимкулова и Т. Ахтанова. Для проверки чувствительности моделей к контексту были разработаны двухэтапные (лексические и контекстно-прагматические) лингвистические промпты. Результаты экспериментального анализа показали, что системы ИИ при интерпретации казахских этносоматических кодов часто допускают такие ошибки, как «прагматическая инверсия», «лингвокультурная деритуализация» и «денотативный буквализм». В моделях были выявлены явления подмены сакральных смыслов западными этическими нормами и когнитивная инертность. Ценность работы заключается в том, что в ней впервые на материале казахского языка в когнитивно-семантическом аспекте рассмотрена этнокультурная дезадаптация генеративных приложений (ChatGPT, Gemini, Claude). Практическая значимость результатов исследования определяется возможностью их применения для специализированной настройки моделей ИИ (fine-tuning) на основе этнографической базы данных казахского языка, а также для повышения качества машинного перевода.

Ключевые слова: этнографизм; искусственный интеллект (ИИ); когнитивное моделирование; семантическое отклонение; лингвокультурная деритуализация; перевод.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26105015 «Трансмиссия этнокультурных единиц в системе искусственного интеллекта: языковые девиации и ее систематизация».

Для цитирования: Камыза Б.К., Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. Когнитивное моделирование этноединиц с соматическим компонентом в системах ИИ и семантические девиации в переводе. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 212-229. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-212-229

Balzhan Kamyza[1], Tynyshtyk Yermekova[2*], Gulnar Yeskermessova[3]

[1]Doctoral Student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-7760-5564 E-mail:kamyzanova.balzhan@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1184-2679 E-mail:yermekovat@gmail.com

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-7011-8862 E-mail: Gulnar_9.12.81@mail.ru

COGNITIVE MODELING OF ETHNOCULTURAL UNITS WITH SOMATIC COMPONENTS IN AI SYSTEMS AND SEMANTIC DEVIATIONS IN TRANSLATION

Abstract. The article is devoted to a pressing issue in modern computational linguistics and NLP – investigating the ability of Large Language Models (LLMs) to recognize ethnocultural codes and national worldview layers in the Kazakh language. The relevance of this study is driven by the fact that the primary limitation in current AI-based translation systems lies in their inability to correctly identify ethnocultural units, combined with a scarcity of research in this field and a growing demand for AI models adapted to translation erratology capable of accurately conveying cultural meanings. The purpose of the study is to identify the cognitive mechanisms underlying the processing of Kazakh somatic ethnographisms (*zhürek zhalgau, bauyrymdau, auzyna tükirtu*, etc.) across ChatGPT, Gemini, and Claude systems, as well as to classify semantic deviations (aberrations) in the digital environment. The study employs a set of methods, including cognitive modeling, linguocultural analysis, and comparative-experimental techniques. The empirical base comprises somatic ethnounits extracted from the classical literary works of A. Kekilbayev, M. Auezov, T. Alimkulov, and T. Akhtanov. To test the models' context sensitivity, two-stage (lexical and context-pragmatic) linguistic prompts were developed. The experimental analysis results demonstrated that AI systems are frequently prone to errors such as “pragmatic inversion,” “linguocultural deritualization,” and “denotative literalism” when interpreting Kazakh ethnosomatic codes. The models exhibited

phenomena of replacing sacred meanings with Western ethical norms and cognitive inertia. The value of the study lies in its being the first to examine the ethnocultural maladaptation of generative applications (ChatGPT, Gemini, Claude) from a cognitive-semantic perspective using Kazakh language material. The research findings possess practical significance for the specialized fine-tuning of AI models using the Kazakh language's ethnographic database and for improving machine translation quality.

Keywords: ethnographism; artificial intelligence (AI); cognitive modeling; semantic deviation; linguocultural deritualization; translation.

Funding: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP26105015 “Representation of ethnocultural units in the artificial intelligence system: linguistic aberrations and their systematisation”.

For citation: Kamyza, B., Yermekova, T., Yeskermessova, G. Cognitive Modeling of Ethnocultural Units with Somatic Components in AI Systems and Semantic Deviations in Translation. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 212-229. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-212-229

Кіріспе

Қазіргі ірі тілдік модельдердің (LLM) табиғи тілді өңдеудегі (NLP) жоғары көрсеткіштеріне қарамастан, олардың мәтінді шынайы түсіну қабілеті әлі де ғылыми дискурстың өзегінде. Зерттеуші *E. Bender мен A. Koller* зерттеулеріне сүйенсек, тек тілдік формалардың статистикалық жиілігіне негізделген модельдердің таңба мен шынайы әлемдегі мағына арасындағы когнитивті байланысты өздігінен игеруі теориялық тұрғыдан мүмкін емес (Bender, Koller, 2020). Бұл іргелі шектеу ЖИ-дің қазақ тілі сияқты этномәдени коды бай тілдердегі терең концептуалды қабаттарды өңдеу қабілетіне тікелей әсер етеді. Десе де Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеп жатқан үлкен тілдік модельдің (ҮТМ) жоғары сапалы және неғұрлым дәл шешімдерге қол жеткізу мүмкіндігінің болуы бұл модельдің қазақ мәдениетін шынымен «түсіне» алатынына сенімділік береді (Жанабекова, Усенов, Тлегенова, 2026).

Заманауи тіл білімінде ЖИ жүйелерінің ұлттық дүниетанымды бейнелейтін когнитивті құрылымдарды, соның ішінде соматикалық этнобірліктерді өңдеу қабілетін зерттеу – өзекті мәселе. Бұл жөнінде зерттеуші *А. Ислам* мақаласында да нақтыланған: медиа саласындағы аудармалардың сапасы мен мәдени-семантикалық нюанстардың сақталу деңгейі әлі де терең зерттеуді қажет етеді (Ислам, 2025). Бұл мәселе әсіресе соматикалық фразеологизмдер мен этнобірліктерді аударуға келгенде анық байқалады, өйткені мұндай тіркестердің мәні жай ғана сөздердің бірігуі емес, ұлттық ойлау мен қалыптасқан дүниетаным нәтижесінде пайда болады.

ЖИ үлгілеріндегі мағыналық бұрмаланудың тағы бір себебін Yong Cao және т.б. ғалымдар көрсеткен «мәдени сәйкессіздік» негіздемесімен түсіндіруге болады, яғни аталған зерттеушілер ЖИ-ді оқыту базасындағы ағылшын тілінде берілген деректердің басым болуы мәдени ерекшеліктерді қалыс қалдырып, ЖИ өз жауаптарын американдық стандартқа бейімдейтінін дәлелдеп көрсетті (Cao et al., 2023). Мұның әсерінен қазақ тіліндегі де төл тіркестер мен ұғыптық нышандар ЖИ тарапынан батыстық прагматикалық үлгіге күштеп телінетіні бар. Сондай-ақ, модельдердің мәдени мәтіндерді қабылдауда этикалық әрі қауіпсіздік сүзгілері де кедергі келтіреді. Осы тұста М. Текгюрлердің зерттеуіне илансақ, Gemini моделі тарихи мәтіндерді контекстен бөліп, оларды қате блокқа қоюға бейім екенін растайды (Tekgürler, 2025). Осы сияқты семантикалық өңдеудегі техникалық кедергі зерттеу нысанымызға алынған «аузына түкіру», «бауырымдау» сияқты экспрессивті-этнографиялық бірліктерді өңдеу кезінде де байқалды. ЖИ аталған бірліктерді ритуалдық құндылық емес, физикалық не агрессивті әрекет ретінде қате танып тұр. Мұндай қайшылықтарды сараптау қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі мағыналық тұтастығын сақтау үшін аса маңызды болмақ.

Мақаланың зерттеу нысаны ретінде қазақ тіліндегі соматикалық құрамдас лингвомәдени бірліктердің жасанды интеллект модельдеріндегі (ChatGPT, Gemini, Claude) көрінісі алынды. Ал зерттеу мақаласының пәні – соматикалық этнобірліктердің ЖИ жүйесіндегі танымдық нормалары мен аударма кезінде туындайтын мағыналық ауытқулар.

Мақаланың зерттеу мақсаты: ЖИ үлгілерінің қазақ тіліндегі соматикалық құрамды этноұғымдарды өңдеу мүмкіндігін тілдің танымдық негізінде талдай отырып мәдени-семантикалық ауытқу себептерін теориялық пайымдау. Зерттеуіміздің міндеттері ретінде

мыналарды көрсетеміз: ЖИ модельдеріндегі (ChatGPT, Gemini, Claude) дене мүшелеріне қатысты этноұғымдардың танымдық құрылымдарын анықтау; қазақ тіліндегі тұрақты атаулар мен ғұрыптық символдарды кодтау кезіндегі «мәдени сәйкессіздікті» пайымдау; мағыналық бұрмалану мен техникалық кедергі белгілерін эмпирикалық тәжірибе негізінде растау. Зерттеу кезінде танымдық модельдеу, салыстырмалы-типологиялық талдау жүргізу, лингвомәдени түсінік беру әдісі, сонымен қоса ЖИ үлгілерімен жүргізілген тәжірибелік тексеру қолданылды.

Зерттеуіміздің болжамы былай: генеративті тілдік модельдердің (ChatGPT, Gemini, Claude) соматикалық фразеологизмдерді дәл интерпретациялауы олардың ұлттық-мәдени контекстті және тілдік мағынаны қаншалықты толық меңгергеніне тікелей тәуелді. Ал модельдердегі семантикалық ауытқулар тілдік базаның мардымсыздығынан туындайды. Сондықтан, база қазақ тіліндегі мәдени контексті қаншалықты терең меңгерсе, соматикалық фразеологизмдерді соғұрлым дәл әрі қатесіз түсіндіреді.

Материал және әдістер

Зерттеудің ғылыми-теориялық базасы мен әдіснамалық негізін қазақ тіл біліміндегі когнитивтік лингвистика, этнолингвистика және лингвоаксиология бағытының іргелі тұжырымдары (Қайдар, 2013; Сыздық, 2025; Манкеева, 2014; Смағұлова, 2020 т.б.) құрайды. Сондай-ақ, заманауи генеративті жүйелердегі ұлттық коннотация мен этнореалияларды өңдеу мәселелері бойынша отандық зерттеулердің әдіснамалық ұстанымдары басшылыққа алынды (Жанабекова, Усенов, Тлегенова, 2026).

Тәжірибелік-эксперименталды жұмыс барысында жинақталған соматикалық бірліктердің кең ауқымы (500-ден астам фразеологизм) ChatGPT (GPT-4), Gemini және Claude сияқты заманауи генеративті жүйелердің сынақтарынан тұтастай өткізілді. Алынған нәтижелер көрсеткендей, қазіргі ЖИ модельдерінің тілдік мүмкіндіктері жоғары болғандықтан, бірліктердің басым бөлігін (жиі қолданылатын тіркестерді) аударуда қателіктер жібермеді немесе мағынасын жақын деңгейде бере алды. Алайда, зерттеудің басты мақсаты модельдердің жалпы аударма жасай алу қабілетімен қоса, ұлттық-мәдени кодтар мен терең этнопсихологиялық коннотациялардың тоғысындағы *«соқыр тұстарды»* (лакуналарды) анықтау. Жүргізілген эксперимент барысында модельдердің жалпылама деңгейде қателеспегенімен, дәл осы терең когнитивті-ассоциативті жүктемесі бар, семантикасы физиологиялық емес әлеуметтік-психологиялық астарға негізделген ұғымдарда (оңайлықпен аударылмайтын) қайталана сүрінетіні анықталды.

Дәл осы себептен, барлық стандартты мысалдарды тізіп шықпай, модельдердің осал тұстарын, яғни лингвомәдени лакуналарды нақты айқын көрсететін төрт этноұғым *(«жүрек жалғау», «қу тізесін құшақтау», «ой бауырымдап келу», «аузына түкірту»)* талдауға іріктеп алынды. Бұл тұста мақаланың көлемдік шектеулері мен әрбір бірлікке терең когнитивті-семантикалық және прагматикалық талдау жасау қажеттілігі ескеріліп, тек 4 түйінді соматикалық этноұғым таңдалды. Бұл тәсіл заманауи ЖИ үлгілерінің тіпті ең озық нұсқаларының өзінде ұлттық коннотацияны өңдеуде қандай шектеулерге ұшырайтынын дәлелді түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің эмпирикалық базасын қалыптастырған бұл тілдік бірліктер – қазақ көркем әдебиетінің классикалық туындыларынан (М. Әуезов, Ә. Кекілбаев т.б.) жиналған танымдық жүктемесі мен қолданылу жиілігі жоғары соматикалық этноұғымдар. Көрсетілген соматизмдерді іріктеу барысында олардың функционалдық бөлімдерін, яғни метафоралық бейнесі, эмоциялық қыры, танымдық сипаты, символдық және әрекетке қатысты белгілерін негізге алдық (Alimjanova, 2025: 76). Соматизмдердің лексикалық мағынасын нақтылау үшін «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» және «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедиялық қор қолданылды.

Қазіргі таңда қолданушылардың дәстүрлі машиналық жүйелерден (Google, Yandex) генеративті ірі тілдік модельдерге (LLM) жаппай бет бұруы байқалады. Егер дәстүрлі жүйелер ұлттық-мәдени реңкті жоғалтса, генеративті модельдер контексті ескеріп, этнолексемалардың астарлы мағынасын жеткізуге ұмтылады (Ескермесова, Ермекова, Шойбекова, 2026: 67). Сол себепті зерттеу жұмысы барысында тек генеративті модельдер таңдалып алынды: ChatGPT

(OpenAI өнімі, GPT-4 нұсқасы), Gemini (Google өнімі) және Claude (Anthropic өнімі). Осы тұрғыда ChatGPT, Gemini және Claude модельдерінің зерттеу нысаны ретінде таңдалу себебі: олардың қазақ тіліндегі контентті өңдеудегі кең қолданысымен, функционалдық мүмкіндіктерімен және салыстырмалы талдауға лайықты репрезентативтілігімен негізделеді. Бұл модельдердің қателіктерін сараптау ұлттық-мәдени кодтар мен соматикалық бірліктерді аударудағы ЖИ мүмкіндіктері мен шектеулерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

GPT-4 нұсқасы эксперимент нәтижелерінің тұрақтылығы мен қайталануын қамтамасыз ететін тұрақты базалық үлгі ретінде таңдап алынды. Бұл шешім кейінгі кезеңде жаңарып шығатын модельдердің эволюциялық динамикасын салыстырып тексеру үшін болашақ зерттеушілерге объективті ғылыми орын қалдыруға негіз болды.

Зерттеу жұмысының эксперименттік-сараптамалық бөлігі өзара байланысты үш кезеңнен тұрды: *Бірінші кезең (денотативті талдау):* бұл сатыда ЖИ үлгілерінің (ChatGPT, Gemini, Claude) тілдік бірліктердің мағыналық көлемін бастапқы деңгейде тану қабілетін тексеру мақсатында соматикалық этнобірліктер контекссіз (оқшау түрде) беріліп, орыс және ағылшын тілдеріне аудару тапсырылды. Бұл кезеңде модельдерге *«Берілген қазақ тіліндегі тұрақты тіркестің/этнобірліктің тура мағынасын түсіндіріп, орыс және ағылшын тілдеріне баламасын беріңіз: [этнобірлік]»* деген тікелей промпт берілді. Бұл тәсіл модельдердің сөздік-семантикалық базасы мен тура мағынаны беру деңгейін анықтауға жол ашты.

Екінші кезең (контекстік-прагматикалық қабат): бұл кезеңде соматикалық тіркестер қазақ әдебиеті классиктерінің шығармаларынан алынған нақты мәтіндік фрагменттер құрамында (контекст арқылы) ұсынылды. Модельдерге қойылған нақты нұсқау: *«Мәтін үзіндісіндегі асты сызылған соматикалық этнобірліктің көркемдік астары мен этномәдени мәнін сақтай отырып, орыс және ағылшын тілдеріне көркем аударма жасаңыз: [мәтін фрагменті]»* болды. Мұндағы мақсат – ЖИ үлгілерінің көркем мәтін контексіне сезімталдығын, этномәдени астарды және прагматикалық мәнді ажырата алу қабілетін сараптау болатын.

Үшінші кезең (Интерпретация және салыстырмалы талдау): соңғы бөлімде алынған нәтижелер лингвомәдени бояу мен ұлттық коннотация аясында жан-жақты қарастырылып, әрбір жүйенің (ChatGPT, Gemini, Claude) жауаптары өзара салыстырылды. Бұл кезең модельдердің қай тұста сүрінетінін және ұлттық лакуналарды қалай өңдейтінін нақты көруге мүмкіндік берді.

Жоғарыда көрсетілген зерттеу жобасының мәселені қарастыру бөлімдері мен сараптау кезеңдерінде төмендегі әдістерді басшылыққа алдық. *Танымдық модельдеу:* ЖИ-дің дене-мүшелермен байланысты метафораларды түсіну домендерін анықтау кезінде; *Лингвомәдени талдау:* этнобірліктердегі сакралды мағыналардың сақталуын тексеру барысында; *Салыстырмалы-салғастырмалы әдіс:* генеративті модельдердің нәтижелерін өзара салыстыру және семантикалық ауытқуларды (аберрацияларды) жіктеу уағында; *Контекстік талдау:* сөздік мағына мен көркем мәтіндегі қолданыстың сәйкестігін бағалау барысында қолданылды. Осы аталған әдістер мен материалдар негізінде жүргізілген эксперименттік жұмыстың нәтижелері ЖИ модельдерінің қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді танудағы елеулі айырмашылықтарын айқындап берді.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде ұлттық тілді сол тілді тұтынушы халықтың танымымен тікелей сабақтастыра зерттеген Ә. Қайдар (2013), Р. Сыздық (2025), Н. Уәли (2021), Ж. Манкеева (2014), Г. Смағұлова (2020) т.б. ғалымдардың іргелі зерттеулерінен соң соматизмдерді тікелей зерттеу нысанына айналдырған зерттеулер жазылды: Ә. Ташауов (1995) – «Кодекс Куманикустегі» соматикалық атаулардың лексика-семантикалық топтарын, Б. Уызбаева (1994) – соматикалық етістік фразеологизмдерді, М. Абдрахманова (2008) – «Көз» концептісін, А. Нұржанова (2010) – фразеологизмдердің соматикалық кодын т.т. диссертация деңгейінде қорғады. Бұл еңбектердің құндылығы – тарихи және қазіргі тілдік деректер негізінде халқымыздың адамның дене мүшелері арқылы дүниені тану, қабылдау туралы танымын пайымдауға, ұлт болмысын ашуға мүмкіндік беруінде. Соматикалық лексика – ежелгі қабатты құрайтын, семантикалық құрылымы тармақталған және жоғары жиілікті микрожүйе. Соматизмдерді зерттеу нысаны етіп алған қазіргі зерттеулер аталған нысанды заманауи бағытта зерттеуге ден қоюда. А.А. Раманованың

зерттеулерінде соматизмдер лингвомәдениет пен интермәдени коммуникацияның өзекті бөлшегі ретінде қарастырылып, олардың лексикалық-семантикалық өрісі ұлттық дүниетанымды модельдейтін когнитивтік домен ретінде сипатталады (Раманова, 2023). Бұл мәселе, әсіресе, мәдениетаралық коммуникацияда айқын көрініс табады. Аудармалардағы соматизмдерді зерттеушілер қазақ тіліндегі *бет, түс, жүз, ажар, пішін, шырай, өң* сияқты 7 лексемаға орыс тілінде эквиваленті ретінде бір ғана «лицо» лексемасының ұсынылғанын нақты тілдік аударма деректері арқылы дәлелдей келіп: «Ақпарат жеткізу, сигнал беру тұрғысынан адамның беті біріншілік, басқа соматизмдер (қол, аяқ, дене т.б.) көбінесе екіншілік қызмет атқарады», – деген қорытынды жасайды (Иманғазина, 2024).

Бұл бағыттағы этномәдени бірліктерді цифрлық ортада сақтау мен алгоритмдік өңдеу мәселелері ұлттық корпус аясында белсенді талқылануда. А.С. Барменқұлова мен Ж.А. Манкеева этномәдени атауларды кодтау мен модельдеуді ұлттық сана мен мәдени жадты сақтаушы инфрақұрылым ретінде ұсынады (Барменқұлова, Жаңабекова, Манкеева, 2023). Ал Г.С. Исаева мен Э.Ә. Өтебаеваның еңбектерінде лингвомәдени ішкорпус аясында этномаркер бірліктердің мәдени-семантикалық белгіленімін жасау үлгілері берілген (Исаева, Өтебаева, Серікқызы, 2023). Дегенмен бұл теориялық база әлі де болса ірі тілдік модельдердің (LLM) практикалық эксперименттерімен толық интеграцияланбаған.

Қазіргі таңда LLM модельдерінің қазақ тіліндегі мүмкіндіктеріне қатысты сыни көзқарас қалыптасқан. A. Maxutov пен P. Braslavski жүргізген пилоттық бағалау көрсеткендей, LLM-дер қазақша генеративтік міндеттерде ағылшын тіліне қарағанда айтарлықтай әлсіз (Maxutov, Myrzakhmet, Braslavski, 2024). GPT-4 сияқты озық модельдердің өзінде «англоцентрлік» басымдықтың салдарынан семантикалық жылжу мен мәдени коннотациялардың жоғалуы байқалады.

Бұл мәселенің бар екенін KazMMLU тестілеу қорытындылары да растады: қазіргі жасанды интеллект модельдері қазақша мәтіннің мағынасын түсінуде және арнайы терминдерді қолдануда көп қате жібереді (Togmanov et al., 2025). Белгілі ғалым Г. Маркустың айтуынша, ЖИ модельдерінде «терең түсіну» қабілеті жоқ. Олар тек сөздердің тіркесу жиілігін (статистиканы) ғана есептейді, бірақ қазақ тіліндегі ұлттық мәдениетпен астарласқан сөздерді (мысалы, соматизмдерді) адам сияқты сезініп, саналы түрде (когнитивтік деңгейде) қабылдай алмайды (Marcus, 2020).

Қазіргі кезде тек қазақ тіліне арналған шағын модельдерді (Small-Scale LLMs) жасау қолға алынуда. Бұл бағдарламаларда қазақ тілінің жалғамалы (агглютинативті) болмысы және этностық индикатор, мәдени белгілер ескерілген (Kadyrbek et al., 2025). Алайда, бұл жаңа жүйелердің өзі тәржімалау не мәтін аудару кезінде сөз мәнін өзгертіп, прагматикалық жаңылысуға ұшырайды (Toleu, Tolegen, 2024). Тіпті қатені жөндеуге бағытталған KazPE жүйелері грамматикалық қателерді реттей алғанымен, сөз мазмұнындағы астарлы мәдени мәнді нақты ашып бере алмайды (Karyukin et al., 2024).

Қысқасы, соматикалық этноұғымдардың ЖИ жүйесінде «техникалық соқырлыққа» тап болуы және семантикалық нормадан қалыс қалуын жоспарлы түрде мониторинг жасап таразылайтын метрикалардың жоқтығы – осы зерттеу жұмысының өзекті тұсын көрсетеді.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу объектісі негізінде таңдалған «жүрек жалғау» тіркесінің семантикалық декодталуы екі сатыда зерделенді. Бұл ұғым қазақ тілінің тұрақты тіркестер базасында «тамақтану, аздап тамақ ішу» деген мәнде қолданылады (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011а). Сөздікте көрсетілген сипаттамаға сай тіркестің образды мәні биологиялық қарын ашу процесін бәсеңдету актісіне құрылған. Алғашқы кезеңде ЖИ модельдеріннің (ChatGPT, Gemini, Claude) берілген этнобірліктің халықтық болмысын сөз тұлға көрінісінде (контекстсіз) анықтау қабілеті қаралса, келесі бөлімде Ә. Кекілбаевтың «Тасбақаның шөбі» шығармасынан *«Қайынаға, не ішесіз? Жүрек жалғар бірдеңе болса…»* сөйлемі негізінде модельдердің дискурстық деңгейдегі прагматикалық сезіну қабілеті зерделенді. ЖИ жүйелері ұсынған интерпретациялар, аударма баламалары және анықталған семантикалық ауытқулар Кесте 1-де кешенді түрде жүйеленген.

Кесте 1 – «Жүрек жалғау» соматизмінің ЖИ модельдерінде өңделу нәтижелері
Таблица 1 – Результаты обработки соматизма «жүрек жалғау» в моделях ИИ
Table 1 – Results of Processing the Somatic Unit “zhürek zhalgau” in AI Models

ЖИ моделі	*Берілген тіркеске жүйе ұсынған түсіндірме*	*Ағылшын тіліне аударма (English)*	*Орыс тіліне аударма (Russian)*	*Нәтиженің сипаттамасы*
Chat GPT	Эмоционалды-әлеуметтік фразеологизм. Мағынасы: біреуге жылы, шын ниетпен көңіл бөлу, қамқорлық көрсету немесе дос болу сезімін білдіру.	- To open one’s heart to someone; - To warm someone’s heart; - To show heartfelt care.	- Раскрыть сердце кому-либо; - Показать душевную теплоту; - Проявить искреннюю заботу.	*Концептілік алмастыру:* Идиоманың этнографиялық мағынасын жаһандық метафоралық стереотиппен (жүрек = сезім) алмастыру.
		– Father-in-law, what will you drink? If there is something to *warm the heart…*	– Свекор, что будете пить? Если есть что-нибудь *для сердца…*	*Когнитивті инерция:* Контекстегі «ішу/жеу» әрекеті мен сыйластық ситуациясына қарамастан, бастапқы қате модельді (жүрек = сезім) сақтау.
Gemini	Тура мағынасы – қарның қатты ашқанда өзегің талмас үшін кішкене ғана тамақ ішіп, аштықты басу. Бұл – уақытша қуат жинау.	- To grab a quick bite; - To have a snack; - To take the edge off hunger; - To tide someone over.	- Заморить червячка; - Перекусить; - Утолить голод (немного); - Подкрепиться.	*Сәйкестік:* Этнобірлік мағынасының және «жүрек – энергия көзі» танымдық моделінің сақталуы.
		Brother-in-law, what would you like to drink? If there is something to *have a quick bite...*	Кайнага (брат мужа), что будете пить? Если найдется что-нибудь *перекусить (червячка заморить) …*	*Сәйкестік:* Контекске сай лексикалық баламаны таңдау.
Claude	Мағыналық түсіндірме берген жоқ. Дәлірек аударма үшін медициналық немесе техникалық контекст қажет деп сұрады.	- Heart connection; - Cardiac connection; - Heart junction; - Cardiac junction.	- Сердечное соединение; - Кардиальное соединение; - Соединение сердца.	*Денотаттық қате* (деметафоралау): Метафораны тікелей анатомиялық/техникалық термин ретінде қабылдап тура аудару.
		Mother-in-law, what would you like to drink? If there's something to *comfort the heart...*	Тёща, что будете пить? Если есть что-нибудь, что *утешит сердце...*	*Когнитивті бұрмалау:* Мағына «анатомиядан» «эмоцияға» ауысса да этнобірлікті таппау. Мағынаны бұрмалап қана қоймай, туыстық атауды (Қайынаға – Тёща) қате аударды.

«Бауырымдау / ой, бауырымдау» этнобірлігін зерттеу барысында ЖИ жүйелерінің қазақ мәдениетіндегі қайғы мен аза тұту ритуалдарын тану деңгейі зерделенді. Қазақ дәстүрінде бұл бірлік өлік жөнелту салтындағы қайғыру жосынын білдіреді: көңіл айтуға келген ағайын-туыс үй маңына жеткенде «ой, бауырымдап!» дауыстай жылап көңіл айтып келеді (Әлімбай, 2011). Лексикалық деңгейде модельдердің «бауыр» соматизмін тек туыстық қатынас ретінде қабылдау мүмкіндігі тексерілсе, дискурстық деңгейде М. Әуезовтің «Қаралы сұлу» шығармасынан алынған *«Бұл шу ауылға қарай ат қойып, «ой бауырымдап» келе жатқан жылқышылар мен қуғыншылар шуы»* сөйлемі ұсынылды. Мұндағы мақсат – ЖИ-дің прагматикалық контекст

әсерінен сөз мағынасын «туыстық жақындықтан» «ритуалдық жоқтауға» ауыстыру қабілетін анықтау болды. Талдау барысында модельдердің бұл салтты агрессиялық «айқай» немесе жай ғана «туысты шақыру» ретінде қате интерпретациялауы сынды семантикалық деформациялар анықталды. Нәтижелер Кесте 2-де топтастырылған.

Кесте 2 – «Ой, бауырымдау» этнобірлігінің ЖИ модельдерінде өңдеу нәтижелері
Таблица 2 – Результаты обработки этноединицы «ой, бауырымдау» в моделях ИИ
Table 2 – Results of Processing the Ethno-unit “oy, bauyrymdau” in AI Models

ЖИ	*Берілген тіркеске жүйе ұсынған түсіндірме*	*Ағылшын тіліне аударма (English)*	*Орыс тіліне аударма (Russian)*	*Нәтиженің сипаттамасы*
Chat GPT	Эмоциялық-экспрессивті тіркес, мағынасы: біреуді жақын тарту, бауырындай көру, жылы ілтипат білдіру, кейде аяушылық, жанашырлық реңкі бар.	- to feel brotherly affection; - to treat someone like a brother; - to feel close to someone; - to develop a sense of kinship	- отнестись по-братски; - почувствовать братскую близость; - принять как родного; - проникнуться тёплым, родственным чувством	*Мәдени соқырлық:* Ритуалдық мағынаның (аза тұту контекстінің) жоғалуы және оның позитивті әлеуметтік байланыс ретінде қате интерпреттенуі.
		This commotion is the sound of the horsemen and pursuers heading toward the village, *showing brotherly care* and camaraderie.	Этот шум – это крики всадников и преследователей, направляющихся к деревне, *проявляющих братскую теплоту.*	*Когнитивті инерция:* Қайғылы/ритуалдық контекске қарамастан, позитивті әлеуметтік байланыс моделін сақтап қалу.
Gemini	Бұл ұғым қазақ өркениеті мен руханиятындағы астарлы эмоцияны, татулықты немесе мейірімділікті білдіреді. Бұл тіркестің мәні контекске (қуану, ренжу, таңдану не демеу болу) байланысты өзгеруі мүмкін.	- Oh, my dear brother! - Oh, brother! - Oh, my man! - Oh, my dear friend! - Oh, boy!	- Ой, братец мой! - Ой, брат ты мой! - Ох, голубчик! - Братишка!	*Лингвомәдени деритуалдау:* Ритуалдық форманы күнделікті экспрессивті фразамен шатастыру.
		This noise comes from the horsemen and pursuers galloping toward the village, *wailing “oh, my brother” in mourning.*	Этот шум – крики табунщиков и преследователей, которые скачут во весь опор к аулу с плачем *«ой, бауырым» (о, брат мой).*	*Контекстік репарация:* Дискурстық маркерлер көмегімен (ат қою, шабу) этнографизмнің ритуалдық табиғатын қайта тану және семантикалық ауытқуды жоюға тырысу.
Claude	«Бауырымдау» сөзі қазақ тілінде «жақын болу, жылы қарым-қатынас орнату, жанашырлық таныту» мағынасын білдіреді. Сондықтан контекске байланысты нұсқалар да қолданыла алады.	- Compassionate understanding; - Empathetic connection; - Heartfelt sympathy	- Сочувствие; - Сопереживание; - Душевное расположение	*Концептілік трансформация:* Этнографиялық сакралды мәнді заманауи психологиялық «bonding» терминімен алмастыру.
		This noise was the noise of herdsmen and drovers galloping on horses toward the village, *shouting oh, brothers!*	Этот шум – шум табунщиков и погонщиков, скачущих на лошадях к аулу, выкрикивая *ой, братцы!*	*Стильдік алшақтық:* Қайғылы оқиғаға қатысты жоқтауды жалпы нұсқадағы бейтарап айқай мен дабырға айналдыру.

«Аузына түкірту» этнобірлігін зерттеу барысында ЖИ жүйелерінің қазақ

дүниетанымындағы «қасиет дарыту» және «бата алу» институтының символикалық сипатын тану мүмкіндігі зерделенді. Қазақы ортада бұл бірлік байырғы контагиозды магиялық жосыннан туындаған рәсім: оның мәні ел сыйлаған, атағы шыққан тұлғалардың жақсы қасиеттері жас балаға жұғысты болсын деген игі ниетке негізделген (Әлімбай, 2011). Эксперименттің бірінші кезеңінде модельдердің «түкіру» әрекетінің физиологиялық мағынасы мен мәдени-магиялық астарының аражігін ажырату қабілеті тексерілді. Дискурстық деңгейде Т. Әлімқұловтың «Көкек айы» шығармасынан алынған *«Мен жүрген жерге қазақтар баласын аунатып алады, аузына түкіртеді. Ал, сен тумаңның есімін өзің қоясың…»* үзіндісі модельдерге контекстік бағдар ретінде ұсынылды.

Мұндағы негізгі мақсат – ЖИ жүйелерінің прагматикалық контекст әсерінен нысанның мағынасын «физиологиялық актіден» «ритуалдық ізгілікке» трансформациялау қабілетін анықтау болды. Талдау барысында модельдердің этнографиялық мазмұнды жалпылама «қамқорлық» ұғымымен алмастыруы *(этнографиялық деперсонализация)* және кей жағдайда мәдени кодты «қорлау» ретінде қабылдауы *(прагматикалық инверсия)* байқалды. Зерттеу нәтижелері мен анықталған семантикалық ауытқулар Кесте 3-те жүйеленген.

Кесте 3 – «Аузына түкірту» этнобірлігінің ЖИ жүйелерінде өңделген нәтижесі
Таблица 3 – Результаты обработки этноединицы «аузына түкірту» в системах ИИ
Table 3 – Results of Processing the Ethno-unit “auzyna tüpirtu” in AI Systems

ЖИ	*Берілген тіркеске жүйе ұсынған түсіндірме*	*Ағылшын тіліне аударма (English)*	*Орыс тіліне аударма (Russian)*	*Нәтиженің сипаттамасы*
Chat GPT	Қазақ тіліндегі өте күшті этномәдени, символдық тіркес. Мағынасы: біреуді өзіне толық қаратты, ықпалын жүргізді, сөзін екі етпейтін жағдайға жеткізді, кейде абсолютті бедел, сөзге тоқтау мәнінде қолданылады. (Тікелей физиологиялық әрекет емес!) Қазақ дүниетанымында ауыз – сөздің, анттың, биліктің орталығы. Ал түкіру – көне дәстүрде таңбалау, бекіту, ықпал ету символы. Сондықтан «аузына түкірту» – әлеуметтік иерархияда біреудің сөзін заңдай мойындату дегенді білдіреді.	- to have absolute authority over someone; - to make someone obey unquestioningly; - to exert total influence; - to command unquestioned respect	- иметь безоговорочный авторитет; - держать в полном подчинении; - заставить беспрекословно слушаться; - обладать абсолютным влиянием	*Мәдени-прагматикалық деформация.* Контагиозды магиялық жосынды (жақсылық жұғысты болу) әлеуметтік үстемдік пен бағындыру моделіне алмастыру.
		Wherever I go, Kazakhs *cradle the child* and place it in their care. But you will name your own child yourself…	Куда бы я ни пошёл, казахи *берут ребёнка на руки* и приносят под свою опеку. А ты имя своему ребёнку выбираешь сам…	*Этнографиялық деперсоналдау.* Нақты мәдени-магиялық ритуалды жойып, оны бейтарап жалпы әлеуметтік қамқорлық ұғымына ауыстыру.
Gemini	Аузына түкірту – бұл қазақ мәдениетіндегі терең мағыналы салт. Оның тікелей аудармасы мен мағыналық баламалары контекске байланысты әртүрлі болады.	*Мағыналық аудармасы:* A traditional ritual of passing on talent/wisdom. *Тікелей аудармасы:* To symbolically spit into someone's mouth. *Түсіндірмелі аударма (Description):* A Kazakh custom where a	*Мағыналық аудармасы:* Благословение через «передачу дара» (традиция, когда уважаемый человек символически плюет в рот ребенку, чтобы	*Лингвомәдени бейімдеу.* Этнографиялық мағынаның толық сақталуы және мәдени кодтың нысана тілге сәтті бейімделуі, метафоралық

		respected person symbolically spits into a child’s mouth to pass on their talent or charisma. *Идиомалық баламасы* (жуық мағынада): “To pass the torch” (білімін, талантын келесі ұрпаққа беру). “To bestow a blessing” (бата беру/дарыту).	передать свою мудрость или талант). *Тікелей аудармасы:* Поплевать в рот. Контекст бойынша: «Получить благословение от великого человек» (ұлы адамнан бата алу). «Перенять талант/способности через традицию» (дәстүр арқылы талантты дарыту).	мазмұнмен сәтті алмастыру.
		Wherever I go, Kazakhs roll their children where I stepped and ask me to bless them (spit in the infant's mouth for good luck). But you shall name your own kin yourself...	Там, где я бываю, казахи валяют своих детей (в пыли моих следов), просят благословить (плюнуть в рот младенцу). А ты сам дашь имя своему родственнику...	*Экспликатты сәйкестік.* Мәдени шок тудыруы мүмкін элементті (түкіру) мағыналық түсіндірме арқылы бейімдеп, ритуалдық мәнін сақтау.
Claude	Бұл тіркес қазақ тілінде екі түрлі мағынада қолданылуы мүмкін: тура мағынада (медициналық немесе басқа арнайы жағдайларда); ауыспалы мағынада (қорлау, кемсіту мағынасында).	*Тура мағынада:* To spit into someone's mouth. *Ауыспалы мағынада:* To humiliate, To insult, To show contempt	*Тура мағынада:* Плевать/плюнуть в рот. *Ауыспалы мағынада:* Унижать, Оскорблять, Проявлять презрение	*Семантикалық контаминация* (аксиологиялық инверсия). Позитивті ритуалды «түкіру – қорлау» стереотипіне сүйеніп, негативті мағынамен алмастыру.
		Everywhere I go, *Kazakhs are oppressed, spat upon*. And you yourself name your own offspring...	Везде, где я бываю, казахов притесняют, *плюют им в лицо.* А ты сам даёшь имя своему потомству...	*Прагматикалық инверсия* (аберрация). Позитивті мәдени ритуалды әлеуметтік-саяси қорлау және кемсіту актісі ретінде бұрмалап қабылдау.

«Қу тізесін құшақтады» тұрақты тіркесін ЖИ модельдерінде қарастыру кезінде олардың образды ой орамын түсіндіре алу, сонымен қатар халықтың әлеуметтік-топтық құрамына қатысты ишаралауды тану сапасы зерделенді. Қазақ тілінің фразеологиялық жүйесінде бұл бірлік «әйелсіз, бала-шағасыз өмір сүру; қосағынан айырылып үйленбеді, жалғыз қалу» деген мағыналық жүктемеге ие (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011б). Эксперимент барысында Т.Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» шығармасынан алынған *«Еркек адам әйелім өлді деп қу тізесін құшақтап отыра ма, үй болу керек»* сөйлемі арқылы модельдердің контекстік ақпаратты өңдеу қабілеті тексерілді.

Мұндағы мақсат – ЖИ-дің «қу тізе» тіркесінің көпмағыналылығын (жалғыздық,

ұрпақсыздық) ажырату және нысана тілдегі стильдік сәйкестікті сақтау мүмкіндігін анықтауға бағытталды. Талдау барысында модельдердің фразеологизмді тікелей физикалық әрекет ретінде қабылдауы *(денотаттық буквализм)* және мағынаны материалдық жетіспеушілікке ауыстыруы *(концептуалды алмасу)* сияқты семантикалық ауытқулар тіркелді. Алынған нәтижелер Кесте 4-те жинақталған.

Кесте 4 – «Қу тізесін құшақтады» соматизмінің ЖИ модельдерінде өңдеу нәтижелері
Таблица 4 – Результаты обработки соматизма «қу тізесін құшақтады» в моделях ИИ
Table 4 – Results of Processing the Somatic Unit “qu tizesin qushaqtady” in AI Models

ЖИ	*Берілген тіркеске жүйе ұсынған түсіндірме*	*Ағылшын тіліне аударма (English)*	*Орыс тіліне аударма (Russian)*	*Нәтиженің сипаттамасы*
Chat GPT	Қазақ тіліндегі фразеологизм, мағынасы: барынан айырылды, тақыр кедейленді, дәрменсіз күйге түсті, көбіне *үмітсіздік, сорлылық* реңкімен қолданылады. Қазақ дүниетанымында: тізе – тірек, қозғалыс, әрекет символы тізесін құшақтау – әрекетсіздік, тығырыққа тірелу. Ал *қу* эпитеті: бос, құр, иесіз деген бағалауыш мән үстейді. Сондықтан бұл тіркес әлеуметтік күйреу мен үмітсіздіктің жинақы бейнесі.	- to be left destitute; - to be reduced to poverty; - to end up penniless; - to be left with nothing;	- остаться ни с чем; - оказаться в полной нищете; - обнищать; - сидеть без средств к существованию	*Семантикалық ауысу* (концептуалды алмасу). «Ұрпақсыз қалу/жалғыздық» концептісін «Материалдық кедейлік» концептісімен алмастыру.
		A man should not sit lamenting, *holding his empty knees* because his wife died; he must build a home.	Мужчина не должен сидеть, *обнимая пустые колени,* потому что жена умерла; он должен создать дом.	*Сөзбе-сөз аудару* (метафоралық деформалау). «Қу» метафорасын тікелей физикалық сипаттама (empty/пустой) ретінде қабылдап, тілдік нормаға жат тіркес жасау.
Gemini	Бұл қазақ тіліндегі мұңды, бейнелі фразеологизм. Ол көбінесе жалғыз қалу, перзентсіз өту немесе ешкімі жоқ шарасыз күйге түсу дегенді білдіреді. Орыс тілінде бұл тіркестің мағынасын беретін бірнеше нұсқа бар. Ағылшын тілінде бұл	- To be left all alone in the world; - To be left with nothing but one's own shadow; - To be left high and dry. *Тікелей сипаттамасы:* - To embrace one's bare knees (бұл фраза ағылшын тілді оқырманға «жалғыздықтан өз-өзін құшақтап отыру» деген бейнені елестетеді).	*Мағыналық баламасы:* Остаться у разбитого корыта. *Тікелей мағынасы:* Остаться в полном одиночестве немесе коротать век в одиночестве. *Эмоционалды бояуы:* Остаться бобылем (ер адамға қатысты: жалғыз, отбасысыз қалу).	*Функционалды эквивалентті лік.* Этнографизмнің әлеуметтік-демографиялық мазмұнын нысана тілдегі дәл мәдени-тарихи баламалармен сәйкестендіру.

	фразеологизмнің контекстіне (кедейлік немесе жалғыздық) байланысты аудармалар қолданылады.	Should a man *sit alone in sorrow* just because his wife has passed? One must start a family again.	Разве подобает мужчине сидеть, *обняв колени в одиночестве* из-за смерти жены? Нужно заново создавать семью.	*Дескриптивті-мағыналық сәйкестік*. Этнографизмнің визуалды бейнесі мен семантикалық мазмұнын нысана тілдің стилистикалық нормаларына сай үйлестіру.
Claude	Бұл қазақ тіліндегі эвфемизм (жұмсақ айтылым), яғни «өлді» деген сөздің орнына қолданылатын тұрақты тіркес.	- Died - Passed away - Kicked the bucket - Bit the dust - Gave up the ghost	- Умер - Скончался - Отдал концы - Приказал долго жить - Отошел в мир иной	*Стильдік диссонанс және семантикалық ауысу*. Трагедиялық этнографизмді мағыналық тұрғыдан «өлім» концептісіне ауыстырып, оны төмен стильдегі жаргондармен бұрмалау.
		Should a man sit hugging his bare knees, saying "my wife died"? One must establish a household.	*Разве мужчина будет сидеть, обхватив свои голые колени, говоря «моя жена умерла», нужно создавать семью (дом).*	*Денотаттық тура аудару*. Этнографизмнің метафоралық мағынасын («жалғыздық/ ұрпақсыз қалу») тек сыртқы физикалық белгімен (жалаңаш тізе) алмастыру.

Зерттеу барысында қарастырылған этносоматикалық бірліктердің эмпирикалық жиынтығы (жиыны 500 бірлік) бойынша генеративті модельдердің (ChatGPT, Gemini, Claude) жұмысы жүйелі түрде сарапталды. Соның ішінде ұлттық-мәдени кодтың терең қабаттарын қамтитын «жүрек жалғау», «қу тізесін құшақтау», «ой бауырымдап келу», «аузына түкірту» секілді этноұғымдарды аудару және мағынасын ашу барысында генеративті модельдердің өрескел семантикалық ауытқуларға ұшырағанын жоғарыда ұсындық. Сонымен тұтас сынақ нәтижелерін аталған модельдердің жауаптары бойынша сандық-сапалық көрсеткіштері мынадай болды:

ChatGPT (GPT-4 бағдарламалық базасы): талданған этнобірліктердің жалпы көлемінің шамамен 58-62%-ында денотативті мағынаны дұрыс танығанымен, лингвомәдени астар мен контекстік прагматикада (атап айтқанда, жоғарыда аталған этноұғымдарды тәржімалауда орын алған денотаттық буквализм мен когнитивті инерция жағдайларында) тұрақты ауытқулар байқалды.

Gemini: жалпы мәтіндік логика мен ілеспе аударма бағытында тұрақты нәтиже көрсеткенімен (65-70% деңгейінде), қазақ халқының сакралды-этнографиялық кодтарын өңдеуде «прагматикалық инверсия» мен батыстық стандарттарға бейімделу үрдісі басым болды.

Claude: көркемдік мәтіндерді генерациялауда икемділік танытқанымен, этносоматикалық бірліктердің дербес мағынасын ашу барысында (50-55% деңгейінде) лингвомәдени деритуалдау қателіктеріне жиі ұрынды.

Жалпы алғанда, 500 бірліктік эмпирикалық база мен этноұғымдардың мысалында жасалған бұл сараптама үш жүйенің де ортақ артықшылығы – мәтіндік генерация мен орташа деңгейдегі мағыналық баламаны тез табу мүмкіндігі, ал негізгі шектеуі – ұлттық коннотацияларды статистикалық жиілік негізінде ғана өңдеу екенін көрсетті.

Зерттеу нысаны ретінде алынған «жүрек жалғау» соматикалық фразеологизмін талдау барысында ЖИ жүйелерінің үш түрлі когнитивтік модельге сүйенгені анықталды. *ChatGPT (OpenAI)* моделінің нәтижелерінде семантикалық стереотиптендіру басым. Модель «жүрек»

соматизмін қазақ мәдениетіне тән «энергия/тамақ» доменінен ажыратып, оны жаһандық «сезім/эмоция» метафоралық доменіне теліген. Ә.Кекілбаев шығармасындағы «не ішесіз?» деп анық берілген прагматикалық белгіні есепке алмастан, жүйенің «warm the heart» (жүректі жылыту) үлгісін беруі – танымдық инерцияның нақты белгісі. Көрсетілген мысал ЖИ-дің астарлы мәдениет матрицасын сезінуге қарағанда, статистикалық жағынан жиі ұшырасатын үстем мәнге арқа сүйейтінін білдіреді. Қайта *Gemini (Google)* осы соматизмнің семантикалық түйінін дөп көрсетіп, нысана тілдегі тең мәндес нұсқаларды (to grab a quick bite, заморить червячка) ұтымды қолданды. Бұл жүйенің қазақ тіліндегі «жүрек – энергия, қуат көзі» танымдық нұсқасын тани алуы ақпараттық және оқыту корпусындағы фразеологиялық қордың сенімді екендігін аңғартады. Аталған үйлесімділік жүйенің мәнмәтін мен мәдени белгіні сәйкестіре білу икемділігінің жемісі. Ең нашар көрсеткіш *Claude (Anthropic)* жүйесінде *«семантикалық деметафоралау»* мен *«денотаттық қате»* түрінде көзге түсті. Дәл осы қателіктерге зер салып жүрген А.А. Алдабергенова мен А.Қ. Жұмабекованың мақаласы да мұны қуаттайды, яғни денотаттық мағынаның анық ұсынылмауына қатысты тұжырымдарымен өзара үйлеседі (Алдабергенова, 2024: 47). Мәселен, «жүрек жалғау» тіркесін модель метафоралық мәнде емес, анатомиялық атау сияқты қабылдайды және *heart connection, cardiac junction* және орысша *соединение сердца* секілді қате денотаттармен ұсынды. Тіпті сөйлем беріліп тұрса да, жүйе сөйлем құрамындағы «қайын ағаны» да (brother-in-law) «тёща» (mother-in-law) деп қате аударып, тек семантикалық емес, *прагматикалық және гендерлік ауытқуларға* да жол берді.

Зерттеу нәтижелері ЖИ-дің қазақ фразеологизмдерін өңдеудегі «статистикалық инерциясын» көрсетті. Бұл құбылыс *Bender мен Koller-дің* «Сегізаяқ тестімен» толық сәйкес келеді (Bender, Koller, 2020): ЖИ модельдері сөздердің жиілігі мен тізбегін білгенімен, олардың артындағы қазақы дүниетанымдық мағына мен коммуникативті ниетті ажырата алмайды. Сондықтан ChatGPT-дің «жүрек жалғауды» эмоцияға телуі – мағынаны түсіну емес, тек үйренген формаларды қайта құрастыруы. «Жүрек жалғау» фразеологизмінің ЖИ тарапынан батыстық контексте (*warm the heart*) аударылуы – модельдің ағылшын тілді корпустың «мәдени империясына» бағыныштылығын көрсетеді (Cao et al., 2023). Бұл модельдің қазақ этнобірліктерін ажырата алмай, оларды американдық нормалармен алмастыруының тікелей салдары.

Зерттеу барысында «Ой, бауырымдау» этнобірлігін интерпретациялауда ЖИ жүйелерінің барлығында дерлік «мәдени соқырлық» байқалды. *Gemini* де бұрынғы сәйкестігін жоғалтып, когнитивті қателікке бой алды. Модель бұл тіркесті «лингвомәдени деритуалдандыруға» ұшыратып, қазақ дүниетанымындағы сакралды аза тұту ритуалын күнделікті тұрмыстағы экспрессивті одағайлармен (*Oh, boy!*) шатастырған. Бұл – Gemini-дің этнографиялық формуланы ритуалдық контекстен бөлектеп, оны жай эмоционалды жақындық ретінде қабылдауы. Дискурстық деңгейде модель «ат қою», «шабу» сияқты маркерлердің әсерінен семантикалық ауытқуды түзетуге тырысып, контекстік репарация жасауға талпынғанымен, бастапқы лексикалық түсіндірмеде этнобірлік мәнін бұрмалап жіберді. Gemini жүйесінің контекст деңгейіндегі прагматикалық сигналдарды ескеруі ЖИ-дің контекст терезесі ұлғайған сайын семантикалық дәлдігі артатыны туралы зерттеулермен үндеседі (Wang, 2024). *ChatGPT* моделінде де осыған ұқсас «ритуалдық инверсия» анықталды. Модель аза тұту тіркесін *brotherly affection, camaraderie* сияқты жағымды әлеуметтік байланыс категорияларына трансформациялаған. М. Әуезов мәтініндегі қайғы сигналдарына қарамастан, модельдің «проявляющих братскую теплоту» нұсқасын ұсынуы – ЖИ-дің терең мәдени коннотацияларды өңдеудегі әлсіздігін көрсетеді. *Claude* талдауында «концептуалды трансформация» басым болып, этнографиялық сакралды мән заманауи психологиялық «bonding» терминдерімен алмастырылған. Әдеби үзіндіге балама жасау барысында Claude жүйесі «ой, бауырымды» жалпы бейтарап айқай мен дабыр (*oh,brothers!*) ретінде танып, стильдік алшақтыққа бой алдырған.

Ақпараттар жиынынан байқап отырғанымыздай үш жүйеде *бауыр* этнобірлігін тек туыстық мәнде ұғынуы нейро желілердің қазақ тіліндегі «қайғы әдебі» түсініктерін қабылдаудағы қауқарсыздығын байқатады. Көрсетілген «лингвомәдени аберрация» ЖИ-дің метафоралық қалыпты үстіртін сөздік деңгейде ғана игеретіндігін көрсетеді.

Зерттеу кезеңіндегі «аузына түкірту» этноұғымына қатысты талданған мәліметтер генеративті қосымшалардың метафоралық сатыға қарағанда, халықтық таным және әдеп стереотиптеріне барынша бағынатынын байқатты. Аталмыш ұғым қазақы көзқараста «қасиет дарыту, қасиет қондыру» сынды ғұрып болып саналады, ал ЖИ үлгілерінің бәрі бұны бұрыс әрі жағымсыз әлеуметтік әрекет деп түсінді. Айталық, *ChatGPT* жүйесінде «мәдени-прагматикалық деформация» көзге түсті. Үлгі бұл ғұрыптың мистикалық түсінігін «бағындырып алу, билік жүргізу, басыну, басқа шығу» мағынасына ауыстырып жіберген. Берілген мәнмәтінге зер салмай ауыз мүшесін «биліктің орталығы, бастауы» деп танып этно сипатты мәнді бағыныштылыққа балады. Көркем шығармадан алынған мәтінді аудару кезінде жүйе нақты ритуалды *placed in their care* секілді жалпылама түсінікпен бүркемелейді. *Claude* жүйесінде ең терең ауытқу – «прагматикалық инверсия» тіркелді. Модель «түкіру» әрекетін жаһандық этикалық стереотип тұрғысынан ғана бағалап, оны «қорлау, кемсіту» ретінде қабылдаған. Нәтижесінде, Т.Әлімқұловтың жағымды контексіндегі ритуалды *kazakhs are oppressed, spat upon* (қазақтар қысым көруде, оларға түкіреді) деп аударып мағынаны бұрмалады. Бұл – *аксиологиялық инверсияның* айқын мысалы. Ал *Gemini* бұл кезеңде жоғары лингвомәдени адаптация көрсетті. Модель ритуалдың магиялық мәнін сақтап, нысана тілдегі *to pass the torch* сияқты идиомалық баламаларды ұсынған. Көркем мәтінді аударуда *spit in the infant's mouth for good luck* (сәбидің аузына сәттілік үшін түкіру) деген түсіндірмені қосуы – экспликацияланған сәйкестіктің сәтті үлгісі. Бұл – модельдің мәдени шок тудыруы мүмкін элементті прагматикалық бейімдеу қабілеті.

ЖИ жүйелерінің қазақ тіліндегі этнографиялық мазмұнды «қамқорлық», «бағындыру» немесе «қорлау» деп трансформациялауы ауызша дискурсқа тән сызықтық емес (*non-linearity*) сипаттың машиналық интеллект тарапынан дұрыс бағаланбауынан. *X. Wang және C. Fantinuoli* зерттеулеріне сәйкес, автоматты метрикалар мен тілдік модельдер контексттік нюанстарды адамша толық қабылдай алмайды (Wang, 2024). Ал бұны зерттеуіміздегі ЖИ үлгілерінің сакралды дәстүрлерді халықтық-тұрмыстық қабатқа қарай құнсыздандырып тастауынан көруге болады. ЖИ үлгілерінің «аузына түкірту» этноұғымын түсінуіндегі шиеленістер әмбебап этикалық нормалар мен тар шеңбердегі этномәдени кодтар ортасындағы теңдікті ұстап тұра алмайтынын байқатады. Gemini-ден басқасы ғұрыпты «бағындыру» не «қорлау» ретінде қабылдауы ЖИ-дің қазақ мәдениетіне тән мистикалық шындықты түсінуге деген ұмтылыс емес, танымдық шектеу болып саналады.

Зерттеудің нысаны деп алынған «қу тізесін құшақтау» тіркесіне сараптама жасауда ЖИ үлгілерінің метафоралық образды пайымдауында концептілік диссонанс анық байқалды. Қазақ тіліндегі аталмыш ұғым әлеуметтік-демографиялық жағдайды, яғни жалғыздық, ұрпақсыз қалу деген мәнді білдірсе, жасанды жүйелер бұны материалдық жетіспеушілікпен шатастырады. Анығырақ тоқталсақ, *ChatGPT* бойынша *концептуалды алмасу* тіркелді. ЖИ қу лексемасын «бос» деп түсініп, мағынаны «кедейлік» реңкіне бағыттады. Т. Ахтанов үзіндісіндегі берілген мәнмәтінге қарамастан, жүйенің «материалдық кедейлік» үлгіснен ажырамай тұрып қалуы семантикалық инерцияны байқатады. Баламадағы «empty knees» (бос, қуыс тізе) тіркесін мәні жоқ, жасанды құрылым ретінде бағалауға болады. *Claude* үлгісінде *«стильдік диссонанс»* және *«денотаттық буквализм»* бірге байқалды. Жүйе бұл этноұғымды «өлім» концептісімен байланыстырып, бұны *kicked the bucket* сынды теріс әрі жағымсыз стильдегі жаргондармен аударма жасап беріп тұр. Бұны ЖИ-дің қасіретті пафосты сезінбей стилистикалық жағынан сәйкеспейтін эквиваленттермен алмастыру жағдайы деп танимыз. Әдеби мәтінге аударма жасаудағы *hugging his bare knees* нұсқасы жүйенің фразеологиялық ұғымды жай ғана физикалық әрекет деп қабылдайтынын дәлелдейді. *Gemini* үлгісі осы бөлімде сауатты функционалдық эквиваленттілік байқата алды. Себебі жүйе этноұғымның әлеуметтік-демографиялық сипатын дәл анықтап қана қоймай, *high and dry, alone in sorrow* сынды баламаларды ұтымды таңдады. Ал орыс тіліне аударудағы *остаться бобылем* баламасын мәдени-тарихи контекст сақталған көрсеткіш деп айта аламыз.

Сонымен, «қу тізесін құшақтау» ұғымына қатысты сараптама нәтижесі ЖИ үлгілерінің қазақ тіліндегі соматикалық белгілерді дешифрлеудің түрлі сатысын байқатты. ChatGPT мен Claude-нің «тізе» мен «қу» сөздерін жай ғана физикалық негіз деп түсінуі машиналық баламаның

абстрактілі әрі образды ойлауға ілесе алмайтындығын білдіреді. Ал Gemini-дің өзге модельдерден артықшылығы лингвистикалық базасының *мағына-контекст* үйлесімділігі бойынша жақсы дамып келе жатқанын көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазіргі ЖИ модельдердің (ChatGPT, Gemini, Claude) қазақ тіліндегі соматикалық этнографизмдерді өңдеудегі когнитивті шектеулері мен аудармадағы семантикалық ауытқуларын айқындады. Зерттеу барысында алынған тұжырымдарды төмендегідей қорытындылауға болады:

Когнитивтік модельдеудегі алшақтық: ЖИ жүйелерінің көпшілігінде (әсіресе ChatGPT пен Claude) «когнитивті инерция» құбылысы анықталды. Көркем мәтін ішіндегі нақты прагматикалық сигналдарға («не ішесіз?», «әйелім өлді») қарамастан, модельдер этнобірліктерді жаһандық статистикалық басым мағыналармен (эмоция, физикалық әрекет) интерпретеуді жалғастырды. Бұл *Bender мен Koller-дің* (Bender, Koller, 2020) ЖИ-дің таңба мен шынайы мағына арасындағы байланысты өздігінен орната алмайтындығы туралы гипотезасын қазақ тілі материалында көрсетеді.

Семантикалық ауытқулардың сипаты: Зерттеу барысында анықталған *прагматикалық инверсия* («аузына түкіртуді» қорлау деп түсіну), *лингвомәдени деритуализация* («бауырымдауды» жай одағайға теңеу) және *денотативті буквализм* («қу тізесін құшақтауды» физикалық әрекет деп тану) құбылыстары модельдердің ағылшын тілді корпустың мәдени империясына (Cao et al., 2023) бағыныштылығын көрсетеді. Қазақы этнографиялық кодтар ЖИ тарапынан батыстық этикалық нормалар сүзгісінен өтіп, өзінің сакралды-мәдени мазмұнын жоғалтты.

Жүйелердің функционалдық сатысы бойынша: Gemini моделі басқа жүйелермен салыстырғанда жоғары тілдік әрі мәдени бейімдеу мен жұмсалымдық тепе-теңдік көрсетті. Бұл аталмыш үлгінің қазақ тіліндегі «контекст үлгісін» оңтайлы қолдана алатынын және оқыту дерекқорындағы фразеологиялық бөлімнің сапалы екенін байқатады. Ал Claude моделіндегі мағыналық ауытқулар метафоралық ойлау сатысының әлі де болса төмен әрі сенімсіз екенін растайды.

Лингвомәдени аберрация және цифрлық тұтастық негізінде: ЖИ тарапынан жіберілетін қателіктер қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі семантикалық тұтастығына нұқсан келтіреді. Модельдердің қазақ этнографизмдерін американдық стандарттармен алмастыруы ұлттық тілдік бейненің бұрмаланып кетуіне әкеп соғады.

Түйіндей айтқанда, қазіргі ЖИ жүйелері қазақ тілінің беткі лексикалық қабатын өңдеуде ілгерілеушілік көрсеткенімен, «қайғы мәдениеті», «магиялық реализм» және «соматикалық кодтар» сияқты терең этнолингвистикалық қабаттарды декодтауда әлі де жетілдіре түсуді қажет етеді. Зерттеу нәтижелерінен зерттеудің болашағы мен практикалық маңызына қатысты мынадай ұсыныстар туындады: алынған деректер ЖИ модельдерін дамытуда тек статистикалық мәліметтерді емес, терең этнографиялық контекстермен нығайтылған, мамандандырылған деректер қорын пайдалану қажеттігін негіздейді. Сондай-ақ алынған нәтижелерді кең көлемді корпустық деректер мен модельдердің жаңартылған нұсқаларында қайта тексеру – болашақ зерттеулердің негізгі бағыты. Бұл бағыттағы жұмыстар қазақ тілінің этнографиялық базасын модельдерге тереңірек енгізу және арнайы баптау (fine-tuning) арқылы лингвомәдени адаптациясын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Абдрахманова М.Б. «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы: филол. ғыл. канд. дис.– Алматы, 2008.

Алдабергенова А.А., Жұмабекова А.Қ. Жаңа аударма мәтіндерінің баламалылық деңгейі // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2024. – №3. – 44-52-бб.

Барменқұлова А.С., Жаңабекова А.Ә., Манкеева Ж.А. Этномәдени бірліктердің корпуста берілу жолдары // *Тілтаным*, 2023. №1 (56). – 56-66-бб.

Ескермесова Г.А., Ермекова Т.Н., Шойбекова Ғ.Б. Этномәдени бірліктердің жасанды интеллект арқылы аударылуы: машиналық аудармалар және оның сапасын бағалау // Еуразия гуманитарлық институтының

хабаршысы. – 2026. – №2. – 67–74-бб. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.06

Жанабекова А.А., Усенов М., Тлегенова Г.Б. Создание больших языковых моделей в казахском языке: казахстанский опыт и глобальные тренды // *Tiltanym*, 2026. №1 (101). – С. 135–149. DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149

Имангазина М. Аудармадағы коммуникант эмоциясы: түр-түс атауларының қызметі мен семантикасы // Вестник евразийского гуманитарного института. – 2024. – №3. – С. 41-52.

Исаева Г.С., Өтебаева Э.Ә., Серікқызы М. Лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық белгіленім // *Тілтаным*, 2023. №3 (135). – 135-143-бб.

Ислам А. Медиалингвистика негіздері және медиа аударма мәселелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №2 (118). – 151-160-бб.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Т. 1: А-Д / Ғылыми ред. Н. Әлімбай. – Алматы: DPS, 2011. – 735 б.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). – Т. 1: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.

Нұржанова А. Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды: филол. ғыл. канд. ... дис. – Астана, 2010.

Раманова А.А. Қазақ тіліндегі соматизмдердің лексикалық-семантикалық өрісі // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. – 2023. – Т. 68. №1. – 101-110-бб.

Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. – 256 б.

Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері: Мақалалар жинағы. 1-кітап. / Рабиға Сыздық. – Алматы: «Сардар», 2025. Қазақ және орыс тілдерінде.

Ташауов Ә.С. «Кодекс Куманикус» тіліндегі соматикалық атаулар және олардың лексика-семантикалық топтары: филол. ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 1995. – 161 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2021. – 424 б.

Уызбаева Б.К. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1994.

Alimzhanova, Sh.A. The role of somatisms in polysemantic phraseological units: a cognitive and cultural feature // International Journal of Literature and Languages. 2025. Vol. 5. Issue 03. Pp. 74-77.

Bender, E.M., Koller, A. Climbing towards NLU: On Meaning, Form, and Understanding in the Age of Data // Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. 2020. Pp. 5185–5198.

Cao, Y., Zhou, L., Lee, S., Cabello, L., Chen, M., Hershcovich, D. Assessing Cross-Cultural Alignment between ChatGPT and Human Societies: An Empirical Study // Proceedings of the 2023 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). 2023. Pp. 53–67.

Kadyrbek, N., Tuimebayev, Z., Mansurova, M., Viegas, V. The Development of Small-Scale Language Models for Low-Resource Languages, with a Focus on Kazakh and Direct Preference Optimization // Information. 2025. Vol. 16(1). Art. No. 85.

Karyukin, V., Rakhimova, D., Karibayeva, A., et al. The neural machine translation models for the low-resource Kazakh–English language pair // Scientific Reports. 2024. Vol. 14. Art. No. 7166.

Marcus, G. The Next Decade in AI: Four Steps Towards Robust Artificial Intelligence // arXiv preprint. 2020. arXiv:2002.06177. Pp. 1-45.

Maxutov, A., Myrzakhmet, A., Braslavski, P. Do LLMs Speak Kazakh? A Pilot Evaluation of Seven Models // Proceedings of the 2024 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). 2024. Pp. 112–128.

Tekgürler, M. LLMs for Translation: Historical, Low-Resourced Languages and Contemporary AI Models // Proceedings of LaTeCH-CLfL 2025. Pp. 227–237.

Togmanov, M., Mukhituly, N., Turmakhan, D., et al. KazMMLU: Evaluating Language Models on Kazakh, Russian, and Regional Knowledge of Kazakhstan // MBZUAI Technical Report. 2025. Pp. 1-22.

Toleu, A., Tolegen, G., Ualiyeva, I. Fine-Tuning Large Language Models for Kazakh Text Simplification // Applied Sciences. 2024. Vol. 14(5). Art. No. 2100.

Wang, X., Fantinuoli, C. Exploring the Correlation between Human and Machine Evaluation of Simultaneous Speech Translation // Proceedings of the 25th Annual conference of the European Association for Machine Translation (Volume 1). 2024. Pp. 327–336.

References

Abdrahmanova, M.B (2008) “Koz” koncepti: lingvomadeni zhane tanymdyq paradigmasi: filol. gyl. kand. dis. Almaty. [Abdrakhmanova, M.B (2008) The “Eye” concept: linguocultural and cognitive paradigm: Candidate of Philological

Sciences dissertation. Almaty.] (in Kazakh)

Aldabergenova, A.A, Zhumabekova, A.K. (2024) Zhanga audarma matinderining balamalylyq denggeji. Toraigyrov universitetining Habarshysy. Filologijalyq serija. No. 3. 44-52-bb. DOI 10.48081/HUHW2781. [Aldabergenova, A.A., Zhumabekova, A.K. (2024) The level of equivalence of new translation texts. Bulletin of Toraighyrov University Philological series. No. 3. Pp. 44-52.] (in Kazakh)

Alimzhanova, Sh.A. (2025) The role of somatisms in polysemantic phraseological units: a cognitive and cultural feature. International Journal of Literature and Languages 5(03). Pp. 74-77. DOI 10.37547/ijll/Volume05Issue03-19. (in English)

Barmenqulova, A.S., Zhagnabekova, A.A., Mankeeva, Zh.A. (2023) Jetnomadeni birlikterding korpusta berilu zholdary. *Tiltanym*. No. 1 (56). 56-66-bb. DOI 10.55491/2411-6076-2023-1-56-66. [Barmenkulova, A.S., Zhanabekova, A.A., Mankeyeva, Zh.A. (2023) Ways of transmission of ethnocultural units in the corpus. *Tiltanym*. No. 1 (56). Pp. 56-66.] (in Kazakh)

Bender, E.M., Koller, A. (2020) Climbing towards NLU: On Meaning, Form, and Understanding in the Age of Data. Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. 5185–5198. (in English)

Cao, Y., Zhou, L., Lee, S., Cabello, L., Chen, M., Hershcovich, D. (2023) Assessing Cross-Cultural Alignment between ChatGPT and Human Societies: An Empirical Study. Proceedings of the 2023 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). Pp. 53–67. (in English)

Eskermesova, G.A., Ermekova, T.N., Shojbekova, G.B. (2026) Jetnomadeni birlikterding zhasandy intellekt arqyly audaryluy: mashinalyq audarmalar zhane onyng sapasyn bagalau. Evrazija gumanitarlyq institutynyng Habarbarysy. No. 2. 67–74-bb. DOI https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-2.06 [Yeskermesova, G.A., Yermekova, T.N., Shoibekova, G.B. (2026) Translation of ethnocultural units through artificial intelligence: machine translation and evaluation of its quality. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. No. 2. Pp. 67–74.] (in Kazakh)

Imangazina, M. (2024) Audarmadagi kommunikant jemocijasy: tur-tus ataularynyng qyzmeti men semantikasy. Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta. No. 3. 41-52-bb. [Imangazina, M. (2024) Communicant emotion in translation: functions and semantics of color terms. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. No. 3. Pp. 41-52.] (in Kazakh)

Isaeva, G.S., Otebaeva, Je.A., Serikqyzy, M. (2023) Lingvomadeni ishkorpusty azirleudegi madeni-semantikalyq belgilenim. *Tiltanym*. No. 3 (135). 135-143-bb. DOI 10.55491/2411-6076-2023-3-135-143. [Issayeva, G.S., Utebayeva, E.A., Serikkyzy, M. (2023) Cultural and semantic markup in the development of the linguocultural subcorpus. *Tiltanym*. No. 3 (135). Pp. 135-143.] (in Kazakh)

Islam, A. (2025) Medialingvistika negizderi zhane media audarma maseleleri. Qaragandy universitetining Habarshysy. Filologija serijasy. No. 2 (118). 151–160-bb. [Islam, A. (2025) Fundamentals of medialinguistics and issues of media translation. Bulletin of the Karaganda University Philology series. No. 2 (118). Pp. 151–160.] (in Kazakh)

Kadyrbek, N., Tuimebayev, Zh., Mansurova, M., Viegas, V. (2025) The Development of Small-Scale Language Models for Low-Resource Languages, with a Focus on Kazakh and Direct Preference Optimization. Information. 16(1) 85. DOI 10.3390/info16010085. (in English)

Karyukin, V., Rakhimova, D., Karibayeva, A. et al (2024) The neural machine translation models for the low-resource Kazakh–English language pair. Scientific Reports. 14 7166. DOI 10.1038/s41598-024-57854-x. (in English)

Mankeeva, Zh. (2014) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: “Abzal-Ai” baspasy. 640 b. [Mankeyeva, Zh. (2014) Issues of Kazakh linguistics. Almaty: “Abzal-Ai” publishing house. 640 p.] (in Kazakh)

Marcus, G. (2020) The Next Decade in AI: Four Steps Towards Robust Artificial Intelligence. arXiv preprint arXiv:2002.06177. Pp. 1-45. (in English)

Maxutov, A., Myrzakhmet, A., Braslavski, P. (2024) Do LLMs Speak Kazakh? A Pilot Evaluation of Seven Models. Proceedings of EMNLP. Pp. 112–128. (in English)

Nurzhanova, A. (2010) Duniening qarabajyr bejnesi: frazeologijalyq fragmentting somatikalyq kody: kand. dis. Astana. [Nurzhanova, A. (2010) Primitive picture of the world: somatic code of the phraseological fragment: Candidate dissertation. Astana.] (in Kazakh)

Qajdar, A. (2009) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalyq sozdik). T. 1: Adam. Almaty Dajk-Press. 784 b. [Kaidar, A. (2009) Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary). Vol 1: Man. Almaty: Dyke press. 784 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi. On bes tomdyq. 6 tom (2011a) Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes. Vol. 6. (2011a) Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi. On bes tomdyq. 10 tom. (2011b) Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language In fifteen volumes. Vol. 10 (2011b) Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyng jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi. T. 1. A-D (2011) Almaty: DPS. 735 b. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories concepts and names. Vol. 1. A-D (2011) Almaty: DPS. 735 p.] (in Kazakh)

Ramanova, A.A. (2023) Qazaq tilindegi somatizmderding leksikalyq-semantikalyq orisi. Batys Qazaqstan innovacijalyq-tehnologijalyq universitetining Habarshysy. T. 68. No. 1. 101-110-bb. DOI 10.48371/PHILS.2023.23.18.011. [Ramanova, A.A. (2023) Lexical and semantic field of somatisms in the Kazakh language. Bulletin of the West Kazakhstan Innovation and Technology University. Vol. 68. No. 1. Pp. 101-110.] (in Kazakh)

Smagulova, G. (2020) Qazaq frazeologijasy lingvistikalyq paradigmalarda: monografija. Almaty: “Eltanym baspasy”. 256 b. [Smagulova, G. (2020) Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph. Almaty: “Eltanym publishing

house". 256 p.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2025) Gylymi tanym uzikteri: Maqalalar zhinagy. 1-kitap. Almaty: "Sardar". Qazaq zhane orys tilderinde. [Syzdyk, R. (2025) Fragments of scientific knowledge: Collection of articles. Book 1. Almaty: "Sardar". In Kazakh and Russian languages.] (in Kazakh)

Tashauov, A.S. (1995) "Kodeks Kumanikus" tilindegi somatikalyq ataular zhane olardyng leksika-semantikalyq toptary: filol. gyl. kand. dis. Almaty. 161 b. [Tashauov, A.S. (1995) Somatic names in "Codex Cumanicus" and their lexical-semantic groups: Candidate of Philological Sciences dissertation. Almaty. 161 p.] (in Kazakh)

Tekgürler, M. (2025) LLMs for Translation: Historical, Low-Resourced Languages and Contemporary AI Models. Proceedings of LaTeCH-CLfL. Pp. 227–237. (in English)

Togmanov, M., Mukhituly, N., Turmakhan, D. et al (2025) KazMMLU: Evaluating Language Models on Kazakh, Russian, and Regional Knowledge of Kazakhstan. MBZUAI Technical Report. Pp. 1-22. (in English)

Toleu, A., Tolegen, G., Ualiyeva, I. (2024) Fine-Tuning Large Language Models for Kazakh Text Simplification // Applied Sciences. Vol. 14(5). Art. No. 2100. (in English)

Uali, N. (2021) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Monografija. Almaty: Qazaq tili baspasy. 424 b. [Uali, N. (2021) Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Monograph. Almaty: Qazaq tili publishing house. 424 p.] (in Kazakh)

Uyzbaeva, B.K. (1994) Qazaq tilindegi somatikalyq etistik frazeologizmderding jetnolingvistikalyq sipaty: filol. gyl. kand. dis. Almaty. [Uyzbayeva, B.K. (1994) Ethnolinguistic nature of somatic verbal phraseologisms in the Kazakh language: Candidate of Philological Sciences dissertation. Almaty.] (in Kazakh)

Wang, X., Fantinuoli, C. (2024) Exploring the Correlation between Human and Machine Evaluation of Simultaneous Speech Translation // Proceedings of the 25th Annual conference of the European Association for Machine Translation. Vol. 1. Pp. 327–336. (in English)

Zhanabekova, A.A., Usenov, M., Tlegenova, G.B. (2026) Sozdanie bol`shih jazykovyh modelej v kazahstanskom jazyke: kazahstanskij opyt i global`nye trendy. *Tiltanym.* No. 1. S. 135–149. DOI https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-1-135-149. [Zhanabekova, A.A., Usenov, M., Tlegenova, G.B. (2026) Creation of large language models in the Kazakh language: Kazakhstani experience and global trends. *Tiltanym.* No. 1. Pp. 135–149.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Қамыза Б.Қ., Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.01.11 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-230-245

Қымбат Берікұлы Слямбеков[1*], Меруерт Ануаровна Имангазина
[1*]автор-корреспондент, докторант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-9731-0448 E-mail: zaqpost@gmail.com
[2]философия докторы (PhD), Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8473-2812 E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІ САЛАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚША АКАДЕМИЯЛЫҚ СӨЗДЕР ТІЗІМІН (AWL) КОРПУСТЫҚ НЕГІЗДЕ ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Мақалада заманауи ғылыми стильдің қазіргі ұйымдасу прототипіне академиялық жазылым мәтіндерінде жиі қолданылатын сөзқолданыстарды анықтау, соның ішінде тілі білімі бойынша академиялық мәтіндерге тән грамматикалық құралдар мен лексика-грамматикалық құрылымдар сандық және сапалық талдау әдістері арқылы анықтауға ұмтылыс жасалған. Жеке саланы айтпағанда, жалпы академиялық мәтінге тән сөздер тізімі лексикалық минимум ретінде қазақ ғылымында әлі күнге дейін жарық көрмеген. Бұл мәселе зерттеуіміздің мақсатын былайша айқындап берді: зерттеу мақсаты – қазақ тіліндегі академиялық мәтіндерге, соның ішінде лингвистикаға қатысты зерттеу мақалаларына тән базалық сөздік қорды анықтау. Осы мақсат жолында академиялық жазылым мәтіндерінің сөзтізімін жасақтауға бағытталған отандық және шетелдік іргелі зерттеулер, тәжірибелер қарастырылды. Зерттеу материалы ретінде тіл білімі бағытындағы ҚРҒжЖБССҚК ұсынған басылымдардағы 6 журналдың 30 нөмірінен алынған 236 ғылыми мақалаға негізделген жалпы көлемі 1 057 000 сөзқолданысты құрайтын «Лингвистикалық зерттеулер корпусы» жасақталды. Корпустық талдау және жиілік талдау әдістері арқылы сөзтізімге енетін ең жиі қолданылған 1000, 200 және 50 тілдік бірлік сұрыптап алынып, бұл тілдік бірліктердің қазақша академиялық жазылым мәтіндерінің қандай сипаты мен ерекшелігін, академиялық мәтіндердің қандай қағидасын қамтамасыз етуге қызмет ететіні талданды. Сұрыптап алынған тілдік бірліктер негізінде академиялық жазылым мәтіндерінің жиілік сөз тізімі жасақталды. Мұндай сөз тізім тіл білімі бағытындағы академиялық жазылым мәтіндерінің өзіне тән өзгешеліктерін тануға, олардың қызметі мен мағыналық түрленімін айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұл зерттеу арқылы «қазақ тілі – ғылым тілі» екенін нақты тілдік фактілер арқылы дәлелдеуге деген ұмтылыс та бар. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ тіл білімі саласындағы ғылыми мақалалар негізінде арнайы салалық корпус құрастырылып, академиялық дискурста жиі қолданылатын тілдік бірліктер мен олардың тұрақты тіркесімдерінің сандық және сапалық тұрғыдан сипатталуымен айқындалады. Практикалық маңызы да айқын: нәтижелер академиялық жазылымды оқытуға, қазақша AWL/AVL үлгісімен сөздік жасауға және NLP міндеттеріне пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: академиялық жазылым; ғылыми мәтін; корпус; сөздер тізімі; тілдік бірліктер; лексика-грамматикалық минимум.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP27511671 «ЖОО-да академиялық жазылым дағдыларын интеграциялық әдіс негізінде әдістемелік құралдар әзірлеу арқылы қалыптастыру» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Слямбеков Қ.Б., Иманғазина М.А. Тіл білімі саласы бойынша қазақша академиялық сөздер тізімін (AWL) корпустық негізде әзірлеу. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 230-245-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-230-245

Кымбат Берікулы Слямбеков[1*], Меруерт Ануаровна Имангазина
[1*]автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-9731-0448 E-mail: zaqpost@gmail.com
[2]доктор философии (PhD), Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8473-2812 E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

РАЗРАБОТКА СПИСКА КАЗАХСКИХ АКАДЕМИЧЕСКИХ СЛОВ (AWL) ПО ЛИНГВИСТИКЕ НА КОРПУСНОЙ ОСНОВЕ

Аннотация. В статье предпринята попытка выявить часто употребляемые языковые единицы, характерные для современного прототипа организации научного стиля, представленного в текстах академического письма, в том числе грамматические средства и лексико-грамматические конструкции, свойственные академическим текстам по языкознанию, с использованием методов количественного и качественного анализа. В казахстанской научной практике до настоящего времени не опубликован список слов, характерных для общеакадемического текста, не говоря уже о специализированных списках по отдельным научным направлениям. Эта проблема определила цель нашего исследования следующим образом: цель исследования – определить базовый словарный запас, характерный

для академических текстов на казахском языке, в том числе научных статей, относящихся к лингвистике. Для этой цели были рассмотрены отечественные и зарубежные фундаментальные исследования, практики, направленные на формирование словосочетаний текстов академического письма. В качестве материала исследования был создан «Корпус лингвистических исследований», включающий 236 научных статей, отобранных из 30 выпусков 6 журналов, рекомендованных Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Республики Казахстан по направлению «Языкознание». Общий объём корпуса составляет 1 057 000 словоупотреблений. С помощью методов корпусного и частотного анализа были отобраны наиболее часто употребляемые 1000, 200 и 50 языковых единиц, вошедших в список слов. Далее было проанализировано, какие особенности и характеристики казахскоязычных текстов академического письма отражают данные языковые единицы и обеспечению каких принципов академического текста они способствуют. На основе отобранных языковых единиц был составлен частотный словарь текстов академического письма. Такой словарь позволяет выявить специфические особенности академических текстов по лингвистике, а также определить функции и семантические вариации употребления этих языковых единиц. Кроме того, исследование направлено на обоснование положения о том, что казахский язык является языком науки, на основе конкретных языковых фактов. Научная новизна исследования заключается в создании специализированного отраслевого корпуса на основе научных статей по казахскому языкознанию, а также в количественном и качественном анализе языковых единиц и их устойчивых сочетаний, наиболее часто употребляющихся в академическом дискурсе. Практическая значимость исследования также очевидна: полученные результаты могут быть использованы при обучении академическому письму, разработке словаря казахского языка по модели AWL/AVL, а также в задачах обработки естественного языка (NLP).

Ключевые слова: академическое письмо; научный текст; корпус; список слов; языковые единицы; лексико-грамматический минимум.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP27511671 «Формирование навыков академического письма в вузах посредством разработки методических материалов на основе интеграционного подхода».

Для цитирования: Слямбеков К.Б., Имангазина М.А. Разработка списка казахских академических слов (AWL) по лингвистике на корпусной основе. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 230-245. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-230-245

Kymbat Slyambekov[1*], Meruyert Imangazina

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9731-0448 E-mail: zaqpost@gmail.com

[2]Doctor of Philosophy (PhD), Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8473-2812 E-mail: meruyertimangazina@mail.ru

CORPUS-BASED DEVELOPMENT OF A KAZAKH ACADEMIC WORD LIST (AWL) IN THE FIELD OF LINGUISTICS

Abstract. The article attempts to identify frequently used linguistic expressions characteristic of the contemporary organizational prototype of scientific style as represented in academic writing texts, including grammatical devices and lexico-grammatical constructions typical of academic texts in linguistics, using quantitative and qualitative methods of analysis. A list of words characteristic of general academic texts, let alone those specific to individual disciplines, has not yet been published in Kazakhstani scholarship. This issue determined the aim of our study as follows: the aim of the research is to identify the core vocabulary characteristic of academic texts in the Kazakh language, including research articles in the field of linguistics. To achieve this aim, fundamental domestic and international studies and practices aimed at compiling word lists for academic writing texts were reviewed. As the research material, the “Linguistic Research Corpus” was developed, comprising 236 research articles selected from 30 issues of 6 journals recommended by the Committee for Quality Assurance in Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in the field of linguistics. The total size of the corpus is 1,057,000 word tokens. Using corpus and frequency analysis methods, the 1,000, 200, and 50 most frequently occurring linguistic units included in the word list were identified. These linguistic units were subsequently analyzed to determine what characteristics and features of Kazakh academic writing texts they reflect and which principles of academic writing they contribute to fulfilling. Based on the selected linguistic units, a frequency word list of academic writing texts was compiled. Such a word list makes it possible to identify the specific features of academic texts in the field of linguistics and to determine the functions and semantic variations of these linguistic units in use. Furthermore, the study seeks to demonstrate, through concrete linguistic evidence, that “the Kazakh language is a language of science.” The scientific novelty of the study lies in the development of a specialized disciplinary corpus based on research articles in Kazakh linguistics, as well as in the quantitative and qualitative description of linguistic units frequently used in academic discourse and their recurrent combinations. The practical significance of the study is also evident: the findings can be used in teaching academic writing, in developing a Kazakh academic word list based on the AWL/AVL model, and in natural language processing (NLP) tasks.

Keywords: academic writing; scientific text; corpus; word list; linguistic units; lexical-grammatical minimum.
Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN AP27511671 “Developing academic writing skills in universities through the creation of methodological materials based on an integrative approach”.
For citation: Slyambekov, K., Imangazina, M. Corpus-Based Development of a Kazakh Academic Word List (AWL) in the Field of Linguistics. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 230-245. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-230-245

Кіріспе

Академиялық жазылымды меңгеру барлық сала студенттері мен зерттеуші мамандар үшін маңызды дағды саналады. Себебі академиялық мәтін – зерттеуші қозғап отырған мәселенің өзектілігін, зерттеу барысының қалай жүзеге асқанын және қол жеткізген нәтижелерін ғылыми қауымға жеткізудің негізгі тетіктерінің бірі. Мұнда ғылыми мәтіннің құрылымы ғана емес, мәтіннің өн бойында терминдер мен академиялық жазылымға тән басқа да тұрақты қолданыстарды, тіл бірліктерін ұтымды қолданудың да маңызы зор. Себебі ғылыми мәтінді құраушы тілдік бірліктер мәтін авторының білім-білігін ғана емес, ғылыми стильді қаншалықты меңгергенін өзі зерттеп отырған тақырыбына қаншалықты дендеп енгенін айқындай түсетін лексикалық қабат саналады. Екіншіден, белгілі бір кезеңдегі ғылыми мәтіндерде жиі ұшырасқан қолданыстар сол кезеңде аталған ғылым саласы үшін өзекті болған тақырыптарды, зерттеу проблемалары мен оларды шешу жолдарын да болжауға мүмкіндік береді. Сол себепті ұсынылып отырған мақалада лингвистика бағытында жазылған және соңғы екі жылда Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті базасына енетін журналдарда жарық көрген, яғни сапалы әрі ғылыми әлеуеті жоғары деп саналатын мақала мәтіндерінің корпусы құрылып, солардың негізінде тіл біліміне қатысты зерттеу мақалаларындағы ең жиі қолданылған тіл бірліктері анықталды.

Сөздерді іріктеп алу мақсатында тек лингвистика бағытындағы зерттеу мақалаларын дереккөз ретінде таңдап алуымыздың екі негізгі себебі бар. Біріншіден, зерттеуімізде бір саланың мәселесін шешіп алуды көздеп отырмыз, кейін осы үлгіге негізінде басқа салалардың да академиялық жиілік сөздігін жасауға болады. Екіншіден, шетелдік зерттеушілер академиялық сөздер тізімін әр сала негізінде жасау әлдеқайда нақты әрі ұтымды деп есептейді. «Бірнеше корпустық зерттеу нәтижелері көрсеткендей, түрлі ғылым салаларына ортақ және практикалық тұрғыдан тиімді болатындай ауқымды академиялық лексика қорын бөліп көрсету мүмкін емес» (Durrant, 2016).

Ағылшын тіліндегі академиялық сөздер тізіміне жиі сын айтылуының бір себебі олардың бірнеше сала деректерін негізге алуында болып отырғанын да естен шығармаған жөн. Сондай-ақ дереккөздерді таңдауда, яғни корпус жасақтауда назар аударуымыз керек тағы бір мәселе – ондағы академиялық тілдің барынша жаңа, яғни қазіргі қазақ тілі деректері болуы, сондай-ақ жиі оқылатын, қаралатын және қолданылатын (сілтеме берілетін) мәтіндердің қамтылуы. Бұл тұрғыдан ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің жоғары рейтингілі журналдарының мақала қаралымы анық көрініп тұратындықтан және бұл басылымдарда бұрын соңды жарық көрмеген тың зерттеулер жарияланып отыратындықтан, жоғарыда қойылып отырған талапқа толық сай келеді дей аламыз.

Зерттеу мақалалары автордың индивидуалды стилі мен дүниетанымының, ғылыми танымының жемісі болғандықтан мәтіннің бұл түрінде нақты бір қалыпқа салуға келе бермейтін оралымдар мен сөз қолданыстардың болуы заңды. Алайда біз нысанға алып отырған мәтіндердің барлығы бір стиль мен бір жанрдың туындысы әрі журнал талаптары негізінде құрылымдалған мәтіндер болғандықтан академиялық стильге жат сөздер мен сөз тіркестері, мысалдар мен иллюстративті материалдарда болмаса, аса жиі көрініс таппайды. Мұндағы автор шығармашылығын көркем әдебиет, публицистикалық немесе ауызекі сөйлеу стилімен салыстыруға келмейді. Сондай-ақ зерттеу мақалалары Committee on Publication Ethics ұсынған этика талаптарына сәйкес жазылады. Біз жинаған корпус материалдарын осы тұрғыдан да нақты дереккөз ретінде пайдалануға әбден лайық деп санаймыз.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңді қамтыды. Ең алдымен, академиялық сөздер тізімін жасау тәжірибесіне қатысты отандық және шетелдік зерттеулер талданып, теориялық негізі анықталды. Екінші кезекте, жиілік сөздікті түзуге қажет дереккөздер іріктеп алынып, тіл білімі бағытындағы ғылыми мақалалардан тұратын шағын академиялық корпус түзілді. Осы сәттен бастап жұмыстың негізгі кезеңіне кірістік. Корпус деректері Google Colab бағдарламасында талданып, ең жиі кездесетін 1000 қолданыс сұрыпталды және лексика-грамматикалық тұрғыдан компоненттік талдау жасалды. Алынған 1000 сөзқолданыс ішінен мақала авторлары академиялық мәтіндерде тұрақты түрде кездесетін және қолданушыға ғылыми мәтін түзуде негіз болатын 200 сөзқолданыс бөлек жинақталып, академиялық мәтінге тән сөз-тізім құрастырылды.

Зерттеу мақсаты тіл білімі саласына қатысты академиялық сөздікқорды сұрыптау болғандықтан, зерттеу дереккөзі ретінде еліміздегі лингвистика және филология бағытындағы журналдар таңдап алынды. Соның ішінде филология сериялырындағы тек тіл біліміне қатысты материалдар ғана корпусқа енді. Нәтижесінде зерттеу материалдары ретінде «Тілтаным» журналының 2025-2026 жылғы мақалалары (5 нөмірі, 57 мақала), сонымен қатар аталған кезеңдегі «ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы» (5 нөмірі, 43 мақала), «ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы» (5 нөмірі, 32 мақала), Қарағанды Университетінің Хабаршысы. Филология сериясы» (5 нөмірі, 24 мақала), Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы» (5 нөмірі, 48 мақала) «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясында» (5 нөмірі, 32 мақала) жарияланған тіл біліміне қатысты мақалалары іріктеп алынды. Барлығы 6 журналдың 30 нөмірінен 1 млн 57 мың сөзқолданыстан тұратын қазақ тіліндегі тіл білімі саласына қатысты 236 мақаладан тұратын корпус жасақталды. Айта кететін тағы бір мәселе, мақалаларды корпусқа қоспас бұрын мақала авторы жайлы мәліметтер, орысша және ағылшынша аңдатпалар мен кілт сөздер, сондай-ақ әдебиеттер мен references бөлімі түгелдей алып тасталды. Себебі бұл ақпараттар қазақ тіліндегі академиялық мәтіндердің сөздер жиілігін шығаруда қажет емес, басы артық ақпараттық жүк арқалайды.

Корпус мәтіндерінің статистикасын шығару мен сандық талдау әдістерін жүзеге асыруға Qazcorpus (qazcorpus.kz) жобасының «Сөзжиілік модулі» қолданылды. Бұл құрал – қазақ тілінің жиілік сөздіктерін жасауға қолданылып жүрген, морфологиялық анализаторы қосылған, сөзді бөлек бір лемма деп танып, оның мәтін ішіндегі жиілігін автоматты шығарып беретін ашық қолданыстағы лингвистикалық құрал. Құралдың сөз жиілігін анықтаудағы тиімділігі 80% деп көрсетілген (https://qazcorpus.kz/). Негізгі проблемасы – омоним сөздерді ажырата алмайтынында. Дегенмен біздің зерттеуімізге бұл тұсы қиындық тудырмайды, өйткені ғылыми тіл мен академиялық жазылым мәтіндерінде тілдік бірліктер әдетте бір мағынада ғана жұмсалады да, омонимияға жол бермейді.

Академиялық мәтіндердің сөз жиілігін анықтауға Сөзжиілік модулімен бірге Python бағдарламалау тілімен жұмыс істеуге арналған Google Colab онлайн-сервисі пайдаланылды. Мәтіндер корпусы Google Colab ортасына жүктеліп, Python бағдарламалау тілінің көмегімен өңделді. Мәтінді оқу, тазалау, сөздерге бөлу және сөз жиілігін шығару үшін *pandas, re, Counter, python-docx, openpyxl* кітапханалары қолданылды. Бұл сервис әсіресе белгілі бір тірек сөздер айналасындағы тұрақты қолданыстарды жинауға, жеке қарастыруға мүмкіндік берді. Ал Python кодтарын жазуға ChatGPT үлкен тіл моделі қолданылды.

Автоматты өңдеу нәтижесінде алынған тілдік бірліктер қолмен тексеріліп жөнделді. Өйткені компьютерлік талдау тек тіркестерді механикалық түрде жинап береді де, оның синтаксистік және семантикалық тіркесімін ажырата алмайды. Сондықтан алғашқы сандық талдау әдісінің материалдарына сапалық талдау әдісі қолданылды.

Мақалалардағы жиі кездесетін сөздерді іріктеу барысында олардың қатарына академиялық стильге жатпайтын бірліктер еніп кетуі мүмкін деген қауіп болғаны белгілі. Алайда әлемдік тәжірибеге сай академиялық сөздер тізімінің басым бөлігін шын мәнінде академиялық жазылымға тән бірліктер құрайды. Бұл турасында 3,5 миллион сөзқолданыстан тұратын корпус негізінде академиялық мәтін сөздер тізімін жасап шыққан Коксхед былай дейді: «Ағылшын тілінің академиялық сөздер тізімінде 570 сөз тобы бар, олар академиялық мәтіндердегі сөздердің

(таңбалауыштардың) жалпы санының шамамен 10,0%-ын құрайды, алайда дәл сондай көлемдегі көркем әдебиет мәтіндеріндегі сөздердің жалпы санының тек 1,4%-ын құрайды. Екі түрлі мәтіндегі бұл айырмашылық тізімдегі сөздердің басым бөлігін шын мәнінде академиялық сөздер құрайтынының дәлелі болып табылады. Бұл тізім академиялық мәтіндерде жиі кездесетін сөздерді бөліп көрсету арқылы академиялық мақсаттары бар студенттерге қай сөздерді меңгеру қажет екенін анықтап бере алады» (Coxhead, 2000: 213).

Академиялық мәтіндер корпусын түзу мәселесі қазақ ғылымында азды-көпті сөз болып жүргенімен, нақты шешімін тапты дей алмаймыз. Қазақ ғылымында академиялық корпус терминін алғаш қолданған Г.Ә. Сәрсеке, Б.Е. Акмагамбетова, Ж.Қ. Сентірбек мақаласында бұл ұғымға мынандай сипаттама береді: «Академиялық корпустар академиялық салалардың әртүрлі пәндеріндегі тілдің қолданысы, нақтылай айтқанда академиялық жазбаша мәтіндерде тілдің қалай қолданылатыны туралы түсінік береді. Академиялық корпустар академиялық мәтіндердің түрлі жанрлары мен регистрлерінен жиналған үлкен көлемі арқылы академиялық жазбаша және сөйлеу тілінің табиғи қалпын тануға көмектеседі. Корпус деректері арқылы академиялық мәтіндердің басқа мәтін түрлерінен ерекшеленетін өзіндік белгілері мен сипаттамаларын алуға болады» (Сәрсеке, Акмагамбетова, Сентірбек, 2025: 213).

Отандық зерттеушілер: «Қазақ тілінің ғылым тілі ретінде мәртебесін нығайтуда және оның академиялық салалардағы қолданысын кеңейтуде академиялық қазақ тілінің корпусы маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар мұндай корпус қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде де маңызды рөлге ие» (Сәрсеке, Акмагамбетова, Сентірбек, 2025: 214), – деп, бұл мәселенің өзектілігін дәл көрсеткен. Алайда мақала авторларының «Компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қазіргі қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын құру – аса маңызды әрі қажетті іс. Отандық тәжірибеде академиялық корпус(тар) жоқ» (Сәрсеке, Акмагамбетова, Сентірбек, 2025: 214) деген пікірін дәл қазіргі уақытта сол қалпында қайталай алмаймыз. Себебі қазіргі таңда Қазақ тілінің ұлттық корпусында «Ғылыми мәтіндер ішкорпусы» жасақталған. Ішкорпус «академиялық мәтіндер ішкорпусы» деп аталмағанымен, контенті бұл талапқа толық сай келеді. Корпус құрастырушылары бұл тұста қазақ тілінде «ғылыми» сөзінің «академиялық» сөзіне қарағанда жиірек қолданылатынын да ескерген болуы керек. Мәселен, соңғы деректерге сай «*ғылыми* сөзі 1990-2024 жылдар арасында шамамен 29916 рет қолданылған болса, *академиялық* сөзі дәл осы уақыт аралығында шамамен 5826 рет қолданылған. Бұл *академиялық* атрибутының *ғылыми* атрибут сөзіне қарағанда шамамен бес есеге кем жұмсалғанын көрсетеді» (Сәрсеке, Акмагамбетова, Сентірбек, 2025: 218).

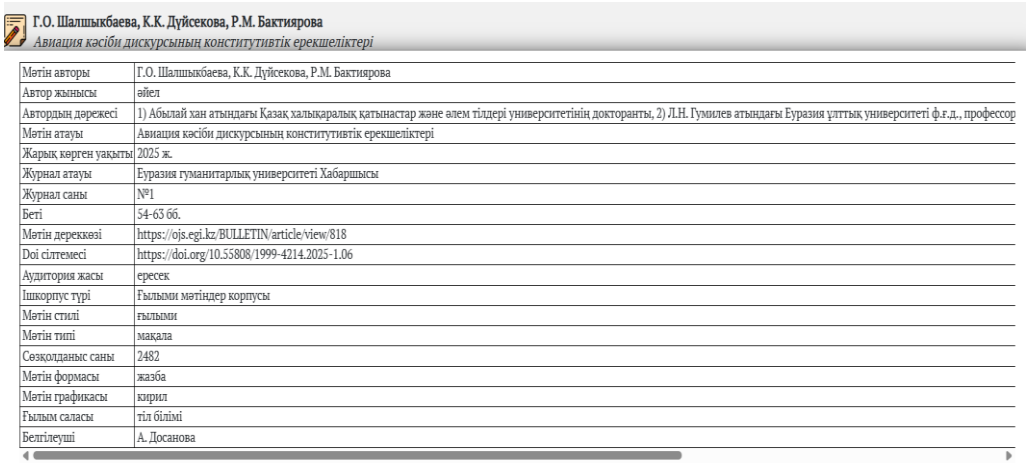

Г.О. Шалшыкбаева, К.К. Дүйсекова, Р.М. Бактиярова
Авиация кәсіби дискурсының конститутивтік ерекшеліктері

Мәтін авторы	Г.О. Шалшыкбаева, К.К. Дүйсекова, Р.М. Бактиярова
Автор жынысы	әйел
Автордың дәрежесі	1) Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің докторанты, 2) Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ф.ғ.д., профессор
Мәтін атауы	Авиация кәсіби дискурсының конститутивтік ерекшеліктері
Жарық көрген уақыты	2025 ж.
Журнал атауы	Еуразия гуманитарлық университеті Хабаршысы
Журнал саны	№1
Беті	54-63 бб.
Мәтін дереккөзі	https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/818
Doi сілтемесі	https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.06
Аудитория жасы	ересек
Ішкорпус түрі	Ғылыми мәтіндер корпусы
Мәтін стилі	ғылыми
Мәтін типі	мақала
Сөзқолданыс саны	2482
Мәтін формасы	жазба
Мәтін графикасы	кирил
Ғылым саласы	тіл білімі
Белгілеуші	А. Досанова

Сурет 1 – Қазақ тілінің ұлттық корпусы «Ғылыми мәтіндер ішкорпусының» метабелгіленімі
Рисунок 1 – Метаразметка «Подкорпуса научных текстов»
Национального корпуса казахского языка
Figure 1 – Metadata Annotation of the “Subcorpus of Scientific Texts” of
the National Corpus of the Kazakh Language

Ғылыми мәтіндер ішкорпусының іздеу жүйесінде *мәтін авторы, ғылым саласы, автор жынысы, мәтін атауы, мәтін типі, жарық көрген уақыты* параметрлері бойынша іздеуге болады. Ішкорпустың метабелгіленімдері мақала жайлы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді. Метабелгіленімде мақаладағы сөзқолданыс саны да көрсетіледі (Сурет 1).

Ғылыми мәтіндер ішкорпусымен қатар «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу» ғылыми жобасы аясында отандық зерттеушілер тобы философия, тарих, дінтану, археология және этнология, шығыстану, теология, түркітану, шығыстану, мұражай ісі, шетел филологиясы, аударма ісі, қазақ филологиясы сынды гуманитарлық ғылымдардың деректері қамтылған ауқымды академиялық корпус жасақтайды деген болжам бар. Жоба авторларының айтуынша, Қазақ тілінің академиялық корпусында *мәтін деңгейі* (кімдерге арналғаны, яғни бакалавриат, магистратура, докторантура, профессор-оқытушылар құрамы); *пән саласы; жанры; пәні* (мамандығы); *шифры; академиялық мәтін тақырыбы*; *баспасы; авторлардың аты-жөні; авторлар коды* (метадеректе тіркелген); *жарияланым мерзімі; деңгейі; мәтіннің сөз саны; мәтіннің бет саны; авторлардың саны; авторлардың жынысы* (ер, әйел, аралас тип) және *корпусқа тіркелген күні* сынды он алты түрлі мәліметтен тұратын метадерек болады (Қоңыратбаева, 2025: 88). Қазақ тіліндегі академиялық мәтіндердің мұндай ауқымды базасын жасау қазақ тілін ғылым тілі ретінде өзектендіре түсетіні әрі қазақ тілінің ғылыми әлеуетін арттыру бағытындағы ізденістерге жол ашатыны айқын.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасуы, соның ішінде қазақ тіл білімі бағытының академиялық жазылым мәселелерінің даму барысы жайлы сөз қозғағанда қазақ лингвистикасы жайлы ғылыми еңбектердің басында А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбановтардың тұрғанын ерекше атап өту қажет. А. Байтұрсынұлы қазақ тілі жайлы алғашқы ғылыми еңбектің – оқу құралының құрастырушысы болса, Қ. Жұбанов 1935 жылы Мемлекеттік терминологиялық комиссияны құрған. Тілші-ғалымдар Р. Сыздық пен Б. Әбілқасымов қазақ тіліне қатысты алғашқы академиялық стильге ие еңбек ретінде Ильминскийдің 1914 жылы жарық көрген «Самоучитель киргизского языка русским и русского языка киргизам» еңбегін атайды (Odanova, Tuleup, Moldabayeva, 2024). Тіл тарихына үңілген зерттеушілер пікіріне сүйене келе, бір ғасырдан астам тарихы бар деп шамалауға болатын қазақ лингвистикасының академиялық стилі қазіргі таңда құрамы мен құрылымына қатысты тың ізденістер жасауды қажет етеді. Қазақстандық зерттеушілер Е. Спанов, Б. Динаева мен С. Сапина өз еңбектерінде жоғары оқу орындарында академиялық жазылым мен сауаттылықты қалыптастырудың теориялық негіздерін жүйелеп шыққанымен, бұл зерттеулерде лингвистика саласындағы нақтыланған академиялық сөз тізімдері (AWL) көрініс таппаған. Қ. Молдабаева, М. Өнер, С. Оданованың зерттеу мақаласында академиялық жазылым дағдыларын студенттерге үйрету үшін заманауи әдіс-тәсілдерге жүгіну керек екенін айта келе, соның бір үлгісі ретінде академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыруға бағытталған сандық тренажер құрудың маңызына ерекше тоқталады. Аталған авторлар тобы зерттеудің негізгі мақсатын «жиналған ақпаратқа сүйене отырып, қазақ тіліндегі академиялық жазудың электрондық мазмұнын жобалау, атап айтқанда, тілдік модельдер негізінде онлайн тілдік тренажерларды дайындау, барлық академиялық лексиканың электронды сөздігін дайындау. үш тілде, академиялық жазу дағдыларын қалыптастыратын онлайн арналарды құру» деп көрсетеді (Öner, Moldabayeva, Odanova, 2024: 153). Мұндағы академиялық сөздікқорды (academic vocabulary) бір жерге топтастыратын электронды сөздік жасау идеясы біздің мақаламыздағы академиялық сөздер тізіміне (academic word list) ұқсас екенін атап өту қажет.

Алайда аталған зерттеудің нәтижесінде авторлар ғылыми басылымдар негізінде қазақ тіліндегі академиялық жазылымның негізгі ұғымдарын сұрыптау және сипаттаумен шектелгенін байқадық, яғни екі зерттеудің зерттеу нысаны мен зерттеу тәсілдері екі түрлі екеніне көз жеткіздік. Біздің зерттеуімізде біз лингвистика бағытындағы академиялық мәтінді жазып отырған білімгер немесе мәтін авторы қолдануы құпталатын тілдік бірліктердің тізімін ұсынып, оларды қолдану жолдарын негіздеп береміз, яғни бұл зерттеуіміз академиялық мәтінді әдіснамалық тұрғыдан сипаттау бағытында емес, лингвистикалық жағынан талдау бағытында

жазылып отыр.

Ағылшын тілінде академиялық сөздер тізімін жасау «Академиялық мақсатқа арналған ағылшын тілі» (English for Academic Purposes) пәні аясында өткен ғасырдың елуінші жылдарынан бастап қолға алына бастаған. Ең алғаш West 1953 жылы ағылшын тілінде ең жиі қоланылатын 2000 сөздің тізімін жасайды және бұл тізімдегі сөздердің 76%-ы академиялық мәтіндерде кездескен (Coxhead, 2000: 213). Сондай-ақ XX ғасырдың екінші жартысында Кэмпион (Campion) мен Элли (Elley), Пранискас (Praninskas), Линн (Lynn), Гадесси (Ghadessy) сынды зерттеушілер де академиялық мәтінге тән сөздер тізімін қолмен жинап, сөздігін жасауға талпынған. Ал осы төрт зерттеуді негізе ала отырып және оларды толықтыра отырып Сюэ Гои (Xue Guoyi) мен И. С. П. Нейшн (I. S. P. Nation) *University Word List* деген атаумен зерттеушілерге арналған сөздер тізімін әзірлеген.

Ағылшын тіліндегі ең соңғы әрі толыққанды тізім ретінде Аверил Коксхедтың 2000 жылы құрастырған академиялық сөздер тізімін (Academic Word List) атай аламыз. Бұл тізімді жасау үшін автор, ең алдымен, Академиялық корпус (Academic Corpora) түзген. Автордың бұл корпусы қолданушының үдесінен шығу үшін төрт ішкорпусқа бөлінген. Коксхед түзген 570 сөзқолданыстан тұратын академиялық сөздер тізімін сөздер тобына (word families), басқаша айтқанда, сөзжасамдық ұяға жіктеп берген. Мәселен, *maximize* сөзінің ұяластары ретінде *maximised, maximises, maximising* сынды формалары *maximisation* деген британ ағылшын нұсқасы мен американ ағылшын нұсқасындағы *maximization* сөзі де енген. Бұл тізімде нақты бір сөзжасамдық ұяның құрамына кірмейтін *nonetheless, so-called, behalf* сынды байланыстырушы шылаулар жеке орналасқан (Coxhead, 1998).

Алайда мұндағы сөздер тек жалаң тізім түрінде берілгендіктен, сөздің қолданылу жиілігі жайлы экстралингвистикалық ақпарат, реестрдегі сөздің лексикалық мағынасы, контекстік мағынасы, сөз табы, грамматикалық формасы сынды лингвистикалық ақпарат та мүлдем көрсетілмеген. Сол себепті қазіргі таңда ағылшын тіліндегі 2000 жылы жарық көрген академиялық сөздер тізіміне қатысты сыни көзқарастар жиі айтылып жүр. Бельгиядағы Ағылшын корпус лингвистикасына арналған орталық маманы Магали Пако бұл мәселеде тек жиілікке негізделген сөздер тізімін берумен шектелу жеткіліксіз екенін айтады. Ағылшын тіліндегі соңғы зерттеулерді назарға ала отырып М. Пако «Академиялық мақсатқа арналған ағылшын тілінің» (English for academic purposes) өзіндік фразеологиялық жүйесі қалыптасқанын атап өтеді және «жаңа сөздерді қалай қолдану керек екені жайлы, әсіресе оларды тізімге коллокациялық және коллигациялық ортасы туралы ақпаратпен бірге енгізу өте маңызды» деп есептейді (Paquot, 2010). М. Пако ұстанымының тағы бір ерекшелігі, зерттеуші академиялық сөздер тізімін әзірлеуде тіл үйренушілердің деректері жиналған оқу корпусындағы (Learners' corpus) мәтіндерді талдап, сол жердегі қате, орынсыз немесе стильге сай келмейтін қолданыстарды анықтау қажет деп түйеді.

Ағылшын тілінде Гарднер және Дэвис 2014 жылғы зерттеуінде COCA корпусының 120 миллион сөзқолданыстан тұратын академиялық ішкорпусы негізінде жинаған қолданыстарын *Academic Vocabulary List* (AVL) деп атаған (Gardner, Davies, 2014). Зерттеушілер 9 саланы қамтитын ғылыми журналдар мен ғылыми-көпшілік журналдар негізінде 3014 лемманы іріктеп алған (Durrant, 2016). Бұл бағыт ағылшын тілін екінші тіл ретінде немесе шет тілі ретінде үйреніп жүрген білімгерлердің сөздік қорын арттыруды мақсат етеді.

Алайда біздің зерттеу мәселеміз, ең алдымен, қазақ тілі ана тілі болып саналатын білімгерлер мен зерттеушілерге көмекші құрал дайындау, одан кейінгі кезекте оны тіл үйретуге бейімдеп қолдану болғандықтан, корпустық зерттеу нысаны ретінде қазақ тілінде жазылған академиялық мәтіннің бір түрі – ғылыми мақалалар алынып отыр.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеуімізде 1 млн 57 мың сөзқолданыстан құратын мәтіндер корпусынан барлығы 94 мың сөздің жиілігін шығардық. Олардың ішінде ең жиі қолданылған сөздің жиілігі – 12101 рет болса, ең азы – 1 реттен қолданылғандары. Сурет 2-де мәтіндер корпусынан ең жиі кездескен 51 тілдік бірліктің тізімі берілген. Бір айта кетерлігі, «Сөзжиілік модулі» тілдік бірліктердің морфологиялық түрленімдерін бөлек лемма деп қарастырады (сондықтан сөз саны көп).

Мәселен, «тіл» сөзінің жиілігін бөлек (8-лемма), одан туған «тілдік» сөзінің жиілігін бөлек (6-лемма) көрсетеді (Сурет 2). Сол секілді *де* етістігінің *деп* және *деген* түрленімдерін де бөлек-бөлек шығарған (14-15-леммалар).

	Base	Word	Count				
1	Base	Word	Count	26	зертте/ет	зерттеу	1958
2	және/шл	және	12101	27	талда/ет	талдау	1951
3	мен/шл	мен	10541	28	немесе/шл	немесе	1819
4	қазақ/оним	қазақ	7863	29	қат/зт	қатар	1796
5	бұл/ес	бұл	6432	30	ғылыми/сн	ғылыми	1792
6	тіл/зт	тілдік	4549	31	тіл/зт	тілінің	1780
7	бір/ес	бір	3774	32	ол/ес	олардың	1662
8	тіл/зт	тіл	3940	33	ғана/шл	ғана	1645
9	арқылы/шл	арқылы	3739	34	пен/шл	пен	1638
10	рет/шл	ретінде	3698	35	қатысты/ет	қатысты	1560
11	да/шл	да	3479	36	тіл/зт	тіліндегі	1554
12	де/шл	де	3080	37	тіл/зт	тілінде	1504
13	сөз/зт	сөз	2972	38	сөз/зт	сөздер	1465
14	де/ет	деп	2934	39	негізгі/сн	негізгі	1457
15	де/ет	деген	2558	40	әлеуметтік/сн	әлеуметтік	1441
16	үшін/шл	үшін	2494	41	белгілі/сн	белгілі	1402
17	ұлттық/сн	ұлттық	2460	42	тек/шл	тек	1393
18	мәдени/сн	мәдени	2363	43	маңызды/мод	маңызды	1390
19	емес/ет	емес	2375	44	сияқты/мод	сияқты	1380
20	бол/ет	болады	2322	45	осы/ес	осы	1357
21	бол/ет	болып	2199	46	көрсет/ет	көрсетеді	1322
22	бар/мод	бар	2145	47	туралы/шл	туралы	1305
23	байланысты/шл	байланысты	2162	48	тіл/зт	тілі	1272
24	ол/ес	оның	2146	49	қазіргі/сн	қазіргі	1268
25	мәдени/сн	мәдени	1972	50	екі/са	екі	1263
				51	жаңа/сн	жаңа	1256

Сурет 2 – Лингвистикалық академиялық корпуста ең жиі қолданылған 50 тілдік бірліктің тізімі
Рисунок 2 – Список 50 наиболее частотных языковых единиц в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 2 – List of the 50 Most Frequently Used Linguistic Units in the Linguistic Academic Corpus

Сурет 2-ден байқағанымыздай, академиялық жазылым мәтіндерінде жиі қолданылатын тілдік бірліктердің ішінде жалғаулық шылаулар, септеулік шылаулар, сілтеу есімдіктері, *де, е* және *бол* етістіктері, *талдау, зерттеу, көрсету* сынды маркерлік етістіктер, модаль сөздер (*бар, мүмкін, маңызды*), лингвистика ғылымына тән *тіл, сөз* сынды зат есімдер, *тілдік, ұлттық, мәдени, ғылыми, әлеуметтік, негізгі* сынды қатыстық сын есімдердің қолданысы жоғары болып шыққан. Бұл бір жағынан, академиялық жазылым мәтіндерінің қазақ тілінің өзге де стиль және жанр мәтіндерімен лексика-грамматикалық құрылымы мен құралдары тұрғысынан өзара ұқсас екенін, қазақ әдеби тілінің заңды тармағы екенін көрсетеді. Өйткені басқа жиілік сөздіктер де аталмыш тілдік бірліктердің қолданысы басым екенін аңғаруға болады (Негізгі корпус мәтіндерінің жиілік сөздігі, 2025: 46). Екінші жағынан, жоғарыда көрсетілген тілдік бірліктер ғылыми ақпаратты жүйелеу, толықтыру және біріктіру қызметіне жақын құралдар болғандықтан, академиялық жазылым мәтіндері *салыстыру, біріктіру, ұқсату, жүйелеу* сынды адамзаттың интеллектуалдық-логикалық категорияларына басымдық беретінін, сондықтан мұндай мәтіндердің когезиялық байланысы мен мәтінтүзілімін құрайтын тілдік бірліктердің қолданысы көп болатынын көрсетеді. Сондықтан қазақша академиялық мәтіндердің сөз тізімінде аталмыш лексика-грамматикалық бірліктердің тізімі алдыңғы қатарда болуы керек деп есептейміз. Мұндағы *лексика-грамматикалық бірлік* деп отырғанымыз – белгілі бір сөз табына, яғни лексика-грамматикалық топқа жататын сөздер. Зерттеуде сөздердің леммасымен қатар грамматикалық түрленімдері арқылы көрінетін мағыналық ерекшеліктері де назарға алынған.

Біз жинаған мәтіндерде ең жиі қолданылған тілдік бірлік – *және* шылауы көбіне өзара ұқсас ұғымдарды байланыстыру және тізбектеу үшін қолданылған: *қазақ және ағылшын тілдері, орыс және ағылшын тілі, қазақ және ноғай тілдері, қазақ және түрік тілдері, теориялық және практикалық маңызы / аспектісі / жағы / тұрғыдан / негізі / алғышарты, қазақ және орыс*

тілдері, ағылшын және қытай тілі, түрік және қазақ тілдері, араб және парсы сөздері, отандық және шетелдік тіл білімі / ғалымдар / еңбектер / зерттеушілер / әдебиеттер, лексикалық және грамматикалық мағына / бірлік / минимум / форма т.б. (Сурет 3).

	"және" сөзімен келген үш сөзді тіркес	Қолданылу саны
0	қазақ және ағылшын	115
1	нәтижелер және талқылау	77
2	орыс және ағылшын	69
3	материал және әдістер	60
4	қазақ және ноғай	49
5	қазақ және түрік	48
6	теориялық және практикалық	46
7	қазақ және орыс	46
8	ағылшын және қытай	39
9	тілдік және мәдени	37
10	түрік және қазақ	35
11	отандық және шетелдік	34
12	араб және парсы	33
13	ғылым және жоғары	32
14	мәдени және тарихи	31
15	тарихи және мәдени	30
16	лексикалық және грамматикалық	27
17	шетелдік және отандық	27
18	әлеуметтік және мәдени	24
19	мәдени және тілдік	22
20	ауызша және жазбаша	21
21	морфологиялық және синтаксистік	21
22	айту және қаржыландыру	21
23	когнитивтік және прагматикалық	20
24	материалдық және рухани	20
25	ағылшын және қазақ	20
26	мәдени және әлеуметтік	19
27	қазақ және қытай	19
28	қазақ және саха	18
29	семантикалық және прагматикалық	17
30	тарихи және әлеуметтік	16
31	сыртқы және ішкі	16
32	ішкі және сыртқы	16
33	сандық және сапалық	16
34	когнитивтік және нейролингвистикалық	15
35	рухани және мәдени	14
36	когнитивтік және мәдени	14
37	оң және теріс	14
38	құрылымдық және мағыналық	14
39	рухани және материалдық	14
40	мәдени және саяси	13

Сурет 3 – Лингвистикалық академиялық корпустағы «және» сөзімен тіркесіп келген бірліктер
Рисунок 3 – Единицы, сочетающиеся со словом «және»
в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 3 – Collocations with the Word “zhane” (and) in the Linguistic Academic Corpus

Одан бөлек, *және* шылауының академиялық мәтінде нәтиже мен процесті байланыстыру, аргументтерді үдету және толықтыру, кейде бекіту, қандай да бір маңызды аргументті актуалдау қызметтерін атқаратыны байқалды.

Нәтиже мен процесті байланыстыру: *Дегенмен кей мысалдардағы (алма ағашы) тіркестердің табиғатындағы сын есімдік мәннің болуы және оларға септік жалғауларын жалғауға мүлде болмайтындығы, ал кейбір мысалдардағы (ағаш жапырағы) меншіктік мағынаның берілуі және қосымшаның қатысуымен де қатысуынсыз қолданыла алуы, сонымен қатар, қосымшамен берілген прагматиканың қосымшасыз прагматикадан айырмашылықта келуі ғылымда толық дәлелденуі қажет құбылыс деп білеміз.*

Аргументтерді үдету және толықтыру, бекіту: *Және бұл тек түркі халықтарына ғана тән құбылыс; Және зерттеу тақырыбының өзектілігін қазіргі қоғам өміріндегі БАҚ-тың маңызды рөл атқаруымен, сондай-ақ цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен түсіндіреді;*

Қандай да құбылысқа маңызды аргументті актуалдау: *Және бір маңызды жайт – жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді деген үлгілердің «екеуі бірігіп басқа бір сөзді анықтап, бағыныңқы қызметте жұмсалып тұрған» жоқ, сөз тіркесінің өзінен кейінгі сөздің күрделі анықтауышы сияқты жұмсалуы – қазақ тілі синтаксисінің нормасы; Және бір ден қоярлығы – осындағы күрделі сөздердің екінші сыңарына -ды жұрнағын жалғайтын болсақ (қынама белді камзол, қаршыға көзді жігіт, қаба сақалды жігіт, т.б.), керісінше, олар сөз тіркесіне айналып, бұл жұрнақтың жоғарыдағы «күрделі сөз жасауға тікелей әсері бар» деген аксиома теріске шығады.*

Жалғаулық шылаулардан кейін кездесетін бірлік – *бұл* есімдігі. Оның 6500-ге жуық қолданысы анықталды. Сілтеу есімдіктері де жалғаулық шылаулар секілді мәтіннің тұтастығын, когезиясын және актуализациясын қамтамасыз етеді. Бұл есімдігімен келетін мынандай паттерн бірліктер табылды (Сурет 4).

	"бұл" сөзімен келген екі сөзді тіркес	Қолданылу саны
0	бұл жерде	142
1	бұл зерттеу	106
2	бұл сөз	93
3	бұл тәсіл	88
4	бұл құбылыс	81
5	бұл мақалада	67
6	бұл әдіс	66
7	бұл ретте	57
8	бұл тілдік	52
9	бұл бағыттағы	51
10	бұл тіркес	50
11	бұл сөздер	47
12	бұл туралы	46
13	бұл сөздің	44
14	бұл екі	43
15	бұл өз	41
16	бұл үдеріс	41
17	бұл қазақ	41
18	бұл мәселе	40
19	бұл тұрғыда	40
20	бұл олардың	37
20	бұл олардың	37
21	бұл зерттеудің	36
22	бұл зерттеуде	35
23	бұл ұғым	34
24	бұл сөздердің	33
25	бұл құбылысты	31
26	бұл кезеңде	30
27	бұл әсіресе	30
28	бұл тіл	29
29	бұл жағдайда	28
30	бұл оның	28
31	бұл тек	28
32	бұл еңбек	27
33	бұл жағдай	27
34	бұл тілдің	26
35	бұл да	25
36	бұл мәселені	23
37	бұл бағытта	23
38	бұл бір	23
39	бұл үрдіс	22
40	бұл мақал	20
41	бұл зерттеулер	19

Сурет 4 – Лингвистикалық академиялық корпустағы «бұл» сөзімен тіркесіп келген құрылымдар
Рисунок 4 – Конструкции, сочетающиеся со словом «бұл»
в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 4 – Constructions with the Word “бұл” (this) in the Linguistic Academic Corpus

Бұл тілдік бірліктердің қазақша академиялық жазылым мәтіндерінің тіліне тән тұрақты қолданыстар екенін байқауға болады. Әсіресе, *бұл зерттеу, бұл тәсіл, бұл құбылыс, бұл әдіс, бұл бағытта, бұл тіркес, бұл туралы, бұл үдеріс, бұл мәселе, бұл тұрғыдан, бұл сөз, бұл ұғым, бұл жағдайда, бұл мәселе, бұл бағытта, бұл үрдіс* т.б. тіркестер қазақша академиялық жазылымның мәтінтұтастырушы бірліктері, референция құралдары, стильдік қолданысы деуге болады. Сондай-ақ *бұл зерттеу жұмысы, бұл зерттеудің өзектілігі, бұл зерттеудің нәтижелері, бұл зерттеудің мақсаты, бұл өз кезегінде, бұл бағыттағы зерттеулер, бұл тұрғыдан алғанда* т.б. сынды үш компонентті тіркестер академиялық жазылым мәтіндерінің метадискурсын құрайтын, яғни автордың мәтін құрылымын дұрыс ұйымдастыруына, алдыңғы және кейінгі ойын бір-бірімен байланыстыруына мүмкіндік беретін, сол арқылы оқырманға зерттеуін жүйелі таныстыруына жол ашатын стандартталған стильдік қолданыстар екенін аңғаруға болады.

Академиялық жазылым мәтіндерінде септеулік шылаулардың да қызметі ерекше екені тілдік фактілерден айқын көрінді (*арқылы, үшін, ретінде, байланысты, сияқты, қатысты, туралы*). Бұл шылаулар ауызекі тілдегі немесе басқа стильдердегі қызметтерімен қатар, ғылыми мәтінде зерттеудің бағытын, нысанын нақтылау, әдістемесі мен құралдарын көрсету, сондай-ақ каузуалды қызмет атқара отырып, академиялық мәтіннің логикалық байланысын, объективтілігін, дәлдігін қамтамасыз етеді. Бұған қатысты мынандай тұрақты қолданыстар анықталды:

- арқылы: *тіл арқылы, талдау арқылы, әдіс/тәсіл арқылы, қолдану арқылы, зерттеу арқылы, тілдік құралдар арқылы, тілдік бірліктер арқылы, мысалдар арқылы, салыстыру арқылы, талдау жасау арқылы, тілдік деректер арқылы, осы арқылы, жүргізу арқылы, көрсету арқылы, тіркесуі арқылы, пайдалану арқылы, деректер арқылы, жалғау арқылы* т.б.

- үшін: *жасау үшін, сілтеме жасау үшін, анықтау үшін, зерттеу үшін, түсіну үшін, сипаттау үшін, мақсатқа жету үшін, талдау үшін, жеткізу үшін, білдіру үшін, көрсету үшін, түсіндіру үшін, жүргізу үшін, қол жеткізу үшін, түсінікті болу үшін, жүзеге асыру үшін, қамтамасыз ету үшін* т.б.

- ретінде: *зерттеу материалы ретінде, зерттеу нысаны ретінде, қатынас құралы ретінде, құбылыс ретінде, бірі ретінде, жүйе ретінде, көрінісі ретінде, бірлік ретінде, бөлігі*

ретінде, мысал ретінде, символы ретінде, белгісі ретінде, термин ретінде, тұлға ретінде, құрылым ретінде, шет тілі ретінде, екінші тіл ретінде, дереккөз ретінде, ұғым ретінде, категория ретінде, нәтижесі ретінде, концепт ретінде, негізгі материал ретінде, ажырамас бөлігі ретінде т.б.

- байланысты: *тығыз байланысты, осыған байланысты, тікелей байланысты, осымен байланысты, өзара байланысты, ерекшеліктеріне байланысты, атауларына байланысты, дамуына байланысты, факторларға байланысты, бір-бірімен байланысты, пайда болуымен байланысты* т.б.

- сияқты: *сол сияқты, деген сияқты, талдау сияқты, қолдану сияқты, жасау сияқты, бар сияқты, т.б. сияқты, жүйелеу сияқты, айту сияқты* т.б.

- қатысты: *атауларына қатысты, сөзге қатысты, ұғымына қатысты, концептіге қатысты, тікелей қатысты, оған қатысты, тіліне қатысты, мәселеге қатысты, атауына қатысты, тіл біліміне қатысты, сөз мәдениетіне қатысты* т.б.

- туралы: *бұл туралы, қаржыландыру туралы, әлем туралы, адам туралы, тіл туралы, мәдениеті туралы, дүние туралы, сипаты туралы, табиғаты туралы, құбылыс туралы* т.б.

Академиялық мәтіндерде кездесетін етістіктердің ішіндегі ең жиі қолданылатыны – *де* етістігі. Оның көсемшелі *деп* формасы мен есімшелі *деген* формасының жиілігі жоғары. Бұлар академиялық мәтінде ойды тұжырымдау, пайымдау, сілтеме жасау, цитата келтіру, терминдер мен ұғымдарды анықтау, оларды категориялау қызметтерін атқарады. Сондай-ақ мәтіннің интертекстуалдылығын, объективтілігін арттырып, мәтіннің тұтасымын қамтамасыз етуге қызмет етеді. Біз жинаған корпустан *деп* және *деген* формаларымен тіркесіп келетін мынандай етістікті сөз тіркестері табылды:

- *деп* етістігі: *деп аталатын, деп аталады, деп атайды, деп көрсетеді, деп ойлаймыз, деп атаған, деп санайды/санаймыз, деп есептейді/есептейміз, деп берілген/беріледі, деп жазады, деп тұжырымдайды/тұжырым жасайды, деп түсіндіреді, деп біледі/білеміз, деп сипаттайды/санаймыз, деп таниды, деп жазылады, деп анықтайды, деп түсіндіріледі; деп жауап берген, деп айта аламыз, деп айтуға/атауға болады, деп те атайды, деп анықтама береді, деп атап көрсетеді, деп айта аламыз/айта алмаймыз, деп тануға/санауға/бағалауға болады* т.б. (Сурет 5).

0	деп аталатын	153
1	деп аталады	59
2	деп атайды	57
3	деп көмекші	57
4	деп көрсетеді	55
5	деп те	55
6	деп атап	52
7	деп ойлаймыз	44
8	деп жауап	41
9	деп атаған	40
10	деп санайды	39
11	деп есептейді	38
12	деп жазады	38
13	деп есептейміз	35
14	деп берілген	32
15	деп санаймыз	28
16	деп тұжырымдайды	26
17	деп айта	25
18	деп түсіндіреді	23
19	деп аталған	22
20	деп білеміз	20
21	деп көрсеткен	20
22	деп айтуға	19
23	деп сипаттайды	18

24	деп таниды	17
25	деп айтылады	17
26	деп анықтама	16
27	деп беріледі	15
28	деп тұжырым	15
29	деп жазылады	15
30	деп анықтайды	14
31	деп ойлаймын	13
32	деп түсіндіріледі	13
33	деп тануға	12
34	деп түсінеміз	12
35	деп аталып	12
36	деп саналады	11
37	деп түсінген	11
38	деп атауға	11
39	деп береді	11
40	деп айту	10
41	деп атады	10
42	деп қазақ	10
43	деп есептеледі	10
44	деп танылған	9
45	деп көрсетілген	9
46	деп тұр	9

0	деп аталатын синтаксистік	29
1	деп көмекші етістікті	23
2	деп жауап берген	20
3	деп айта аламыз	17
4	деп көмекші етістігі	15
5	деп айтуға болады	15
6	деп атап көрсетеді	13
7	деп көмекші етістігінің	12
8	деп те атайды	12
9	деп анықтама береді	9
10	деп атауға болады	9
11	деп тұжырым жасайды	8
12	деп аталады бұл	8
13	деп көрсетеді бұл	8
14	деп айта алмаймыз	7
15	деп тануға болады	7
16	деп санауға болады	7
17	деп бағалауға болады	7
18	деп жауап берсе	7
19	деп те аталады	5
20	деп те аталған	5
21	деп тұжырым жасауға	5
22	деп аталатын желілес	4
23	деп жазады бұл	4

Сурет 5 – Лингвистикалық академиялық корпустағы «деп» етістігімен тіркесіп келген тіркестер
Рисунок 5 – Словосочетания с глагольной формой «деп»
в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 5 – Phrases with the Verbal Form “dep” (saying) in the Linguistic Academic Corpus

- *деген* етістігі: *деген мағына, деген тұжырым, деген пікір, деген анықтама, деген сұрақ, деген көзқарас, деген қорытынды; деген мағынаны білдіреді, деген мағынада қолданылады, деген анықтама берілген, деген пікір айтады, деген пікір білдіреді, деген тұжырым жасайды, деген мағына береді, деген қорытындыға келеді* т.б. (Сурет 6).

0	деген мағынаны	77
1	деген мағынада	76
2	деген сөз	74
3	деген тұжырым	37
4	деген пікір	33
5	деген анықтама	30
6	деген тіркес	26
7	деген сөйлемде	24
8	деген сұраққа	22
9	деген сұрақ	21
10	деген сияқты	21
11	деген мағына	21
12	деген көзқарасын	20
13	деген мақал	20
14	деген ұғымды	20
15	деген түсінік	18
16	деген ұғым	16
17	деген қорытындыға	15
18	деген қорытынды	15
19	деген қызығушылық	15
20	деген мәселе	15
21	деген тұрақты	14
22	деген сөйлемдегі	14
23	деген көзқарасы	14

0	деген мағынаны білдіреді	34
1	деген мағынада қолданылған	13
2	деген мағынада қолданылады	12
3	деген анықтама берілген	11
4	деген пікір айтады	11
5	деген пікір білдіреді	10
6	деген мағынаны білдіретін	10
7	деген тұжырым жасайды	8
8	деген мағынаны береді	8
9	деген мағына береді	8
10	деген сұрақтарға жауап	7
11	деген сұраққа жауап	7
12	деген мағыналарды береді	7
13	деген қорытындыға келеді	6
14	деген жыр жолдарында	6
15	деген сенім бар	5
16	деген түсінік бар	5
17	деген сөз емес	5
18	деген ұғымды білдіреді	5
19	деген қаратпа сөздерді	5
20	деген қарым қатынасын	4
21	деген қорытынды жасауға	4
22	деген сұрақ туындайды	4

Сурет 6 – Лингвистикалық академиялық корпустағы
«деген» етістігімен тіркесіп келген тіркестер
Рисунок 6 – Словосочетания с глагольной формой «деген»
в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 6 – Phrases with the Verbal Form “degen” (called) in the Linguistic Academic Corpus

Жоғарыдағы тіркестер академиялық мәтін авторының басқа ғылыми-теориялық еңбектерге сілтеме жасау, шолу жасау арқылы зерттеу тақырыбының маңызын, өзегін және аргументін бекіту үшін, мақсат-пайымын, уәжін көрсету үшін қолданылатын қалыпты құрылымдар екені, бұдан бөлек, зерттеу тақырыбы мен нысанына қатысты терминдер мен ұғымдарды, құбылыстарды атап көрсетуге дайын тұрған тіркестер екені анық байқалады. Бұларды академиялық мәтін сөздер тізімінің маңызды компоненттері, академиялық мәтіннің ажырамас бөлігі деп білеміз.

Академиялық мәтіндерде жиі кездесетін тағы бір белсенді етістік – *бол* көмекші етістігі. Оның *болады* және *болып* формалары жиі қолданылған. Әсіресе, *-уге/уға бол* формантымен келетін тіркестер көп. Бұл – мүмкіндік модальділігін білдіретін формалар. Академиялық мәтін абсолютті шындыққа ұмтылмайды, ол барлық мүмкін сценарийлер мен болжамдарды басшылыққа алып, ықтимал дүниелерді ұсынады. Кейде бұл формалардың белгілі бір ұғымға, құбылысқа, көзқарасқа назар аударту, талдау мен бақылауды қорытындылау үшін де қолданылатын кездері де болады. Бұл формамен келетін мынандай тұрақты қолданыстар анықталды: *байқауға болады, көруге болады, деуге болады, ие болады, негіз болады, пайда болады, атауға болады, анықтауға болады, кездестіруге болады, қарастыруға болады, жасауға болады, айтуға болады, жатқызуға болады, атап өтуге болады, аңғаруға болады, байланысты болады, қолдануға болады, түсіндіруге болады, тануға болады* т.б. (Сурет 7).

0	байқауға болады	134
1	көруге болады	115
2	деуге болады	93
3	ие болады	69
4	негіз болады	69
5	пайда болады	63
6	атауға болады	63
7	анықтауға болады	47
8	кездестіруге болады	45
9	қарастыруға болады	45
10	жасауға болады	45
11	айтуға болады	44
12	жатқызуға болады	44
13	көрсетуге болады	41
14	өтуге болады	39
15	байланысты болады	36
16	аңғаруға болады	34
17	сөз болады	34
18	келтіруге болады	33
19	алуға болады	27
20	пайдалануға болады	26
21	қолдануға болады	25
22	түсіндіруге болады	24
23	беруге болады	24

1	болып саналады	122
2	болып келеді	121
3	болып отыр	115
4	болып табылатын	88
5	болып тұр	37
6	болып қала	33
7	болып отырған	27
8	болып саналатын	23
9	болып есептеледі	23
10	болып жатқан	21
11	болып келетін	19
12	болып шығады	14
13	болып келген	12
14	болып көрінеді	10
15	болып бөлінеді	10
16	болып та	9
17	болып қалады	8
18	болып олардың	8
19	болып шықты	8
20	болып оның	8
21	болып тұрған	8
22	болып айтылады	8
23	болып қалыптасқан	7

Сурет 7 – Лингвистикалық академиялық корпустағы «бол» етістігімен тіркесіп келген тіркестер
Рисунок 7 – Словосочетания с глагольной формой «бол»
в Лингвистическом академическом корпусе
Figure 7 – Phrases with the Verbal Form “bol” (to be/become) in the Linguistic Academic Corpus

Ал *болып* көсемше формалы етістігімен тіркесіп келген мынандай құрылымдар табылды: *болып табылады, болып саналады, болып келеді, болып отыр, болып шығады, болып көрінеді, болып бөлінеді, болып қала береді* т.б.

Академиялық жазылым мәтіндерінде *талдау, зерттеу, көрсету* сынды маркерлік етістіктердің қолданысы жоғары. Бұл етістіктерді автордың ғылыми ой-танымын, ой әрекетін, ғылыми зерттеушілік қабілетін көрсететін академиялық мәтіннің функционалды-семантикалық негізін құрайтын предикатты бірліктер деуге болады. Бұл үш маркерлі етістіктің концептуалды тұрғыдан өзара сабақтасып тұрғанын да байқауға болады. *Талдау* мен *зерттеу* – адами ой-таным қабілетінің ең жоғарғы интеллектуалды мүмкіндігі саналады, ал *көрсету* – талдау мен зерттеуден шыққан нәтижені ұсыну жолы. Сондықтан академиялық мәтіндерде бұл етістіктердің компоненттік байланысы үздіксіз және үнемі деп бағалай аламыз. Мұнда *талдау* мен *зерттеу* сөздерінің заттанған, ұғымдық мәнде қолданысы қатар жүретіндіктен, оның ғылыми мәтіндегі қолданысы тіпті күшейе түседі. Аталмыш етістіктерге қатысты мынандай дайын тілдік құрылымдар табылды:

- Талдау: *талдау арқылы, талдау әдісі/әдістері, талдау барысында/кезінде, талдау жасау, талдау нәтижесінде, талдау негізінде, талдау жүргізілді, талдау және зерттеу, талдау және салыстыру* т.б.

- Зерттеу: *зерттеу барысында, зерттеу нәтижелері, зерттеу нысаны, зерттеу жұмысы, зерттеу нәтижесінде, зерттеу материалы, зерттеу мақсаты, зерттеу әдістері, зерттеу үшін, зерттеуді қажет етеді; зерттеу материалы ретінде, зерттеу нысаны ретінде, зерттеудің ғылыми жаңалығы, зерттеуге мүмкіндік береді, зерттеу жұмысының мақсаты, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, зерттеудің ғылыми жаңалығы* т.б.

- Көрсету: *екенін көрсетеді, деп көрсетеді, атап көрсетеді, айқын көрсетеді, маңыздылығын көрсетеді, нәтижелері көрсеткендей, жоғарыда көрсетілген, ашып көрсетеді, сипатын көрсетеді, қажеттілігін көрсетеді, зерттеулер көрсеткендей, ерекшелігін көрсетеді* т.б.

Академиялық мәтіндерде модаль сөздерден *бар, мүмкін, маңызды* бірліктерінің қолданысы жиі болып шықты. Ал *қажет/керек* модаль сөздерінің жиілігі алғашқы елулікке кірмейді: керек сөзінің 750-ге жуық қолданысы табылып 106-орынға, ал қажет сөзі 650-ден аса қолданысымен 124-орынға жайғасқан. Соған қарағанда, қазақ академиялық жазылымы қажеттілік, мүмкіндік,

талап ету модальділігін білдіруге емес, көбіне болжал мәнін білдіруге бейім көрінеді.

Жиналған мәтіндерден аталмыш модаль сөздермен келетін мынандай тіркестер табылды:

- Бар: *мәні бар, маңызы бар, мағынасы бар, ерекшелігі бар, қатысы бар, орны бар, негізі бар, сипаты бар, тікелей қатысы бар* т.б.

- Мүмкін: *болуы мүмкін, мүмкін емес, әкелуі мүмкін, әсер етуі мүмкін, қолданылуы мүмкін, туындауы мүмкін, көрінуі мүмкін, берілуі мүмкін, өзгеруі мүмкін, білдіруі мүмкін* т.б.

- Маңызды: *аса маңызды, өте маңызды, ең маңызды, ерекше маңызды, қарастыру маңызды* т.б.

Академиялық мәтіндерден *тілдік, ұлттық, мәдени, ғылыми, әлеуметтік, негізгі* деген сын есімдердің қолданысы жиі екеніне көз жеткіздік. Бұлар – термин жасаушы, лингвистикаға қатысты ұғымдарды анықтаушы бірліктер. Осы бірліктермен тіркескен мынандай құрылымдар бар: *тілдік бірліктер, тілдік тұлға, тілдік қарым-қатынас, тілдік бейне, тілдік деректер, тілдік құралдар, тілдік жүйе, тілдік сана; ұлттық корпус, ұлттық мінез-құлық, ұлттық сана, ұлттық мәдениет, ұлттық дүниетаным, ұлттық құндылық, ұлттық болмыс, ұлттық таным, ұлттық бірегейлік, ұлттық мәдени код; мәдени код, мәдени ерекшеліктер, мәдени құндылықтар, мәдени құбылыс; ғылыми зерттеу, ғылыми әдістемелік, ғылыми-теориялық, ғылыми еңбектер, ғылыми білімдер, ғылыми жаңалық, ғылыми-практикалық, ғылыми тұрғыдан; әлеуметтік лингвистика, әлеуметтік желі, әлеуметтік мәртебе, әлеуметтік норма, әлеуметтік топ* т.б.

Академиялық жазылымға қажет лексика-грамматикалық минимумды анықтау ғылыми мәтінді меңгерту үшін ғана қажет деп санау қате. Бұл сөздер тобы қазақ тілінің B2-C1 деңгейінде үйренушілер үшін де құнды сөздік дерекқор болмақ. Себебі ғылыми мәтінді кез келген деңгейдегі тіл үйренушілер жаза алмайды. Мәселен, біз ерекше мән бере зерттеген лингво-франка – ағылшын тілінде академиялық сөздік қорды меңгертетін тіл үйренушілерге арналған арнайы оқу құралдары көп. Майкл Маккарти (Michael McCarthy), Фелисити О'Делл (Felicity O'Dell) авторлығымен Cambridge University Press баспасынан жарық көрген "Academic Vocabulary in Use" оқу құралында ғылыми мәтіндерде жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерін меңгертуге арналған тапсырмалар, өз бетінше орындайтын жаттығулар берілген. Кітаптың «Академиялық жалпы сөздік қор», «Сөз тіркестері» атты тараушаларында академиялық мәтіндерге тән сөз қолданыстар көрініс тапқан. Авторлар академиялық жалпы сөздік қорға *негізгі зат есімдерді, негізгі етістіктерді, негізгі сын есімдерді, негізгі үстеулерді, академиялық ағылшын тіліне тән фразалық етістіктерді, санды білдіретін негізгі қолданыстарды, көпмағыналы сөздерді, метафоралар* мен *идиомаларды* жатқызады. Ал сөз тіркестері тараушасында ғылыми мәтінде жиі кездесетін *зат есім және зат есіммен тіркесетін сөздер, зат есім мен сын есім тіркесі, етістік және етістіктпен тіркесетін сөздер, септеуліктер мен етістік тіркесі, септеуліктер мен зат есім тіркесі, қысқарған сөздер* мен *аффикстер* қамтылған. Дәл ағылшын тіліндегідей мұндай жүйелі ғылыми стильді айқындайтын сөздік қор қазақ тілінде нақты анықталып, сұрыпталмаған. Десе де, жоғарыда біз ұсынған тілдік паттерндер, яғни бірнеше бірліктен тұратын тұрақты әрі жиі қолданылатын сөз тіркестері мұндай жүйелі тізімді жасауға қазақ тілінің мүмкіндігі толық жететінін көрсетіп отыр.

«Academic Vocabulary in Use» кітабында жалпы қолданыстағы сөздерден ғылыми мәтінге тән сөздердің бір-біріне өтек ұқсас болатыны, алайда ғылыми мәтінде көбінесе сөздер сәл басқаша мағынада, ауыс мағынада қолданылатыны айтылады. Мысалы, "*Underline* your family name on the form" деген күнделікті қолданыстан алынған сөйлемде *underline* (астын сызу) тура мағынасында жұмсалса, "The research underlines the value of case studies" сөйлемінде "underline" сөзі «атап көрсету» мағынасын білдіріп тұр (McCarthy, Felicity, 2018: 10).

Қазақ тіл иелмендерінің күнделікті қолданысында жүрген *көрсету, атау* сөздері қазақша академиялық дискурсқа ауысқан кезде «атап көрсету» тіркесіне айналып шыға келеді. Мәселен: *Бұл зерттеу қолданбалы лингвистикада ЖИ этикалық пайдалануды шаралары бойынша нұсқаулықтардың қажеттілігін көрсетеді және осы саладағы тұтынушылар мен зерттеушілер үшін цифрлық құзыреттердің маңыздылығын атап көрсетеді.* Академиялық стильдің екінші бір белгісі ретінде сөздерге ресмилік тән екені көрсетілген. Мәселен, қазақ

тілінде ауызекі тілде «қысқасы», «қысқасын айтқанда», «тоқетері» десек, ғылыми мәтінде «қорытындылай келгенде», «түйіндейтін болсақ», «қорыта айтар болсақ», «тұжырымдар болсақ» сынды қолданыстарды пайдалану орындырақ саналады.

Қорытынды

Қорытындылай келе айтарымыз, мақалада алғаш рет қазақ тіліндегі тіл білімі саласындағы ғылыми мәтіндердің корпусы жасалып, бұл сандық-корпустық зерттеу қазақша академиялық жазылым мәтіндерінің бастапқы пилоттық нұсқадағы сөз тізімін әзірлеуге мүмкіндік берді. Қазақ академиялық мәтіндерінде басым қолданылатын грамматикалық құралдар мен кейбір лексика-грамматикалық құрылымдар анықталды. Бұл құрылымдар көбіне академиялық мәтіннің тұтасымына, түзіліміне, когезиясына қызмет ететін, сондай-ақ академиялық мәтіннің аргументация, нақтылық, дәлдік, объективтілік сынды қағидаларын, белгілерін сипаттайтын тілдік бірліктер екені байқалды. Зерттеу мақаласының талабына сай, біз жиналған мәтіндер корпусынан ең жиі қолданылатын 50 тілдік бірліктің формаларын, тіркесімдерін ғана қарастырдық. Егер 500 тілдік бірлік немесе 1000 тілдік бірлікке дейінгі жиілікті қарастырсақ, қазақша академиялық жазылым мәтіндерінің басқа да байқала бермейтін құбылыстарын, құрылымдарын анықтауға мүмкіндік болар еді. Мұны келесі зерттеулердің еншісіне қалдырдық. Тағы бір ескеретін жайт, біз тәжірибесін назарға алған ағылшын тіліндегі академиялық сөздер тізімін құрастырудағы негізгі мақсат тіл үйренушілердің тілдік құзыретін арттыру болса, қазақ тіліндегі, соның ішінде тіл білімі саласындағы мақалаларда жиі қолданылатын сөздерді анықтаудағы біздің мақсатымыз – қазақ тілді студенттердің академиялық жазылым дағдысын дамыту, ғылыми аппаратын байытуға көмектесу. Себебі қазіргі таңда жас зерттеушілер мен университет білімгерлеріне академиялық мәтінді жазу сауатының төмендігі, мәтін жазуда ЖИ құралдарын қолдануларының, соның салдарынан ЖИ жазған мәтіндегі ұғым-түсініктерді дұрыс түсіндіріп бере алмауына қатысты сын-ескертпелер жиі айтылады.

Біз зерттеуімізде лингвистикалық әдебиеттерде, соның ішінде ғылыми мақалаларда ең жиі көрініс табатын тіл бірліктерін (ең жиі қолданылатын 50 тілдік бірлік пен оның тіркесімін) анықтау арқылы қазақ академиялық жазылымының бір саладағы негізгі лексика-грамматикалық минимумын анықтай алдық. Алайда бұл бағыттағы жұмыс басқа салалардың деректері негізінде де жүзеге асып жалпы қазақ тілді академ жазылымға пайдалы тіл бірліктерінің жиынтығын жасау қажет. Себебі барлық саланың академиялық мәтіндеріне ортақ мәтінтүзуші элементтер, лексика-грамматикалық құрылымдар болады. Қазақ тіліндегі дәл осы құрылымдардың алғашқы нұсқалары анықталды деуге негіз бар.

Зерттеу мынандай нәтижелерге қол жеткізді:

- Тіл білімі бағытындағы қазақ академиялық мәтіндерінде жиі қолданылатын лексика-грамматикалық құралдар анықталды;
- Тіл білімі бағытындағы қазақ академиялық мәтіндерін тұтастырушы, түзуші, оның когезиясын қамтамасыз етуші лексика-грамматикалық құрылымдар сипатталды;
- Тіл білімі бағытындағы қазақ академиялық мәтіндерінде ең жиі қолданылатын тілдік бірліктер сұрыпталды;
- Тіл білімі бағытындағы қазақ академиялық мәтіндеріне тән кей лексика-грамматикалық, концептуалдық ерекшеліктер көрсетілді.

Зерттеудің негізгі түйіні және бұл тізімді академиялық жазылым курстарын жетілдіруге, қазақ академиялық сөздерінің сөздігін жасауға, NLP (табиғи тілді өңдеу) тапсырмаларын орындауға, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде және ғылыми дискурс бағытындағы басқа да зерттеулерге қолдануға мүмкіндік бар.

Әдебиеттер

Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронды ресурс]. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – URL: https://qazcorpus.kz/ (қаралған күні: 24.06.2026).

Қоңыратбаева Ж.М. Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу: мақсаты, міндеті, маңызы (гуманитарлық ғылымдар бағытында). – Қарағанды университетінің хабаршысы. – Филология сериясы, 2025, 30, 3(119). – 88-98-бб. https://doi.org/10.31489/2025Ph3/88-98

Негізгі корпус мәтіндерінің жиілік сөздігі. – Алматы: Асыл ЖК, 2025. – 1432 б.

Сарсеке Г., Акмагамбетова Б., Сентірбек Ж. Академиялық корпус және оны қазақ тілінде әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығы. – Вестник Кокшетауского университета имени Шокана Уалиханова. Филологическая серия. – 2025. – №2. – С. 213–227. https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp213-227

Coxhead, A. An academic word list. School of Linguistics and Applied Language Studies, Victoria University of Wellington, 1998. Vol. 18. https://www.academia.edu/download/33317539/LDOCE_AWL.pdf [Электронды ресурс] (қаралған күні: 24.06.2026).

Coxhead, A.A New Academic Word List. TESOL Quarterly. 2000, 34: 213-238. https://doi.org/10.2307/3587951

Durrant, Ph. To what extent is the Academic Vocabulary List relevant to university student writing? English for Specific Purposes. Vol. 43. 2016. Pp. 49-61. https://doi.org/10.1016/j.esp.2016.01.004.

McCarthy, M., Felicity, O. Academic Vocabulary in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 175 p.

Odanova, S.A., Tuleup, M.M., Moldabayeva, K.E. The Origin Of Academic Writing Style In Kazakh Linguistics. Journal “Bulletin of the Kazakh State University named after Abylai Khan", Series “Philological Sciences”. Vol. 74. No. 3 (2024). https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.011

Öner, M., Moldabayeva, K., Odanova, S. Basics For Designing A Digital Simulator For Academic Writing Skills Formation. *Tiltanym*. 2024;(3): 151-162. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-151-162

Paquot, M. Academic Vocabulary in Learner Writing: From Extraction to Analysis. London; New York: Continuum, 2010. 266 p.

References

Coxhead, A. (1998) An academic word list. School of Linguistics and Applied Language Studies, Victoria University of Wellington, Vol. 18. https://www.academia.edu/download/33317539/LDOCE_AWL.pdf [Electronic resource] (accessed: 24 June 2026). (in English)

Coxhead, A. (2000) A New Academic Word List. TESOL Quarterly. 34: 213-238. https://doi.org/10.2307/3587951 (in English)

Durrant, Ph. (2016) To what extent is the Academic Vocabulary List relevant to university student writing? English for Specific Purposes. Vol. 43. Pp. 49-61. https://doi.org/10.1016/j.esp.2016.01.004. (in English)

McCarthy, M., Felicity, O. (2018) Academic Vocabulary in Use. Cambridge: Cambridge University Press. 175 p. (in English)

National Corpus of the Kazakh Language [Electronic resource] (2026). Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics. URL: https://qazcorpus.kz/ (accessed: 24 June 2026). (in Kazakh)

Negizgi korpus matinderining zhiilik sozdigi (2025) Almaty: Asyl ZhK. 1432 b. [Frequency Dictionary of main corpus texts. Almaty: Asyl ZhK. 1432 p.] (in Kazakh)

Odanova, S.A., Tuleup, M.M., Moldabayeva, K.E. (2024) The Origin Of Academic Writing Style In Kazakh Linguistics. Journal “Bulletin of the Kazakh State University named after Abylai Khan”, Series “Philological Sciences”. Vol. 74. No. 3 https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.011 (in English)

Öner, M., Moldabayeva, K., Odanova, S. (2024) Basics For Designing A Digital Simulator For Academic Writing Skills Formation. *Tiltanym*. No. 3: 151-162. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-151-162 (in English)

Paquot, M. (2010) Academic Vocabulary in Learner Writing: From Extraction to Analysis. London; New York: Continuum. 266 p. (in English)

Qongyratbaeva, Zh.M. (2025) Qazaq tilining akademijalyq korpusyn azirleu: maqsaty, mindeti, mangyzy (gumanitarlyq gylymdar bagytynda). Qaragandy universitetining Habarshysy. Filologija serijasy, 30, 3(119). 88-98-bb. [Konyratbayeva, Zh.M. (2025) Development of the academic Corps of the Kazakh language: purpose, objectives, significance (in the direction of Humanities). Bulletin of Karaganda University. Philology series, 30, 3(119). Pp. 88-98.] https://doi.org/10.31489/2025Ph3/88-98 (in Kazakh)

Sarseke, G., Akmagambetova, B., Sentirbek, Zh. (2025) Akademijalyq korpus zhane ony qazaq tilinde azirleuding ozektiligi men mangyzdylygy. Sh. Ualihanov atyndagy Kokshetau Universitetining Habarshysy. Filologija serijasy. No. 2. 213–227-bb. [Sarseke, G., Akmagambetova, B., Sentyrbek, Zh. (2025) Academic corpus and the relevance and importance of its development in the Kazakh language. Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau University Philological Series. No. 2. Pp. 213-227.] https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp213-227 (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Слямбеков Қ.Б., Иманғазина М.А., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-246-261

Гүлжанат Бекболатқызы Шәден[1*], Ақерке Берікқанқызы Тумабаева[2], Болатбек Шәденұлы Батырхан[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2090-777X E-mail: gulzhanat_shaden@mail.ru
[2]докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-1128-1317 E-mail: Erke939391@mail.ru
[3]философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2942-925X E-mail: bolatkazakh@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ: ІШКОРПУСТАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақ тілінің ұлттық корпусы құрамындағы ішкорпустардың инклюзивті білім беру үдерісіндегі лингвистикалық әлеуеті және оларды қазақ тілін оқытуда тиімді қолданудың ғылыми-лингвистикалық негіздері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде қазақ тілін оқыту мазмұнын тілдік дерекке, мәдени семантикаға, ауызша қолданысқа және жедел цифрлық кері байланысқа сүйеніп жаңаша ұйымдастыру қажеттігімен айқындалады. Әсіресе инклюзивті ортада тілдік материалдың деңгейленген, түсінікті, көпарналы және мазмұндық жағынан бай болуы шешуші мәнге ие. Зерттеудің мақсаты – Қазақ тілінің ұлттық корпусы мен оған сабақтас цифрлық қорларды пайдалану арқылы қазақ тілін оқытудың лингвистикалық әлеуетін айқындау. Осы мақсатқа сай ұлттық корпустың ономастикалық, мәдени-репрезентативті, ауызша ішкорпустары, Қазақ тілінің ұлттық сөздік қоры, TBIJAZU ақылды мәтінтүзеткіші және Қазақ тілінің паремиологиялық қоры талданды. Зерттеудің эмпирикалық базасын аталған платформалардағы мәтіндік, дыбыстық, бейнелік және картотекалық деректер құрайды. Теориялық негізі ұлттық корпус, корпусқа негізделген оқыту, инклюзивті лингводидактика және цифрлық тілдік ресурстарды білім беру үдерісіне енгізу туралы ғылыми тұжырымдарға арқа сүйейді. Жұмыста сипаттамалы, контекстік, салыстырмалы талдау, іріктеу-сұрыптау және лингвистикалық-әдістемелік модельдеу әдістері қолданылды. Нәтижесінде ұлттық корпус пен цифрлық қорлардың сөз мағынасын контексте танытуға, мәдени кодты ашуға, орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды меңгертуге, жазылымды түзетуге, сөздік қорды молайтуға және тілдік материалды білім алушының деңгейіне қарай бейімдеуге мүмкіндік беретіні анықталды. Зерттеудің ғылыми маңызы – қазақ тілін инклюзивті ортада оқытудың дерекке негізделген тұтас моделін ұсынуында, ал практикалық құндылығы – аталған ресурстарды сабақ мазмұнын құрастыруда, тілдік дағдыларды кешенді дамытуда және қазақтілді жасанды интеллект жүйелерін сапалы тілдік дерекпен қамтамасыз етуде қолдануға болатындығынан көрінеді.

Тірек сөздер: ұлттық корпус; инклюзивті білім беру; цифрлық ресурс; тілдік материал; ішкорпус.
Сілтеме жасау үшін: Шәден Г.Б., Тумабаева А.Б., Батырхан Б.Ш. Қазақ тілінің ұлттық корпусы: ішкорпустардың білім беру үдерісіндегі лингвистикалық әлеуеті. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). 246-261-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-246-261

Гулжанат Бекболатовна Шаден[1*], Акерке Бериккановна Тумабаева[2], Болатбек Шаденович Батырхан[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2090-777X E-mail: gulzhanat_shaden@mail.ru
[2]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-1128-1317 E-mail: Erke939391@mail.ru
[3]доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2942-925X E-mail: bolatkazakh@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПОДКОРПУСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистический потенциал подкорпусов Национального корпуса казахского языка в условиях инклюзивного образования и научно-лингвистические основы их эффективного использования в обучении казахскому языку. Актуальность исследования обусловлена необходимостью по-новому организовать содержание обучения казахскому языку в современном цифровом образовательном пространстве, опираясь на языковые данные, культурную семантику, устную речь и оперативную цифровую обратную связь. В

инклюзивной среде особое значение приобретает уровневый, понятный, мультимодальный и содержательно насыщенный языковой материал. Цель исследования – определить лингвистический потенциал обучения казахскому языку на основе Национального корпуса казахского языка и связанных с ним цифровых фондов. В соответствии с этой целью проанализированы ономастический, культурно-репрезентативный и устный подкорпусы, Национальный словарный фонд казахского языка, интеллектуальный корректор текста TBIJAZU и Паремиологический фонд казахского языка. Эмпирическую базу исследования составили текстовые, аудиовизуальные и картотечные данные указанных платформ. Теоретическую основу составили научные положения о национальном корпусе, корпусно-ориентированном обучении, инклюзивной лингводидактике и внедрении цифровых языковых ресурсов в образовательный процесс. В работе использованы описательный, контекстуальный, сопоставительный методы, а также приемы отбора, классификации и лингвистико-методического моделирования. Результаты исследования показали, что национальный корпус и цифровые ресурсы позволяют раскрывать значение слова в контексте, выявлять культурный код, осваивать орфоэпические и орфографические нормы, совершенствовать письменную речь, расширять словарный запас и адаптировать языковой материал к уровню обучающегося. Научная значимость исследования состоит в предложении целостной модели обучения казахскому языку в инклюзивной среде, основанной на языковых данных. Практическая ценность определяется возможностью использовать данные ресурсы при проектировании содержания урока, комплексном развитии языковых навыков и обеспечении казахоязычных систем искусственного интеллекта качественными языковыми данными.

Ключевые слова: национальный корпус; инклюзивное образование; цифровой ресурс; языковой материал; подкорпус.

Для цитирования: Шаден Г.Б., Тумабаева А.Б., Батырхан Б.Ш. Национальный корпус казахского языка: лингвистический потенциал подкорпусов в образовательном процессе. *Tiltanym,* 2026. №3 (103). С. 246-261. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-246-261

Gulzhanat Shaden[1*], Akerke Tumabayeva [2], Bolatbek Batyrkhan[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-2090-777X E-mail: gulzhanat_shaden@mail.ru

[2]Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-1128-1317 E-mail: Erke939391@mail.ru

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-2942-925X E-mail: bolatkazakh@gmail.com

THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE: THE LINGUISTIC POTENTIAL OF ITS SUBCORPORA IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The article examines the linguistic potential of the subcorpora of the National Corpus of the Kazakh Language in inclusive education and the linguistic foundations for their effective use in teaching Kazakh. The study is relevant because current digital education requires new ways of organizing language instruction on the basis of authentic language data, cultural semantics, spoken usage, and rapid digital feedback. In inclusive settings, effective instruction depends on learning materials that are leveled, accessible, multimodal, and content-rich. The aim of the study is to identify the linguistic potential of teaching Kazakh through the National Corpus of the Kazakh Language and related digital resources. For this purpose, the onomastic, cultural-representative, and oral subcorpora were examined together with the National Lexical Fund of the Kazakh Language, the TBIJAZU intelligent text corrector, and the Paremiological Fund of the Kazakh Language. The empirical basis of the study consists of textual, audiovisual, and card-index data drawn from these platforms. The theoretical framework is based on research in national corpus studies, corpus-based language teaching, inclusive linguodidactics, and the integration of digital language resources into education. The methods used include descriptive, contextual, and comparative analysis, as well as selection, classification, and linguistic-methodological modeling. The results show that the national corpus and digital resources make it possible to reveal word meaning in context, explain cultural codes, develop orthoepic and orthographic competence, improve writing, expand vocabulary, and adapt language material to learners' needs. The scientific significance of the study lies in proposing a data-based and integrated model for teaching Kazakh in inclusive education. Its practical value is connected with lesson design, the комплексive development of language skills, and the use of structured linguistic data for Kazakh-language artificial intelligence systems.

Keywords: national corpus; inclusive education; digital resource; linguistic material; subcorpus.

For citation: Shaden, G., Tumabayeva. A., Batyrkhan, B. The National Corpus of the Kazakh Language: the Linguistic Potential of its Subcorpora in the Educational Process. *Tiltanym,* 2026. No.3 (103). Pp. 246-261. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-246-261

Кіріспе

Қазіргі білім беру кеңістігі түбегейлі өзгеріп келеді. Оқыту үдерісі енді тек дәстүрлі аудиториямен шектелмей, цифрлық және виртуалды ортада жалғасатын, әртүрлі білім алушының сұранысына бейімделетін көпқабатты жүйеге айналды. Мұндай жағдайда қазақ тілін оқыту мәселесі де жаңа мазмұнға ие болды: тілді жай үйрету жеткіліксіз, оны заманауи технологиялық ортада өміршең, қолжетімді, функционалды тіл ретінде таныту қажет. Әсіресе инклюзивті білім беру жағдайында бұл талап күшейе түседі. Себебі инклюзивті орта әрбір білім алушының тілдік, танымдық, психологиялық және қабылдау ерекшеліктерін ескеретін, түсінікті де икемді ресурстарды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілін оқытуда цифрлық ресурстарды, оның ішінде жасанды интеллектке негізделген әзірлемелер мен ұлттық тілдік дерекқорларды пайдалану – уақыт талабы ғана емес, ғылыми-әдістемелік қажеттілік.

Бүгінгі таңда жасанды интеллект жүйелері білім берудің мазмұны мен әдісіне елеулі ықпал етіп отыр. Түрлі цифрлық платформалар, мәтінмен жұмыс істейтін интеллектуалды бағдарламалар, автоматты талдау және іріктеу құралдары оқыту үдерісін жеделдетіп, жекелендіруге мүмкіндік береді. Қазақ тілін оқытуда мұндай жүйелердің маңызы ерекше, өйткені олар тілдік бірліктерді іздеуге, үлгілерді салыстыруға, контекстік қолданысты көрсетуге, тапсырманы білім алушы деңгейіне бейімдеуге жол ашады. Алайда жасанды интеллектінің қазақ тілінде сапалы жұмыс істеуі тілдің цифрлық базасының қаншалықты бай әрі жүйеленгеніне тікелей байланысты. Осы жерде Қазақ тілінің ұлттық корпусының орны айрықша көрінеді. Корпус – қазақ тілінің қорын цифрлап сақтайтын база ғана емес, зерттеуші үшін эмпирикалық тілдік алаң, тілтанушының «микроскопы», ал оқытушы үшін сенімді әрі тілдік дерек көзі.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы – тілдің қолданыс кеңістігін, мағыналық реңкін, тіркесімдік әлеуетін, стильдік қабатын және мәдени жүгін ашып көрсететін эмпирикалық алаң. Инклюзивті білім беру жағдайында мұндай ресурс ерекше маңызды, өйткені ол бір тілдік құбылысты әртүрлі мысал, әртүрлі мәтін түрі және әртүрлі қолданыс үлгісі арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде білім алушы тілдік бірлікті абстрактілі ереже ретінде емес, нақты қарым-қатынастағы тірі құбылыс ретінде қабылдайды. Бұл – тіл үйретудің әрі лингвистикалық, әрі әдістемелік тиімді жолы. Сонымен бірге ұлттық корпус қазақ тілінің цифрлық өміршеңдігін күшейтетін негізгі тетіктердің бірі ретінде жасанды интеллект жүйелерін қазақша сапалы оқытуға да тірек болады.

Инклюзивті білім беру жағдайында тіл оқытудағы басты талаптардың бірі – білім мазмұнының қолжетімді, икемді, визуалды, қайталамалы және контекске негізделген болуы. Ұлттық корпус пен онымен сабақтас цифрлық қорлар осы талаптарға жауап бере алады. Осы зерттеуде Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы *мәдени-репрезентативті ішкорпус, ауызша ішкорпус, ономастикалық ішкорпусы* және қазақ тілінің цифрлық қорлары – *Қазақ тілінің ұлттық сөздік қоры*, *TBIJAZU, Қазақ тілінің паремологиялық қоры* атты қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындауға мүмкіндік беретін өзара байланысты ресурстар ретінде қарастырылады. Аталған цифрлық ресурстардың ортақ ғылыми маңызын былайша көрсетуге болады: олар қазақ тілінің лексикасын, мәдени мазмұнын, ауызша қолданысын, жалқы есімдер жүйесін, ұлттық таным мен тілдік тұлға ерекшелігін, сондай-ақ дұрыс жазу мен тұрақты тіркестерді біртұтас цифрлық ортада ұсынады. Бұл қазақ тілін оқытуда мазмұнды саралап беруге, мәдени астарды ашуға, сөйлеу мен жазу дағдыларын байланыстыра дамытуға және әртүрлі білім алушының қажеттілігіне бейімделген тапсырмалар құрастыруға жол ашады.

Зерттеу жұмысының *өзектілігін* төмендегідей себептермен негіздейміз. *Біріншіден,* ол қазақ тілін цифрлық кеңістікте жүйелі насихаттау мен оқыту қажеттігінен туындайды; *екіншіден*, инклюзивті білім беру жағдайында тілдік материалды көпарналы, түсінікті және дерекке негізделген түрде ұсынудың маңызымен байланысты; *үшіншіден,* қазіргі қазақтілді жасанды интеллект жүйелері мен цифрлық платформалардың сапасын арттыруда ұлттық корпус пен цифрлық қорлардың шешуші рөл атқаруынан көрінеді.

Бүгінде қазақ тілін оқытуда тек оқулық мәтініне сүйену жеткіліксіз, оны ұлттық корпус,

сөздік қор, жазу ресурсы және паремиялық база сияқты цифрлық дереккөздермен ұштастыру қажеттігі артып отыр. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – инклюзивті білім беру жағдайында Қазақ тілінің ұлттық корпусы мен соған сабақтас цифрлық ресурстарды қолданудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындау, олардың қазақ тілін оқытудағы мүмкіндіктерін жүйелеу және тілдік білімді мәдени, қатысымдық әрі цифрлық тұрғыдан кешенді меңгертудегі орнын көрсету.

Материал және әдістер

Тілдік корпустарды оқыту үдерісінде пайдалану соңғы жылдары лингводидактикадағы өнімді бағыттардың біріне айналды. Зерттеулерде корпус тек электрондық мәтін жинағы ретінде емес, тілдің табиғи қолданысын көрсететін, сөздің мағынасын, тіркесімдік өрісін, стильдік реңкін, жанрлық ерекшелігін және жиілік сипатын нақты дерек арқылы ашуға мүмкіндік беретін ғылыми-әдістемелік ресурс ретінде қарастырылады. Корпусқа сүйенген оқыту тәсілі тілдік бірлікті жалаң ереже не жасанды мысал негізінде емес, шынайы мәтіндік ортада танытуға жол ашады, ал бұл өз кезегінде білім алушының тілдік құбылысты контексте қабылдауын, салыстыруын және саналы меңгеруін күшейтеді. Сондай-ақ мұндай тәсіл мұғалімнің тілдік дерекпен жұмыс істеу мәдениетін тереңдетіп, оқыту мазмұнын нақты, дәлелді және икемді құруға жағдай жасайды. Әсіресе инклюзивті білім беру жағдайында корпустың маңызы арта түседі, өйткені ол мәтіндерді деңгейлеп іріктеуге, қолданысы тұрақты үлгілерді таңдауға, сөздің мағыналық және құрылымдық қызметін әртүрлі мысал арқылы көрсетуге, білім алушыға табиғи әрі сенімді тілдік материал ұсынуға мүмкіндік береді (Фазылжанова, 2023: 465). Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық корпус пен соған сабақтас цифрлық қорларды қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындайтын маңызды дереккөз ретінде қарастыру орынды.

Зерттеудің эмпирикалық базасын қазақ тілінің табиғи қолданысын, ұлттық-мәдени мазмұнын және нормативтік үлгілерін кешенді көрсетуге мүмкіндік беретін өзара сабақтас цифрлық ресурстар құрады. Негізгі материал көзі ретінде *Қазақ тілінің ұлттық корпусы* алынып, оның *ауызша ішкорпусы, мәдени-репрезентативті ішкорпусы, ономастикалық ішкорпусындағы* тілдік деректер сұрыпталып қарастырылды. Бұл қорлар арқылы сөйлеу тілі үлгілері, мәдени-танымдық мазмұн, жалқы есімдер жүйесі қатар қамтылды, сондықтан олар инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытуға лайық деңгейленген, мазмұны түсінікті, тілдік тұрғыдан дәйекті оқу материалын іріктеуге негіз болды. Сонымен бірге Қазақ тілінің ұлттық сөздік қоры (https://tbikartoteka.kz/), TBIJAZU платформасы (https://tbijazu.kz/) және Қазақ тілінің паремологиялық қоры (https://tbiparem.kz/) сөз мағынасын нақтылау, контекстік қолданысты көрсету, жазылымды бейімдеу, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің танымдық қызметін ашу бағытында қосымша дереккөз ретінде пайдаланылды. Осы материалдар жиынтығы қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындауда тек мәтіндік қор емес, тілдік деректі іріктеуге, ықшамдауға, түсіндіруге және инклюзивті ортаға бейімдеуге мүмкіндік беретін тұтас әдістемелік база ретінде қарастырылды.

Зерттеудің теориялық іргетасы ретінде қазақ тіл білімінде корпустық лингвистика, ұлттық корпус жасаудың ғылыми-теориялық мәселелерін талдаған А. Жұбанов, Э. Сүлейменова, А. Фазылжан, А. Жаңабекова т.б. ғалымдар еңбектері, қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негізін айқындаған Ф. Оразбаева, Ж. Дәулетбекова, З. Ерназарова, Т. Ермекова, Б. Қапалбек еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар негізге алынды.

Зерттеу жұмысында қойылған мақсатқа сай сипаттамалы, контекстік, салыстырмалы, іріктеу-сұрыптау және лингвистикалық-әдістемелік модельдеу әдістері өзара сабақтастықта қолданылды. Алдымен, Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы *мәдени-репрезентативті ішкорпус, ауызша ішкорпус, ономастикалық ішкорпусы* материалдары мазмұны, тілдік күрделілігі, қолданыс сипаты және ұлттық-мәдени жүктемесі жағынан іріктеліп, сипаттамалы және контекстік талдау негізінде қарастырылды. Салыстырмалы талдау арқылы бұл деректердің инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытуға қай қырымен тиімді екені, яғни ауызша қолданыс, мәдени мазмұн, жалқы есімдер жүйесі, тілдік тұлға және танымдық бірліктерді меңгертудегі мүмкіндіктері айқындалды. Сонымен бірге *Қазақ тілінің ұлттық сөздік қоры,*

TBIJAZU және *Қазақ тілінің паремологиялық қоры* қосымша цифрлық ресурс ретінде алынып, сөз мағынасын нақтылау, қолданыс үлгісін көрсету, жазылымды түзету және паремиялық бірліктердің қызметін ашу бағытында пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Тілдік корпустарды ашық білім беру ресурсы ретінде қарастыратын зерттеулерде олардың тіл үйретудегі дәстүрлі оқу материалынан өзгеше артықшылығы нақты көрсетіледі: корпус білім алушыға тілдік бірлікті дайын ереже не жасанды мысал арқылы емес, шынайы қолданыс, мәнмәтін, жиілік және стильдік реңк аясында танытуға мүмкіндік береді. Мұндай ұстаным тіл үйретуді дерекке негізделген, икемді және білім алушының танымдық белсенділігін арттыратын үдеріс ретінде сипаттайды. Зерттеуде корпусқа сүйенген оқыту тілдік деректі өз бетінше байқау, салыстыру, заңдылықты аңғару және қолданыс ерекшелігін түсіну дағдыларын қалыптастыратыны айқындалады. Бұл тұжырым инклюзивті білім беру жағдайында да ерекше мәнге ие, өйткені ашық цифрлық ресурс ретінде корпус әртүрлі деңгейдегі білім алушыға тілдік материалды жеке қарқынмен игеруге, нақты мысал арқылы түсінуге және оқу мазмұнын көпарналы түрде қабылдауға жағдай жасайды (Vyatkina, 2020).

Осы бағыттағы зерттеулердің келесі бір маңызды қыры тілдік корпусты тек білім алушыға арналған ресурс емес, болашақ мұғалімнің кәсіби құзыретін қалыптастыратын құрал ретінде қарастырумен байланысты. Зерттеуші Абдель Латиф еңбегінде корпус сауаттылығы мұғалім даярлығының құрамдас бөлігі ретінде сипатталып, болашақ тіл маманының тілдік деректі іздеу, іріктеу, түсіндіру және оны оқу үдерісіне бейімдеп қолдану дағдыларына тікелей ықпал ететіні көрсетіледі. Әсіресе корпуспен жұмыс істеу тәжірибесі мұғалімнің ережені дайын күйінде жеткізуші емес, тілдік құбылысты нақты дерек негізінде түсіндіретін *зерттеуші-педагог* ретіндегі ұстанымын күшейтетіні айқындалады. Зерттеу нәтижелері бастапқы кезеңде корпус құралдарын қабылдау мен оларды тұрақты практикаға енгізу арасында айырма болатынын, яғни корпус сауаттылығы арнайы әдістемелік даярлықты қажет ететінін де аңғартады. Бұл тұжырым инклюзивті білім беру жағдайында ерекше маңызды, өйткені мұғалім әртүрлі тілдік деңгейдегі білім алушыға бір материалды бірнеше қырынан, түрлі мысалмен және контекспен ұсынуға қабілетті болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық корпус пен цифрлық қорларды тиімді қолдану тек оқу материалының сапасын арттырып қана қоймай, оқытушының өзі де дерекке негізделген, бейімдеуге икемді, тілдік талдауға сүйенетін кәсіби әдістемелік мәдениетін қалыптастыруға қызмет етеді (Abdel Latif, 2021: 16).

Чех тілінің ұлттық корпусы – чех тілінің жазбаша, ауызша, тарихи және параллель деректерін жүйелі түрде жинақтап, таңбалап, іздеуге мүмкіндік беретін ірі академиялық инфрақұрылым. Ол 1994 жылдан бері чех тілін үздіксіз сипаттауға бағытталған жоба ретінде дамып, бүгінде зерттеу мен оқытуды қатар қамтамасыз ететін көпқабатты ресурсқа айналған. Корпустың осы ерекшелігі оны тіл үйретуде тек мысалдар қоймасы емес, тілдік норманы, қолданыс жиілігін, жанрлық айырманы, ауызша және жазбаша үлгілердің табиғатын нақты дерек арқылы көрсетуге мүмкіндік беретін әдістемелік тірек ретінде қарастыруға жол ашады. Сонымен бірге Чех ұлттық корпусына қарасты параллель және арнайы оқу корпустары чех тілін шетел тілі немесе екінші тіл ретінде меңгертуде деңгейлік, мақсаттық және функционалдық тұрғыдан бейімделген оқу материалын іріктеуге қолайлы база ұсынады (Czech National Corpus, 2024: 1).

Осы бағыттағы зерттеулерде чех тіліне арналған корпустық ресурстардың лингводидактикалық әлеуеті бірнеше қырынан ашылады. Арнайы еңбектердің бірінде чех тілін шетел тілі ретінде университетте оқытуда корпусқа сүйену білім алушының тілдік құбылысты дайын ереже арқылы емес, нақты контекст, қолданыс жиілігі және мәтіндік орта арқылы тануына мүмкіндік беретіні көрсетіледі; мұнда корпуспен жұмыс лексика мен грамматиканы меңгертудің ғана емес, *тілдік байқағыштықты* дамытудың да құралы ретінде бағаланады (Zasina, 2022: 127). Оқу корпустарын құруға арналған зерттеуде деңгейлік ішкорпустардың чех тілін әр сатыда оқытылатын лексика мен сөзжасам үлгілерін сұрыптап көрсетуге мүмкіндік беретіні, яғни оқу материалының күрделілік деңгейін дәл межелеуге жағдай жасайтыны айқындалады (Válková, 2021: 637). Чех тілін шетелдіктерге үйретудегі валенттілік

құрылымдарын қарастырған жаңа зерттеу корпустық деректің грамматикалық модельді шынайы қолданыспен ұштастыруға мүмкіндік беретінін дәлелдейді, бұл әсіресе сөйлем құрау, етістік тіркесімділігін меңгеру және тілдік қателердің алдын алу үшін маңызды (Hudousková, 2026: 120). Ал чех тілін екінші тіл ретінде игерушілер корпусына қатысты жұмыстар оқушы тіліндегі қателерді, аралық тіл құбылыстарын және игеру кезеңдерін нақты дерек арқылы сипаттауға болатынын көрсетті; мұндай тәсіл оқытуда тек норманы үйретіп қана қоймай, білім алушының нақты қиындықтарын эмпирикалық негізде тануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, чех тілінің ұлттық корпусы мен соған жалғасқан мамандандырылған оқу және үйренуші корпустары тіл оқытуды дерекке сүйенген, деңгейленген және әдістемелік тұрғыдан икемді жүйе ретінде ұйымдастырудың өнімді үлгісін ұсынады.

Орыс тілінің ұлттық корпусын оқытуда пайдалану мәселесіне арналған зерттеулерде корпус деректері тіл үйретудің қосымша материалы емес, оқу-зерттеу жұмысын ұйымдастыратын әдістемелік құрал ретінде қарастырылады. Еңбектерде корпуспен жұмыс істеу арқылы білім алушының сөздің мағынасын, көпмағыналылығын, кірме лексиканы, неологизмдерді, көнерген қолданыстарды, грамматикалық варианттарды және сөздің пайда болу уақыты мен қолданыс өрісін нақты мәтіндік дерек негізінде талдай алатыны көрсетіледі. Бұл үшін лексика-грамматикалық іздеу, семантикалық таңбаланым бойынша іздеу, мәтінді уақытына қарай сұрыптау, ішкорпус таңдау және статистикалық мәліметтерді пайдалану сияқты корпустық тетіктердің оқытудағы тиімділігі айқындалады. Зерттеудің маңызды тұсы – корпус материалының сөздікпен ұштастырыла қолданылуы: осы арқылы тілдік норма мен нақты қолданыс қатар салыстырылып, білім алушының тіл туралы түсінігі тереңдей түседі. Мұндай ұстаным инклюзивті білім беру жағдайында да мәнді, өйткені корпус тілдік құбылысты жасанды мысал арқылы емес, шынайы мәтіндік ортада көрсетуге, материалды деңгейлеп іріктеуге және білім алушының өз бетінше байқау, салыстыру, қорытынды жасау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді (Olkhovskaya, 2019: 100).

Тілдік корпустарды оқыту үдерісіне енгізуге арналған зерттеулер ұлттық не эталондық корпустың басты артықшылығы тілдік бірлікті жасанды мысалмен емес, табиғи қолданыс аясында танытуында екенін көрсетеді. Университеттік ағылшын тілін оқытуға арналған еңбекте British National Corpus білім алушыға сөздің тіркесімін, жиілігін және контекстік реңкін өздігінен байқауға мүмкіндік беретін өкілдік ресурс ретінде сипатталады, соның нәтижесінде тілдік дерекпен жұмыс істеу дағдысы күшейеді (Bober, 2021: 181). Бұл тұжырым инклюзивті білім беру жағдайында да мәнді, өйткені корпус материалы оқу мазмұнын сұрыптауға, тілдік құбылысты нақты контексте көрсетуге және әртүрлі деңгейдегі білім алушыға түсінікті тілдік орта ұсынуға жағдай жасайды. Сондықтан Қазақ тілінің ұлттық корпусын да оқытуда жай мәтін қоры емес, тілдік деректі құрылымдап, меңгертуді жеңілдететін *лингвистикалық-әдістемелік ресурс* ретінде қарастыруға болады.

Инклюзивті тіл оқытуға арналған қазіргі еңбектер де осы бағытты нақтылай түседі. Жоғары білімдегі академиялық тілді оқыту тәжірибесін талдаған зерттеуде оқу мазмұнын бейімдеу, саралап оқыту және мәдени сезімтал әдістер инклюзивтіліктің негізгі шарттары ретінде көрсетіледі (Bakogiannis, 2025: 105). Қосымша тілдерді меңгертудегі ерекшеліктерге арналған шолу еңбекте көпарналы түсіндіру, дараланған қолдау және қабылдау ерекшелігіне сай оқыту тәсілдерінің маңызы айқындалады (Kormos, 2026: 140). Осы еңбектердің барлығы ұлттық корпус пен цифрлық қорларды инклюзивті ортада қазақ тілін оқытуға бейімделген, деңгейленген және мәдени мазмұны айқын тілдік ресурс ретінде пайдаланудың ғылыми негізі бар екенін аңғартады.

Әлемдік корпустық лингвистиканың қазіргі даму үрдісі ұлттық тілдің толық мәтіндік қорын арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ мәтіндерінің стильдік, құрылымдық, мағыналық, қызметтік және өзге де қырларын айқындау – өзекті ғылыми мәселелердің бірі. Сондықтан қазақ тіліндегі автоматтандырылған мәтіндер корпусын және оның сандық базасын құру тек теориялық емес, ғылыми-қолданбалы жағынан да айрықша маңызды міндет болып табылады (Жұбанов, 2016: 16). Бұл тұжырым ұлттық корпустың тек тілдік деректі жинақтайтын база емес, қазақ тілін зерттеуге, жүйелеуге және

оқытуға қызмет ететін кешенді *ғылыми ресурс* екенін аңғартады.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы бүгінгі қазақ тілін цифрлық кеңістікте орнықтырудың, ғылыми тұрғыдан сипаттаудың және оқыту мазмұнын дерекке негіздеп құрудың негізгі инфрақұрылымдарының біріне айналып отыр. Бұл ресурс қазақ тіліндегі мәтіндерді жай жинақтап қана қоймай, оларды ішкорпустар мен іздеу құралдары арқылы құрылымдап, сөздің мағынасы, қолданысы, грамматикалық түрленімі мен контекстік қызметін нақты көрсетуге мүмкіндік береді; қазіргі ресми сайтта оның негізгі, ауызша, мәдени-репрезентативті, ономастикалық, Ахмет Байтұрсынұлы ішкорпусы сияқты көптеген ішкорпустар мен *tbikartoteka, tbijazu, tbiparem* тәрізді оқу мен талдауға пайдалы цифрлық құралдары бірге ұсынылған. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық корпус қазақ тілінің ғылыми базасын күшейтетін, түпнұсқа мәтіндерді цифрландыру мен тілтанымдық таңбаланымды жеделдететін және қазақша жасанды интеллект жүйелерін сапалы тілдік дерекпен қамтамасыз ететін стратегиялық қор ретінде бағаланады (Fazylzhanova and et, 2025: 170).

Отандық тілтанымда қазақ тілін оқыту мәселесі әртүрлі қырынан қарастырылып жүргенімен, оны оқу мақсаты мен тілдік мазмұнына қарай жүйелі түрде саралау әлі де маңызды. Осы тұрғыдан қазақ тілін оқытуды шартты түрде екі ірі арнада түсіндіруге болады: біріншісі – күнделікті қатысымға, түсіну мен тілдік әрекетке бағытталған *қатысымдық бағдар,* екіншісі – тілдің ғылыми, танымдық және академиялық қызметін меңгертетін *мазмұндық-танымдық бағдар*. Қазіргі тәжірибеде осы екі арнаның шекарасы әрдайым нақты айқындала бермейтіндіктен, тілдік деңгейлердің сабақтастығы әлсіреп, белгілі бір сатыда меңгерілуге тиіс қарапайым үлгілер кейінгі кезеңдерде қайта-қайта қайталанып отырады. Соның салдарынан қазақ тілі білім алушының жасына, даярлық деңгейіне және оқу мақсатына қарай біртіндеп тереңдейтін тұтас жүйе ретінде емес, үзік-үзік қайталанатын пән ретінде қабылдануы мүмкін (Ермекова, 2024: 1).

Инклюзивті білім беру жағдайында бұл мәселе тіпті өзекті, өйткені мұнда бір жағынан тілдің қолданыстық және қатысымдық үлгілерін баршаға түсінікті түрде ұсыну қажет болса, екінші жағынан Қазақ тілінің ұлттық корпусы мен соған сабақтас цифрлық қорлар негізінде оның танымдық, мәдени және академиялық әлеуетін сатылай дамыту маңызды. Сондықтан қазақ тілін оқыту мазмұнын деңгейлеп, мақсатқа сай саралау және оны шынайы тілдік дерекпен ұштастыру осы зерттеудің негізгі әдіснамалық ұстанымдарының бірі болып саналады.

Отандық әдістемелік ойда қазақ тілі пәні мемлекеттік тілді меңгертудің өзегі ретінде қарастырылып, оның мақсаты тек тілдік білім берумен шектелмей, білім алушыны дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға, тілдік құбылысты саналы тануға және тіл арқылы ұлттық дүниетанымды игеруге бағытталатыны атап көрсетіледі (Дәулетбекова, 2024: 4). Осы ұстанымға сәйкес тілдің барлық деңгейлері сөйлеу, жазу, түсіну және талдау әрекетімен сабақтастықта меңгерілгенде ғана нәтижелі болады. Бұл қағида инклюзивті білім беру жағдайында Қазақ тілінің ұлттық корпусын қолдануға тікелей қатысты, өйткені корпус пен цифрлық қорлар мәтінді жасанды емес, табиғи қолданыс аясында танытып, білім алушының деңгейіне қарай іріктелген тілдік материал ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге қазақ тілін оқыту мазмұны ұлттық құндылықтармен, мәдени ұғымдармен, дүниетанымдық тіректермен байланыста берілуі тиіс деген бағыт та барған сайын айқындала түсуде (Ерназарова, 2018: 202). Бұл ретте тіл тек қатынас құралы емес, білім алушының танымын, мәдени бағдарын, жауапкершілік сезімін және ойлау дағдысын қалыптастыратын рухани-танымдық кеңістік ретінде танылады (Қапалбек, 2023: 184). Сондықтан инклюзивті ортада Қазақ тілінің ұлттық корпусын және онымен сабақтас цифрлық ресурстарды қолдану тілдік дағдыны қалыптастырумен қатар, білім мазмұнын құндылықтық, мәдени және танымдық тұрғыдан байытып, қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін тереңдете түсетін маңызды бағыт болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Ономастикалық ішкорпус – жалқы есімдерді жинақтап, жүйелеп, цифрлық форматта ұсынатын арнайы тілдік ресурс. Бұл ішкорпус арқылы жер-су атауларының мәтіндегі қолданыс ерекшелігін, уақыт өте өзгеруін, кездесу жиілігін және қызметтік өрісін айқындауға болады. Сонымен бірге тілдегі топоним, антропоним және өзге де оним түрлері бір жүйеге түсіріліп,

олардың қорын қалыптастыруға мүмкіндік туады. Ішкорпустағы ономастикалық бірліктер арнайы лингвистикалық ақпаратпен қамтылып, мәтіндер метабелгіленім негізінде берілетіндіктен, оларды ғылыми тұрғыдан талдау да, оқыту мақсатында іріктеу де жеңілдейді.

Ономастикалық ішкорпустың негізгі мақсаты – қазақ тіліндегі топонимдерді, антропонимдерді және басқа да оним түрлерін жинақтап, оларды географиялық, мәдени-семантикалық және сөзжасамдық белгілермен сипаттау. Мұндай жүйелеу жалқы есімдердің тек атау қызметін емес, олардың ұлттық танымменен, кеңістікпен, мәдени жадпен және тарихи қолданыспен байланысын да ашуға жағдай жасайды. Қазіргі уақытта Қазақ тілінің ұлттық корпусының ономастикалық ішкорпусында 3 мыңға жуық оним түрі мен 15 000 000 сөзқолданыстан тұратын мәтіндер базасы жинақталған (Рысберген, 2023: 147). Бұл қор оны қазақ тілін оқытуда, әсіресе тілдік бірліктің мәдени және танымдық мазмұнын танытуда құнды эмпирикалық әрі әдістемелік ресурс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ономастикалық ішкорпус материалдары қазақ антропонимдерінің тек атауыштық қызметпен шектелмейтінін, олардың этностың шаруашылық тәжірибесін, наным-сенімін, ырымдық ойлауын және мәдени жадын бойына сіңірген күрделі тілдік бірліктер екенін айқын көрсетеді. Мәселен, халықтық антропонимдер құрамында *Жылқыбай, Қойлыбай, Қойшыбай, Түйебай, Қошқарбай, Қозыбай, Қозыбақ* тәрізді есімдердің ұшырасуы қазақ қоғамындағы мал шаруашылығының өмір салтымен, ырыс-несібе түсінігімен және баланың болашағына қатысты игі тілекпен тікелей байланысты. Мұндай есімдер кездейсоқ қойылмайды: *бие құлындап, түйе боталап, қой қоздап жатқан кезде туған нәрестенің ырысы мен ризығы мол болсын* деген ырыммен ат беріледі. Сол сияқты қошқарға күйек байлау, оны шешу, малдың көбеюіне қатысты айтылатын «сідігің алтын, сүргенің саулық болсын» тәрізді ырымдық сөздер де антропонимдер уәжінің шаруашылық-мәдени негізін аңғартады. Осы деректер ономастикалық ішкорпуста жалқы есімнің артында тұтас этномәдени ақпарат қабаты сақталатынын дәлелдейді.

Бұл құбылыстың қазақ тілін оқытудағы лингвистикалық-әдістемелік маңызы да ерекше. Инклюзивті білім беру жағдайында ономастикалық ішкорпус деректерін пайдалану арқылы білім алушы кісі есімін тек тілдік форма ретінде емес, оның мәдени-семантикалық уәжін, сөзжасамдық құрылымын, ұлттық дүниетаныммен байланысын қатар тани алады. Мысалы, *Қошқарбай* не *Қозыбай* тәрізді есімдерді талдау барысында оқушы қазақ тіліндегі антропонимжасам үлгілерін меңгерумен бірге, дәстүрлі мал шаруашылығының қазақ өміріндегі орнын, ырым мен ат қоюдың өзара байланысын да түсінеді. Осы тұрғыдан алғанда, ономастикалық ішкорпус қазақ тілін оқытуда тек жалқы есімдер тізбесін ұсынатын қор емес, тілдік бірліктің артындағы ұлттық мәдени мазмұнды ашуға мүмкіндік беретін, сөз мағынасы мен халықтық білімді сабақтастыра танытатын құнды әдістемелік ресурс болып табылады.

Бүгінгі тілдік санада *Ақбай, Қарабай, Байқара, Ағыбай* тәрізді есімдердің бастапқы уәжі көмескіленіп кеткенімен, олардың мазмұн құрылымында көшпелі мал шаруашылығына қатысты терең танымдық ақпарат сақталған. Қазақтың байырғы сөздік қорында жылқы түлігі кей жағдайда *ақ мал* деп аталғаны белгілі. Оның себебі жылқының өзге түліктен бөлек өрістеуімен, жейтін шөбінің сипатына байланысты түсіндіріледі: малшы қауым жылқы оттайтын шөпті *ақ от*, кейде *боз от* деп атаған. Бетеге, тарлау, ебелек сияқты шөп атаулары да осы ұғым өрісімен сабақтас. Демек, *Ақбай, Ағыбай* есімдеріндегі *ақ* компоненті тек түс атауы емес, жылқы түлігімен, соған байланысты ырыс-дәулетпен байланысқан мәдени таңба ретінде көрінеді. Ал *Ақмырза, Баймырза, Жақсыбай, Мырзаберген, Жомарт* сияқты есімдерде мал шаруашылығына қатысты емес, отбасылық және қоғамдық ортада жоғары бағаланатын ізгілік, мәрттік, жомарттық тәрізді этикалық мазмұн кодталған (Уәли, 2023: 218).

Сол сияқты *Қарабай, Байқара* тәрізді антропонимдердегі қара компоненті де жай ғана түсті білдірмейді. Халықтық танымда түйе, сиыр, қой-ешкі сияқты күйіс қайыратын түліктер қара мал атауымен топтастырылған. Осыған байланысты мұндай есімдердегі *қара* байлықтың, мал иелігінің, әсіресе түйелі, қойлы дәулетті ортаның белгісі ретінде жұмсалған деп түсіндіріледі. Яғни *Қарабай, Байқара* атауларындағы компоненттер шаруашылық тәжірибеге негізделген антропонимдік «синонимдер» ретінде қарастырылады.

Инклюзивті білім беру жағдайында ономастикалық ішкорпус деректерін пайдалану арқылы

оқушы кісі есімін тек формалық жағынан емес, оның уәжін, мәдени астарын, сөзжасамдық құрылымын және ұлттық танымменбайланысын қатар түсінеді. Мысалы, *Ақбай* не *Қарабай* есімдерін талдау барысында білім алушы бір жағынан түбір мен компоненттердің мағынасын, екінші жағынан қазақтың төрт түлікке қатысты жіктеу жүйесін, малға байланысты қалыптасқан бағалау өлшемдерін меңгереді. Бұл тәсіл жалқы есімдерді оқытуды жандандырып қана қоймай, тілдік материалды ұлттық мәдени біліммен ұштастырады, оқушының сөздің ішкі мағынасына үңілу дағдысын дамытады.

Ономастикалық ішкорпустағы *жер-су атауларының* мәдени семантикасын оқыту инклюзивті білім беру жағдайында ерекше мазмұнды әрі танымдық тұрғыдан тартымды бағыт, өйткені мұндай атаулар арқылы оқушы бір мезетте тілдік бірліктің құрылымын, тарихи жадты, халықтық танымды және кеңістік туралы ұлттық түсінікті қатар меңгереді. Мәселен, *Бетпақдала* атауының өзі жай географиялық нысан атауы емес, бірнеше қабаттан тұратын мәдени-тілдік ақпаратты сақтап тұрған күрделі топоним. Бір жағынан, ол нақты табиғи кеңістікті – аумағы аса үлкен, сазды, кейде құмды, сортаң шөл алқабын білдіреді; екінші жағынан, оның атауында табиғаттың қаталдығы, тіршілікке қолайсыздық, кеңістіктің үрейлі сипаты тілдік таңбаға айналған. Қазақ әдеби тілінде *бетпақ* сөзі «оңбаған, бетсіз, арсыз» мағынасында қолданылатыны белгілі, алайда бұл мағына топонимнің бастапқы уәжін толық ашпайды. Тілтанымдық тұрғыдан қарастырғанда, бұл атаудың түбірінде иран тілдеріндегі *бад* – «жаман, ауыр, қасірет», *бахт* – «бақ, тағдыр» компоненттері жатқанын көрсететін пікір бар, яғни *бадбахт* тұлғасының бір мағынасы «бақытсыз, сорлы» ұғымымен сабақтасып, кейін түркілік *дала* сөзімен бірігіп, «қатал, бақытсыз дала» деген семантикалық негіз жасаған деп түсіндіріледі. Сонымен қатар халық жадында сақталған аңызда бұл кеңістіктің атауы жоңғар жасақтарының шөл мен аштықтан қырылу оқиғасымен байланыстырылып, «өзі құмды, өзі жазық, өзі бетпақ» деген сипаттамадан туындағаны айтылады.

Демек, *Бетпақдала* топонимінің мәдени семантикасы табиғи кеңістіктің физикалық сипатын ғана емес, тарихи тәжірибені, халықтық бағалауды, қорқыныш пен қаталдық туралы ұжымдық жадыны да жинақтап тұр. Мұндай материалды ономастикалық ішкорпус арқылы қазақ тілі сабағында пайдалану оқушыға топонимді жай атау ретінде емес, мағынасы бар мәдени мәтін ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Әсіресе инклюзивті ортада бұл тәсіл тілдік деректі қызықты, көрнекі, тарихи-аңыздық және түсіндірмелі қырынан ұсынуға жол ашып, сөздің ішкі уәжін тану, ұлттық дүниетанымды түсіну және мәтінмен саналы жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады.

Мәдени-репрезентативті ішкорпус инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытудың мазмұндық және танымдық негізін күшейтетін маңызды ресурс болып табылады. Оның басты ерекшелігі – тілдік бірлікті оқшау сөз не ереже күйінде емес, ұлттық мәдени тәжірибемен, тұрмыс-салтпен, құндылықтық мазмұнмен және шынайы мәтіндік ортамен сабақтастықта ұсынуында. Осы ішкорпус құрамында қазақ халқының салт-дәстүріне, ұлттық тағамына, киім-кешегіне, қолөнеріне, этнографиялық атауларына, мәдени реалийлеріне қатысты мәтіндер мен бейнематериалдар жүйеленіп берілетіндіктен, тіл үйренуші белгілі бір бірліктің тек атауын ғана емес, оның қандай ортада, қандай қызметте, қандай мәдени мәнмен қолданылатынын да қатар түсінеді. Мәдени-репрезентативті ішкорпус қазақ тілін оқытуда лексикалық мағынаны, мәдени семантиканы және қатысымдық қызметті бір арнада танытатын лингвистикалық база қызметін атқарады (Өтебаева, 2025: 90).

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, бұл ішкорпус мәтіндік, дыбыстық және визуалды деректі ұштастыру арқылы оқу мазмұнын икемді құруға жол ашады. Мұғалім белгілі бір тақырыпты алдымен бейне не қысқа мәтін арқылы таныстырып, кейін соған сүйенген сөздік жұмысын, түсіндірмені, тыңдалым, оқылым, айтылым және жазылым тапсырмаларын деңгейлеп ұсына алады. Мұндай жұмыс түрі білім алушының әлеуметтік-мәдени құзыретін де, коммуникативтік дағдысын да қатар дамытады: оқушы этномәдени ұғымды таниды, оны сипаттайды, салыстырады, сұрақ қояды, өз ойын білдіреді. Сонымен бірге цифрлық іздеу мүмкіндігі оқу материалын жедел іріктеуге, білім алушының қызығушылығы мен дайындық деңгейіне сәйкес бейімдеуге жағдай жасайды. Сондықтан мәдени-репрезентативті ішкорпус қазақ тілін

инклюзивті ортада оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындауда тек қосымша қор емес, мәдени мазмұнды тілдік әрекетке айналдыратын, мәтінді түсінуді жеңілдететін және ұлттық дүниетанымды меңгертетін тұтас оқу ресурсы ретінде қарастырылады.

Мәселен, мәдени-репрезентативті ішкорпустағы «аманат» ұғымын талдау қазақ тілін инклюзивті ортада оқытудың лингвистикалық-әдістемелік мүмкіндігін айқын көрсетеді, өйткені бұл бірлік арқылы оқушы сөздің тек лексикалық мағынасын емес, оның артындағы ұлттық дүниетанымды, моральдық-этикалық мазмұнды және қатысымдық қызметін қатар меңгереді. Ішкорпуста *аманат* «біреудің сеніп тапсырған заты, дүниесі, міндеті» деген тұрмыстық мәнмен ғана шектелмей, *сенім, жауапкершілік, адалдық, уәдеге беріктік* сияқты іргелі құндылықтарды жинақтайтын мәдени-символдық ұғым ретінде сипатталады. Осы арқылы білім алушы қазақ тіліндегі этикалық лексиканың мағыналық тереңдігін, сөздің мәдени семантикасын және оның ұлттық мінез-құлық нормаларымен байланысын түсінеді. Мұндай материал инклюзивті білім беру жағдайында тиімді, себебі оқушы ұғымды мәтін арқылы оқып қана қоймай, оның *суретін* және *бейнежазбасын* да көре алады. Бұл өз кезегінде көру, тыңдау және мәтін арқылы қатар қабылдауға мүмкіндік беріп, сөз мағынасын есте сақтауды жеңілдетеді.

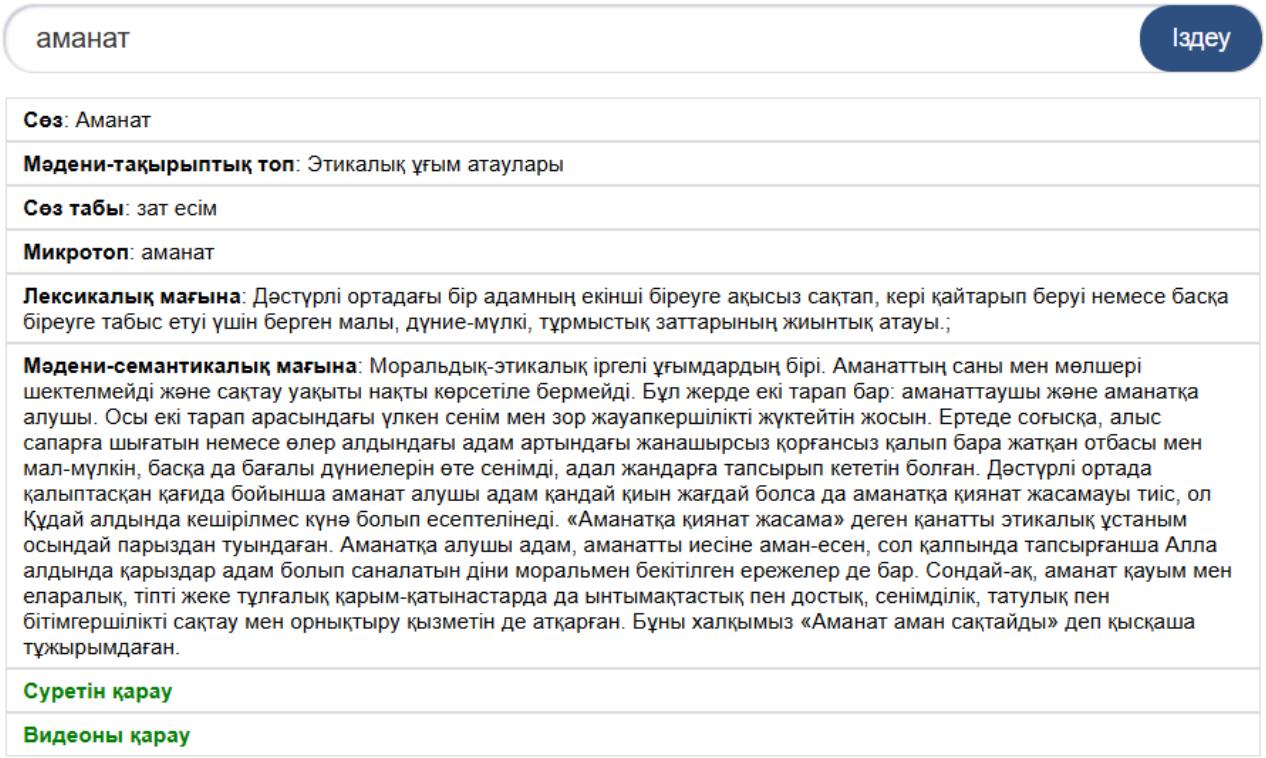

Сурет 1 – «Аманат» ұғымының лексикалық әрі мәдени-семантикалық мағынасы
Рисунок 1 – Лексическое и культурно-семантическое значение понятия «Аманат»
Figure 1 – The Lexical and Cultural-Semantic Meaning of the Concept «Amanat»

Сөйлеу тілінің табиғи үлгілерін жүйелі түрде ұсынатын *ауызша ішкорпус* қазақ тілін оқытуда ерекше құнды ресурс саналады. Онда тілдік бірлік жазба нұсқамен ғана шектелмей, нақты дыбысталымы, екпін-интонациясы және сөйлеу ырғағымен бірге беріледі. Соның нәтижесінде білім алушы сөзді көзбен оқып қана қоймай, құлақпен тыңдап, оның айтылу ерекшелігін, әуездік өрнегін, сөйлеу қарқынын және мағыналық реңкін қатар қабылдайды. Мұндай мүмкіндік әсіресе инклюзивті ортада маңызды, себебі әр білім алушының қабылдау арнасы әртүрлі болады: біреуі тыңдалым арқылы жақсы меңгерсе, енді біреуі мәтін мен дыбысты қатар ұштастырғанда ғана тілдік бірлікті толық түсінеді. Сондықтан ауызша ішкорпус қазақ тілін оқытуда орфоэпиялық норманы, айтылым мәдениетін және табиғи сөйлеу үлгілерін меңгертетін сенімді тілдік негіз болып табылады.

Әдістемелік жағынан алғанда, ауызша ішкорпус бір материал аясында тыңдалым, оқылым,

айтылым және талдау әрекеттерін өзара байланыста ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім белгілі бір сөзді, тіркесті не сөйлеу үлгісін алдымен тыңдатып, кейін мәтіндік нұсқасымен салыстырып, содан соң дұрыс айтылымға қатысты тапсырмалар құра алады. Бұл тәсіл сөйлеу нормасын саналы меңгертуге, дыбыстық айырмашылықтарды аңғаруға, интонациялық үлгіні сезінуге және өз ойын дұрыс жеткізуге жаттықтырады. Сонымен бірге ішкорпус материалдарын шағын бөліктерге жіктеп беру, тірек сөздерді бөліп көрсету, қайталап тыңдату, салыстыру және мәнерлеп айтуға негізделген жұмыс түрлері білім алушының деңгейіне қарай оқу мазмұнын бейімдеуге жол ашады.

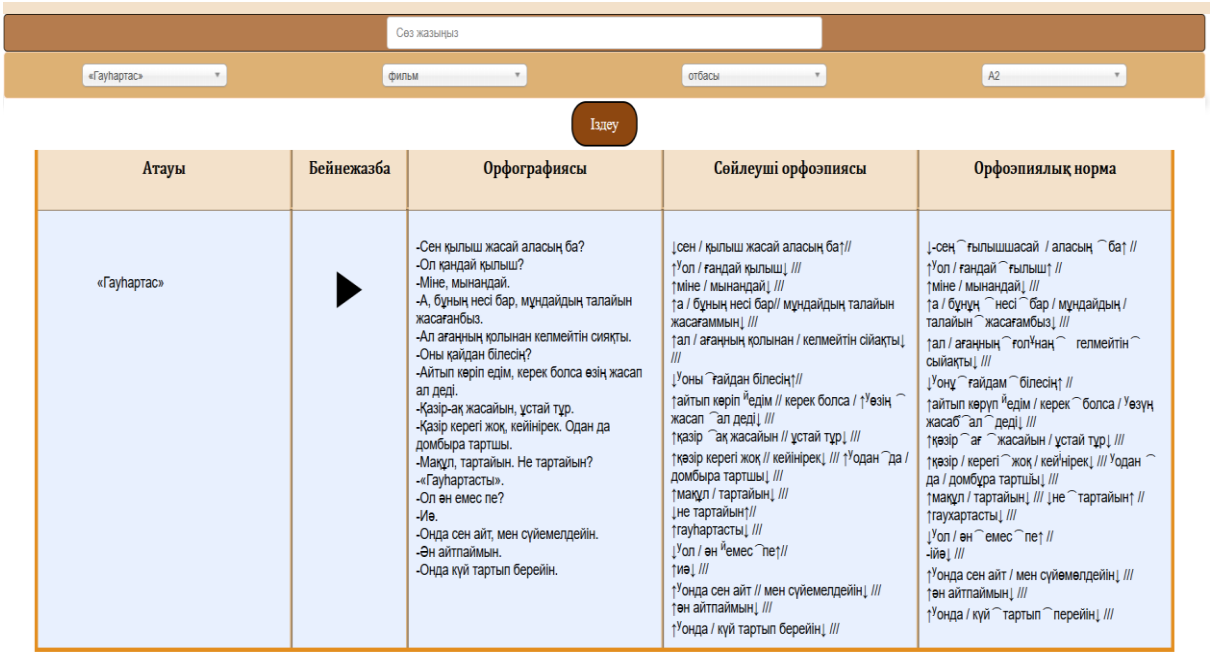

Сурет 2 – «Гаухартас» фильмінен үзінді
Рисунок 2 – Фрагмент из фильма «Гаухартас»
Figure 2 – An Excerpt from the Film «Gaukhar Tas»

Мысал ретінде ауызша ішкорпуста берілген «Гауһартас» фильмінен алынған диалог инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік мүмкіндігін өте айқын көрсетеді. Суреттен көрініп тұрғандай, бір ғана материал аясында білім алушы бейнежазбаны көре алады, оның орфографиялық мәтінін оқиды, сөйлеуші орфоэпиясын тыңдайды және оны әдеби орфоэпиялық нормамен салыстырады. Бұл қазақ тілін тек мәтін арқылы емес, табиғи айтылыммен бірге меңгертуге жол ашады. Оқушы сөздің қалай жазылатынын ғана емес, оның нақты сөйлеуде қалай дыбысталатынын, қай жерде ықшамдалатынын, интонация мен екпіннің қалай берілетінін аңғарады. Мысалы, диалогтегі қарапайым ауызекі сөйлеу үлгілері – сұрау, жауап, келіспеу, ұсыныс айту, эмоциялық реңк білдіру – табиғи қалпында ұсынылғандықтан, білім алушы қазақ тілінің шынайы қолданысын қабылдайды. Бұл әсіресе инклюзивті орта үшін маңызды, өйткені әртүрлі қабылдау арнасы бар оқушыға бір материалды көру, тыңдау, оқу және салыстыру арқылы игеруге мүмкіндік беріледі.

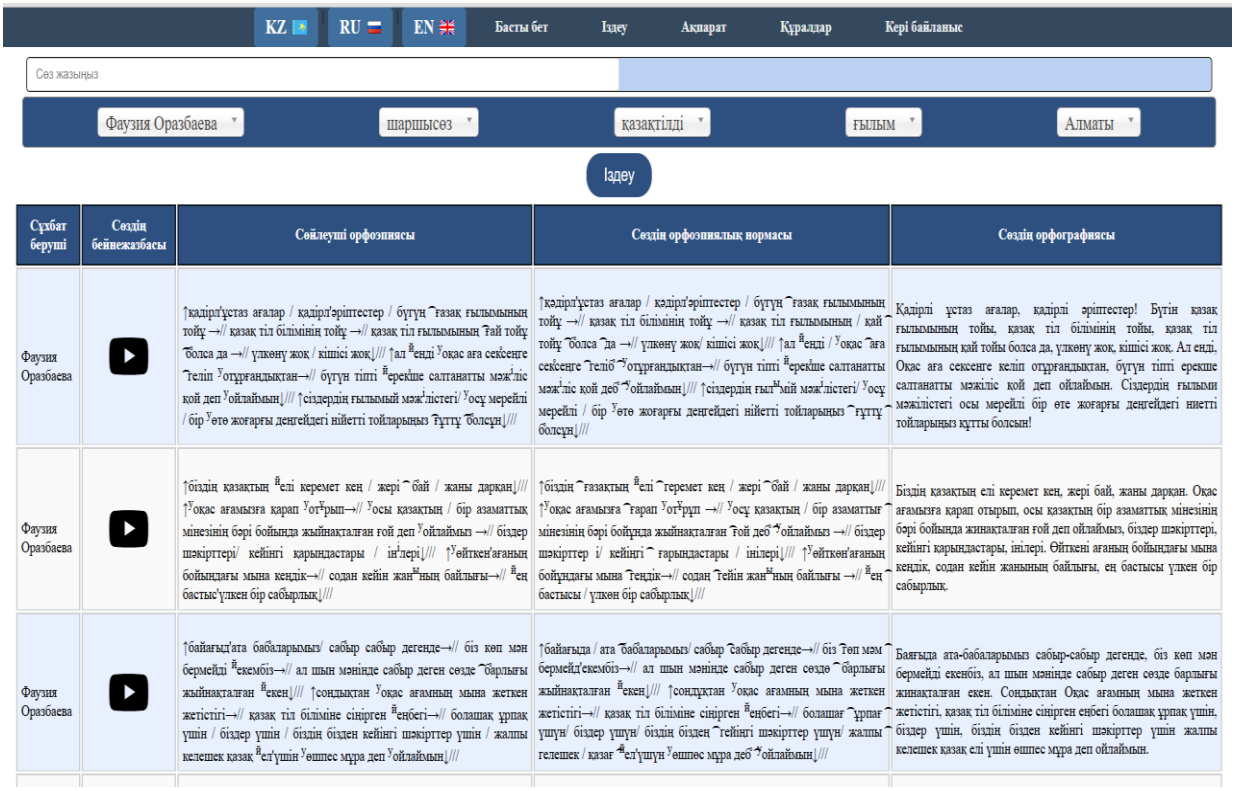

Сурет 3 – Сұхбат бөлімінің ішкорпустағы көрінісі
Рисунок 3 – Представление раздела Интервью во внутреннем корпусе
Figure 3 – Representation of the Interview Section in the Subcorpus

Ауызша ішкорпустың сұхбат бөлімі де қазақ тілін инклюзивті ортада оқытудың мазмұнын тереңдете түседі, өйткені мұнда білім алушы елге белгілі тұлғаның табиғи сөйлеу үлгісін тыңдай отырып, оның *сөзсаптамын, орфоэпиялық ерекшелігін, интонациялық өрнегін* және *әдеби нормаға сәйкестігін* қатар талдай алады. Суреттен көрініп тұрғандай, бір материал аясында сөйлеушінің бейнежазбасы, сөздің орфографиясы, сөйлеуші орфоэпиясы және әдеби орфоэпиялық норма қатар берілген, сондықтан оқушы нақты айтылымды нормадағы үлгімен салыстырып, ауызша сөздің құрылымын саналы түрде меңгереді. Нәтижесінде қазақ тілін оқыту тек мәтінді түсінумен шектелмей, сөздің дұрыс дыбысталуын, сөйлеу мәдениетін, шешендік мәнерін және ғылыми-танымдық мазмұнын тұтас игеруге бағытталады (Ұлттық корпус, 2026).

Қазақ тілінің *ұлттық сөздік қорының* цифрлық картотекалық базасы – инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытудың мазмұнын нақты дерекпен байытатын маңызды ресурс. Бұрын ғылыми айналым шеңберінде ғана пайдаланылған картотекалық қордың цифрлық форматқа көшіріліп, *tbikartoteka.kz* платформасы арқылы ашық қолжетімді болуы қазақ тілін оқыту әдістемесіне жаңа серпін берді. Бұл қордың басты артықшылығы – сөзді тек дайын анықтама күйінде емес, оның нақты мәтіндік ортадағы қызметімен, қолданыс реңкімен, тіркесім өрісімен және мағыналық құбылуымен бірге көрсетуінде. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық сөздік қор қазақ тілін оқытуда тілдік бірлікті оқшау ереже ретінде емес, өмір сүретін контексте тануға мүмкіндік береді. Инклюзивті орта жағдайында білім алушы сөз мағынасын қысқа анықтамадан ғана емес, әр алуан қолданыс үлгілері арқылы тереңірек түсінеді.

Әдістемелік жағынан бұл ресурс оқытушыға оқу материалын білім алушының жасына, тілдік даярлығына және қабылдау ерекшелігіне қарай саралап ұсынуға жол ашады. Картотекалық қорда XX ғасырдың қырқыншы жылдарынан бастап жинақталған деректер сақталғандықтан, бір сөздің әр кезеңдегі қолданысын, стильдік реңкін, мағыналық аясын және контекстік өзгерісін салыстырып көрсетуге болады. Мұғалім осындай материалдар негізінде бір сөзге байланысты бірнеше ықшам контекст таңдап, оны түсіндірме, тірек сөз, визуалды немесе ауызша қолдаумен толықтыра алады. Нәтижесінде білім алушының сөздік қоры кеңейіп қана

қоймай, сөз мағынасының жағдаятқа қарай түрленетінін, тілдік қолданыстың үнемі контекспен байланысты екенін саналы түрде ұғынады.

Сурет 4 – «Бас» сөзінің контекстегі қолданысы
Рисунок 4 – Контекстуальное употребление слова «бас»
Figure 4 – The Contextual Use of the Word «Bas»

Суреттегі картотекалық материалдар *бас* сөзінің қазақ мәтініндегі қолданысын айқын көрсетеді. Бұл бірлік тек дене мүшесінің атауы ретінде емес, әртүрлі мәтіндік ортада ауыспалы, туынды және тіркесімдік мағыналарға ие көпқабатты лексема ретінде көрінеді. Қима қағаздардан *бас* сөзінің бірде тура мағынада, бірде *адам, жетекшілік, бастау, алдыңғы бөлік, даралық белгі, әрекеттің басталуы* сияқты ұғымдық реңктерді білдіретіні байқалады, яғни сөздің семантикалық өрісі нақты контекст арқылы ашылады. Мұндай картотекалық дерек лексема мағынасын сөздік анықтамамен шектемей, оның әр кезеңдегі, әр стильдегі және әр жағдаяттағы қолданысын салыстыруға мүмкіндік береді. Лингвистикалық тұрғыдан бұл – полисемияны, тіркесім қабілетін, семантикалық дамуды және сөздің функционалдық белсенділігін танудың сенімді жолы. Әдістемелік жағынан алғанда, осындай мысалдар білім алушыға сөздің мағынасы контекске тәуелді өзгеретінін, бір лексеманың әртүрлі мәтінде әрқилы қызмет атқаратынын нақты дәлелмен түсіндіруге көмектеседі. Сондықтан ұлттық картотекалық қор қазақ тілін дерекке сүйеніп, сапалы әрі терең оқытудың маңызды құралы бола алады.

Қазақ тілін инклюзивті білім беру жағдайында оқытуда тиімді пайдалануға болатын цифрлық ресурстардың бірі – *TBIJAZU* ақылды мәтінтүзеткіші. Оның құндылығы мәтінді жай техникалық тұрғыдан түзетіп берумен шектелмей, жазылым дағдысын қалыптастыруға бағытталған үйретуші құрал қызметін атқаруынан көрінеді. Жүйе қазақ тілінің табиғатына бейімделген көлемді тілдік дерекке сүйене отырып, орфографиялық, грамматикалық, пунктуациялық, стильдік және техникалық қателерді анықтап, олардың дұрыс нұсқасын ұсынады. Мұндай мүмкіндік әртүрлі даярлық деңгейіндегі білім алушыға өз мәтініндегі қатені бірден байқап, оны түзетудің жолын көруге жағдай жасайды. Соның нәтижесінде оқушы дайын үлгіні жай қабылдамай, өз жазбасын қайта қарап, салыстырып, өңдеу арқылы жазылым мәдениетін біртіндеп меңгереді.

Әдістемелік тұрғыдан *TBIJAZU* мұғалім мен білім алушы арасындағы кері байланысты жеделдетіп, қате түрлерін жүйелеуге және жазылым жұмысын кезең-кезеңімен ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім осы құрал арқылы сыныпта жиі ұшырайтын қателерді топтап, соған

негізделген мақсатты жаттығулар құра алады, ал білім алушы өз мәтінін бірнеше рет тексеріп, дұрыс нұсқаны саналы түрде бекітеді. Бұл тәсіл әсіресе оқу қарқыны мен қабылдау ерекшелігі әртүрлі оқушылармен жұмыс істегенде қолайлы, өйткені мәтінді түзету үдерісі жекеленген сипат алады. Сондықтан *TBIJAZU* қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негіздерін айқындауда қосымша сервис қана емес, жазылым нормасын меңгертетін, тілдік қатені түсіндіретін және білім алушының өз мәтінімен саналы жұмыс істеуіне көмектесетін әдістемелік құрал болады.

Қазақ тілін инклюзивті білім беру жағдайында оқытудың мазмұнын тереңдететін келесі цифрлық ресурс – *қазақ тілінің паремиологиялық қоры*. Мысалы, *қамшы* сөзі бойынша іздеу жүргізгенде оқушы осы сөз қатысқан фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді және олардың этномәдени семантикасын бір жерден көре алады; соның нәтижесінде сөздің тек атаулық мағынасы емес, оның қазақ дүниетанымындағы қызметі, бағалауыштық реңкі, бейнелілік қуаты және мәдени жүктемесі ашылады. Мұндай жүйе тілдік бірліктің контекстік өрісін кеңейтіп, сөздің қандай жағдаятта, қандай мағынада, қандай астармен жұмсалатынын түсінуге көмектеседі. Әдістемелік тұрғыдан бұл қордың артықшылығы – мұғалімге бір сөздің айналасындағы әртүрлі тілдік материалды шашыратпай, кешенді түрде ұсынуға мүмкіндік беруінде, ал білім алушы үшін сөз байлығын молайтуға, көркем әрі дәл сөйлеуге, астарлы мағынаны тануға, ұлттық мәдени кодты түсінуге жағдай жасауында. Әсіресе инклюзивті ортада білім алушы бір сөзге қатысты бірнеше қысқа, мағыналық жағынан айқын, салыстыруға ыңғайлы үлгіні қатар көріп, оларды деңгейіне қарай меңгере алады.

Зерттеу барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелерді былайша жүйелеуге болады: Қазақ тілінің ұлттық корпусы мен соған сабақтас цифрлық ресурстарды талдау инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытудың лингвистикалық-әдістемелік негізі табиғи тілдік дерекке, мәдени мазмұнға, дыбыстық үлгіге және жедел цифрлық кері байланысқа сүйенгенде ғана нәтижелі болатынын көрсетті. Атап айтқанда, *ономастикалық ішкорпус* жалқы есімдердің артындағы этномәдени уәжді, тарихи жад пен ұлттық дүниетанымды таныту арқылы сөздің мәдени-семантикалық табиғатын ашуға мүмкіндік беретіні анықталды; *мәдени-репрезентативті ішкорпус* этнографиялық, құндылықтық және танымдық мазмұнды шынайы мәтіндік ортада ұсына отырып, тілдік бірлікті мәдени контекспен бірге меңгертудің тиімді құралы екені айқындалды; *ауызша ішкорпус* орфоэпиялық норма, табиғи дыбысталым, интонация мен сөйлеу қарқынын қатар көрсету арқылы тыңдалым, айтылым және оқылым әрекеттерін бір арнада ұйымдастыруға болатынын дәлелдеді. Ал *TBIJAZU* ақылды мәтінтүзеткіші жазылымды үйретуде қате түрлерін жедел анықтап, дұрыс нұсқаны ұсыну арқылы білім алушының өз мәтінін саналы түзету дағдысын қалыптастыратыны анықталды. *Қазақ тілінің ұлттық сөздік қоры* сөздің контекстегі өмірін, мағыналық реңкін, тіркесім өрісін және стильдік құбылуын нақты дерекпен көрсету арқылы лексикалық жұмысты тереңдетуге жағдай жасайтыны анықталса, *қазақ тілінің паремиологиялық қоры* бір сөзге қатысты фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді және этномәдени семантиканы тұтас ұсыну арқылы оқушының сөз байлығын, бейнелі ойлауын және көркем сөйлеуін дамытуға мүмкіндік беретіні байқалды. Осылайша, зерттеу нәтижелері ұлттық корпус пен цифрлық қорларды кешенді пайдалану қазақ тілін инклюзивті ортада деңгейлеп, мәдени мазмұнмен байытып, тілдік дағдыларды табиғи дерек негізінде қалыптастыратын өнімді лингвистикалық-әдістемелік модель ұсынатынын дәлелдеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақ тілінің ұлттық корпусы және соған сабақтас цифрлық қорлар инклюзивті білім беру жағдайында қазақ тілін оқытудың мазмұнын жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік беретін кешенді лингвистикалық-әдістемелік негіз екені айқындалды. Бұл ресурстар тілдік бірлікті жеке-дара ереже күйінде емес, табиғи қолданысымен, мәдени семантикасымен, дыбыстық үлгісімен, орфографиялық нормасымен және контекстік қызметімен бірге ұсынады. Соның нәтижесінде қазақ тілін оқыту үдерісі түсіндіру мен жаттатуға ғана емес, шынайы тілдік дерекке сүйенген талдауға, салыстыруға, бейімдеуге және саналы меңгеруге негізделеді. Ономастикалық, мәдени-репрезентативті, ауызша ішкорпустар, ұлттық сөздік қор, паремиологиялық қор және TBIJAZU тәрізді цифрлық ресурстарды өзара сабақтастыра

пайдалану инклюзивті ортада оқу материалын деңгейлеуге, білім алушының қабылдау ерекшелігін ескеруге және тілдік дағдыларды кешенді қалыптастыруға жол ашады.

Сонымен бірге ұлттық корпус пен цифрлық қорлардың маңызы білім беру шеңберімен шектелмейді. Олар қазақ тілінің цифрлық кеңістіктегі өміршеңдігін күшейтіп, жасанды интеллект жүйелерін, соның ішінде QazLLM сияқты ұлттық үлкен тілдік модельдерді сапалы тілдік дерекпен қамтамасыз ете алатын стратегиялық база қызметін атқарады. Тілдік модельдердің дәлдігі, стильдік сезімталдығы, ұлттық-мәдени бірліктерді тануы және қазақша мәтінді табиғи тудыруы көбіне осындай жүйеленген, белгіленген және репрезентативті қорларға тәуелді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақ тілінің ұлттық корпусын оқыту ісіне де, тілдік технологияларға да қатар қызмет ететін көпқырлы ресурс ретінде қарастыру қажет. Болашақта оны оқу платформаларымен, цифрлық жаттығу жүйелерімен және қазақтілді ЖИ шешімдерімен ықпалдастыру қазақ тілін оқытудың сапасын арттырып қана қоймай, тілдің ғылыми, мәдени және технологиялық әлеуетін де жаңа деңгейге көтереді.

Әдебиеттер

Дәулетбекова Ж.А. Байтұрсынұлының «тірі білім» теориясы мен әл-Фараби және Абай ілімдерінің сабақтастығы: қазақ тілін оқыту әдістемесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2024. – №2 (79). – 180-190-бб. https://doi.org/10.26577/JES20247902015

Ермекова Т. Қазақ тілін оқытудың екі жүйесі болу керек // Мемлекеттік тілді дамыту институты. Сұхбат. – Алматы, 2024. 8 қаңтар. https://mtdi.kz/%E4%B81%93/oku_adisteme/id/1170/q/1 (Қаралған күні: 10.04.2026)

Ерназарова З. Қазақ тілін оқытудың аксиологиялық бағыты // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2 (170). – 201-209-бб. https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2235

Жұбанов А., Жаңабекова А. Корпустық лингвистика. – Алматы, 2016. – 336 б.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. (Қаралған күні: 10.04.2026) https://qazcorpus.kz/

Қапалбек Б. Қазақ тілін оқытудың тұжырымдамасын жасау керек // «Anatili» газеті. – №2. – 6 шілде, 2023 ж. https://anatili.kazgazeta.kz/news/62028 (Қаралған күні: 10.04.2026)

Өтебаева Э., Нұстаева А. Мәдени-репрезентативті ішкорпус: ұлттық мәдени-танымдық бірліктерді цифрлық кеңістікте сақтаудың маңыздылығы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. №3 (152). – 89-101-бб. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-89-101

Рысберген Қ. Қазақ тілінің ұлттық корпусының ономастикалық ішкорпусын әзірлеу тәжірибесі // *Tiltanym,* 2023. №3 (91). – 144-152-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-144-152

Уәли Н. Ономастикалық корпус: антропонимдер мен топонимдердің мәдени тілдік кодын ашудың ғылыми негіздері // Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу тәжірибесі. – Алматы: ЖК Асыл, 2023. – 446 б.

Abdel, L. MMM. Corpus literacy instruction in language teacher education: Investigating Arab EFL student teachers' immediate beliefs and long-term practices. ReCALL. 2021;33(1):34-48. doi:10.1017/S0958344020000129

Bakogiannis, A. Exploring inclusive teaching practices of English for Academic Purposes (EAP) in Higher Education (HE): A call for systemic change. Journal of Learning Development in Higher Education, (31). 2024. 2https://doi.org/10.47408/jldhe.vi31.1282

Bober, N., Kapranov, Y., Kukarina, A., Tron, T., Nasalevych, T. British National Corpus in English Language Teaching of University Students // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. Vol. 20. No. 6. Pp. 174-193. June 2021. https://doi.org/10.26803/ijlter.20.6.9

Fazylzhanova, A., Seitbekova, A., Kobdenova, G., Seidamat, A., Ayazbayev, G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // Lodz Papers in Pragmatics. Vol. 21, No. 1, 2025, Pp. 169-191. https://doi.org/10.1515/lpp-2024-0038

Hudousková, A. Valency constructions in teaching Czech for foreigners // Studia Slavica. 2026. No. 2 (71). Pp. 113-133. https://doi.org/10.1556/060.2025.00244

Institute of the Czech National Corpus. https://ocnk.ff.cuni.cz/en/ (Accessed: 10.03.2026). Available online: https://ocnk.ff.cuni.cz/en/?utm_source=chatgpt.com

Kormos, J., Indrarathne, B. Specific learning differences in learning, teaching, and assessing additional languages // Language Teaching. 2025. No. 2 (59). Pp. 139-163. https://doi.org/10.1017/S0261444825100803

Olkhovskaya, A. Using Corpus Data in Teaching Russian // Tomsk State Pedagogical University Bulletin. 2019. No. 2 (199). Pp. 98-107. https://doi.org/10.23951/1609-624X-2019-2-98-107

Válková, A. Building Czech Textbook Corpora (UcebKo) for teaching Czech to foreigners // Jazykovedný časopis. 2021. No. 2 (72). Pp. 631-640. https://doi.org/10.2478/jazcas-2021-0057

Zasina, A. Designing a Corpus Workbook for Students of Czech as a Foreign Language // Studie z aplikované lingvistiky. 2022. No. 2 (13). Pp. 125-132.

References

Abdel, L. (2021) MMM. Corpus literacy instruction in language teacher education: Investigating Arab EFL student teachers' immediate beliefs and long-term practices. *ReCALL*. 33(1):34-48. doi:10.1017/S0958344020000129 (in English)

Bakogiannis, A. (2024) Exploring inclusive teaching practices of English for Academic Purposes (EAP) in Higher Education (HE): A call for systemic change. Journal of Learning Development in Higher Education, (31). (in English)

Bober, N., Kapranov, Y., Kukarina, A., Tron, T., Nasalevych, T. (2021) British National Corpus in English Language Teaching of University Students. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. Vol. 20. No. 6. Pp. 174-193. https://doi.org/10.26803/ijlter.20.6.9 (in English)

Dauletbekova, Zh. (2024) A. Baitursynulynyng "tiri bilim" teorijasy men al-Farabi zhane Abaj ilimderining sabaqtastygy: qazaq tilin oqytu adistemesi. QazUU Habarshysy. Pedagogikalyq gylymdar serijasy. No. 2 (79). 180-190-bb. [Dauletbekova, Zh. (2024) The Continuity of A. Baitursynuly's "Living Knowledge" Theory with the Teachings of al-Farabi and Abai: Methodology of Teaching the Kazakh Language. KazNU Bulletin. Pedagogical Sciences Series. No. 2 (79). Pp. 180-190.]. https://doi.org/10.26577/JES20247902015 (in Kazakh)

Ermekova, T. (2024) Qazaq tilin oqytudyng eki zhujesi bolu kerek. Memlekettik tildi damytu instituty. Suhbat. Almaty. 8 qangtar. [Ermekova, T. (2024) There Should Be Two Systems for Teaching the Kazakh Language. Institute for the Development of the State Language. Interview. Almaty. January 8. (Acsessed: 10.04.2026)]. (in Kazakh)

Ernazarova, Z. (2018) Qazaq tilin oqytudyng aksiologijalyq bagyty. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. No.2 (170). 201-209-bb. [Ernazarova, Z. (2018) The Axiological Orientation of Teaching the Kazakh Language. KazNU Bulletin. Philology Series. No.2 (170). Pp. 201-209.] https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2235 (in Kazakh)

Fazylzhanova, A., Seitbekova, A., Kobdenova, G., Seidamat, A. and Ayazbayev, G. (2025) The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. Lodz Papers in Pragmatics. Vol. 21, No. 1, Pp. 169-191. https://doi.org/10.1515/lpp-2024-0038 (in English)

Hudousková, A. Valency constructions in teaching Czech for foreigners. Studia Slavica. 2026. No. 2. Pp. 113-133.

Institute of the Czech National Corpus (2026) https://ocnk.ff.cuni.cz/en/ (Accessed on 10 Martch 2026). Available online: https://ocnk.ff.cuni.cz/en/?utm_source=chatgpt.com (in English)

Kormos, J., Indrarathne, B. (2025) Specific learning differences in learning, teaching, and assessing additional languages. Language Teaching. No. 2 (59). Pp. 139-163. https://doi.org/10.1017/S0261444825100803 (in English)

Olkhovskaya, A. (2019) Using Corpus Data in Teaching Russian. Tomsk State Pedagogical University Bulletin. No.2. Pp. 98-107. https://doi.org/10.23951/1609-624X-2019-2-98-107 (in English)

Otebaeva, Je., Nustaeva, A. (2025) Madeni-reprezentativti ishkorpus: ulttyq madeni-tanymdyq birlikterdi cifrlyq kengistikte saqtaudyng mangyzdylygy. Eurazija ulttyq universitetining Habarshysy. No.3 (152). 89-101-bb. [Otebayeva, E., Nustayeva, A. (2025) Cultural-Representative Subcorpus: The Importance of Preserving National Cultural and Cognitive Units in the Digital Space. Bulletin of Eurasian National University. Philology Series. No.3. Pp. 89-101.] (in Kazakh)

Qapalbek, B. (2023) Qazaq tilin oqytudyng tuzhyrymdamasyn zhasau kerek. "Anatili" gazeti. No.2. 6 shilde. [Qapalbek, B. (2023) It Is Necessary to Develop a Concept for Teaching the Kazakh Language. "Ana tili". No.2. July 6. (Acsessed: 10.04.2026)]. https://anatili.kazgazeta.kz/news/62028 (in Kazakh)

Qazaq tilining ulttyq korpusy. A. Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty. [National Corpus of the Kazakh Language. A. Baitursynuly Institute of Linguistics.] (Acsessed: 10.04.2026) from https://qazcorpus.kz/ (in Kazakh)

Rysbergen, Q. (2023) Qazaq tilining ulttyq korpusynyng onomastikalyq ishkorpusyn azirleu tazhiribesi. *Tiltanym*, No.3. 144-152-bb. [Rysbergen, K. (2023) The Experience of Developing the Onomastic Subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. *Tiltanym*, No.3. Pp. 144-152.]. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-144-152 (in Kazakh)

Uali, N. (2023) Onomastikalyq korpus: antroponimder men toponimderding madeni tildik kodyn ashudyng gylymi negizderi. Qazaq tilining ulttyq korpusyn azirleu tazhiribesi. Almaty: ZhK Asyl. 446 b. [Uali, N. (2023) Onomastic Corpus: Scientific Foundations for Revealing the Cultural and Linguistic Code of Anthroponyms and Toponyms. The Experience of Developing the National Corpus of the Kazakh Language. Almaty: ZhK Asyl. 446 p.] (in Kazakh)

Válková, A. (2021) Building Czech Textbook Corpora (UcebKo) for teaching Czech to foreigners. Jazykovedný časopis. No. 2 (72). Pp. 631-640. https://doi.org/10.2478/jazcas-2021-0057 (in English)

Zasina, A. (2022) Designing a Corpus Workbook for Students of Czech as a Foreign Language. Studie z aplikované lingvistiky. No.2 (13). Pp. 125-132. (in English)

Zhubanov, A., Zhangabekova, A. (2016) Korpustyq lingvistika. Almaty. 336 b. [Zhubanov, A., Zhanabekova, A. (2016) Corpus Linguistics. Almaty. 336 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 15.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.
Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.09.2026.

© Шәден Г.Б., Тумабаева А.Б., Батырхан Б.Ш., 2026

CC BY 4.0

TILTANYM
№3 (103), 2026
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Иманғазина М.А.
27.09.2026 басуға қол қойылды.
Пішімі 70х100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 16,4.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№3 (103), 2026
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Бисенгали А.З.
Технический редактор: Иманғазина М.А.
Подписано в печать 27.09.2026.
Формат 70х100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 16,4.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтурсынулы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№3 (103), 2026
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Bissengali A.Z.
Technical editor: Imangazina, M.
Signed to the press on 27.09.2026.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 16,4.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

16+